

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

*Тожиєв Ёрмат
Назарова Нодира
Тожиєва Гулчехра*

**ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ
ЭРГАШ МОРФЕМАЛАРНИНГ
СЕМАНТИК-СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ
(аффиксал маънодошлик)**

Тошкент – 2012 й.

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ўзбек филологияси факультети Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

(баённома, 2012 йил, март)

Масъул муҳаррир:

Филология фанлари доктори,
профессор

Р.Сайфуллаева

Тақризчилар:

филология фанлари доктори,
профессор

Э.Бегматов

филология фанлари доктори,
профессор

Ҳ.Шамсиддинов

Ё.Тожиев. “Ўзбек тилидаги эргаш морфемаларнинг семантик-стилистик хусусиятлари (аффиксал маънодошлик)”

Китоб аспирантлар, тадқиқотчилар, тилшунослар ҳамда бакалаврлар, магистрларга мўлжалланган.

М У Н Д А Р И Ж А

Сўз боши.....	5
Кириш	9
1-боб. Шахс маъносини ифodalовчи аффикслар синонимияси.	38
1. Отларнинг ясалиши ва от ясовчи аффикслар ҳақида.....	38
2. Шахс отларининг ясалиши ҳақида.....	39
3. <u>-чи</u> ва <u>-дош</u> аффикслари билан бошқа тиллардан ўзлашган шахс отлари ясовчи аффиксларнинг синонимик муносабати.	44
3.а. <u>-чи</u> аффиксининг тожик тилидан ўзлашган аффикслар билан синонимик муносабати.....	48
1) <u>-чи</u> ва <u>-кор</u> аффикслари синонимияси	52
2) <u>-чи</u> ва <u>-каш</u> аффикслари синонимияси	56
3) <u>-чи</u> ва <u>-шунос</u> аффикслари синонимияси.....	59
4) <u>-чи</u> ва <u>-фуруш</u> аффикслари синонимияси	65
5) <u>-чи</u> ва <u>-соз</u> аффикслари синонимияси.....	67
6) <u>-чи</u> ва <u>-дош</u> аффикслари синонимияси.....	70
7) <u>-чи</u> ва <u>-гўй</u> аффикслари синонимияси	70
8) <u>-чи</u> ва <u>-дўз</u> аффикслари синонимияси	75
9) <u>-чи</u> аффиксининг яна бошқа аффикслар билан синонимик муносабати.....	78
3.б. <u>-чи</u> аффиксининг рус тилидаги шахс отлари ясовчи аффикслар билан синонимик муносабати.....	83
3.в. <u>-дош</u> аффикси билан ўзлашган аффикслар орасидаги синонимик муносабат (-дош ва ҳам аффикслари синонимияси).	90
4. Тожик тилидаги ўзбек тилига ўзлашиб қолган шахс отлари ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатлари.....	94
2-боб. Сифат ясовчи аффикслар синонимияси (маънодошлиги).....	114
2.1. От туркумидаги сўзлардан сифатлар ясовчи аффикслар маънодошлиги.....	114
1) <u>-ли</u> ва <u>-дор</u> аффикслари синонимияси.	114
2) <u>-ли</u> ва <u>-сер</u> аффикслари синонимияси.	122
3) <u>-дор</u> ва <u>-сер</u> аффикслари синонимияси.	130
4) <u>-ли</u> ва <u>-ба</u> аффикслари синонимияси.	137
5) <u>-ли</u> аффиксининг бошқа аффикслар билан ўзаро синонимик муносабати.....	141
6) <u>-ба</u> аффиксининг <u>-манд</u> , <u>-дор</u> ва <u>-чан</u> аффикслари билан ўзаро синонимияси.....	148
7) <u>-сер</u> ва <u>-чан</u> аффикслари синонимияси.....	151
8) эгалликни ифodalовчи иккидан ортиқ аффиксининг ўзаро синонимияси.....	152
III-боб. Феъл ясовчи ва феъл формалари ҳосил қилувчи аффикслар синонимияси	184

1. Феълларнинг ясалиши ва феъл ясовчи аффикслар ҳақида.....	184
2. Феъл ясовчи аффикслар синонимияси	190
3. Феъл формалари ҳосил қилувчи аффикслар синонимияси.	201
1) феъл нисбат формалари ҳосил қилувчи аффикслар синонимияси.	201
2) сифатдош формалари ҳосил қилувчи аффикслар синонимияси.....	209
3) равишдош формалари ҳосил қилувчи аффикслар синонимияси.....	214
4) ҳаракат номлари формаларини ҳосил қилувчи аффикслар синонимияси.....	220
5) феълларда замон формаларини ҳосил қилувчи аффикслар синонимияси.....	226
IV-боб. Равиш ясовчи аффикслар синонимияси	231
V-боб. Сон ва олмош турларини ҳосил қилувчи аффикслар синонимияси	242
1. <u>-ов, -ала, -овлон</u> аффикслари синонимияси.....	242
2. <u>-дир</u> ва <u>-алда</u> аффикслари синонимияси.	244
Умумий хулосалар.....	251
Адабиётлар рўйхати.	256

СЎЗ БОШИ

Маълумки, синонимия ҳодисаси тилшуносликда жуда кўп олимларнинг диққатини жалб қилган. Агар миқдор жиҳатдан ҳисоблайдиган бўлсак, синонимия ҳодисасини ўрганишга бағишланган махсус диссертациялар, монографиялар, тўпламлар ва мақолалар ниҳоятда кўп. Бунга дарсликлар, қўлланмалар ва айрим йўл-йўлакай айтилган фикрларни, кичик тадқиқотларни ҳам қўшадиган бўлсак, ўз-ўзидан кўринадики, синонимия ҳодисаси ўта мураккаб, чуқур изланишларни, йирик тадқиқотларни талаб қиладиган масала бўлиб, бу мавзу бўйича жуда кўп тилшунослар тадқиқотлар олиб борганлар.

Тилшуносликда луғавий синонимлар, шунингдек, синтактик синонимлар нисбатан анча кенг, чуқур ишланган бўлишига, жиддий назарий масалалар ҳал қилинганлигига қарамай, бу соҳадаги ишларда ҳам ҳали ҳал қилиниши лозим бўлган томонлар кўп.

Ўзбек тилшунослигида луғавий ва грамматик синонимларни ўрганиш бўйича қилинган ишлар, бу масалани чуқур ва жиддий ўрганиш эндигина бошланганини кўрсатади. Жумладан, ҳалига қадар луғавий синонимларни тадқиқ қилишга бағишланган махсус монографик иш яратилгани йўқ.

Тилшунос А.Болғанбоев умуман туркологияда синонимлар масаласини ўрганишга асосан эллигинчи йиллардан бошлаб киришилганлигини таъкидлайди.¹

Аффикслардаги синонимия ҳодисаси эса фақат ўзбек тилшунослигидагина эмас, балки туркологияда ва рус тилшунослигида ҳам жиддий тадқиқотлар объекти бўлган эмас.

Тилшунос Х.М.Гойдо “Ҳар ҳолда суффиксаль синонимия ҳодисаси мутлақо ишланмаган”, - деган фикрни билдирса², бошқа бир олим “Бахтга қарши суффиксаль синонимия ҳақидаги фикрларимиз жуда юзаки характерда. Одатда ҳар хил негизли сўзларнинг ташқи қиёфаси бериляпти-ю, улардаги суффиксларга, уларнинг маъно хусусиятларига эътибор берилмаяпти”,³ - дейди. Қуйидаги фикрлар ҳам аффикслардаги синонимия ҳодисасини ўрганиш ниҳоятда муҳим ва жуда долзарб масала эканлигини тасдиқлайди: “Русистикада сўз ясовчи аффикслар синонимияси муаммоси жуда кам ўрганилган соҳа ҳисобланади”.⁴

“...Бироқ грамматик синонимлар билан боғлиқ бўлган масалалар ичида олимларнинг диққати асосан синтактик синонимларга қаратилган

¹ Э. Болғанбоев. Қазақ тилинде синонимдер, “Ғылым” баспасы, Алматы – 1970 й.

² Х.М.Гойдо. “К вопросу о синонимии суффиксов”. Уч. зап., Ивановский гос. пединститут, Т., XXX, 1962, 3-бет

³ В.В.Виноградов. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии, «Вопросы теории и истории языка», М., 1952, 131-бет.

⁴ В.А.Гречко. Однокоренные синонимы и варианты слова. Очерки по синонимике совр. русского языка, М.-Л., 1966 й., 119-бет.

бўлса, бу рус тилшунослигида(– Ё.Т.) сўз ясовчи аффикслардаги синонимия ҳодисаси эса ҳар томонлама ва чуқур ўрганиш учун объект қилиб олингани йўқ”.⁵ Аффикслар доирасидаги бундай хусусиятларни (уларнинг синонимик муносабатини) ўрганиш тилшунослигининг энг муҳим вазифаси эканлиги эътироф этилганлигига қарамай (А.Ғуломов), ҳозирга қадар бу масалага етарли даражада эътибор берилмаётир”⁶. Бу фикрни олим 60-йилларда таъкидлаганлигига қарамай, ўзбек тилшунослигида ҳам, туркологияда ҳам аффикслар синонимиясининг атрофлича ва чуқур ўрганилмаганлиги, алоҳида ҳолда текшириш объекти сифатида ишланмаганлиги кўзга ташланади.

Ўзбек тилшунослигида аффикслардаги синонимия ҳодисасини алоҳида ҳолда махсус текширишга, асосан, 70-йилларда киришилди. Муаллифнинг ўзбек тилида “эга эканлик ва эга эмаслик” маъноларини ифодаловчи аффикслар синонимияси” номли номзодлик диссертацияси”⁷ бу борадаги илк қадам бўлди. Бу ҳодисанинг ўзбек тилидаги шахс отлари ясовчи ва сифат ясовчи аффикслар доирасида кенг тарқалганлиги, энг аввало, йирик тилшунос А.Ғ.Ғуломов томонидан қайд қилинган.⁸ Кейинчалик отлардаги форма ҳосил қилувчи аффиксларнинг семантик-стилистик хусусиятлари тилшунос Раҳматилла Қўнғуров томонидан тадқиқ қилинди.⁹

Бу ишларнинг ҳаммасида ҳам ўзбек тилидаги ўзаро синонимик муносабатга киришувчи мавжуд ҳамма аффиксларни яхлит ҳолда тадқиқ қилиш келажакда тилшунослар олдидаги энг муҳим ва долзарб масала эканлиги қайд этилган.

Шуни таъкидлаш керакки, луғавий синонимларни тўла тадқиқ қилиш ҳам аффикслардаги бу ҳодисани чуқур ўрганиш билан боғлиқдир. Чунки ҳозирги кунда луғавий синонимлар деб баҳоланаётган кўпгина бирикларни сўз ясовчи аффикслар синонимияси юзага келтирган. Шунинг учун ҳам, аффикслар синонимиясининг ўрганилганлик даражаси умуман бу ҳодисани тадқиқ қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек тилида сўз ясовчи ва шакл ясовчи аффикслар жуда кўп. Бундан ташқари, табиий яқинлик сабабли форс-тожик тилларидан ҳам кўплаб сўз ясовчи аффикслар ўзлашган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилаётган аффикслар турли-туман маъноларни ифодалайди, турлича вазифаларни бажаради. услублараро хосланганлиги билан ажралиб туради. Буларнинг ҳаммаси аффикслардаги бу хусусиятларни яхлит ҳолда чуқур

⁵ А.Ғ.Черкасова. «Из истории словообразовательных синонимов». –Уч зап., Новгородский пединститут, Т. VI, вып.2, 1962, стр 39.

⁶ А.Бердалиев. Ўзбек тили аффиксал синонимиясининг баъзи хусусиятлари. –“Ўзб. тили ва адабиёти” дурн., Т. 1974, 2-сон.

⁷ Тоджиев Ёрмат. “Синонимия словообразующих аффиксов со значением «Наличие-отсутствия». в узбекском языке», кандидатская диссертация, Т., 1974.

⁸ А.Ғ.Ғуломов. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, докторская диссертация, часть I, Т., 1955.

⁹ Р.Қўнғуров. Субъектив баҳо нормаларининг семантик-стилистик хусусиятлари. Т., “Фан”, 1980.

тадқиқ қилишни тақозо этади. Буни 60-йилларда айтилган ва ўзбек тилшунослигида умуман синонимия ҳодисасини ўрганиш ниҳоятда зарур ва долзарб эканлигини таъкидлаган куйидаги фикр ҳам тасдиқлайди: “Ўзбек тилида синонимлар масаласи махсус текшириш объекти бўлгани йўқ. Бу ҳақда айрим мақолаларнигина учратиш мумкин”¹⁰.

Кўринадики, лугавий синонимларни тўла тадқиқ қилишни тезлаштириш нуктаи назаридан ҳам аффикслардаги синонимликни ўрганиш жуда муҳимдир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида мавжуд бўлган сўз ясовчи ва шакл ҳосил қилувчи ўз ва ўзлашган аффиксларнинг семантик-стилистик хусусиятларини ҳамда вазифаларини яхлит ҳолда тадқиқ қилиш ушбу тадқиқотларнинг асосий текшириш объектидир. Аффикслардаги бу хусусиятларни назарий жиҳатдан асослаш, улар орасидаги синонимик муносабатларни юзага келтирувчи сабаблар, шарт-шароитларни изоҳлашда муаллиф асосан ҳозирги ўзбек адабий тили материалларидан фойдаланди.

Материал сифатида ўзбек адибларининг асарлари, газета ва журналларда чоп этилган бадий асарлар, мақолалар, ҳамда, қисман, жонли сўзлашувда кенг қўлланаётган мисоллар танлаб олинди. Муаллиф томонидан бир неча йил давомида бадий асарлар, газета ва журнал материалларидан йиғилган 20 мингга яқин картотекадаги мисоллар ҳамда “ўзбек тилининг изоҳли лугати”дан олинган алоҳида мақолалар тадқиқот асосини ташкил этди. Баъзи аффиксларнинг маъно ва услубий хусусиятларини ишончли тарзда изоҳлаш ёки асослашда ўша “Изоҳли лугат” мақолаларидан фойдаланилди. Зарур бўлган ўринлардагина эски ўзбек тилида яратилган бадий асарлардан олинган мисолларга мурожаат қилинди.

Қўлланмани ёритишда йирик тилшунос олимлардан Д.Ю.Апресян, С.Г.Бережан, С.Ф.Василенко, В.А.Гречко, Х.М.Гойдо, М.Ф.Палевская, В.Н.Клюева, Н.В.Костромина, В.А.Сирогинина, Е.А.Захарьевич, С.А.Емельянова, В.К.Фаворин, В.Н.Ярцева, В.В.Хрычиков, А.Н.Тихонов, И.Т.Милославский, А.Ғ.Ғуломов, А.Ҳожиев, И.Қўчқортоев, М.Миртожиев, А.Болғанбоев каби кўпгина олимларнинг тилдаги синонимия ҳодисасини тадқиқ қилишга бағишланган ишларидаги фикрларга суянилди ва улар методларидан ҳам фойдаланилди. Айниқса, Милославский, Тихонов, Қўчқортоев, Миртожиевлар, Бережан, Гречко методларни ҳар бир аффикс маъноларини изоҳлашда, шунингдек, негиз билан аффиксларнинг маълум валентликларига кўра мос келган ҳолда бирикишини тавсифлашда жуда катта аҳамият касб этди.

Тадқиқот жараёнида ҳар бир аффикснинг жонли сўзлашувдаги қўлланишни белгилашда, унинг адабий тилда тугган ўрнини белгилашга қараб борилди. Мисолларни кенг қиёслаш асосида ҳар бир аффикснинг у

¹⁰ А.Ҳожиев. Ўзбек тили синонимларининг қисқача лугати. “Фан”, Т., 1963. 9-бет.

ёки бу услубга хосланганлигини изоҳлаб берилди. Статистик метод hozirgi ўзбек адабий тилида мавжуд бўлган аффиксларнинг сўз яшаш ва шакл ҳосил қилишда қай даражада иштирок этаётганлигини аниқлашда кўл келди: айрим аффикслар (-чи, -ли, -сиз, -ла кабилар) кўплаб сўзлар яшашда иштирок этади, кенг қўлланади; айрим аффикслар (-той, но – кабилар) маълум сўзлар доирасидагина қўлланади.

Ишнинг ўз олдига қўйган асосий мақсади hozirgi ўзбек адабий тилида мавжуд бўлган ва ўзаро синонимик муносабатда бўла оладиган барча аффиксларнинг семантик-стилистик хусусиятларини чуқур тадқиқ қилиш, улар орасидаги синонимик муносабатни юзага келтирувчи сабабларни аниқлаш ҳамда асослаш, синонимик қаторларни ҳосил қилувчи аффиксларнинг бирлаштирувчи ва фарқли маъноларини топиш, уларнинг услублараро хосланганлигини кўрсатиб беришдан иборатдир. Бу нарса тадқиқот зиммасига қуйидаги вазифаларни ҳал қилишни тақозо қилиб қўяди.

1) умуман синонимия ҳодисасини, шунингдек, аффикслар синонимиясини ўрганишнинг hozirgi аҳволини белгилаш; 2) синонимия ҳодисасига берилган мавжуд таърифларга аниқлик киритиш; 3) тилдаги қайси тур аффикслар ўртасида ўзаро синонимик муносабат юзага кела олишини белгилаш; 4) ўзаро синонимик муносабатда бўлувчи аффиксларни таснифлаш (классификация қилиш); 5) ҳар бир сўз туркуми бўйича сўз ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўлиш сабаблари ва шарт-шароитларини белгилаш; 6) ҳар бир сўз туркуми доирасида форма ҳосил қилувчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўлиш сабаблари ва шарт-шароитларини белгилаш; 7) синтактик муносабатни ифодаловчи (сўз ўзгартувчи) аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўла олмаслигини асослаш; 8) синоним қаторлар таркибидаги ҳар бир аффиксларнинг услублараро хосланганлигини белгилаш ва хосланиш сабабларини очиб бериш; 9) ҳар бир аффиксларнинг ўзбек адабий тилида тутган ўрнини, вазифасини ва қўлланилишидаги ўзига хосликни белгилаш.

К И Р И Ш

I. СИНОНИМИЯ ХОДИСАСИНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР

Синонимларни ўрганиш, унга кизиқиш антик даврдан бошлаб то ҳозирги кунгача давом этиб келяпти.¹¹

Шунга қарамай, бу масала устида тадқиқот ишлари олиб борган ҳар бир тилшунос унинг жиддий ўрганилмаганлигини, ҳағто. “синоним” атамасининг туб моҳияти ёритилмаганини, бу масалага ёндашишда жуда кўп ҳар хилликлар мавжудлигини кўрсатиб ўтади.¹²

Синонимия ходисасини ҳар томонлама ва чуқур ўрганиш учун қилинган уринишларнинг ҳаддан ташқари кўплиги, ҳар хиллиги, уларнинг бир-бирини тўлдириб туриши ҳам бу масалани узи-кесил ҳал қилишда етарли эмас. Бунинг асосий сабаби сифатида бу ходисага ёндашишнинг турли-туманлиги ҳамда ягона ва тўғри методнинг йўқлигини кўрсатиш мумкин: “Синонимия билан боғлиқ бўлган энг асосий масалаларнинг ҳал қилилмаганлиги бу муаммони ўрганишнинг перспективлигига салбий таъсир кўрсатмоқда. Синонимларни анализ қилишнинг аниқ методларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлган кийинчиликлар кўпгина текширувчиларда бу муаммони ўрганишдан ҳеч қандай натижа йўқ, бу йўналишда илмий иш олиб бориш мақсадга мувофиқ эмас”¹³, деган нотўғри фикр туғилишига сабаб бўлган.

Ҳақиқатда, синонимия ходисасини ўрганишда, унга ёндашишда ягона бир метод тўтилмаганлиги, бунинг натижасида кўпгина тилшуносларнинг бу ходисасини тадқиқ қилишдан воз кечишгача бориб қолганликларининг нотўғри эканлигини тилшунос Ю.Д.Апресян тўғри кўрсатиб ўтади: “Ҳақ синонимларни ўрганишнинг аниқ методлари йўқ экан, деб уни ўрганишдан воз кечишда эмас, балки уни ўрганиш учун зарур бўлган методикани ишлаб чиқишдадир.¹⁴ Бу фикрни давом эттириб В.А.Звегинцев шундай фикрни айтди: “Ҳозирги кунгача анъанавий талқин қилиниб келинган синонимия ходисасини тилда умуман йўқ. Сўзлар, умуман тил бирликларини улардаги айрим маъноларига кўра бир-бири билан қиёслаш мумкин, шундагина бу ходисанинг моҳияти тўғри белгиланган бўлади”.¹⁵ Кўриниб турибдики, синонимия ходисасини

¹¹ Античные теории языка и стиля. М.-Л., «Наука», 1936.

¹² А.П.Евгеньева. Основные вопросы лексической синонимии. —Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М.-Л., «Пауза», 1967; Лексическая синонимия —Сб статей, предисловие. М., «Наука», 1967; ВЯ, М., 1957. №6: —Ученые записки, Т-Н, вып.2, Новгород, 1962: —Ученые записки, Т-XXX, вып.2 Иваново, 1963; “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, Т., 1970, № 1; М.Ф.Палевская. Синонимы в русском языке. М., «Просвещение», 1964; В.Н.Клюева. Краткий словарь синонимов русского языка, М., Учпедгиз, 1961 № А.Хожиев. Ўзбек тили синонимларининг қисқача луғати, Т., “Фан” 1963; Современный русский язык, М., издательство МГУ, 1962; В.А.Сиротина. Лексическая синонимика в русском языке, Львов, издательство Львовского университета, 1960; В.К.Фаворин. Синонимы в русском языке, Свердловск, Свердловское книжное издательство, 1953 ...

¹³ Лексическая синонимия, сб статей, «Наука», М., 1967, 43-бет.

¹⁴ Ю.Д.Апресян. Проблема синонимии, ВЯ, М., 1957. № 6.

¹⁵ В.А.Звегинцев. Замечания о лексической синонимике, «Вопросы теории и истории языка», сб. в честь проф. Б.А.Ларина, Л., 1963, 127-142-бетлар.

Ўрганишга ёндашиш тубдан ўзгармаса, қилинган ишлар қанчалик фактик материалларга бой бўлмасин, улардаги таҳлиллар чуқур илмий характерга эга бўлмасин, чиқарилган хулосалар бу ҳодисанинг туб моҳиятини очиб беролмайди.

Синонимларга берилган таърифлар шунчалик кўпки, уларни системалаштиришнинг ўзи ҳам қатта бир тадқиқот бўлиши мумкин. Аммо, модомики, таърифни тўғри белгиламасдан, бу ҳодисага қандай ёндашиш кераклигини аниқлаб олмасдан туриб бу ҳодисани ўрганиш кийин экан, мавжуд таърифлар ва қарашларни баҳолаш, уларни системалаштириш зарурати туғилади.

Синонимия ҳодисасини монографик аспектда тадқиқ қилган М.Ф.Палевская ҳам тадқиқотни аввало мавжуд таърифларни системалаштиришдан бошлайди: “Шундай қилиб, лексик синонимларга бағишланган адабиётларнинг қисқача таҳлили илмий ишларда қайд этилган синонимларни белгилашдаги йўналиш ва қарашларни икки гуруҳга ажратишни тақозо этади: “Синонимлар талаффузи ҳар хил, маъно жиҳатдан бир хил эмас, аммо бир-бирига яқин бўлган сўзлардир. Синонимларни бундай белгилаш XVIII асрнинг охириларида вужудга келиб, ҳозирги кунгача яшаб келди. Кўпчилик олимлар, жумладан, А.М.Земский, С.Е.Крючков, М.В.Светлаев, А.М.Финкель, Н.А.Батенов, А.И.Ефимов, А.Н.Гвоздев, Л.А.Булаховский ва бошқалар синонимларни шундай белгилаш тарафдорларидир; 2. Синонимлар объектив борликдаги бир ҳодисани билдириб, маъно оттенкаси, стилистик жиҳати ва бошқа томонлари билан фарқ қилувчи сўзлардир. Р.А.Будагов, Н.А.Шанский, Е.М.Галькина – Федорук ва бошқалар ана шу фикр тарафдорларидир”.¹⁶

М.Ф.Палевскаянинг ўзи ҳам кўп таҳлиллардан сўнг моҳият эътибори билан иккинчи гуруҳ учун мос келадиган, иккинчи йўналишни қўллаб қувватлайдиган таъриф беради.¹⁷ Булардан ташқари, бир неча таърифни бир-бирига қиёслаш натижасида чиқарилган бошқа бир таъриф ҳам характерлидир: “Бирлаштирувчи маъноси бир хил бўлган сўзлар синоним ҳисобланади. Албатта, синонимлар ёзилиш ва маъно оттенкаларидан ташқари яна бошқа белгилари билан ўзаро фарқланади”.¹⁸ Бу таърифни бошқа таърифлардан фарқлаган ҳолда, алоҳида таъриф деб қараш мумкин. Чунки тил бирлигидаги айрим маъноларнинг тенг келиши синонимлар учун асос бўлиши шу таърифда ўз ифодасини топган.

Тилшунослиқда кейинги даврда юқорида келтирилган олдинги икки таърифдан кескин фарқ қиладиган, учинчи таърифга эса моҳият эътибори билан асосан мос келадиган янги таъриф ҳам юзага келди: “Семасиологик планда синонимия – маъно жиҳатдан тенгликка асосланади, аммо сўзлардаги айрим маъноларнинг, лексик-семантик вариантларнинг

¹⁶М.Ф.Палевская. Синонимы в русском языке, «Просвещение», М., 1964, 24-бет.

¹⁷М.Ф.Палевская. Кўрсатилган асар. 33-бет.

¹⁸А.Ҳожиев. Ўзбек тили синонимларининг қисқача луғати. “Фан”, Т., 1963, 8-бет.

тенглигига асосланади. Синонимларни белгилашда энг камида битта лексик-семантик варианты билан тенг келувчи сўзларни асос қилиб олиш керак.

Синонимияда бир сўзни иккинчи сўз билан маъно жиҳатдан тўла қиёслаш керак эмас, балки у ёки бу сўзни улар учун умумий бўлган маълум бир маънога кўра қиёслаш керак. Шундагина икки ва ундан ортик бир маъноли сўзнинг бир-бирини маъно жиҳатдан тўла қоплашининг (абсолют синонимлар) тилда жуда кам учрашига амин бўламиз”.¹⁹ Худди шу фикрни Р.Б.Рогожникова ҳам айтади: “...Синонимия умуман сўзларнинг ўзаро маъно жиҳатдан тенглигига эмас, балки улардаги айрим маъноларнинг ўзаро тенглигига асосланади”.²⁰ Тилшунос Р.М.Григорян моҳият эътибори билан ана шу қарашларга мос келадиган фикрни бир мунча олдинроқ ўртага ташлаган эди.²¹ Кўрииб турибдики, кейинги қарашлардаги асосий ҳолат учинчи таърифда айtilгани каби тил бирликларидаги айрим маъноларнинг тенг келишини назарда тутди. Бу нуқтаи назар синонимия ҳодисаси билан, умуман семасиология билан шуғулланган бошқа кўлгина тилшуносларнинг қарашларини ҳам ўзида акс эттирган.²²

Кўринадики, синонимия ҳодисасига ёндашиш асосан уч хил йўналишдадир. Биринчи йўналишда сўзлар ўзаро қиёсланади ва шаклан ҳар хиллик, маъно жиҳатдан тенглик эмас, балки яқинлик асос қилиб олинади. Бу йўналишдаги асосий камчилик қуйидагилардан иборатдир: а) бир сўз ҳеч қачон ҳам шаклан, ҳам айтилишига кўра бир хил бўлмаганлиги туфайли (омонимлар мустасно) “шакли ҳар хил, айтилиши ҳар хил бўлган сўзлар” деган ҳолатни таъкидлашга эҳтиёж йўқ; б) синоним сўзларнинг бири иккинчисини маъно жиҳатдан тўла қоплай олмаслиги тўла ифодасини топмаган; в) синонимия учун асосий мезон нима эканлиги жуда мавҳум талқин қилинади, ва, шунга кўра, баъзан ўз фикрларида зиддик вужудга келади (синоним сўзларнинг нутқда бири ўрнида иккинчисининг қўллана олишларини тан олганлари ҳолда, уларнинг маъно жиҳатдан тенг келиб қолишларини инкор этадилар).

Иккинчи йўналишда ҳам сўзлар ўзаро қиёсланади ва бу сўзларнинг объектив борлиқдаги бир хил ҳодисани билдириб келиши, фақат маъно

¹⁹С.Г.Бережан. К семасиологической интерпретации выделения синонимии. –Лексическая синонимия, сб.ст., «Наука», М., 1967.

²⁰Р.П.Рогожникова. Соотношение вариантов слов, однокоренных слов и синонимов, Ўша тўплам.

²¹В.М.Григорян. Материалы к словарю синонимов, Ереван, 1957.

²²В.А.Звенигеча. Курсатилган асар, 127-142-бетлар; Ю.Д.Апресан Проблема синонима. –ВЯ, 1957, №6, 87-бет; И.Т.Милославский. Вопросы словообразовательного синтеза. М., ИМУ, 1980; В.А.Гречко. О некоторых источниках лексической синонимии. –В кн.: Очерки по синонимике современного русского литературного языка, «Наука», М.-Л., 1966; Гречко В.А. Однокоренные синонимы и варианты слова. Ўша китоб; И.Кўчқортоев. Сўз маъноси ва унинг валеңтлиги. «Фан» Т., 1977; И.Кўчқортоев. Сўз валеңтлиги хақида. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1973. 3-сон; М.Миртожнев. Переносные значения и их манифестация в узбекском языке. –Докторская диссертация, Т., 1989, 293-317-бетлар; Ё.Тожиёв, Ўзбек тилида аффиксал синонимия, ТошДУ нашриёти, 1981; Ё.Тожиёв. Шаҳс отлари ясовчи аффиксал синонимияси, ТошДУ нашриёти, 1987 й. ...

оттенкаси ҳамда бошқа томонлари билан фарқланиб туриши таъкидланади. Бунда куйидаги ҳолатлар ҳисобга олинмайди: а) бир тилда бир неча сўз айнан бир ҳодисани ифодаламаслиги (Ф.И.Буслаев) назардан четда қолади; б) “маъно оттенкаси” деганда нимани тушуниш кераклиги атрофлича изоҳланмайди – уларнинг алоҳида-алоҳида маънолар эканлиги тан олинмайди.

Учинчи йўналишда сўзлар тўлалигича эмас, балки уларнинг айрим маънолари ўзаро қиёсланади ва синонимларни белгилловчи асосий мезон сифатида сўз маъноларидан бирининг (ёки бир нечасининг) иккинчи бир сўз маъноларидан бирига (ёки бир нечасига) тенг келиб қолиши асос қилиб олинади.

Бу ўринда куйидаги фикрлар характерлидир: “Шуни айтиш керакки, жуда кўп ҳолларда “а” сўзи “б” сўзига синоним деб қаралади. Ваҳоланки “б” сўзида мавжуд бўлган маъноларнинг биттасигина “а” сўзидаги маънога тенг келади, ҳолос. Семантик жиҳатда сезиларли бўлган бошқа фарқларни эса (бу фарқ анчагинадир) аниқ бир тасаввур қилиб бўлмайдиган “маъно оттенкаси” деган нарса билан изоҳлашга ҳаракат қиладилар. “Маъно оттенкасини асослаш учун эса логик-грамматик категорияга суянадилар ва ниҳоят, идеографик синонимлар деб аталувчи алоҳида бир синоним турини белгилайдилар.²³ Бу ҳолатни С.Г.Бережан икки сўзни таҳлил қилиш орқали янада асослаб беради: “Кар (глухой) ва гаранг (захолустный) сўзлари ўзаро синоним деб тан олинган. Шу билан бирга, бу икки лугат бирлигини маъно ҳажми бўйича бир-бирига тенг деб қараб бўлмайди. Бу ҳақда гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки *кар* (глухой) сўзи ўз семантик структурасига эга, иккинчи сўзга нисбатан анча кенг: гаранг сўзи билан синонимик муносабатга киритилган маъносидан ташқари у бошқа маъноларга ҳам эгадир. Бу бошқа маънолари билан *кар* сўзи, ўз навбатида маъно муносабатига кўра бир-бирига ўхшамаган бошқа сўзлар билан: *гунг*, *соқов*, *тилсиз*, *ёваойи* (*тугоухий*, *тупой*, *дикий*) каби сўзлар билан синонимик муносабатда бўлади. Бу ўринда *гаранг* сўзи билан яқлит олинган *кар* сўзи эмас, балки унинг бир маъноси қиёсланган. Улар ана шу бир маънони доирасида ўзаро тенг келган. Шундай қилиб, синоним сўзлар ўртасидаги “яқинлик” улардаги айрим маъноларнинг бир-бирига тенглигига асосланади. Шундагина маъно жиҳатдан “тенг” ёки яқин бўлган сўзлар ўртасидаги муносабатнинг реал картинасини кўриш мумкин...”²⁴

Кўринадик, олдинги йўналишлар тарафдорлари синонимия ҳодисасини фақат сўзларнинг ташқи хусусиятларига асосланган ҳолда, уларнинг услубий қўлланишларини ҳисобга олган ҳолда текширадилар. Уларнинг синонимияни белгилашда мавҳум ҳолдаги “маъно оттенкаси”, сўзларнинг бири ўринда иккинчисининг қўлланиши ва услубий

²³Ю.Д.Апресян. Проблема синонима. –ИЗЯ, 1957, № 6, 87-бет

²⁴С.Г.Бережан. Кўрсатилган мақола, 44-бет.

хосланганлигига алоҳида эътибор беришлари кейинги йўналиш тарафдорлари томонидан ўринли танқид қилинади ва асосли равишда инкор этилади: “Ҳозирги кунда синонимларда диққатни ўзига тортаётган бир масала – бу “маъно оттенкаси” масаласидир. Бироқ у синонимларнинг умумий назарий томони учун (юқорида айтганимиздек), тўғрисикини айтганда, ҳеч нарса бермайди. *Маъно оттенкаси* деган тушунча маъно жиҳатдан, ўзларининг лексик-семантик вариантлари бир-бирига мос келмаётганлиги ҳисобга олинмаганлиги туфайли вужудга келган. Сўздаги мавжуд бўлган бошқа маънолар уни ўзи қиёсланаётган сўздан фарқлаб турган. Бу маъноларга кўра у сўз бошқа сўзлар билан, улардаги лексик-семантик вариантлар билан маъно муносабатига киритилиши мумкин. Сўздаги ана шу аниқ сезилиб турган маъно жиҳатдан фарқни изоҳлаб беролмаслик ёки уни аниқ қандай маъно эканлигини белгилаб беролмаслик “маъно оттенкаси” деган тушунчанинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Шунинг учун ҳам, семасиология шу кунгача мавжуд бўлган “маъно оттенкаси” деган тушунчадан воз кечиши керак. Сўзларнинг “маъно оттенкаси” ҳақида фақат стилистик пландагина гапириш мумкин”.²⁵

Юқорида келтирилган фикрдан яна шу нарсалар аниқ бўлади: 1. Сўзларнинг бири ўрнида иккинчисининг қўлланиши ўз-ўзидан бир томонламалик характерига эга бўлади. Яъни бир сўз иккинчи сўзни ҳар қандай қуршовда ҳам маъно жиҳатдан тўла қоплай олмайди. Улар маълум бир қуршовдагина айрим аниқ маъноларига кўра тенг келади ва бири ўрнида иккинчисини қўллаш имконияти вужудга келади.

Улардаги эмоцияни ифодалаш, дистрибутив ҳолатлар бошқа масаладир; 2. Синонимия ҳодисасининг стилистика билан муносабати ҳам бошқача тарзда эканлиги ойдинлашади. Яъни синонимлардаги маъно муносабатлари қиёсланаётганда стилистика ташки ҳодиса, устама ҳолат тарзида бўлади ва, шунга кўра, у ҳамма синонимлар учун ҳам бир ҳилда, умумий бўлган ҳодиса сифатида қаралади. Бошқача айтганда, услубий хосланганлик ҳамма синонимлар учун ҳам, ўзига хос тарзда тааллуқлидир.

Синонимларнинг моҳиятини очишда “маъно оттенкаси” тушунчаси зарарли бўлиб, бу нарса сўзлардаги аниқ маъноларни мавҳумлаштириш (билмаслик, тополмаслик оқибатида) учун йўл очиб беради. Шу билан бирга, бири ўрнида иккинчисини қўллаш мезонини ҳам, синонимиянинг стилистика билан муносабатини ҳам нотўғри талқин қилишга олиб келади. Бу нарсани ўз вақтида Ю.Д.Апресян ва Д.Н.Шмелевлар ҳам тўғри таъкидлаб ўтганлар.²⁶

²⁵С.Г.Бережан. Кўрсатилган мақола, 44-45-бетлар.

²⁶Ю.Д.Апресян. Проблема синонима. –ВЯ, М., 1957, № 6;

Д.Н.Шмелев. Очерки по семасиологии русского языка, М., «Просвещение», 1964; Шмелев Д.Н. О типах лексических значений слова. – Проблемы современной филологии. Гл. ред. М.Б.Храпченко – М., 1965.

Тилда бир-бирига маъно жиҳатдан тўла тенг келиб қолган бирликлар (сўзлар, аффикслар, гаплар...) бири иккинчисига ўз ўрнини бўшатади ёки ҳар бири бошқа-бошқа маънолар касб этиб ўзаро яна узоқлашади ва шундагина улар тилда яшаб қолади. “Тўғри, айрим олимларнинг тан олишича, синоним сўзлар маъно жиҳатдан тенг бўлади. Аммо фактлар бунини тасдиқламайди, чунки сўзлар айнан бир хил маъноли бўлса, улар тилни кераксиз дублетлар билан сийқалаштиради.”²⁷

Агар сўзлар ҳар қандай куршовда ҳам бир-бирининг маъносини тўла қоплайдиган даражада бўлиб қолса, тилда дублетлар юзага келади. Дублетларни эса синонимлар қаторига киритиб бўлмайди. Маъно жиҳатдан бир-бирини тўла қоплай оладиган сўзлар тилда маълум даврда пайдо бўлиб қолади. Айрим тилшунослар шу фактга асосланиб, уларни ҳам синонимлар қаторида баҳолайдилар ва бундай дублетларни абсолют синонимлар сифатида ажратадилар. Бунинг нотўғри эканлигини қуйидаги фикр тасдиқлайди: “Дублет ва синоним терминларининг ўзи ҳам ҳали системали равишда ўзаро фарқланмаётганлиги ажабланарли ҳолдир”.²⁸

Хуллас, 1) синонимия ҳодисасининг туб моҳиятини очишда сўнги йўналиш мақсадга мувофиқ келади; 2) синоним сифатида қиёсланаётган бирликлар асосан айрим маънолари денотатлари нуқтан назаридан тенг келади.

Қуйидаги мисолда бунини яққол кузатиш мумкин: *боқмоқ*, *қарамоқ*, *кўрмоқ* феълларининг маълум маъноси бўйича денотати бир хил бўлса ҳам, маъно семаларининг қайси бири биринчи планга чиқишига қараб фарқ қилади: *боқмоқ* феълда объектга субъект нигоҳининг тўғриланиши, *қарамоқ* феълда субъект нигоҳининг объектга йўналтирилиши, *кўрмоқ* феълда объектнинг субъект нигоҳи томонидан сезилиши, қабул қилиниши биринчи планда туради. Бошқача қилиб айтганда, бу уч кечим шу уч феълнинг маъноси денотатини таркиб топтирган. Лекин улар қайси кечим биринчи планга чиқишига кўра ўзаро фарқланган; 3) улар бошқа маънолари билан фарқланади ва ана шу бошқа маънолари асосида яна бошқа бирликлар билан синонимик муносабатга киришади; 4) тилда ҳамма маъноларига кўра тенг келиб қолган бирлик бўлмайди, у ўткинчи характердадир. Шунга кўра, “абсолют синонимлар” ҳам йўқдир; 5) стилистика ҳамма синонимлар учун характерли бўлган умумий хусусият, умумий ҳодисадир.

Тил бирликларининг ўзаро синоним бўлиб келишидаги маъно муносабатларини қуйидаги чизгиларда (схемаларда) кўрсатиш мумкин:

1) а) Сўз “А” – маънолари: *X У З ... П*

сўз “Б” – маънолари: *К С Т ... Ф 0 %*

Синонимия ҳодисаси йўқ, сўзлар маъно жиҳатдан бирлаша олмайди.

б) сўз “А” – маънолари: *X У З ... П*

²⁷ Современный русский язык, М., «Просвещение», 1962, 36-бет.

²⁸ Е.Н.Толикина. Синонимы или дублеты? – Культуры русской речи, М., «Просвещение», 1971, 78-бет.

сўз “Б” – маънолари: $X \ C \ T \dots \Phi$ 25 %

Синонимия ҳодисаси бор, сўзлар бир маъноларига кўра тенг келади
(X-X)

в) сўз “А” – маънолари: $X \ Y \ Z \dots \Pi$

сўз “Б” – маънолари: $X \ Y \ C \dots \Phi$ 50 %

Синонимия ҳодисаси бор, сўзлар икки маъноларига кўра тенг келган;

г) сўз “А” – маънолари: $X \ Y \ Z \dots \Pi$

сўз “Б” – маънолари: $X \ Y \ Z \dots \Phi$ 75%

Синонимия ҳодисаси бор, сўзлар уч маъноларига кўра тенг келган;

д) сўз “А” – маънолари: $X \ Y \ Z \dots \Pi$

сўз “Б” – маънолари: $X \ Y \ Z \dots \Pi$ 100 % - 0

Синонимия ҳодисаси йўқ, сўзлар ҳамма маъноларига кўра тенг –
дублет.

II) сўз “А” – маънолари: $\underline{X} \ \underline{X}$ 3 синонимия бор.

сўз “Б” – маънолари: $C \ \underline{T}$ 3

сўз “В” – маънолари: $\underline{K} \ \underline{T}$ П

сўз “Г” – маънолари: $\underline{K} \ \Phi$ Ч

б) сўз “А” – маънолари: $\underline{X} \ \underline{Y}$ 3

сўз “Б” – маънолари: $\underline{X} \ \underline{C}$ П

сўз “В” – маънолари: $Y \ \underline{C}$ П

сўз “Г” – маънолари: $K \ \underline{C}$ П

Синонимия ҳодисаси мавжуд.

в) сўз “А” – маънолари: $\underline{X} \ X \ \underline{Z}$

сўз “Б” – маънолари: $\underline{X} \ \underline{C}$ П

сўз “В” – маънолари: $\underline{K} \ \underline{C}$ Т

сўз “Г” – маънолари: $\underline{K} \ Ч \ \underline{Z}$

Синонимия ҳодисаси мавжуд.

г) сўз “А” – маънолари: $\underline{X} \ Y \ 3$

сўз “Б” – маънолари: $\underline{X} \ K \ C$

сўз “В” – маънолари: $\underline{X} \ П \ Т$

сўз “Г” – маънолари: $\underline{X} \ P \ Ч$

Синонимия ҳодисаси мавжуд.

Яъни: Тилда тил бирликларининг айрим маъноларига кўра тенг келиб қолиши синонимликни юзага келтиради. Бу ҳодиса одатда луғавий бирликлар, аффикслар, синтактик қурилмалар доирасида содир бўлади. Синонимлар таснифида ана шу нарса, шу ҳолат асос қилиб олинishi керак. Бошқа таснифлар (классификациялар) ҳар бир кўриниши ичида давом эттирилади: сўз ясовчи аффикслар синонимияси; шакл ҳосил қилувчи аффикслар синонимияси;

От ясовчи аффикслар синонимияси, сифат ясовчи аффикслар синонимияси каби...

II. Аффикслар синонимиясининг ўрганилишига доир

Сўзлардаги каби аффиксларда ҳам маъно жихатдан бир-бирига яқинлик, бир-бирини маъно жихатдан қоплаш, алмаштира олиш, кўп маънолик, омонимлик ва антонимлик каби хусусиятлари мавжуд. Шунингдек, аффикслар ҳам бошқа тиллардан ўзлаша олади (сўз ясовчилар кўзда тутилади). Буларнинг ҳаммаси аффиксларда сўзлардаги каби ўзаро синонимлик хусусиятларининг мавжудлигини ва бунинг узоқ тарихий тараққиётга эга эканлигини кўрсатади. Жумладан, В.Л.Воронцева бир ўзакка қўшилиб келган ҳар хил ясовчи аффиксларнинг ўзаро маъно жихатдан тенг келиши ўн учинчи асрларда ҳам мавжудлигини айтади ва *извосник – извозчик, поместник – помещик, угольник – угольщик* типидagi мисолларни келтиради.²⁹

Фактлар бу ҳодисанинг туркий тилларда ҳам қадимда ва ундан кейинги даврларда кўплаб учратганлигини тасдиқлайди: *иглик (касал) – игчил (касал); йавлақ – йавуз (ёмон)*,³⁰ ёки:

*Чун вафосизларга бермишлар азалдин кўркин,
Бу камоли хуси ила қайдин вафо бўлсун санго
Не кўнгли собда элдур ишқ эликим,
Сенингтек бевафони ёр дерлар. (Лутфий).*

Бу мисоллардаги иглик ва игчил, йавлақ ва йовуз, кулгу ва кулунч, *вафосиз* ва *бевафо* сўзларида – *лик* аффикси билан –*чил* аффикси, –*лақ* аффикси билан *уз*, –*гу* аффикси билан –*унч*, –*сиз* аффикси билан *бе* – аффикслари ўзаро синонимик муносабатга киришган.

В.М.Марков ва Г.И.Мижевскаялар XV–XVIII асрларда рус тилида суффиксларнинг ўзаро синоним бўлиб келиши айниқса кўп учраганлигини таъкидлайдилар.³¹

Аффикслардаги бундай хусусиятлар рус тилшунослигидаги анчагина ишларнинг текшириш объекти бўлган.

Маълумки, аффикслар маълум бир сўзларга (негизларга) қўшилган ҳолда ишлатилади. Аффикслардаги бу хусусият уларнинг маъно хусусиятларини ўрганишни қийинлаштиради, албатта. Сўзларнинг қандай маъноларда қўлланаётганлиги, уларнинг қандай вазифани бажараётганлиги маълум бир контекстда реаллашса, аффиксларнинг қандай маъноларда қўлланаётганлиги ва қандай вазифани бажараётганлиги баъзан уларнинг

²⁹ В.Л.Воронцова. Словообразование существительных со значением действующего лица в древнерусском языке. АКД, М., 1953. 14-бет.

³⁰ М.Қошғарий. “Денону луғоти турк” I т., Т., “Фан” 1960 й. 229,249,271,230-бетлар. 3 том, 1962 й. 32, 50 1-т., 405,385-бетлар.

³¹ В.М.Марков. Явление суффиксальной синонимии в языке судебников XV–XVI вв. – Уч. зап. Казанского Гос. ун-та им. В.И.Ленина. Т., кн. I., 1956, Г.М.Мижевская. Из наблюдений над словообразованием существительных со значением названий лица и в языке II пол. XVIII в. Праці Одеського державного университету. Т., 1948, 1956, 71.

қандай негизларга қўшилаётганлигига кўра, баъзан-эса аффикс қўшилиб келган сўзнинг қандай сўз билан бирикаётганлигига, унинг гапта қандай вазифада қўлланаётганлигига кўра белгиланади.

Аффикслар синонимиясини ўрганишда бунга алоҳида эътибор бермаслик мумкин эмас.

Аффикслар тилда бир хил ўзақлар билан ҳам, ҳар хил ўзақлар билан ҳам кела олади. Бунга эътибор қилмаслик натижасида аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати турли муаллифлар томонидан турлича талқин қилинади ёки аффикслар синонимияси лексик синонимлар билан қориштириб юборилади.

Биз, бу ўринда, аввало, “Аффикслар синонимияси” (аффиксаль синонимия) атамаси изоҳига тўхталиб ўтамиз. Бошқача айтганда, бу ҳодисанинг номланиши ҳақида қисқача фикр юритамиз.

Маълумки, синонимия ҳодисаси, айниқса, аффикслар синонимияси сўз ясалиши билан ҳам бевосита боғланиб кетади. Синоним қаторига кирган сўзларнинг кўпчилиги ясама сўзлар: кийим//уст-бош; золим//рахмсиз; садоқатли//вафодор//вафоли; тинимсиз//бетиним; тушунмоқ//англамоқ//фаҳхламоқ кабилар.

Аффикслар синонимияси ҳақида гапиришдан олдин ўзаро синоним сифатида қаралиши мумкин бўлган ва маъно жиҳатдан қиёсланаётган компонентлар (сўзлар) таркибида аффиксация натижасида ҳосил бўлган ясамалар ҳам мавжуд бўлган тил бирликларини қуйидагича гуруҳларга ажратиб кўрсатишни маъқул кўрдик:

1) Негиз ҳолидаги сўз билан ҳудди шу негизга аффикс қўшилган ҳолатдаги сўз компонент сифатида келган ва маъно жиҳатдан муносабатга киришган, ўзаро семантик таққосга асос қилиб олинган: ғоят // ғоятда; аввал // даставвал; қайта // қайтадан; шошмоқ // шошилмоқ; қобил // қобилятли; ваҳим // ваҳима кабилар;

2) бир хил негизларга ҳар хил ясовчи аффикслар қўшилиб келган ва ҳосил бўлган ясамалар маъно муносабатига киришган: раҳмсиз – бераҳм, давлатманд – бадавлат; рус тилида: абрикосный – абрикосовый кабилар;

3) ҳар хил негизларга ҳар хил ясовчи аффикслар қўшилиб келган ва ҳосил бўлган ясамалар маъно муносабатига киришган: сўзла // гапир; унумли // ҳосилдор кабилар;

4) бир негизга ҳар хил шакл ясовчи аффикслар қўшилиб келган ва шу грамматик шаклли сўзлар ўзаро маъно муносабатига киришган: топқиз // топтир; излаттир // излатқиз; ўқий – ўқий // ўқиб-ўқиб (чарчади) кабилар.³²

Аффикслар ўртасидаги синонимик муносабатни текширишда ўзаро маъно муносабатига кўра қиёсланиши мумкин бўлган юқоридаги бирликларни бундай гуруҳларга ажратиб олмаслик, бир-биридан фарқ

³²Мисоллар асосан А.Хожиевнинг “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”дан олинди. Т., 1974 й.

қиладиган бундай кўринишларни бир-биридан фарқламаслик мумкин эмас. Аммо булар рус тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам, негадир, ҳисобга олинмайди. Бошқа тиллардаги синонимия ҳодисасини текширувчилар ҳам бу кўринишларга алоҳида эътибор бермаганлар. Бу нарса ҳам тилшуносликда аффикслар синонимиясини ўрганишга эътиборнинг етарли эмаслиги ҳақидаги қуйидаги фикрларни тасдиқлайди.

“Ҳар ҳолда суффиксаль синонимия мутлақо ишланмаган”.³³

“Бахтга қарши суффиксаль синонимия ҳақидаги фикрларимиз жуда юзаки характерда. Одатда ҳар хил негизли сўзларнинг ташқи қиёси бериляпти-ю, улардаги суффиксларга, уларнинг маъно хусусиятларига эътибор берилмаяпти.³⁴ “Русистикада сўз ясовчи аффикслар синонимияси проблемаси жуда кам ўрганилган соҳа ҳисобланади”.³⁵

А.Г.Черкасова ҳам ўзининг “Из истории словообразовательных синонимов” мақоласида³⁶ шундай дейди: “...Бироқ грамматик синонимлар билан боғлиқ бўлган масалалар ичида олимларнинг диққати асосан синтактик синонимларга қаратилган бўлиб, сўз ясовчи аффикслар ўртасидаги синонимия ҳодисаси эса ҳар тамонлама ва чуқур ўрганиш учун объект қилиб олингани йўқ”. Қуйидаги фикр ҳам буни тасдиқлайди: “Аффикслар доирасидаги бундай хусусиятларни (уларнинг синонимик муносабатини) ўрганиш тилшуносликнинг энг муҳим вазифаси эканлиги эътироф этилганлигига қарамай (А.Фуломов), ҳозирга қадар бу масалага етарли даражада эътибор берилмаётир.³⁷ Бундай фикрларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Ўзбек тилида ҳам, туркологияда ҳам аффикслар синонимиясининг атрофлича ўрганилмаганлиги, алоҳида текшириш объекти сифатида ишланмаганлиги юқорида айтилганларни тасдиқлайди.

Аффиксация билан боғлиқ бўлган синонимия ҳодисасини номлаш масаласининг ҳалига қадар тилшуносликда ҳал қилинмаганлиги ҳам ана шунинг натижасидир. Жумладан, юқорида биз келтирган кўринишларнинг биринчиси тилшуносликда “Однокоренные синонимы” (бир ўзақли синонимлар) номи билан аталган бўлса (бунга баъзан бошқа кўринишларга оид бўлган мисоллар ҳам киритиб юборилган)³⁸, Х.М.Гойдо учинчи кўринишни “суффикслар синонимияси” деб атайди (бунга баъзан у бошқа ҳамма кўринишларга оид бўлган мисолларни ҳам киритади)³⁹. Бу фикрни В.М.Марков ҳам қувватлайди⁴⁰; А.Г.Черкасова иккинчи кўринишни “сўз

³³Х.М.Гойдо “К вопросу о синонимии суффиксов”, уч. зап., Ивановский глс. пединст-т, Т., XXX, 1962, 3-бет.

³⁴В.В.Виноградов “Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии», «Вопросы теории и истории языка», М., 1952, 131-стр.

³⁵В.А.Гречко «Однокоренные синонимы и варианты слова, Очерки по синонимике совр. русского языка, М. –Л. 1967 г. Стр.119.

³⁶Уч.зап. Новгородский госпединст-та, Т.VI. вып.2, 1962, стр. 39.

³⁷А.Бердалиев. “Ўзбек тили аффиксал синонимиясининг баъзи хусусиятлари”, “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. Т., 1974 й. № 2.

³⁸В.А.Гречко, кўрсатилган асар. 118-бет.

³⁹Х.М.Гойдо, кўрсатилган асар. 3-бет.

⁴⁰Уч. зап. Казанского Гос.пединститута им. В.И.Ульянова – Ленина, т. 116, кн. I, 1956 г.

исовчилар синонимияси”га киритиб, тўртинчи кўринишни “морфологик синонимия” деб атайдди.⁴¹ Бундай номлар А.М.Пешковскийда ҳам учрайди.⁴²

Н.Г.Корлэтяну эса куйидаги фикрни баён қилади: “Ҳар хил ўзакдан ясалган сўзларгина ўзаро синоним бўлиб қолмай, бир ўзақли ҳар хил ясовчили ясама сўзлар ҳам ўзаро синоним бўла олиши мумкин. Бу синонимларни грамматик синонимлар деб атаса ҳам бўлади.”⁴³

С.А.Емельянова бу ходисанинг тилшуносликда куйидаги номлар остида ўрганилаётганлигини қайд қилади: варианты слов, словообразовательные варианты, словообразовательные параллели, однокоренные параллели, словообразовательные синонимы, синонимические параллели, однокоренные синонимы, морфологические варианты слова, морфологические варианты, морфологические синонимы, грамматические синонимы, дублетные формы и др.⁴⁴ Кўриниб турибдики, бу ходисага айримлар вариант сифатида⁴⁵ айримлар синоним сифатида⁴⁶ айримлари дублет сифатида⁴⁷ ва бошқа баъзи бирлари эса бир қисмини вариант, бир қисмини синоним (присоединить-подсоединить, пригореть-подгореть), бир қисмини параллелизмлар (отлететь-улететь, увезти-отвезти и др.) деб қарайди.⁴⁸

Бу ходисага вариант сифатида қаровчилар бир ўзақка ҳар хил ясовчи префиксларнинг қўшилишидан ҳар хил сўзлар ясалади, деб эмас, балки бир сўзнинг вариантлари ясалади, деб қарайдилар. Шу билан бирга, улар биридан фарқ қилувчи икки ходисани “морфологик вариант” номи остида бсради. Яъни соф грамматик ходиса ҳисобланган отлардаги келишик ва сон категориясини ифодаловчи: *тополи-тополя, тракторы-трактор, весной-весною, тобой-тобою* каби ҳолатларни суффикс ва префиксларнинг вариант ҳолда қўлланиш ходисаси билан (приготовлять-

⁴¹ А.Г.Черкасова, Из история словообразовательных синонимов. Уч. записки Т. VI. Вып. II, Новгород, 1962 г. 39

⁴² Сб. статей под ред. М.А.Петровского, М., 1927.

⁴³ Вопросы культуры речи, I, М., 1955 г. стр. 106.

⁴⁴ С.А.Емельянов. Словообразовательная синонимия и вариантность форм слова. Сб. Актуальные проблемы русского словообразования. Самарканд; 1972. стр. 379

⁴⁵ А.И.Смирницкий. К вопросу о слове (проблемы тождества) «Труды МЯ АН ССР» Т.4., 1954; О.С.Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. Учпедгиз. М., 1957 № О.М.Саколов. Морфологические варианты глаголы в системе глагольной лексики старо житеьских говоров Томской области. АКД, Томск, 1959; А.П.Филин. О слове и вариантах слове. Сб. «Морфологическая структура слова в языках различных типов; Изд. АН ССР, М.-Л., 1963; А.Н.Тизонов. Синонимия и морфологическая вариантность префиксальных глаголов в русском языке. Материалы ХУШ науч. конференции. проф. –преп. состава СамГУ., серия филол. наук. Сам., 1966. Стр.53 и др.

⁴⁶ В.Л.Воронцова. Кўрсатилган асар. В.М.Марков. кўрс.асар, И.В.Костромина. Синонимия однокоренных прилагательных в рус.яз. первых десятилетий XIX в. –НДВМ, ФН, 1961, № 1. Х.М.Гойдо. кўрсатилган асар ва бошқалар.

⁴⁷ Н.Д.Арутонова. Очерки по словообразованию в совр. испанском языке. Изд. АН ССР, М., 1966, стр.65; У.Усманова. Дублетларҳақда баъзи мулоҳазалар. “Ўзбек тили ва адабиёти”, журнал, 1968, № 1, 39-40-бетлар.

⁴⁸ В.И.Струнина. Однокоренные глагольные синонимы с разными приставками в совр. рус. лит.языке. АКД,М., 1967, 13-15-бет.

приготовливать, делать-сделать типидә) бирга, алоҳида соҳа ҳисобланган сўз ясалишидаги ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатини ҳам шу қараш остида ўрганадилар. Буни А.И.Смирницкий, О.С.Аҳманова, О.М.Соколов, А.П.Филин, А.Н.Тихоновларнинг юқорида қайд этилган ишларида кўриш мумкин. Шунинг учун ҳам, буларни С.А.Емельянова ўринли танқид қилган (кўрсатилган асар, 386-бет).

Туркологияда синонимлар бўйича энг мукамал иш яратган қозоқ тилшуноси Асет Болғанбоев ўз ишида *жемқор-жемпаз, енерли-енерпаз, кулгеш-кулекеш, тымды-утқыр, тапқыш-тапқыр* типидәги жуда кўп мисолларни келтиради ва уларни морфологик дублетлар, деб баҳолайди.⁴⁹

Юқоридагилар шуни кўрсатадики, аффиксация билан боғлиқ бўлган синонимия ҳодисаси алоҳида текширишни талаб қилади. Биз бир негизга ҳар хил ясовчи (сўз ясовчи) ёки шакл ясовчи аффикслар қўшилиб келган ҳолда вужудга келган синонимия ҳодисасини “аффикслар синонимияси” номи билан юритишни маъқул кўрамыз.

Чунки бир сўз айнан шу сўзга ҳеч қачон синоним бўлиб кела олмайди (“тиним” сўзининг “тиним” сўзига синоним бўлиб келиши мумкин эмас).

Бир негизга иккита ҳар хил ясовчи аффикс қўшилиши натижасида эса бир сўз эмас, икки сўз ясалади. Бу икки сўзнинг маъно жиҳатдан яқинлашиши ва фарқланиши улардаги аффиксларнинг маъно хусусиятлари билан боғлиқдир. Масалан, *салобатли-серсалобат* сўзлари, албатта, битта сўз эмас, ёки бир сўзнинг икки варианты ҳам эмас. Чунки мазкур негиздан –*ли* аффикси воситасида бошқа бир янги сўз, яъни *салобатли* сўзи ясалган бўлса, –*сер* аффикси воситасида яна бошқа бир янги сўз –*серсалобат* сўзи вужудга келган. Уларнинг ясалишида иштирақ этган аффикслар ҳам бошқа-бошқа аффикслардир. Ясалган сўзлар бир-биридан ўз услубий қўлланишига ва маъно хусусиятларига (семантик маъносига) кўра ҳам фарқ қилади. Аммо аффикслардаги синонимия ҳодисаси (*сер* ва *ли* аффиксларидаги айрим маъноларнинг тенг келиб қолиши) бу сўзларни бир синонимик қаторга киритишга имкон беради.

Кейинги йилларда ёзилган айрим илмий ишларда ҳам бир негизга бир неча аффиксларнинг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган, маъно жиҳатдан тенг келувчи сўзларни вариант ва дублет деб қаровчилар қаттиқ танқид қилиниб, бундай сўзларнинг маъно жиҳатдан тамомила тенг эмаслиги, уларнинг маъно ҳажмига ва услубий қўлланишига кўра фарқланиши асосли равишда кўрсатиб берилади.⁵⁰

Айрим тилшунослар эса бир негиздан асосий маъноларига кўра тенг, маъно ҳажми ва услубий қўлланишига кўра фарқланувчи сўзлар ясаи

⁴⁹ А.Болғанбоев. Синонимы в Казахском языке. Издательство «Наука», Алма-Ата, 1970, ст. 69

⁵⁰ А.Г.Черкасова. Кўрсатилган асар. 58-бет. Г.А.Разумникова. Сононимические отношения переходных глаголов с произведенными от них глаголами на-ся. Очерки по синонимике совр. русско о лит.языка. М.-Л., 1967, 141-бет.

ўзаро синоним бўлиб кела олувчи аффиксларнинг вазифаси эканлигини алоҳида фактик материаллар асосида жуда аниқ кўрсатиб ўтадилар.⁵¹

Тилда умуман, айнан бир маънони ёки бир тушунчани ифодаловчи сўзлар ишламайди. Бу ҳақда олимлар ўз фикрларини айтиб ўтишган: “Тилда икки ва undan ортиқ сўзнинг худди куйиб қўйгандек: айнаи бир маънода бўлиши учрамайди” (Ф.И.Буслаев); Қадимги грек олими Цицероннинг қуйидаги фикри ҳам характерли: “Хотя и кажется, что слова почти одну и ту же силу имеют, но как вещи различны, так и названия сих вещей различаются своим выражением».

Француз олими д.Аламбер: “Опыт показал нам, что в нашем языке нет двух слов, которые были бы абсолютными синонимами, т.е. такими, которые в любом бы случае могли заменить один другой”. Унинг ҳамюрти Дюмарсе де эса: “...бесполезно иметь множество слов для выражения одного понятия, и о необходимости слов частных для всех понятий, имеющих сходство и связь между собою...” деган бўлса,⁵² худди шу фикрни рус зиёлилари ва олимларининг кўпчилиги ҳам таъкидлайди. Жумладан, Д.И.Фонвизин⁵³, П.Ф.Калайдович⁵⁴, И.И.Давидов⁵⁵ ларнинг фикрлари ана шу айtilган фикрларга мос келади. Бу нарсани аффиксларга ҳам тўла татбиқ қилиш мумкин.

Чунки айнан бир маънони ифодаловчи аффикслар ҳам тилда мавжуд эмас. Улар ё маъносига кўра, ёки бошқа хусусиятларига кўра бир-биридан, албатта, фарқ қилади. Ясовчи аффикслар бир негизга қўшилганда ҳар хил сўзлар ясайди.

Демак, аффикслар синонимиясини ўрганишда, уларнинг семантик майдонлари орасидаги яқинлик ёки тенгликни белгилашда, яъни ўзаро синоним бўла олиш ёки бўла олмастлигини аниқлашда аффиксларни ҳамма вақт бир негизга қўшиб кўриш керак. Ҳар хил негизларга ҳар хил ёки бир хил аффикслар қўшилиши натижасида вужудга келган ясама сўзларнинг ўзаро синонимик муносабатини ёки лексик синонимлар баҳсида ўрганиш ва уларнинг алоҳида тип сифатида белгилаш маъқул: *сўзла // гатир, раҳмсиз // шафқатсиз* каби. Чунки бир негиздан икки ясовчи аффикс воситасида сўз ҳосил бўлишидан икки ҳар хил негизга, икки ҳар хил ёки бир хил аффиксни қўшиш натижасида икки янги сўз ҳосил бўлишини бир-биридан фарқлаш керак: *ишчан // гайратли; раҳмсиз //шафқатсиз; давлатманд // бадавлат* ҳодисалари бошқа-бошқа. Улар алоҳида олинган, алоҳида-алоҳида текширилиши керак бўлган уч ҳодисадир.

Биринчи ҳолатда ўзак ҳам, аффикслар ҳам бошқа-бошқа, аммо ясамалар ўзаро синоним. Иккинчи ҳолатда ўзақлар бошқа-бошқа, аффикс бир, аммо ясамалар ўзаро синоним. Олдинги икки ҳолатда сўзларнинг

⁵¹ В.А.Гречко. Кўрсатилган асар. 120-бет.

⁵² Фикрлар “Лексическая синонимия”, М., “Наука” 1967 й. Тўпلامидан олинди.

⁵³ Д.И.Фонвизин. Собр. соч., Т.1, Гос.изд. Художественной лит-ры, М., -Л., 1959. стр.238

⁵⁴ П.Калайдович. Опыт словаря русских синонимов «Предисловие», М., 1818.

⁵⁵ И.И.Давидов. О словаре русских синоним. «Известия Оря», М., 1856.

ўзаро синонимлиги аффиксларнинг маъно жиҳатдан яқинлиги билан боғлиқ эмас. Сўнги ҳолатда эса уларнинг синонимлиги фақат аффиксларнинг маъно жиҳатдан яқинлиги, улардаги айрим маъноларнинг тенглиги натижасидир. Яъни *давлатманд* ва *бадавлат* сўзларининг ўзаро маъно жиҳатдан тенглиги *ба-* ва *-манд* аффиксларидаги маъноларнинг тенг келиб қолиши натижаси бўлса, олдинги сўзларда ясовчи ўзак ва ясовчи аффикснинг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган ясама сўзнинг маъноси бошқа худди шундай ясама сўзнинг маъносига тенг келиб қолиши натижасидир. Шунга кўра, буларни лексик синонимлар баҳсида, давлатманд ва бадавлат типидagi сўзлар ўртасида юз берган синонимликни эса “аффикслар синонимияси” баҳсида текширган маъқул.

Биз юқорида келтирган *сўнг* // *сўнгра*, *қайта* // *қайтадан* (бошламоқ), *тез* // *тездан* (келмоқ) типидagi кўринишларни эса умуман синонимлар деб қараш мумкин эмас. Буларни вариантлар қаторига киритган маъқул. Чунки бۇ сўзларда, биринчидан, бир-бирига маъно жиҳатдан қиссланаётган икки аффикс мавжуд эмас, иккинчидан, бу сўзларнинг кейингиси ҳозирги ўзбек тилида алоҳида янги сўз эмас. Бу ўринда фақат *-дан* ва *-ра* аффикслари ўз маъноларини (асосий маъноларини) йўқотганлиги, худди шу мисолларда бу аффикслар ўз грамматик функциясини бажармаётганлиги туфайли, сўзларнинг оддий вариантга айланиб қолганлигигина кўзга ташланади. Худди шунингдек, *қонди* – *қониқди*, *шоиди* – *шоишди*, *тириклай* – *тириклайин* каби ҳолатларда ҳам медиал маъно ифодаланаётган ва унинг аффикслар синонимиясига ҳеч алоқаси йўқ (буларда ҳаракатнинг характеристикасигина ифодаланган, ҳолос).

Аффиксларда бўладиган бундай ҳодисани В.А.Гречко тўғри кўрсатиб ўтган: “Суффикслардаги десемантизация ҳодисаси уларнинг ўз маъноларини йўқотиб, соддалашиши (опрошение) натижасида бўлади (нож-ножик-ножичек), (плат-платок-платочек каби).⁵⁶”

Демак, *сўнгра* сўзи *сўнг* сўзининг варианты бўлиб, улар услубий қўлланишига кўра фарқ қилади, ҳолос. Уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида лексик маънони ифодалай олмайди.

Шунингдек, А.Бердалиев томонидан синоним аффиксларга мисол тариқасида келтирилган *беодоб* ва *баодоб*, *беақл* ва *баақл*⁵⁷ типидagi кўринишларда ҳам аффикслар синонимияси йўқ. Буларни сўз – вариантлар ёки аффикс-вариантлар деб қараган маъқул: *адаб одобнинг* фонетик варианты бўлса, *ба-* бонинг фонетик варианты ёки аксинчадир. Бу ўринда икки алоҳида сўз ёки икки алоҳида аффикс йўқ. Бошқа-бошқа лексик маънолар англашилмайди.

Шу муаллифнинг кўрсатилган мақоласида келтирилган:

Шунда мен синадим муҳаббатинкучин

⁵⁶ В.А.Гречко, кўрсатилган асар, 125-бет.

⁵⁷ А.Бердалиев, кўрсатилган мақола, 25-бет.

Ишқ нақшин юволмас на ёмғир, на қор. (Ш.Шомухамедов)

Мисолидаги *муҳаббатин, нақшин, кучин* сўзларида *-(и)н* аффикси – *ни* аффиксига синоним деб қаралган. Муаллиф бу ўринда *-(и)н* аффиксини тарихан бошқа аффикс деб қарайди. Бунга кўшилиб бўлмайди. Чунки бу мисолларда *-(и)н* шаклининг *-ин* аффикси қисқарган (поэзияда кўп учрайди) кўриниши эканини ҳамма ҳам эътироф қилади. Бу муаллиф шу мақоласида функцияси маълум даражада ўхшаш, лекин ўзаро маъно муносабатига кириша олмайдиган (айникса, ўзбек тили нуктаи назаридан), маънолари тенглаша олмайдиган, айрим фамилияларга кўшилувчи шаклларни ҳам синоним сифатида келтирадики⁵⁸ (Али-ев, Али-зода, Карим-ов, Карим-ий каби) бунга ҳам ҳеч кўшилиб бўлмайди. Агар бу нуктаи назардан қарайдиган бўлсак, армян фамилияларидаги *-ан, (-ян)*, грузин фамилияларидаги *-зе* ёки *швили*, украинча фамилиялардаги *-ко* элементларини ҳам *-ов, -ев, -зода, -ий* элементларига синоним сифатида қарашга тўғри келиб қолади.

Шунингдек, бир негизга кўшилиб келган аффиксларнинг ўзаро маъно жиҳатдан тенг келиши билан боғлиқ бўлган бу ҳодисаларни вариант, дублет ва ҳоказолар деб эмас, балки *синонимлар* сифатида қаровчилар ҳам яна уларни ҳар хил номлар остида ўрганадилар: “Грамматик (морфологик) синонимлар”, “Бир ўзакли синонимлар” (однокоренные синонимы)⁵⁹, “Суффиксаль синонимлар”,⁶⁰ “Сўз ясовчилар синонимияси” (Словообразовательные синонимы)⁶¹ каби. Булардан А.Г.Черкасова бу ҳодисани “Сўз ясовчилар синонимияси” номи билан атаб туриб, уни, аввало, икки турга бўлади: фонетик – морфема – синонимлар, морфологик – морфема – синонимлар. Кейингисини яна уч турга, яъни «Префиксальные синонимы», «Суффиксальные синонимы», «Префиксально-суффиксальные синонимы»⁶² бўлади. Тилшунос Х.Н.Гойдо ҳам шу классификацияга кўшилган ва ўз ишида аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатга киришуви учун асос бўладиган муҳим белгиларни кўрсатиб ўтишга ҳаракат қилади. У қуйидаги муҳим белгиларга эътибор бериш кераклигини алоҳида таъкидлайди:

⁵⁸ А.М.Пешковский. Принципы и приёмы стилистического анализа и оценки художественной прозы. – Сб.под ред. М.А.Петровского, М., 1927, В.Н.Ярцева. Курс асар, 21-бет, Б.В.Хричков. Синонимия грамматических форм. – Уч.зап. Новгородского гос.педагогического ун-та, Ш. вып.Невг. 1958, Н.К.Милых. Вопросы грамматической стилистики (К синонимике частой речи). Уч.зап. Ростовского на Дону Гос.ун-та, Т., IV, вып. I, 1945 ва бошқалар.

⁵⁹ В.И.Струнина. Однокоренные глагольные синонимы с разными приставками в совр.рус.лит.языке. АКД, М., 1957. 13-15-бетлар. Н.В.Костромкина. курс.асар, Н.Ф.Шумилов. Из наблюдений над однокоренными синонимами в совр.рус.яз. «Русский язык в школе», 1963, № 3, стр.15-17. С.Г.Бережан. «О синонимичности однокоренных слов с разной аффиксальной частью». Сб. «Лексическая синонимия», М., «Наука», 1967, 142-152-бетлар ва бошқалар.

⁶⁰ В.В.Виноградов. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии. «Вопросы теории и истории языка» Изд. АН СССР, М., 1952, 131-бет, В.М.Марков, Х.М.Гойдо. Кўрсатилган асарлари.

⁶¹ Е.А.Захарьевич. Словообразовательные синонимы среди существительных личного значения в болгарском языке. Уч. зап. ЛГУ, № 316, 1962, А.Г.Черкасова, С.А.Емельянова, Л.А.Шкатова. Кўрсатилган асарлари.

⁶² А.Г.Черкасова. Кўрсатилган асар, 40-бет.

а) ясовчи ўзаклар бир хил грамматик характеристикага эга бўлиши керак (фезъл ўзаклар ёки от ўзаклар типиди);

б) суффикслар ясовчи негизга асосан бир хил ҳолатда қўшилиб келиши керак;

в) ясалган сўзлар (жумладан отлар) бир хил семантик гурпуага тегишли бўлиши керак;

г) ясовчи аффикс билан ясовчи негиз маъно жиҳатдан (одатда) бирига мос келиши керак;

д) ясалган сўзлар бир хил грамматик характеристикага эга бўлиши керак;⁶³ Муаллиф шуларга амал қилингандагина сўз ясашда иштирок этган аффиксларни ўзаро синонимик муносабатда олиб қараш мумкин дейди.

Кўриниб турибдики, юқорида айтилган каби бир ўзакка ҳар хил аффиксларнинг қўшилиб келиши натижасида вужудга келган синонимларга ҳар хил номлар қўйилган ва (уларга ҳар хил номлар қўйилган ва) уларга ҳар хил нуқтаи назардан ёндашилган. Бу ҳодисани “грамматик (морфологик) синонимлар” сифатида ўрганувчи олимлардан А.М.Пешковский, М.К.Милых, В.Н.Ярцева, Б.В.Хрычиков, В.Н.Клюева, М.С.Пудовкиналар ва “бир ўзакли синонимлар” (Однокоренные синонимы) номи устида ўрганувчи олимлардан В.И.Струнина, В.Н.Костромина, Н.Ф.Шумилов, В.А.Гречко, С.Г.Бережан ва бошқалар ана шу номлар остида, ўзларига тадқиқот объекти қилиб бир ўзакка қўшилиб, ўзаро синоним бўлиб келган грамматик кўрсаткичли сўзларни ҳамда бир ўзакка қўшилиб ўзаро синоним бўлиб келган ясовчи аффиксли сўзларни олса, кейинги икки сарлавҳа (“суффиксал синонимлар” ва “сўз ясовчилар синонимияси”) остида ўрганувчи олимлардан В.В.Виноградов, В.М.Марков, Х.М.Гойдо, Е.А.Захарьевич, Л.А.Шқатова, А.Г.Черкасова ва С.А.Емельяновалар бу сарлавҳалар остида фақат, ўзаро синоним бўлиб келган сўз ясовчи аффиксли сўзларнигина ўзларининг текшириш объекти қилиб олади.

Синоним сифатида қаралаётган аффикслар бир ўзакка қўшилиб келиши керакми ёки ҳар хил ўзакларга қўшилиб келиши керакми? –деган масалада ҳам тилшуносликда икки хил қараш мавжуд. Синонимия ҳодисаси билан, айниқса, аффикслар синонимияси билан шуғулланувчи, деярли ҳамма тилшунослар аффиксларнинг ўзаро синоним бўлиши учун улар бир ўзакка қўшилиб келиши керак, деб кўрсатадилар. И.И.Ковалик ҳар хил ўзакка қўшилиб келган ҳар хил аффиксларни ҳам ўзаро синоним сифатида қарайди: *украинец-поляк-грузин* каби.⁶⁴ Бундай ҳолатда аффиксларни ўзаро синоним сифатида қараб бўлмаслигини С.А.Емельянова асосли равишда исботлайди ва И.И.Ковалик фикрининг нотўғри эканлигини кўрсатиб беради. С.А.Емельянова ҳар хил ўзакли

⁶³ Х.М.Гойдо. Кўрсатилган асар, 4-5-бетлар.

⁶⁴ И.И.Ковалик. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими языками. АДД. Львов, 1961.

сўзлар таркибидаги сўз ясовчи аффиксларнинг ўзаро синоним бўла олмамлигини айтиди ва агар, масалага бундай кенг планда ёндашилса, синонимия ходисасини белгиловчи ходисалардан бири бўлган “бири ўрнида иккинчисини қўллаш (взаимозаменяемость) ходисаси бузилишини кўрсатади. У украинец сўзи ўрнида ҳеч қачон, ҳеч қандай контекстда поляк сўзини ишлатиб бўлмаслигини тўғри кўрсатади.⁶⁵ (Бу танқид А.Бердалиевнинг Али-ев - Али-зода типдаги мисолларига ҳам шиллуқлидир).”

Шундай қилиб, “аффикслар синонимияси” термини фақат бир негизга қўшилиб келган ҳар хил аффиксларга нисбатан, уларнинг ўзаро маъно муносабатига, маъно тенглигига нисбатан қўлланилади. Бундай аффикслар, агар сўз ясовчилар бўлса, унда тилшуносликнинг алоҳида соҳаси ҳисобланган “сўз ясалиши” баҳсида уларнинг синонимик муносабати ҳақида ҳам тўхталиб ўтилиши керак. Буни В.Н.Ярцева ҳам алоҳида таъкидлайди.⁶⁶ Агар форма ясовчилар бўлса, уларнинг ўзаро синонимик муносабатига морфологияда тўхталиб ўтиш зарур. Биринчисини сўз ясалишида “Сўз ясовчи аффикслар синонимияси” номи остида, иккинчисини морфологияда “Шакл ясовчи аффикслар синонимияси” номи остида ўрганиш керак.

“Ҳозирги рус адабий тили грамматикаси” ва кейинги “Ўзбек тили грамматикаси” илимий грамматикаларида бунга яхши амал қилинган.⁶⁷

Бу ўринда яна айрим масалаларга муносабат билдириб ўтишга тўғри келади: 1. Маълумки, тилшуносликда синонимия ходисасини аниқ белгилаб олиш, унинг ягона таърифини яратиш борасида ҳам жуда кўп ўринишлар бўлган. Бу ходисанинг туб моҳиятини ўзида акс эттирувчи аниқ таърифни яратишга кўпгина тилшунослар уриниб кўрганлар.⁶⁸ Уларнинг ишларида синонимлар классификацияси масаласи ҳам турлича ҳол этилган кузатилади.

Синонимлар учун берилган таърифларни бир-бирига қиёслаш, чуқур ўрганиш, шунингдек, синонимларнинг ўзига хос хусусиятларини синчиклаб кузатиш шуни кўрсатадики, синонимик муносабатга киришувчи бирликлар – тил ходисалари бўлиб, маълум бир синонимик қаторни таниқил қилувчи, лугавий бирликлар, аффикслар, синтактик конструкциялар алоҳида-алоҳида, бир-биридан маъно, ҳам услубий жиҳатдан фарқ қилувчи сўзлар, фразеологизмлар, аффикслар ва синтактик конструкциялар сифатида баҳоланиши керак. Бир синонимик қаторни

⁶⁵ С.А.Емельянова, Уша асар, 383-бет.

⁶⁶ В.Н.Ярцева. О грамматических синонимах. Р.Германская филология, вып. 1. 1957, стр.21.

⁶⁷ И рамийатика современного русского литературного языка. М., 1970. Ўзбек тили грамматикаси. Т., “Фан”, 1975.

⁶⁸ Қиранг: В.А.Сарогана. Лексическая синонимия в русском языке, из-во Львовского университета. 1960; В.К.Фаворин. Синонимы в русском языке. Свердловское книжное издательство. 1953; М.Ф.Павлевская. Синонимы в русском языке, издательство «Просвещение» - 1964; А.Болганбаев. Синонимы в Казахском языке. «Наука», Алма-Ата. 1970; В.Н.Клюева. Краткий словарь синонимов русского языка, М., 1961; А.Хошимов. Ўзбек тили синонимларининг қисқача лугати, Т., 1962 ва бошқа.

ташқил этувчи сўзлар, масалан, бошқа-бошқа сўзлар бўлиб, улар айрим маъноларига кўра тенг келиб, бир синонимик қаторни ташқил этади. Бунда одатда сўзлар бошқа сўзлар билан, фразеологизмлар билан, аффикслар бошқа аффикслар билан ва нихоят, синтактик конструкциялар (бирикмалар, гаплар) бошқа синтактик конструкциялар билан маъно жиҳатдан муносабатга киришади ва ҳоказо.

Тилда айрим аффиксларнинг баъзи маънолари айрим сўзларнинг баъзи маъноларига тенг келиб қолиш, айрим фразеологизмлар ёки гапларнинг баъзи маънолари айрим сўзларнинг маъноларига тенг келиб қолиши ҳоллари ҳам учрайди. Бироқ сўз синонимлар текширилганда сўзлар орасидаги маъно муносабати, фразеологизмлардаги синонимия ҳодисаси текширилганда, фразеологик бирликлар орасидаги маъно муносабати, аффикс синонимлар текширилганда аффикслар орасидаги маъносабати... асос қилиб олинади. Луғатлар яратишда ҳам амалда шу мезон асос қилиб олинади.

Юқорида айтганимиздек, алоҳида олинган ҳар бир сўз, аффикс, фразеологизм ва синтактик конструкция бир-биридан фарқ қилар экан, ҳар бири алоҳида ҳолда тил бирлиги ҳисобланар экан, демак, улар айрим маъноларига кўрагина (шу маънолар доирасидангина) муносабатда бўлади. Агар улардаги айрим маънолар бир-бирига тенг келиб қолса, улар орасида синонимик муносабат бор деб ҳисобланади, синонимлар сифатида баҳоланади.

Худди шу масала тилшунос олим С.Г.Бережаннинг “О синонимичности однокоренных слов с разной суффиксальной частью” мақоласида⁶⁹ жуда атрофлича ёритиб берилган.

Унинг фикрларига, асосли далилларига суянган ҳолда, синонимларга қуйидагича таъриф бериш мумкин:

“Айрим (бирлаштирувчи) маъноларига кўра тенг келиб, бошқа маънолари, қўлланиши, услубий жиҳатларига кўра фарқланувчи, нутқда бири иккинчисини алмаштириб кела оладиган бирликлар синонимлардир”.

Бу таърифни аффиксларга татбиқ қилсак, тилдаги маълум бир гуруҳни ташқил этувчи (сўз ясовчи, шакл ясовчи), бир хил вазифа бажарувчи ҳар хил аффиксларнинг айрим маъноларига кўра тенг келиши шу бирликлар орасидаги синонимик муносабатни юзага келтиришини кўрамыз:

-ли – сўз ясовчи, сифат ясайди.

-дор – сўз ясовчи, сифат ясайди.

Ўзбек тилида -ли аффикси от туркумига оид негизларга қўшилиб, улардан англашилган предметга эга эканлик маъносини, баъзан эса ортик даражада эга эканлик маъносини билдирувчи сифатлар ясайди: *ақлли, ҳомилали, давлатли, сувли* каби; -дор аффикси от туркумига оид негизларга

⁶⁹1. Сб.: Лексическая синонимия. М., 1967. 43-56-бетлар.

кўриниб, улардан англашилган предметга ортик даражада эга эканлик ва бўлиб, фақат эга эканлик маъносини ифодаловчи сифатлар ясади: *муноадор, елкадор, калладор, ҳомиладор* каби.

- дор аффикси	- ли аффикси
<i>Ортик даражада эга эканлик маъноси</i>	<u>Эга эканлик маъноси</u>
<u>Эга эканлик маъноси</u>	<i>Ортик даражада эга эканлик маъноси</i>

Кўринадики, бир ҳолатда ҳар иккала аффикс эга эканлик маъносини ифодалаб келганда, ўзаро синоним бўлиб, бошқа маъносига кўра фарқ қилиди ва синоним бўла олмайди; иккинчи ҳолатда ҳар иккаласи ортик даражада эга эканлик маъносини ифодалайди ва синоним бўлиб келади. Иккинчи маъноси билан эса фарқ қилади.⁷⁰

Модомики, шундай экан, сўзларга уларнинг вариантларини, аффиксларга уларнинг вариантларини маъно жиҳатдан ўзаро қиёслаб бўлмайди.

Танбур-тамбур, жун-юнг, дам-дим (бу фарқланиб бошқа сўзга бўлганда). Ё.Тожиёв), *апзал-афзал* каби бир сўзнинг вариантлари, *-ғиз, -қиз, қиз, -ғиз, -каз, -ғаз; -тир, -дир* каби аффикснинг вариантлари ўзаро синонимик муносабатга киришмайди. Яъни *тўлат-тўлғиз, тўлқир-тўлғиз* каби кўринишларда аффикслар орасида (*-тир, -ғиз*) синонимик муносабат бор. Лекин *ўтқаз, ўтқаз, ўтқиз, тутқиз, тутғиз, тутқаз* типдаги кўринишларда ўзаро вариантдошлик бор, ҳолос.

Демак, вариантдошлик бошқа ҳодиса, синонимия бошқа ҳодиса.⁷¹

Шунингдек, параллелизмларни (ёнма-ён қўлланилишликни) ҳам синонимлардан фарқлаш зарур. Жумладан, бир сўзнинг икки варианты ёки бир аффикснинг бир неча варианты тилда ёнма-ён ҳолда ишлатилиши мумкин, лекин улар ўзаро синоним бўлолмайди. Яъни адабий тилдаги *узанги сўзи* унинг шева варианты бўлган *зангги сўзи* билан синоним бўлолмайди. Бироқ нутқда ёнма-ён ишлатилиши учраб туради. *Тўзги – тўзи, тўзит-тўзигит* каби қўлланишлар ҳам худди шундай.

Ана шу фикрларга асосланган ҳолда сўзлар орасидаги (фразеологизмлар ҳам кирази) синонимик муносабатни *лексик синонимлар* сифатида, аффикслар орасидаги синонимик муносабатни *аффиксал синонимия* сифатида ва синтактик конструкциялар орасидаги синонимик муносабатни *синтактик синонимия* сифатида белгилаш, уларни қайд этилган номлар билан аташ ва ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Мана шу қисқача таҳлил кўрсатадики, тилшуносликда, айниқса рус тилшунослигида аффикслар синонимияси масаласи жуда кўп

⁷⁰Бу ҳақда алоҳида бобда батафсил тўхталиб ўтамиз.

⁷¹Бу ҳақда қаранг: Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомилдинова. Адабий норма ва нутқ маданияти. “Фан” нашриёти. Т., 1983. 90-135 бетлар.

тилшуносларнинг текшириш объекти бўлган. Бу ходисага бағишланган кўпгина диссертациялар, илмий ишлар ва мақолалар мавжуд. Уларда аффикслар синонимиясининг жуда кўп назарий томонлари ҳал қилиб чиқилган. Шунга қарамадан, юқорида айтганимиздек, рус тилшунослигида ҳам бу ходисанинг ҳали етарли даражада ўрганилмаганлигини алоҳида таъкидаимиз.

Ўзбек тилшунослигида аффикслар синонимиясига бағишланган бирорта ҳам диссертация ёки махсус илмий иш йўқ. Фақат айрим тилшуносларнинг илмий ишларида, шунингдек, айрим қўлланма ва дарсликларда ясовчи аффиксларнинг бир ўзакка қўшилиб келиб, маъно жиҳатдан тенг келган ҳолда, ўзаро синонимик муносабатга киришганлиги йўл-йўлакай айтиб ўтилади.⁷² Бундай ишлар ичида профессор А.Ф.Ғуломов ва Р.Кўнғуровнинг докторлик диссертациялари диққатга сазовор бўлиб, бу ишларнинг биринчисида муаллиф от туркумига оид сўзлардан негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодаловчи, сифат ясовчи – ли аффиксига *бақувват*, *барқарор*, *серсоқол*, *бахтиёр*, *гулдор*, *ёқимтой* сўзлари таркибидаги *ба-*, *бар-*, *сер-*, *-дор*, *-йор* ва *-той* аффиксларининг синоним бўлиб келишини, от туркумига оид сўзлардан негиздан англашилган объектга эга эмаслигини билдирувчи сифат ясовчи *-сиз* аффиксига *бе-* ва *-но* аффиксларининг синоним бўлиб келишини, шунингдек, *-чи* аффиксига маъно жиҳатдан тенг келувчи айрим шахс оти ясовчи аффиксларнинг ўзаро синоним бўлиб келишини анча батафсил ёритиб беради ва уларнинг айрим, ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб ўтади.⁷³

Кейинги ишда эса проф. Р.Кўнғуров асосан ҳозирги ўзбек адабий тилидаги шакл ясовчи ва сўз ўзгартирувчи аффиксларнинг синоним ҳолатига стилистик планда тўхталиб ўтади. Унингча *отга минди* – *отни минди*; *студентлардан бири* – *студентларнинг бири* типдаги кўринишларда келишк аффикслари (сўз ўзгартирувчилар) ўзаро синоним бўлиб келган.⁷⁴ Биз эса бундай ҳолатларда аффикслар синонимияси эмас, балки синтактик синонимия ҳодисаси мавжуд деб қараймиз. Қуйроқда тўхталамиз. Р.С.Сайфуллаев ва Ф.С.Убаеваларнинг қўлланмасида, Я.Д.Пинхасовнинг ҳамда И.Содиқованинг мақолаларида ва ўзбек тилига

⁷² А.Ғ.Ғуломов. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация, докт. диссертация. Т., 1955. З.Маъруфов. Сўз состави, от ва сифат. Т., 1956. Я.Д.Пинхасов. Ҳозирги замон ўзбек тилида омонимик ва синонимик аффиксларга доир. Бухоро давлат пединституты илмий-назарий конференциясининг докладлари, Бухоро, 1957. Р.Р.Сайфуллаев, Ф.С.Убаева. Сўз ясаш усуллари ҳақида қўлланма. Б., 1958, М.Содиқова. Ясама сифатларнинг баъзи хусусиятлари. “Ўзбек тили ва адабиёти” журн., 1969, № 6, 63-бет

Ҳозирги замон ўзбек тили, Т., 1957, А.Н.Коновов. Грамматика современного узбекского лит.языка. М., - Л., 1960. М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов. Ўзбек-тили. Т., 1970 й. М.Содиқова, “Феъл стилистикаси”, “Фан” нашриёти, Т., 1975 й. ...

⁷³ А.Ғ.Ғуломов. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация, АДД. Т., 1955.

⁷⁴ Р.Кўнғуров. Семантика-стилистикальные особенности форма-образующих аффиксов в узб языке, докторлик диссертацияси, Т., 1981 й.

оид дарсликларда ҳам асосан - *ли, -ба, -ли, -сер* – каби аффиксларнинг маълум бир ўзакдан янги сўзлар ясаб, ўзаро синонимик муносабатга киришганлиги мисоллар билан кўрсатилади. Бу қўлланма, мақола ва дарсликларнинг муаллифлари юқоридаги аффиксларни синоним сифатида қарар экан, рус тилшунослигидаги каби, бир хил маънони англашишини ва бири ўрнида иккинчисининг қўлланишини асос қилиб оладилар. Аммо рус тилшунослигида бу ҳодиса кўрсатиб ўтганимиздек, бир неча ном остида текширилса, аффикслардаги бу ҳодиса ўзбек тилида фақат “Аффикслар синонимияси” номи билан аталади.

Шуни ҳам айтиш керакки, аффиксларнинг ўзаро синоним бўлиб келиши ҳақида фикр баён қилган ва ана шу тилшуносларнинг бирортаси учун бу ҳодиса алоҳида текшириш объекти бўлмаган. Шу туфайли, маълум бир ўзакдан янги сўзлар ясовчи ана шу аффиксларнинг маъно қирраси ва стилистик жиҳатдан фарқланган ҳолда қандай шароитларда ўзаро синонимик муносабатга киришуви кенг планда ёритиб берилган эмас.

Бунга М.Содиқованинг қуйидаги фикри ҳам тасдиқлайди.

“Шунга қарамай, аффиксларнинг қўлланишида фарқланиб, чегараланиб қолган, бир-бирлари билан алмашина олмайдиган ҳоллари ҳам бор: *адаб* сўзи, *бе-, -сиз* аффиксларини олади-ю, ноаффиксини қабул қилмайди. *Панд* сўзи фақат *бе-* ясовчисини олади. Сифат яшалишининг бундай хусусиятларини кўплаб мисолларда кўриш мумкин. Ясовчиларнинг бу томони чуқур ва ҳар томонлама тадқиқот талаб қилади.”⁷⁵

Ҳақиқатдан ҳам, ўзбек тилшунослигида, муаллифлар бир ўзакка қўшилиб келган маълум бир ясовчи аффиксга шу ўзакка қўшилиб келган бошқа бир (одатда форс-тожик тилларидан ўзлашган аффикслар) ясовчи аффикснинг маъно жиҳатдан тенг келишини айтиш ҳамда бунга тасдиқлаш учун айрим мисолларни келтириш билан чегараланиб қўя қоладилар. Ваҳоланки, лексик синонимлар учун келтирилган жуда кўп ясама сўзларда ҳам аффиксларнинг ўзаро синоним бўлиб келганлигини кўраемиз. Яъни бир ўзакка қўшилиб келиб, бир хил маънони англаган ҳолда, ўзаро синоним бўлиб келган аффиксларни тилда кўплаб учратиш мумкин. Булар эса чуқур ўрганишни талаб қилади. Жумладан, “Ўзбекча-русча луғат”да адабиётчи//адабиётшунос (22-бет) ададсиз//беада (22-59-бетлар), адабсиз//беадаб (22-59-бетлар), аламдор//аламли (30-бет) типигаги уч мингдан ортиқ сўз жуфтлигида аффикслар ўзаро синоним бўлиб келган.⁷⁶ “Ўзбек тилининг терс луғати”да ҳам *махсулли//махсулдор, жаҳлли//жаҳлдор, ҳосилли//ҳосилдор, гаразсиз//бегараз, бевақт//вақтсиз, чорвачи//чорвадор* типигаги 2600 дан ортиқ сўз жуфтлигида аффикслар ўзаро синоним бўлиб келган.⁷⁷ А.Хожиевнинг “Ўзбек тили

⁷⁵ Г.М.Содиқова. Ясама сифатларнинг баъзи хусусиятлари. “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. Т., 1969, № 64-бет.

⁷⁶ «Узбекско-русский словарь» под ред. С.Ф.Акобиров, З.М.Маъруфова, А.Т.Хаджаханова. М., Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1959.

⁷⁷ Р.Кунгуров, А.Тихонов. Обратный словарь узбекского языка. Самарканд, 1969.

синонимларнинг қисқача луғати” китобида синонимик қаторга кирган 106 та сўзда синонимияни ясовчи аффикслар шаклантирган: *ҳуснли/ҳусндор, беибо/ибосиз, ҳайбатли/беҳайбат, машаққатли/сермашаққат* типида.⁷⁸

Ана шу фактлар амалий аҳамияти бекиёс бўлган аффиксларнинг бундай синонимик муносабатини ҳам семантик, ҳам стилистик планда ўрганиш, ҳозирги ўзбек тилшунослигининг энг долзарб ва кечиктириб бўлмайдиган масалаларидан бири эканлигини кўрсатади. Чунки сўз ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатини текшириш ҳамма тиллар учун ҳам кечиктириб бўлмайдиган семантик ва стилистик муаммодир.

Ўзбек тили материаллари шуни кўрсатадики, ҳозирги ўзбек адабий тилида аффиксларнинг ўзаро маъно жиҳатдан тенг келиши асосан сўз ясовчи аффикслар доирасида бўлиб, улардан камроқ шакл ясовчиларда учрайди. Айрим тилшунослар буни тўғри тасдиқлаганлари ҳолда, сўз ўзгартирувчи аффиксларнинг ҳам ўзаро синоним бўлиб келишини айтадилар.⁷⁹ Аммо бизнинг қузатишимиз буни тасдиқламайди: *хорманг – хорманглар, айтингиз – айтинглар, бордик – бордимиз* каби сўзларда бундай тенглик умуман сўзларнинг ўзаро маъно тенглигидир. Шу билан бирга, бу ҳодиса шевалараро фарқ қилиб, адабий тил учун маълум бир маъносида уларнинг биттасигина меъёрдир. Жумладан, *бордимиз* адабий меъёр эмас.

Дарёни кечиб ўтди – дарёдан кечиб ўтди; студентлардан бири – студентларнинг бири; отга минди -- отни минди кабиларда эса синтактик ҳолат мавжуд бўлиб, бунда ҳам аффикслар синонимияси йўқ.

Ўзбек тилида шуларга ўхшаш яна бир факт кўзга ташланади: *шу сабабли – шу сабабдан (кеч қолдим; келолмадим...)*. Маълумки, *ли* аффикси сўз ясовчи бўлса, *-дан* аффикси кенг маънода шакл ясовчи. Юқоридаги белгиланган мезонларга кўра сўз ясовчи билан, шакл ясовчи киёсланмайди. Шунингдек, бу мисолларда аффикслар маъно жиҳатдан тенг эмас, балки синтактик конструкциялар бир-бирига синонимдир. Чунки, масалан, *студентлардан бири* –ва *студентларнинг бири* қўлланишларидаги *бири* сўзи иштирок этмаса, *-нинг* ва *-дан* аффикслари бир-бирининг ўрнида қўллана олмайди. Демак, бу тип ҳолатларда конструкциянинг маъноси бошқа бир конструкциянинг маъносига тенг келиб қолиши мумкин.

Шунинг учун ҳам, Б.Тўйчибоев ўзининг “Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтактик синонимика” номи китобида⁸⁰ келишиқ қўшимчаларининг юқоридаги каби конструкцияларда қўлланиши синтактик синонимия сифатида баҳолайди: Бу фикрни А.Мамажонов ҳам

⁷⁸ А.Ҳожиёв. Ўзбек тили синонимларининг қисқача луғати. Т., “Фан”, 1963.

⁷⁹ Ўзбек тили грамматикаси, “Фан”, Т., 1975; 101-бет, А.Бердалиёв. кўрсатилган мақола, 26-бет.

⁸⁰ Б.Тўйчибоев. Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтактик синонимика, Т., “Фан” нашриёти, 1988, 39-40-бетлар.

тасдиқлайди: "...яъни жўналиш келишигидаги конструкцияларда объект муносабати жуда ҳам аниқ, конкрет ифодаланса, қаратқичли конструкцияларда қарашлилиқ маъноси кучлироқ. Шунингдек, у формал томондан ҳам қисман фарқланиб, эгалик аффиксларини қабул қилган ҳолда қўлланилади. Бу синоним конструкцияларнинг ҳоким компонентда вазифани, мансабни, бирор гурпуага ёки жойга аъзоликни кўрсатувчи от туркумидаги ҳамда кишилар ўртасидаги муносабатни ифодаловчи сўзлар иштирок этади. Тобе компонентда эса отлар, шахс ва кўрсатиш оломошлари келади... Ҳозирги ўзбек тилида объект муносабатини ифодалаганда, жўналиш ва ўрин-пайт келишикли конструкциялар ўзаро синонимияни юзага келтиради..."⁸¹

Унинг асарида келтирилган "Бу одамга қандай вазифа беришни ўзларингга ҳавола қиламиз, лекин ҳосилот *кенгашига раис* қилсаларинг куймайсизлар. Колхоз правлениеси ўрмонжонни ҳосилот *кенгашининг раиси* қилиб тайинлайди (А.Қаҳҳор), -*Зебида* гапим бор – Рустамжон холасига ёлворгандай гапирарди (Й.Сулаймон); *Зебига* гапим бор. *Юр, сенда гапим бор, -деди-ю, ўзи эшикка қараб юрди.*(С.Аҳмад); *Сизга гапим бор – Сизда гапим бор* (оғзаки нутқда) типдаги конструкцияларда гўё аффикслар синонимияси бордек туюлса ҳам, аслида синтактик синонимия мавжуддир. Б.Тўйчибоев тўғри таъкидлаганидек, бу тип кўринишларда конструкциялар ўзаро синоним бўлиб келган.

Худди шу типдаги фикрни анча илгарироқ Е.П.Шендельс ҳам таъкидлаган эди.⁸²

Демак, келишик аффиксларининг маълум бир, ўзига хос синтактик конструкцияларда ўзаро алмашилиб қўлланишини аффиксал синонимия сифатида қараб бўлмайди. Бундай ҳолатларда гап синтактик синонимия ҳақида боради.

Ўзбек тилида кўп қўлланувчи *Сенга олдим – Сен учун олдим; Сени деб келдим – Сенга келдим* типдаги келишикли ва кўмақчили конструкциялар ҳам синтактик синонимиянинг текшириш объекти эканлиги маълумдир. Кўринадики, Р.Кўнгуоровнинг "Сўз ўзгартирувчи аффикслар (келишик аффикслари) ўзаро синоним бўлиб келади", - деган фикрига қўшилиш қийин.

Шунга кўра, ўзбек тилида ўзаро синонимик муносабатга киришадиган аффиксларни асосан икки гуруҳга ажратган маъқул:

- а) сўз ясовчи синоним аффикслар;
- б) шакл ҳосил қилувчи синоним аффикслар.

Сўз ясовчи аффикслар ўзбек тилида негиздан сўнг ҳам, олдин ҳам қўшилиб келади (кейинги ҳолат бoshқа тиллардан ясовчи аффиксларнинг кўшлаб ўзлашганлиги натижасидир).

⁸¹ А.Мамажонов. Қўшма гап стилистикаси, "Фан" нашриёти, Т., 1990 й.

⁸² Е.П.Шендельс. Понятие грамматической синонимии. Научные доклады высшей школы. Филологические науки. М., 1969, № 1, стр. 81.

Ўзлашган аффиксларнинг негизга қўшилиш ўрни эса ҳар хил. Шунга кўра, ясовчи синоним аффиксларни олдин айтганимиздек,⁸³ 3 гуруҳга ажратиш мумкин:

1) негиздан олдин қўшилувчи синоним аффикслар:

сер-, ба-, но-, бе- каби;

2) негиздан сўнг қўшилувчи синоним аффикслар:

-ли, -дор, -чи, -паз, -каш каби;

3) негиздан сўнг ва олдин қўшилувчи синоним аффикслар:

-сиз, бе-, но- каби.

Ўзбек тилида ясовчи аффиксларни бундай классификация қилиш кейинчалик бошқа тилшуносларда ҳам учрайди.⁸⁴ Рус тилшунослигида морфологик морфема синонимларнинг А.Г.Черкасова томонидан худди шундай классификация қилинганлигини айтган эдик. Аммо унинг бу классификацияснни ўзбек тилига айнан татбиқ қилиб бўлмайди.

Ўзбек тилида шакл ясовчи синоним аффиксларни бундай классификация қилиш мумкин эмас. Чунки, ўзбек тилида сўз олдидан қўшилувчи шакл ясовчи аффикслар (олд қўшимчалар) йўқ. Шунингдек, шакл ясовчи аффиксларнинг бир тилдан иккинчи тилга ўзлашмаслиги ёки ниҳоятда кам ўзлашишини эътиборга олиш зарур.

Бу ҳодиса шакл ясовчи аффиксларни (синоним аффиксларни) юқоридаги каби классификация қилишни ўз-ўзидан бекор қилади.

Сўз ясовчи синоним аффиксларни уларнинг қайси тилга мансублигига кўра яна 3 гуруҳга ажратиш мумкин:

1) Ўзбек тилига мансуб сўз ясовчи синоним аффикслар:

-чи, -даш, -ли, -чан (шакл ясовчиларда *-тир, -гиз* типиди)

2) Ўз ва ўзлашган қатламга оид синоним аффикслар:

-ли, -манд, ба- каби;

3) Ўзлашмаган қатламга оид синоним аффикслар:

-каш, -кор каби. Олдинроқ бу классификациянинг аниқроқ

кўринишини тавсия қилган эдик.⁸⁵ Бу классификациядан хабарсиз ҳолда бошқа бир тилшунос ҳам шундай классификация тавсия қилади.⁸⁶ Бу нарса классификациямизнинг тўғрилигини яна бир бор тасдиқлайди.

Аммо бошқа тилдан қабул қилинган аффикслардан айримларнинг ўзбек тилига тамомила, аффикс сифатида ўзлашиб кетганлигини ҳисобга олсак, ҳозирги ўзбек адабий тилида, кейинги классификация шартлилик хусусиятига эга бўлади.

Шакл ясовчи аффикслар бу жиҳатдан ҳам юқорида айтганимиздек, классификация қилинмайди. Чунки, шакл ясовчи аффикслар фақат ўзбек тилининг ўзига мансубдир.

⁸³ Ё.Тожиёв. Ўзбек тилидаги аффикслар синонимиясига доир “Ўзбек тилшунослиги масъаллари”, Т., 1971, 78-бет.

⁸⁴ А.Бердалиёв, Уша мақола, Т., 1964, 25-бет.

⁸⁵ Ё.Тожиёв, Кўрсатилган асар, мақола, 75-бет.

⁸⁶ А.Бердалиёв. кўрсатилган мақола, 25-бет.

Синоним аффиксларни яна маъно ва функциясига кўра, қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

а) сўз ясовчиларда:

- 1) От ясовчи синоним аффикслар;
- 2) Сифат ясовчи синоним аффикслар;
- 3) Феълясовчи синоним аффикслар;
- 4) Равиш ясовчи синоним аффикслар;

б) шакл ҳосил қилувчиларда:

- 1) Феъл нисбатлари ҳосил қилувчи синоним аффикслар;
- 2) Сифатдош ҳосил қилувчи синоним аффикслар;
- 3) Равишдош ҳосил қилувчи синоним аффикслар;
- 4) Ҳаракат номи ҳосил қилувчи синоним аффикслар;
- 5) белгининг меъёрдан кам эканлигини ифодаловчи синоним

аффикслар;

- б) сон ва оломш турларини ҳосил қилувчи синоним аффикслар

каби.

Бу классификацияни “шахс оти ясовчи синоним аффикслар”, “ўрин-жой оти ясовчи синоним аффикслар” (нарса-қурол оти ясовчиларда, шунингдек, абстракт отлар ясовчи аффиксларда ўзаро синоним бўлиб келиш ҳоллари учрамади) каби типларга ажратган ҳолда яна давом эттирса бўлади.⁸⁷

Юқоридагилар аффиксал синонимларни классификация қилиш ҳам лексик ва синтактик синонимларни классификация қилишдан бошқача эканлигини кўрсатади.

Буларнинг ҳаммаси кўрсатадики, аффикслар синонимияси лексик синонимия ва синтактик синонимия билан бир назарий асосга эга бўлса ҳам, уларда муштарак томонлар кўп бўлса ҳам, бир-биридан ўзига хос хусусиятларига кўра фарқ ҳам қилади.

Шунга қарамай, умуман тилшуносликда лексик синонимларнинг барча хусусиятлари ўз-ўзидан аффикслар синонимиясига татбиқ қилинаётганлиги айрим тилшунослар томонидан тўғри танқид қилинган: “Айрим рус тили мутахассислари лексик синонимлардаги традицион белгиларни (семантик ва стилистик характеристикани) автоматик тарзда аффикслар синонимиясига татбиқ қилмоқдалар... Аммо бундай қараш аффикслар синонимиясининг объектив характеристикасини беришда мос келмай қоляпти. Аффикснинг ўзи ишлатилиб келган сўз туркумидан ташқарига чиқиши (ташқарида қўлланиши) норманинг бузилиши бўлиб, тилда объектив равишда учрамайди.”⁸⁸

Тўғри, аффикслар синонимияси ҳам лексик синонимлар каби ўзаро маъно жиҳатдан тенг келишликка асосланади. Синонимик муносабатга киришувчи аффиксларнинг ҳаммаси ҳам асосан полисемантик аффикслар.

⁸⁷ Миясус ишланаётганлиги муносабати билан тўхталиб ўтирмадик.

⁸⁸ П. А. Гречко. Кўрсатилган асар, 122-бет.

Улар ҳам шаклига кўра фарқ қилади, тарихан бошқа-бошқа аффикслар ҳисобланади. Шунингдек, аффикслар синонимиясида ҳам уларнинг синоним эканлигини кўрсатувчи амалий мезон “бири ўрнида иккинчисининг қўлланиши” тамойилидир. Буларнинг ҳаммаси аффикслар синонимияси, лексик ҳамда синтактик синонимлар учун умумий бўлган муштарак томонлардир.

Кейинги пайтларда “Аффиксал синонимия”ни ўрганувчилар бу умумий томонлардан ташқари, аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатга киришувида ўзига хос, яъни уларни лексик ва синтактик синонимлардан фарқлаб турувчи белгиларни кўрсатишга ва аниқ белгилаб беришга алоҳида эътибор бермоқдалар. Рус тилшунослигида ҳам, туркологияда ҳам бу борада анча ишлар қилинди. Айниқса, С.Г.Бережан, В.А.Гречко, Х.М.Гойдо, А.Ф.Фуломовларнинг бу борада олиб борган ишлари диққатга сазовордир.⁸⁹

Аmmo бу олимлар кўрсатган белгилар аффикслар синонимияси учун хос бўлган барча томониларни қамраб ололган эмас. Аффиксларнинг ўзаро синоним бўлиши учун юқоридаги муаллифлар келтирган белгилардан ташқари (уларни асос қилиб олган ҳолда.), яна қуйидаги шарт-шароитлар ва хусусиятлар ҳам зарурий белгилар сифатида қаралиши кераклигини юқоридаги таҳлиллар тасдиқлайди:

1. Синонимик муносабати текширилаётган ҳар хил аффикслар маълум бир белгиланган негизга алоҳида-алоҳида қўшиб кўрилиши керак (бирини бошқа негизга, иккинчисини яна бошқа негизга қўшиб қийсланмайди).

2. Синонимик муносабатдаги аффикслар қўшилаётган сўз-негиз маълум бир туркумга оид бўлиши, маълум бир грамматик шаклда турган бўлиши керак. Жумладан, аффикслар қўшилаётган сўз от туркумига мансуб бўлса, ҳар икки аффикс (бир неча бўлиши ҳам мумкин) қўшилиши учун маълум бир келиши шаклида туриши керак. Ясалган сўзларга бсриладиган семантик-грамматик характеристика ҳам бир хил бўлиши керак. Масалан, *чорвадор* сўзи шахс оти сифатида қаралсагина ундаги *-дор* аффикси *чорвачи* сўзидаги *-чи* аффикси билан синонимик муносабатда олиб қаралари мумкин. Бошқа ҳолларда *-дор* аффикси *-ли, сер-* ... аффикслари билан синонимик муносабат ҳосил қилади.

3. Аффиксларнинг фонетик структураси, негизнинг фонетик структураси билан мос келиши керак. Яъни негиздаги товушлар билан аффиксдаги товушларнинг қўшилиши шу тилнинг артикуляция меъёрларига мос келиши, фонетик қонунлар доирасида бўлиши керак: *нонсиз, бенон* мумкин бўлгани ҳолда, *нонон* мумкин эмас. Тўғри, бу ҳолни бошқача изоҳлаш ҳам мумкин. *-сиз* ва *бе-* аффикслари ўзбек тилида асосан от туркумига оид сўзларга қўшилиб келиб, бошқа туркумга оид (масалан,

⁸⁹ С.Г.Бережан. Кўрсатилган асар; В.А.Гречко. Кўрсатилган асар; Х.М.Гойдо. Кўрсатилган асар; “Ўзбек тили грамматикаси”, Т., “Фан” 1975 й.

сифатларга оид) сўзларга деярли қўшила олмаса, *но-* аффикси ўзбек тилида кўпроқ сифат туркумига оид сўзларга қўшилиб келиб, от туркумига оид сўзларга кам қўшилади.⁹⁰

Демак, *нон* сўзига *но-* аффиксининг қўшилиб келмаслигига сабаб, биринчидан, негиз ва аффикслардаги фонетик структуранинг мос эмаслиги бўлса, иккинчидан, *но-* аффиксининг от туркумига оид *нон* сўзига қўшила олмаслигидир. (нон сўзининг от туркумига мансублигидир).

4. Синоним сифатида қиёсланаётган аффикслар ичида тарихан бошқа тилга мансублари бўлса, улар бу тилга аффикс сифатида тўла ўзлашган бўлиши керак. Агар, *-каш*, *-паз*, *-зўй*, *-дўз* каби аффикслар ўзбек тилига тўла ўзлашмаганда эди, биз уларни *-чи* аффикси билан синоним сифатида бир қаторга киритмаган бўлар эдик.

5. Аффикслар қўшилган сўз гапда маълум бир гап бўлаги вазифасида келиши керак (бири аниқловчи, бири эга бўлса, синонимия йўқолади). Масалан, *давлатдор* сўзи эга сифатида, отлашган ҳолда қўлланса, унга аниқловчи сифатида, отлашмаган ҳолда қўлланишини қиёслаб бўлмайди.

6. Аффикс қўшилаётган сўз маълум бир маъноси билан иштирок этган бўлиши керак. Жумладан, *давлат* сўзи мол-дунё маъносида олингандагина унга қўшилиб келган *-манд* ва *-ли* аффикслари ўзаро синоним бўлиб кела олади.

7. Синонимик муносабати текширилаётган аффиксларнинг маъно хусусиятлари улар қўшилаётган негизларнинг маъно хусусиятлари (улар қўшилаётган негизларнинг маъно хусусиятлари) билан мос бўлиши керак.

Жумладан, *сер-* аффикси ортиқлик маъносини билдирса ҳам, у предметда аслида яқка ҳолда мавжуд бўлган предметнинг ортиқлигини (маълум хусусиятига кўра) кўрсата олмайди.

Бу аффикс фақат миқдор (сон) жиҳатдан ортиқлигини кўрсата олади, холос (конкрет тушунча ифодаловчи сўзларга қўшилганда): *серсоч*, *серпул*, *сергўшт* кабилар мумкин бўлгани ҳолда, *сербурун*, *серогиз*, *серкўл* кабилар мумкин эмас. *Бурундор* сўзидаги *-дор* аффикси ортиқлик маъносини ифодалайди. Аммо бу ўринда у предметнинг миқдор жиҳатдан ортиқлигини эмас, бирор хусусиятига кўра (*учун-қисқалик*, *катта-кичиклик*, *йўгон-ингичкалик*, *кенг-торлик* каби) ортиқлигини ифодалайди. *Серсоч* сўзидаги *сер-* аффикси сочнинг миқдор жиҳатдан кўплигини ифодалайди.

Гапнинг қандай маънода айтилганлиги маълум бир ситуацияга кўра, сўзнинг қандай маънода ишлатилаётганлиги маълум бир контекстга кўра аниқланадиган бўлса, аффиксларнинг қандай функция бажараётганлиги ва қандай маънода келаётганлиги унинг қандай негизга қўшилаётганлигига кўра аниқланади.

⁹⁰Қаранг. "Ўзбек тили грамматикаси", Т., "Фан", 1975. 101-бет.

8. Аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатга киришуви учун танланган аффиксларнинг ҳеч бўлмаса, биттаси кўп маъноли бўлиши керак. Акс ҳолда, улар ўзаро синонимик муносабатга кириша олмайди.

9. Синонимик муносабати текширилаётган аффикслар тарихий жиҳатдан бошқа-бошқа аффикслар бўлиши ва ҳозир ҳам бошқа-бошқа аффикс сифатида қаралиши керак.

-ли аффиксига *-та* аффиксини, *-ни* аффиксига *-и(и)* (*-ни* нинг кискаргани) шаклини синоним сифатида келтириб бўлмайди. *Ташла – ташта, нақшини – нақшин* типиди.

10. Синоним сифатида текширилаётган аффикслар қўшилиб келган сўзлар олдида шу аффикслар англатган маънони ифодалаб қўйиши мумкин бўлган сўзларни келтирмаслик керак. Бундай ҳолларда ғализлик содир бўлади. Қиёсланг: *елкали йигит – елкадор йигит, кенг йелкали йигит – кенг елкадор йигит*. Кейинги ҳолатда ғализлик бор. Санаб ўтилган бу белгиларга, шарт-шароитларга амал қилингандагина, у ёки бу аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатини тўғри ёритиб бериш мумкин. Демак, аффикслар синонимиясини текширганда, ана шу хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Бу хусусиятларнинг қўпчилиги аффиксларнинг антонимлик ва омонимликни белгилашда ҳам катта роль ўйнайди. Ана шу айтилганларнинг ҳаммасини асослаш ниятида ишнинг асосий қисмини айрим сўз-ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатини алоҳида-алоҳида текширишга бағишлаймиз.

Ўзбек тилида ўзаро синоним бўлиб келувчи аффикслар ичида, айниқса, отлардан сифат ясовчи аффикслар синонимияси жуда характерлидир. Чунки отдан сифат ясовчи аффиксларнинг бир қисми ясовчи асосдан (ўзакдан) англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келган ҳолда,⁹¹ ўзаро синоним бўлиб келади. Бу ҳодиса, от туркумига оид сўзлардан сифат туркумига оид сўзлар яшалишининг маълум бир систематик характерга эга эканлигидан далолат беради. Шунингдек, форс-тожик тилларидан ўзлашиб, ўзбек тилида от туркумига оид сўзлардан сифат туркумига оид сўзлар ясашда кенг қўлланаётган ва ўзбек тилидаги от туркумига оид сўзлардан сифат ясовчи аффикслар билан ўзаро синонимик муносабатда бўлган аффиксларнинг маъно ҳажми ва услубий қўлланишига кўра фарқланиб туриши ҳам ўзига хосдир. Яъни, маънони кучайтириш, эмоцияни ифодалаш, китобий ёки поэтик услубларда қўлланиш хусусиятларининг асосан форс-тожик тилларидан ўзлашган аффиксларга хослиги анча характерлидир. Шунинг учун ҳам биз, мазкур ишнинг бир қисмида от туркумига оид сўзларга қўшилиб келиб, ўзакдан англашган предметга эга эканликни ифодаловчи сифат ясовчи аффиксларнинг ҳамда ўзакдан англашилган объектга эга эмаслик маъносини ифодаловчи сифат ясовчи аффиксларнинг ўзаро синоним бўлиб

⁹¹Ўзак терминини сўз ясовчи асос ва шакл ясовчи асос терминлари ўрнида, ихчамликни назарда тутиб қўладиқ.

кенишини ҳам семантик, ҳам услубий планда текширишни, шунингдек, уларнинг баъзи ўринларда ўзаро синонимик муносабатга кириша олмаслик сабабларини ёритишни ҳам ўз олдимизга мақсад қилиб қўйсак, бошқа қисмларда ҳам худди шу тартибда бошқа сўз туркумларига оид сўз ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатини алоҳида ҳолда, ва ҳар бир қисмининг ўзида, агар шу сўз туркумига оид шакл ясовчи аффиксларда синонимия ҳодисаси кузатилса, уларга алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сифат ясовчи, от ясовчи (асосан шахс отлари ясовчи). Феъл ясовчи аффиксларнинг ўзаро синоним бўлиб келиши анча кенг тарқалган. Равиш туркумига оид сўзлар ясовчи аффикслар миқдор жиҳатдан ҳам ўзбек тилида озчиликни талаб қилади. Шунга кўра, улардаги синонимик даражаси ҳам чекланган аффикслар доирасида учрайди.

Сон ва олмош туркумлари доирасида аффиксал синонимия 2-3 аффикс билан чекланади.

Шакл ҳосил қилувчи аффиксларнинг кўпчилиги феъл туркумига оид бўлиб, бу тип аффиксларнинг ўзаро синоним бўлиб келиши ана шу туркум доирасида кўп учрайди. Бошқа сўз туркумлари доирасида шакл ҳосил қилувчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати жуда чекланган миқдорда кўзга ташланади, шунга яраша ёритилади.

1 БОБ.

ШАХС МАЪНОСИНИ ИФОДАЛОВЧИ АФФИКСЛАРДА МАЪНОДОШЛИК

Биринчи бўлим

1. Отларнинг ясалиши ва от ясовчи аффикслар ҳақида

Ҳозирги ўзбек тилида сўзларнинг ясалиши, сўз яшаш усуллари атрофлича ҳал: қилингани йўқ. Бу масалада рус тилшунослигида ҳам бир фикрга келингани йўқ. Жумладан, айрим адабиётларда сўз яшаш усуллари II та,⁹² айрим адабиётларда эса 7 та⁹³ кўрсатилган. Сўз ясалишига бағишланган махсус адабиётда⁹⁴ аббревиатура ҳам сўз яшашнинг янги усули сифатида қайд этилган.

Ўзбек тилшунослигида сўз яшаш усуллари айрим адабиётларда асосан 2 та кўрсатилса,⁹⁵ сўз ясалиши ва сўз яшаш усуллари бағишланган махсус ишларда 5 та кўрсатилади.⁹⁶ Яна бошқа бир ишда 8 та деб белгиланади.⁹⁷ Сўз ясалиши масалалари тўла қамраб олинган ва чуқур тадқиқи қилинган энг янги ишда бу мураккаб масалани тадқиқ қилиш ўзига хос тарзда олиб борилган.

Бу ишда⁹⁸ ҳам сўз яшаш усуллари аввало 6 та деб белгиланган эди. Олимнинг кейинги ишида асосан аффиксация усулигина тан олинган.⁹⁹

Бундай ҳар хилликлар отларнинг ясалишига ҳам бевосита тааллуқлидир. Шунга қарамай, отларнинг аффиксация усулида ясалиши ҳамма адабиётларда алоҳида усул сифатида қайд этилганлигини кўрамиз.

Ўзбек тилида отлар бу усулда ясалганда, ясовчи аффикслар асосан негиздан сўнг қўшилиб келади. Чунки, ўзбек тилида аслида олд қўшимчалар йўқ. Ҳозирги ўзбек тилида кенг қўлланилаётган олд қўшимчаларнинг ҳаммаси ҳам асосан форс-тожик тилларидан ўзлашган бўлиб, улар сифат туркумига оид сўзлар ясайди, холос.

Аффиксация усули билан отлар билан отларнинг куйидаги турлари: шахс отлари, нарсa-қурол отлари, ўрин-жой отлари ва абстракт (мавҳум) отлар ясалади. Отлар ясовчи аффикслар воситасида асосан от ва феъл

⁹²Грамматика современного русского литературного языка, из-ство. «Наука», М., 1970, 41-42-бетларю

⁹³Современный русский язык, М., МГУ, 1962, 319-327-бетлар.

⁹⁴Словообразование современного русского литературного языка, М., 1968, 66-100-бетлар.

⁹⁵Ҳозирги замон ўзбек тили, Т., “Фан”, 1966 й.; М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов. Ўзбек тили, Т., “Фан”, 1970 й.

⁹⁶А.Г.Гулямов. «Проблемы исторического словообразования узбекского языка: Аффиксация. Докторлик диссертацияси. Т., 1955. Р.Р.Сайфуллаев, Ф.С.Убаева. Сўз яшаш усуллари ҳақида кўланма, Б., 1958.

⁹⁷А.Г.Гулямов. Словообразование путём внутренних изменений слова в узбекском языке. Научная сессия АН УзССР, Т., 1947, 383-бет.

⁹⁸А.Ҳожиев. Ўзбек тилида сўз ясалиши. “Ўқитувчи” нашриёти, Т., 1989 й

⁹⁹А.Ҳожиев. Ўзбек тили сўз ясалиши тизими, “Ўқитувчи”, Т., 2007 й., 2-165 б.

туркумидаги сўзлардан, камроқ миқдорда сифат туркумидаги ва тақлидий сўзлардан, энг кам миқдорда сон ва олмош туркумидаги сўзлардан ясалади.

2. ШАХС ОТЛАРИНИНГ ЯСАЛИШИ ҲАҚИДА

Ўзбек тилшунослигида отларнинг ясалиши, шу жумладан, шахс отларининг ясалиши ҳам алоҳида монографик тадқиқот объекти бўлган эмас. Тўғри, мақолалар ёзилган, анчагина қимматли фикрлар айтилган, китоб ва қўлланмаларнинг алоҳида қисмлари бу мавзунини ёритишга бағишланган. Бироқ, юқорида айтганимиздек, яхлит тарзда ўрганилган эмас.

Ҳозирги ўзбек тилида от ясовчи аффикслар миқдор жиҳатдан анчагина бўлиб, уларнинг айримлари серунум аффикслар ҳисобланса, айримлари кам унум аффикслардир.

Шунингдек, айрим аффикслар соф ўзбек тилиники бўлса, айримлари, юқорида айтганимиздек, бошқа тиллардан ўзлашган. Жумладан, шахс отлари ясовчи *-чи* ва *-дош* аффикслари соф ўзбек тилиники бўлиб, қолган ҳамма шахс отлари ясовчи аффикслар бошқа тиллардан ўзлашган (“югурдак” типидagi айрим шахс отлари мустасно). Шу билан бирга, тарихда қўлланган *(-бул* аффикси ҳақида) айрим аффикслар ҳозир қўлланмайди.

Нарса-қурол отлари ясовчиларнинг деярли ҳаммаси ҳам ўзбек тилига хосдир.

Ўрин-жой отлари ясовчи аффикслардан *-лоқ* (*-лақ*) ва *-(о) қ* аффикслари ўзбек тилига хос бўлиб, қолганлари (*-зор*, *-истон*, *-кент*, *-шан*, *-зоҳ* кабилар) бошқа тилга хосдир.

От ясовчи аффиксларни уларнинг қандай отлар ясашига қараб, асосан тўрт гуруҳга ажратамиз: а) шахс отлари ясовчилар; б) нарса-қурол отлари ясовчилар; в) ўрин-жой отлари ясовчилар; г) абстракт (мавҳум) отлар ясовчилар.

Аффиксларни айрим турларга, гуруҳларга ажратганда, уларнинг қандай негизларга қўшилаётганлигини ҳисобга олиш, албатта, зарур. Чунки, бир аффикс (ясовчи аффикс) маълум бир туркумга оид сўзларга қўшилиб келганда, бошқа маънода қўлланиши, бошқа вазифани бажариши ва бошқа бир сўз ясаши мумкин бўлгани ҳолда, иккинчи бир туркумга оид сўзларга қўшилганда, бошқа маънода қўлланиши, бошқа вазифани бажариши ва бутунлай бошқа сўз ясаши мумкин. Масалан, *-ки* (*-ги*) аффикси феълларга қўшилиб келганда, отлар (супурги, кулги, севги) ясайди, равишларга (пайт билдирувчи равишларга) қўшилиб келганда, сифатлар (кечки, бурунги, бултурги) ясайди; *-(и)қ* аффикси феълларга қўшилиб келиб сифатлар (қизик, бузук) ясайди, феълларга қўшилиб келиб, яна, от туркумига оид сўзлар ҳам ясаши мумкин (чопиқ, қилиқ, чизик,

тарок, сўроқ кабилар), айрим равншларга ва отларга қўшилиб феъллар ҳам ясаши мумкин (зўрик, йўлик кабилар), айрим ҳолларда нарса-қурол отлари ясаса, айрим ҳолларда мавхум отлар ясайди ва ҳоказо. Демак, бир аффикс қандай негизларга қўшилаётганлигига қараб, бир тилнинг ўзида бир неча туркумга оид сўзлар ясаши мумкин.

Аффикслар полисемияси, айниқса, аффикслар омонимияси ҳақида гап борганда, улар қўшилаётган негизларга алоҳида эътибор бериш керак. Ахир, *-чи*, аффикси ўзбек тилида феълларга умуман қўшила олмайди, деб қараш мумкин эмас, қўшила олади. Аммо, бу ўринда, у шахс отлари ясай олмайди. Бунга сабаб, *-чи* аффиксининг маъно ёки бошқа хусусиятлари эмас, балки негизнинг феъл эканлигидир. Бу аффикс отларга қўшилганда, икки вазифани бажаради: а) от ясайди (шахс отлари); б) юклама бўлиб келади. Бунга сабаб *-чи* аффиксининг урғули, урғусиз қўлланишидир.

Агар феълдан аввало от ясалса, ундан сўнг *-чи* аффикси қўшилса, *-чи* аффикси шахс отлари ясай олмасди: *тер-им-чи*, *чақ-им-чи* каби.

Демак, ҳар бир аффикс қандай негизларга қўшилаётганлиги, урғули ёки урғусизлигига қараб, у ёки бу туркумга оид сўзлар ясаши, у ёки бу вазифада келиши мумкин. Шунинг учун ҳам, *-дон* аффикси абстракт отларга қўшилиб сифат ёки от (шахс отлари) ясаши (гапдон, билимдон), конкрет отларга қўшилиб келиб, ўрин-жой отлари (нарса-қурол дейилса, маъкул бўлади) ясаши ҳам мумкин: *қаламдон*, *туздон*, *қантдон* кабилар.

Тўғри, бундай ҳолатларда бир аффикс турли негизларга қўшилиб келиб, турли хил маъноларни ифодалаяптими, турли вазифаларни бажараяптими ёки ҳар хил аффикслар ҳар хил негизларга қўшилиб келиб, ҳар хил вазифани бажараяптими, деган масала ҳали узиш-кесил ҳал бўлгани йўқ. Аммо, ҳар ҳолда, *билимдон*, *қаламдон* типдаги сўзларда *-дон* аффиксининг аслида бир аффикс бўлиб, сўнгра полисемантик аффикс сифатида қўлланиб, кейинроқ эса, омоним аффикслар сифатида бири-биридан анча узоқлашиб кетганлигини кузатсак, *-чи* аффикси билан *-чи* аффикс юкламасини бундай изоҳлаш қийин. Булар аслида бошқа-бошқа шакллар бўлиб, шаклан мос келиб қолганга ўхшайди: *кулги*, *севги*, *сутурги* сўзлари таркибидаги *-ги* аффикси ҳам бу жиҳатдан алоҳида текширишни талаб қилади: *бултурги*, *кузги*, *эрталабки* сўзларидаги *-ги*, *-ки* аффикси ҳам худди шундай. Ҳар икки типдаги сўзларда *-ги* аффикси аслида бир аффиксми ёки аслидаёқ бошқа-бошқа аффиксми? Ҳозирги кунда бу сўзлар таркибидаги аффикслар омоаффикслар ҳисобланади: *-ги - 1* = от ясовчи; *-ги - 2* = сифат ясовчи.

Кўринадики, агар ҳар хил туркумдаги сўзларга қўшилиб, ҳар хил вазифани бажарса, ва шунга кўра, ҳар хил маъноларни ифодаласа, бундай шакллар омоаффикслар сифатида қаралиши керак бўлади.¹⁰⁰ Агар бир

¹⁰⁰Джурабоева М. А. Аффиксальная омонимия в узбекском языке, номзодлик диссертацияси автореферати, Т., 1975 й.

туркумдаги сўзларга қўшилиб келиб, ҳар хил вазифани бажармаса ва ҳар хил маъноларни ифодаласа, бу полисемантик аффикс саналади.

Агар бир туркумдаги сўзга қўшилиб келиб, урғу олиш-олмаслигига кўра фарқланган ҳолда бошқа-бошқа вазифада келса (теримчи, терим-чи типиди), бу ҳолатда ҳам омоаффикс ҳақида гап боради; аффиксларнинг ўзига хос хусусиятлари текширилганда, ана шу уч ҳолатга алоҳида эътибор берилади.

Аффиксларнинг антонимик ва синонимик муносабатларини текширилганда ҳам, уларнинг унумли-унумсизлик хусусиятларини белгиланганда ҳам юқоридаги ҳолатларга алоҳида эътибор қилиш лозим. Жумладан, *-чи* аффикси ўзбек тилида сифатлардан шахс отлари ясаганда (*сълочи, қизиқчи*), бошқа шахс отлари ясовчи аффикслар билан ҳар қандай шароитда ҳам синонимлик муносабатга кириша олмайди. Чунки, бошқа шахс отлари ясовчи аффикслар бундай негизларга қўшилиб шахс отлари ясай олмайди. Ёки, *-чи* аффикси конкрет отларга қўшилиб шахс отлари ясаганда, шахс отлари ясовчи аффиксларнинг дезрли ҳаммаси билан синонимик муносабатга киришгани ҳолда, мавҳум отлардан шахс отлари ясалганда, айрим аффикслар билангина синонимик муносабатга кириша олади.

Яна шу нарса характерлики, от ясовчи аффикслар фақат от туркумидаги сўзлардан от туркумига оид сўзлар ясагандагина ўзаро синонимик муносабатда бўла олиши мумкин.

Бошқа сўз туркумларидан от туркумга оид сўзлар ясаганда, от ясовчи аффикслар синонимик муносабатга кириша олмайди. Агар шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, отларда фақат шахс отлари ясовчи аффиксларгина ўзаро синонимик муносабатда бўлиб, қисман ўрин-жой отлари ясовчилар бундай муносабатга киришади. Мавҳум отлар ясовчилар ҳамда нарса-қурол отлари ясовчилар ўзаро синоним бўлиб кела олмайди.

Бунинг асосий сабаби ўзбек тилида: а) нарса-қурол отлари ясовчи аффиксларнинг асосан ўзбек тилининг ўзига хос бўлиб, бу типдаги аффиксларнинг жуда кам ўзлашганлиги; б) бу типдаги аффиксларнинг кўп маъноли эмаслиги; в) мавҳум отлар ясовчи аффиксларнинг эса, аввало, камлигидир.

Чунки сўзлар каби аффиксларнинг ўзаро синоним бўлиб келишида ҳам бир тилга бошқа тиллардан аффиксларнинг ўзлашиши ва аффиксларнинг кўп маънолилиги асосий шартлардан биридир. Бир тилдан иккинчи тилга асосан сўз ясовчиларгина ўтади. Аммо шу нарса ҳам характерлики, сўз ясовчи аффиксларнинг ҳаммаси ҳам бир тилдан иккинчи тилга ўзлашавермайди. Шунингдек, нарса-қурол отлари ясовчи аффиксларнинг кам ўзлашиши ёки бу аффиксларнинг кўп маъноли бўлолмаслигининг сабаблари яна алоҳида текширишни талаб қилиб, бу ўринда ҳозирча бу масалани четлаб ўтишга тўғри келади.

Аффиксларнинг синоним бўлиб келиши учун ўзлашган аффиксларнинг мавжуд бўлиши, аффиксларнинг кўп маъноли бўлиши ва ниҳоят, уларнинг миқдор жиҳатдан ҳам маълум даражада кўп-озлиги катта роль ўйнайди.

Ўзбек тилида *ўтлоқ-ўтзор* типидagi ҳолатлар айрим ҳолларда учраб туради (асосан оғзаки нутқда). Бу ўринда *-лоқ* аффикси билан *-зор* аффикси ўзаро синонимдир. Чунки *ўтлоқ* сўзи тарихан *ўт+ла+қ* шаклида бўлиб, *-қ* жой маъносини билдириб турибди. Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, баъзи адабиётларда *-ла+қ* (*-лоқ*) алоҳида аффикс сифатида қаралади. Умуман, ўзбек тилида *қумлоқ*, *тошлоқ* типидagi сўзларда бу аффиксни қисмларга ажратиб бўлмайди ва ҳозирги кунда бир содда аффикс сифатида қаралади. *Ўтлоқ* сўзини ҳам шу нуқтаи-назардан қараб, *ўт+лоқ* типида морфемаларга ажратса ҳам бўлади. Бироқ *тошлоқ* ва *қумлоқ* сўзларига қиёслайдиган бўлсак, ёки ҳеч бўлмаса, *қишлоқ* сўзига нисбатан оладиган бўлсак ҳам, *ўтлоқ* сўзининг *ўт+ла+қ* типида морфемаларга осонгина ажралиб туришини кўраимиз.

Шунингдек, яна бошқача изоҳлаш ҳам мумкин: а) аналогияга кўра: ё бошқа (тошлоқ, қумлоқ) сўзларга қўшилиб келган *-лоқ* тўғридан-тўғри *ўт* сўзига ҳам қўшилиб қўяқолган, ёки бошқача айтганда, *тошлоқ*, *қумлоқ*, *қишлоқ* (бошқа сўзлар ҳам бор) сўзларида *-ла+қ* типида эмас, балки *-лоқ* типида ажралгани учун, *ўтлоқ* сўзиди ҳам шундай ажратиш маъкул кўрилган; б) ясаиш моделига кўра: *ё-лоқ* аффикси аввало мураккаб аффикс сифатида шаклланиб олиб, сўнг тўғридан-тўғри *ўт* сўзига (ясовчи асосга) қўшилиб қўяқолган ва ясовчи асос-ясовчи аффикс моделини ҳосил қилган (*ўт+лоқ*) ёки бў сўзда *ўт* ясовчи асосига аввал *-ла* аффикси қўшилиб, ундан феъл туркумига оид сўз (*ўтла*) ҳосил қилган, сўнгра эса *-қ* аффиксини қўшиш орқали феълдан ўрин оти ҳосил қилинган (*ўтла+қ* модели).

Ҳар иккала ҳолат ҳам ўзбек тили учун характерли ҳолатдир. Аммо, бизнингча, кейинги типда ясаиш ҳақиқатга якинроқдир.

Энди *ўтзор* сўзидagi *-зор* аффикси ҳақида гапирадиган бўлсак, адабиётларда бу аффикснинг асосан ўзакдан англашилган нарсанинг мўллиги маъносини билдириши айтилади: *ўтзор*, *дарактзор*, *гулзор*, *тутзор* қабилар. Бироқ, бу аффикснинг қўлланишида ҳам, маъносида ҳам тил тараққиёти давомида маълум ўзгаришлар юз берган; жумладан куйидаги: *бедазор*, *тутзор*, *терахзор* каби сўзларда *-зор* аффикси ўзакдан англашилган ўсимлик ўсган жой маъносини ифодалайди. Умуман, жой номлари таркибида қўлланиб қолиш томон силжиган: *Мевазор*, *Олчазор*, *Олмазор* (жой номлари – атоқли отлар). *Бедазор* сўзини атоқли от типиди олиб қараётганимиз йўқ, бироқ унда, ҳар ҳолда, беда мўл бўлган жойни эмас, умуман беда экилган майдон маъносининг кучли эканлигини айтмоқчимиз, холос. Яна бир мисолга эътибор берайлик: *Бедазорнинг*

пахтаси анча яхши бўлди; Бедазорда бугун машина теримини бошлаймиз (огзаки нутқдан).

Бу гапларда *бедазор* сўзи илгари беда экилиб юрган майдон маъносида қўлланган. Бу сўзнинг қўлланиши, ана шундай маънода келиши, тўғри, шевалараро фарқ қилади. Масалан, Фаргона водийси кишлоқ шеваларида умуман беда экилган майдон маъносида ҳам *бедазор* сўзи, ҳам *бедапоя* сўзи ишлатилаверади. Бу нарса адабий тилда ҳам бор. Улар баъзан дифференциация қилинади ҳам. Жумладан, *бедапоя* сўзи бедадан бўшаган майдон маъносини ҳам беради. Қиёсланг: *шолипоя*, *жўхориپоя* каби (жўхориپоя икки хил ҳолатда бўлади, ва икки маъно англатади: *жўхорипоя* – *майдон*; *жўхорипоя* – *жўхорининг пояси, танаси*). Аммо ўзбек тилида бу икки сўз ҳам, бари бир, шולי, жўхори экилган майдон маъносини ҳам (жўхори ёки шולי ўсиб ётган пайтда ҳам), жўхори ёки шолидан бўшаган майдон маъносини ҳам беради. Кўринадикки, аслида *-зор* аффикси негиздан англашилган нарса бор бўлган майдон маъносини билдириш билан бирга, умуман негиздан англашилган нарса экилган майдон маъносини ҳам ифодалайди. Бу сўз ҳар икки маънода қўлланганда ҳам, унинг маъноларини *бедапоя* сўзи ҳам ифодалаш мумкин (*шолипоя*, *шолизор*, *жўхориپоя-жўхоризор* типдаги қўлланишларда ҳам шу нарса кузатилади. Ўзбек тилида *пахтазор* сўзида ҳам *-зор* аффиксининг мўлликни ифодалаш хусусияти анча хиралашганлигини, асосан майдон маъносини ифодалашини эътиборга оладиган бўлсак, бу аффиксда кўпроқ жой маъносини ифодалаш хусусияти кучайганлиги янада яққол сезилади.

Ўрмонзор таркибида эса *-зор* аффикси плеонастик қўлланган. Чунки *ўрмон* сўзининг ўзи ҳам жой маъносини ифодалаб келган. Шунга кўра, *ўрмон* ва *ўрмонзор* сўзларининг асосий маъноларида деярли фарқ йўқ. Фақат бу сўзлар услубий хусусиятига кўрагина фарқланиб туради. *-Зор* аффиксининг мўлликни ифодалаш хусусияти ҳам, ўрин маъносини ифодалаш хусусияти ҳам жуда хиралашиб қолган. Ҳатто, *ўрмон* сўзига *ўрмонзор* сўзини қиёслайдиган бўлсак, *ўрмон* сўзи ифодасида ўрмоннинг ҳажм жиҳатдан анча катта, чексиз майдонга эгаллиги маъноси кучлилиги, *ўрмонзор* сўзида эса бу ҳажмнинг бироз кичиклиги, чеклилиги маъноси борлигини кузатамиз.

Бу ўринда шуни аниқлаб олдикки, *-зор* аффиксида ҳам худди *-лоқ* аффиксидаги каби ҳам мўлликни ифодалаш, ҳам ўринни ифодалаш хусусияти борлигини, баъзан эса асосан ўринни ифодалаш ҳамда ва на мўлликни, ва на ўринни ифодалай олмаслик хусусиятларини, ҳатто десемантизацияга учраган ҳолатларнигина, кўриб ўтдикки, бу нарса *-лоқ* ва *-зор* аффиксларининг ўтлоқ ва *ўтзор* типдаги сўзлар таркибида келиб, ўзаро синонимик муносабатга киришувини таъминлаган.

Бу сўзлар таркибида *-лоқ* ва *-зор* аффикслари “негиздан англашилган нарсага мўл даражада эга бўлган майдон” деган маъноларига кўра тенг келган ва ўзаро синонимик муносабатга киришган. Бирок *ўтзор*

сўзида мўлликни ифодалаш бироз хиралашган бўлиб, бу маъно *ўтлоқ* сўзида аниқ ифодаланган.

Шуни ҳам айтиш керакки, *-зор* аффиксининг *чаманзор* типидagi сўзларда қўлланиши ҳам ўзига хос хусусиятга эгадир. Яъни бу ўринда *-зор* аффикси кучайтириш, бўрттириш маъноларини билдирган – экспрессивликни таъминлаш учун хизмат қилган. Бу аффиксининг экспрессивликни таъминлаш учун хизмат қилиш хусусиятини *ўрмонзор* сўзида ҳам кузатган эдик. Чунки плеонастик қўлланишда бирор мақсад бўлмаса, у ортиқча бўлиб, агар мақсад билан қўлланса, у тасвирий восита вазифасини бажаради.

Шунга кўра, плеонастик қўлланишни ҳамма вақт ҳам қоралаб бўлмайди.

Шундай қилиб, ўзбек тилида от ясовчи аффикслар орасида ўрин-жой отлари ясовчилар ҳам қисман бўлса-да синонимик муносабатда бўлсалар ҳам, асосан шахс отлари ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўлиши кенг тарқалганлигини кўрамиз. Шунга кўра, от ясовчилар синонимияси баҳсида асосан шахс отлари ясовчи аффикслар синонимиясига тўхталиб ўтамиз.

Ўзбек тилидаги шахс отлари ясовчи аффиксларнинг асосий қисмини форс-тожик тилларидан ўзлашган аффикслар ташкил қилади. Рус тилидан эса аффикслар ўзлашган эмас. Шуни ҳисобга олган ҳолда, шахс отлари ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатини икки ҳолатда кўриб чиқиш мумкин: а) ўзбек тилидаги шахс отлари ясовчи *-чи* ва *-дош* аффикслари билан бошқа тиллардан ўзлашган шахс отлари ясовчи аффиксларнинг синонимик муносабати; (*-чи* аффикси билан *-дош* аффиксининг ўзаро синонимик муносабати ҳам шунга қиради);

б) ўзлашган шахс отлари ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати.

-ЧИ ВА –ДОШ АФФИКСЛАРИ БИЛАН БОШҚА ТИЛЛАРДАН ЎЗЛАШГАН ШАХС ОТЛАРИ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАРНИНГ СИНОНИМИК МУНОСАБАТИ.

Ўзбек тилда шахс отлари ясовчи аффиксларнинг ҳаммасини ҳам тарихан сифат ясовчи аффикслар сифатида қараш керак. Чунки, ҳозирги кўпгина шахс отлари аслида А.Ф.Фулумов айтганидек,¹⁰¹ субстантивация натижасидир. Рус тилшунослигида ҳам шахс отларининг ясашидаги бундай хусусият алоҳида қайд қилинган (больной, преподаватель, заведующий и т.п.).¹⁰² Демак, аффиксация усули билан ясалган *темирчи*, *сувоқчи* типидagi жуда кўп сўзлар фақат синхроник аспектдагина шахс

¹⁰¹ А.Ф.Фулумов, Кўрсатилган иш, 15-бет.

¹⁰² Современный русский язык, М., МГУ, 1962, 322-бет; Грамматик современного русского литературного языка, М., «Наука» 1970, 42-бет.

отлари сифатида қаралиши мумкин. Яъни бу типдаги сўзларнинг ясалиши исмида аффиксация усулида бўлиб, аввал сифат ясалган ва ана шу сифат сўбстантивацияга учраган.

Кўриниб турибдики, ўзбек тилида тарихан аффиксация усулида шахс отларининг ясалиши кенг тарқалган эмас. Кейинчалик, шу аффикслар воситасида ясалган сўз аффикслар эллипсисга учраган сўз актуализатори сифатида отлашиб, шахс оти ҳолида доимий қўлланадиган бўлганлиги гуфайли, аналогия қонунига кўра, *-чи* аффикси шахс оти ясовчига айланган. Ёки *-чи* аффикси воситасида ясалган сўз тўғридан-тўғри шахс оти сифатида қараладиган бўлиб қолган. Шуни ҳам айтиш керакки, *-чи* аффикси воситасида ясашиб ҳам тўла отлашиб етмаган сўзлар ҳам борки, уларнинг мавжудлиги шахс отларининг юзага келишидаги бу икки восқичилиликни тасдиқлайди: *аълочи, қизикчилар* кабилар. Кўринадики, кўпгина шахс отларидаги *-чи* аффиксини тарихан сифат ясовчи аффикс сифатидагина баҳолаш керак бўлса, ана шу сифатлар таркибидаги *-чи* аффикси эса янада чуқурроқ текшириладиган бўлса (айниқса, ўзаги феъл бўлган сифат сўзларда), бу аффикснинг аслида феълнинг сифатдош шаклини ҳосил қилувчи шакл эканлиги маълум бўлади: *ўқитувчи (ўқитадиган), ёзувчи (ёзадиган), гапирувчи, айтувчи (гапирадиган, айтадиган)* каби.¹⁰³

Ҳозирги кунда *-чи* аффикси барча туркий тиллардаги каби ўзбек тилида ҳам энг унумли шахс оти ясовчи аффикс саналади. Бу аффикснинг шахс отлари яшаш хусусиятини М.Қошғарий ҳам кўрсатиб ўтган (*тариғчи* каби)¹⁰⁴. Бу нарса кўрсатадики, шахс отларининг ясалиши узоқ тарихга эга бўлиб, бир неча асрлик тил тараққиёти натижасидир.

Ҳозирги кунда *-чи* аффиксининг маъноси жуда кенгайди, унинг сўз яшаш хусусияти фаоллашди. Ҳозир бу аффикс русча-байналмилал сўзларга ҳам бемалол қўшила олади (*тракторчи, сваркачи, фрезерчи, лимончи* кабилар).

-Чи аффиксининг келиб чиқиши ҳақида жуда кўп фикрлар айтилишига қарамай, бу аффикснинг келиб чиқиши масаласи тўла ҳал қилинган эмас.

Шунга қарамасдан, жуда кўп икки ва уч товушли аффиксларнинг аслида бир товушли аффиксларнинг қўшилишидан вужудга келганлиги проф. А.Ғ.Ғуломовнинг – бу аффикс аввало *-ч* тарзида бўлиб, сўнг *-и* аффикси қўшилиши натижасида ҳосил бўлган, – деган фикрини тасдиқлайди (*суй+ин+ч+и=суюнчи* каби).

-Чи аффиксининг маънолар системаси ҳам ҳали тўла ўрганиб бўлингани йўқ. Айрим адабиётларда бу аффикснинг тўртта ёки еттига маъносигина кўрсатилган бўлса, айрим адабиётларда унинг маънолари

¹⁰³Ғ. Абдурахмонов, Ш.Шукуров. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, “Ўқитувчи” нашриёти, Т., 1973 й.

¹⁰⁴М.Қошғарий. Девону луғотит турк, “Фан” нашриёти, Т., 1967.

бошқачароқ изоҳланади: “Значение аффикса –чи –выражение лица – субъекта в широком смысле слова (обычно-человека, очень редко – других существ). Он обозначает лицо 1. По отношению к предмету в широком смысле слова. 2. По отношению к действию. В данном случае выражается лицо по характерному для него действию, по роду деятельности. 3. По отношению к признаку (аффикс –чи присоединяется обычно к прилагательным. Значение: данное лицо характеризуется признаком, выраженном корнем: при этом признак воспринимается как абстрактное, обобщенное предметное понятие).¹⁰⁵

Бизнингча, ҳар қандай аффикснинг маъно доирасини белгилашда икки нарсга эътибор қилиш керак: биринчидан, юқорида айтганимиздек, аффикснинг қандай негизга қўшилаётганлигига қараб унинг маъноларини белгилаш керак бўлса, иккинчидан, шу аффикснинг синонимларини келтириш орқали белгилаш керак. Бу иккала нарсани ҳисобга олмасдан туриб, аффиксларнинг маъно хусусиятларини тўла белгилаш қийин. Биринчи ҳолатда аффиксларнинг омонимик хусусиятлари аниқланса (асосан), кейинги ҳолатларда аффиксларнинг полисемантик хусусиятлари аниқланади. Бу икки нарсанинг аффикслар маъноларини чегаралашда асосий омил ҳисобланишини тилшунослар алоҳида таъкидлаган.¹⁰⁶ Агар шу нуқтан-назардан қарайдиган бўлсак, *-чи* аффиксининг маъноси унга синоним бўлиб кела олиши мумкин бўлган аффиксларнинг ва уни маъно жиҳатдан қоплайдиган бошқа воситаларнинг миқдори билан ҳам белгиланиши мумкин. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *-чи* аффикси 20 дан ортиқ. Шахс отлари ясовчи аффикслар билан синоним бўлиб келади. 20 дан ортиқ бошқа аффиксларнинг ҳаммаси ҳам ўзига хос маъноларга эга бўлиб, ўша (бошқа) тилларда алоҳида-алоҳида сўз ёки сўз ўзаги ҳисобланади. Демак, *-чи* аффиксининг маънолари ҳам 20 дан ортиқдир (*-чи* аффиксининг омонимик ҳолати бунга кирмайди). Тўғри, бу метод ҳамма вақт ҳам ўзини оқлайвермаса ҳам, аффикснинг маъно хусусиятини аниқлашда қўл келади. Бирор аффикснинг маъноларини тўла аниқлашда бу методга ёрдамчи сифатида бошқа методлар ҳам қўлланиши мумкин. Шу ўринда бошқа туркумларнинг ясалишида, бунда ҳам фақат шахс отлари ясалиши ва ўрин-жой отлари ясалишида кўзга ташланадиган ички ясалиш ҳақида тўхталиб ўтишга тўғри келади. Ўзбек тилида, аффиксация, умуман ички ясалишнинг мавжудлиги нихоятда шартли ва фақат, синхрон пландагина кўзга ташланади. Тўғри, айрим тилшунослар бу ҳолатнинг феъллар ясалишида ҳам мавжудлигини кўрсатадилар ва қуйидаги мисолларни келтирадилар: *бур-бура, судра-судракла, қув-қувла, сава-савала, теп-тепқила, чўз-чўзғила, тит-титқила, томомчила, турт-*

¹⁰⁵ А.Г.Гулямов. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, I. Аффиксация..., Докторлик диссертацияси реферати, Т., 1955, 16-бет.

¹⁰⁶ Е.М.Галькина-Федорук. К вопросу об омонимах в русском языке, «Русский язык в школе» журналы, 1956, 3-сон; Л.А.Поникова. Об одном из способов разграничения полисемии и омонимии, «Русский язык в школе» журналы, 1960, 3-сон, II-бет. Современный русский язык, М.МГУ, 1962, 33-бет.

турткила, кўз-кўзга, кўзи, сўр-сўра кабилар (Ўзбек тилида бу типдаги сўзлар эллиқдан орткидир). Бироқ ана шу сўзларнинг тахлили ҳамда ясалиш хусусиятларини чуқур кўриб чиқиш шундан дарак берадики, бу тип сўзларда ҳам аффиксация усулида янги феъл ҳосил бўлиши йўқ. Ички ясалиш, яъни фелдан феъл ҳосил қилиш кузатилмайди: *бур-бура, қув-қувла, сўр-сўра, кўз-кўзи, кўзга, сур-судра-судракла* типдаги сўзларда, ҳозирги кунда, ҳақиқатан ҳам, янги маънолар борлиги сезилади. Айниқса, *бур* ва *бура* сўзлари икки алоҳида лексик маънони ифодалайди. Бироқ кейинги сўзнинг ҳосил бўлиши аффиксация усулида бўлмай, лексикализациядир.

Бура-бур сўзининг давомийлигини билдирган (-а аффиксининг давомийликни ифодалаши ҳаммага маълум). Лекин тил тараққиёти давомида шу шакл сўз-сўз шакли лексикализация натижасида янги лексик маъно учун хосланиб қолган. Бу хосланиб қолиш, албатта, тушунчалар дифференциацияси билан боғлиқдир. Аслида *бур* ҳаракатининг давоми *бура* бўлса ҳам, ҳозирги кунда *бур* ва *бура* ҳаракатлари алоҳида-алоҳида ҳаракат сифатида онгимизда тасаввур қилинади: *бур-бир* марта; *бура-давоми бурамоқ; машинани бур, гапни бошқа ёққа бур; гайкани бура, шруфни бура* каби.

Қув-қувла, сўр-сўра типдаги кўринишларда эса ҳозирги ўзбек тилида ҳам ҳаракатнинг характеристикаси ифодаланаётганлиги яққол кўриниб турибди. Шунга кўра, бу ўринда сўз ясалиши эмас, балки шакл ясалиши ҳақида фикр юритган маъқулдир (*судра-судракла, кўз-кўзи-кўзга* кўринишларида ҳам шундай).

Томчила, турткила, тенкила типдаги сўзларда ҳам феълдан феъл ясалиши кузатилмайди. Аввало, феълдан от ясалган (*томчи, туртки, тенки* кабилар), кейин эса отдан *-ла* ясовчиси орқали феъл ясалган. *-Ла* аффиксининг ўзбек ва туркий тилларда отлардан феъл ясашининг кенг тарқалганлиги шу тилларга оид лингвистик адабиётларнинг феъл қисмида алоҳида қайд этилган. Бу сўзларда ҳаракат микдорий характеристикасининг ифодаланиши эса феълдан аввал от ясаб олиб, сўнгра яна феъл ясаш натижасидир.

Кўринадики, ўзбек тилида бу сўзларнинг ясалиш хусусиятлари, усуллари ўзига хосликка эга бўлиб, уларда ички ясалиш кўзга ташланмайди. Ўзбек тилида кенг қўлланадиган *эзгила, чўзгила, бос-босинқира* типдаги кўпгина сўзларда ҳам фақат шакл ясалиши кўзда тутилади. Бу сўзлар ҳозирги кунда *эзгила, чўз-гила, бос-инқира* типда морфемаларга ажратилади. Тарихан бу сўзлар ҳам кўп морфемали бўлган: *чўз (зи-ла, чўз-иқ-и-ла)* типда. Ҳозирги тилимизда бу сўзлардаги мураккаб аффикслар ҳаракатнинг микдорий характеристикасини ифодалаш учун хизмат қилади.

Демак, ўзбек тилида, феълларда, умуман ички ясалиш кузатилмайди. Янги феъллар аффиксация усулида фақат бошқа туркумга оид сўзлардан ҳосил қилинади.

Шунга асосланиб, ҳозирги ўзбек тилида ички ясалиш синхрон пландагина, отларнинг айрим маъно турларини ҳосил қилишда мавжуд деб қаралиши мумкин, *трактор-тракторчи, колхоз-колхозчи* типиди. Агар бу сўзларнинг ҳам аналогияга кўра ҳосил қилинганлигини назарда тутадиган бўлсак, шахс отларининг ҳам аффиксацияда ички ясалиш асосида ҳосил қилинмаслиги ўз-ўзидан маълум бўлади. Бизнингча, ўзбек тилида аффиксацияда ички ясалишнинг бўлиши характерли эмас (хатто, отларда ҳам). Бу масалани жиддийроқ текшириш ўзбек тилшунослигининг галдаги муҳим ва доғзарб масалаларидандир.

Ушбу ўринда таркибида *—чи* ясовчиси бор бўлган, ҳамма сўзларни фақат синхронияга катъий асосланган ҳолдагина *—чи* аффикси воситасида ясалган, деб баҳолаймиз.

-ЧИ АФФИКСИНИНГ ТОЖИК ТИЛИДАН ЎЗЛАШГАН АФФИКСЛАР БИЛАН СИНОНИМИК МУНОСАБАТИ

Ўзбек тилшунослигида *—чи* аффиксининг, шунингдек, бошқа кўпгина ясовчи аффиксларнинг тожик тилидан ўзлашган кўпгина аффикслар билан синонимик муносабат ҳосил қилиши ҳақида айрим фикрлар айтилган бўлса ҳам, махсус иш қилинган эмас.¹⁰⁷

Аффиксларнинг синонимик муносабатини белгилашда, юқорида айтганимиздек, уларнинг кўп маънолилиги асосий ролни ўйнайди. Шунга кўра, ҳар бир аффикснинг қандай маъноларга эга эканлигига алоҳида эътибор берилади.

Маълумки, ҳар бир аффикс (сўз ясовчи аффикслар) асосий маънога ва ёрдамчи маъноларга эга бўлади. Аффикснинг асосий маъноси — бу унинг категориал маъноси бўлиб, янги лексик бирлик ҳосил қилади, бир туркумдаги сўздан иккинчи туркумга оид бирлик ҳосил қилади ёки бир лексик бирлиكنи иккинчи бир лексик бирликка айлантиради. *—Чи* аффиксининг категориал маъноси шуки, у отдан янги отлар — шахс отлари ҳосил қилади. Бу аффикснинг кўшимча маънолари эса у маълум бир семантик доирадаги сўзларга қўшилиб келганда, конкрет шароитларда реализация қилинади ёки реаллашади.¹⁰⁸

Кўйидаги келтириладиган маънолар *—чи* аффиксининг ана шу маълум семантик доирадаги сўзларга қўшилиб келганда, реаллашадиган кўшимча маъноларидир.

¹⁰⁷ А.Ф.Фуломов. Кўрсатилган иш, 16-бет; Ўзбек грамматикаси, “Фан” нашриёти, Т., 1975, 100-бет. Р.Р.Сайфуллаев, Ф.С.Убаева, Кўрсатилган асар, 12-бет; Я.Д.Питхасов. Ҳозирги замон ўзбек тилида омонимик ва синонимик аффиксларга доир. Доклады научно-теоретической конференции Бухарского пединститута, 1957; Маъруфов З. Сўз состави, от ва сифат, Т., 1956; А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М., -Л., 1960, 109-110-бетлар.

¹⁰⁸ И.Г.Милославский. Морфологические категории современного русского языка, “Просвещение”, М., 1981 й. 9-22-бетлар; Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. —М.: ИМУ, 1880, 10-46-бетлар.

-*Чи* аффикси воситасида ясалган сўзлар ҳозирги ўзбек тилида, асосан куйидаги шахс маъноларини ифодалайди:

- 1) Негиздан англашилган предметни пиширувчи: *кабобчи...*;
- 2) Негиздан англашилган предметни ясовчи: *тичоқчи...*;
- 3) Негиздан англашилган предметдан нарса ясовчи: *тунукачи*;
- 4) Негиздан англашилган предметни қурувчи, қуювчи, тайёрловчи: *тандирчи, бетончи...*;
- 5) Негиздан англашилган предметни бошқарувчи: *тракторчи...*;
- 6) Негиздан англашилган предметни айтувчи: *ашулғичи, аскияси*;
- 7) Негиздан англашилган предметни тикувчи: *этикчи, бўзчи...*;
- 8) Негиздан англашилган предметни кўриқловчи: *чегарачи...*;
- 9) Негиздан англашилган предметни парвариш қилувчи: *гулчи...*;
- 10) Негиздан англашилган предметни ўрганувчи: *тилчи...*;
- 11) Негиздан англашилган предметни чалувчи: *рубобчи, дуторчи...*;
- 12) Негиздан англашилган предметни сотувчи: *дўтчи, холвачи...*;
- 13) Негиздан англашилган предметни тутувчи: *балиқчи...*;
- 14) Негиздан англашилган ишни бажарувчи: *ўйинчи, меҳнатчи...*;
- 15) Негиздан англашилган ҳаракатни у билан боғлиқ бўлган предметни қўллаш оқали бошқарувчи: *ўроқчи...*;
- 16) Негиздан англашилган нарсани ёзувчи: *ҳикоячи, романчи...*;
- 17) Негиздан англашилган нарсани севувчи: *жанжалчи...*;
- 18) Негиздан англашилган нарсани бировга уктирувчи: *маслаҳатчи...*;
- 19) Негиздан англашилган шахсга эргашувчи: *турсунойчи...*;
- 20) Негиздан англашилган бирор гуруҳга кирувчи: *динамочи...*;
- 21) Негиздан англашилган ўриндаги нарсаларни сақловчи, таркатувчи: *омборчи, хазиначи...*;
- 22) Негиздан англашилган нарса билан шугулланувчи: *спортчи, физкультурачи...*;
- 23) Негиздан англашилган сўз билан боғлиқ бўлган характер-хусусиятига эга бўлган шахсларни билдирувчи: *ёлғончи, қизиқчи, алдоқчи...*;

Тўғри, *-чи* аффиксининг асосий (етакчи) маъноси предмет, соҳа билан доимий шугулланувчи шахс маъносини ифодалашдир. Бирок *докладчи* типидagi сўзларда *-чи* аффикси шахсининг негиздан англашилган предмет, ҳодиса, иш-ҳаракат билан маълум даврдагина, вақтинча шугулланганлигини ҳам ифодалайди.

-*Чи* аффиксининг уқиб олиниши мумкин бўлган асосий маънолари шулардан иборат бўлиб, тил таракқиётида у яна бошқа кўшимча маънолар касб эгиши мумкин. Бу нарса *-чи* аффиксининг маъно жиҳатдан, сўз ясаш имконияти жиҳатидан анча унумли. анча фаол эканлигини кўрсатади. Тўғри, кўрсатилган маъноларнинг айримларини умумлаштирса ҳам бўлади. Масалан, 1, 2, 3, 4, 7-маъноларни негиздан англашилган нарсани

килувчи, ясовчи, ишловчи ва у билан шуғулланувчи шахс маъносини ифодаловчи деб, 6, 15, 17, 18, 19, 23-маъноларни, негиздан англашилган предмет билан умуман шуғулланишни касб қилиб олган, доимий шуғулланувчи шахс маъносини ифодаловчи деб бирлаштира, бўлади. Аммо булар ўртасидаги фарқ фақат услуб қўлланишига кўра бўлмай, балки маънога кўрадир. Шунга кўра, буларни алоҳида маъно сифатида ажратган маъқулга ўхшайди. Бундан ташқари, маълумки, сўзлар-ясалмаларнинг маъноси ҳам яна ўзгариши, кенгайиши мумкин. Яъни маълум бир негиздан ясовчи аффикс воситасида янги сўз ҳосил қилинар экан, у яна кўп маъноли сўз сифатида (янги сўз ҳосил қилинар экан, у яна кўп маъноли сўз сифатида) қўлланиши мумкин. Жумладан, бу *ўйинчи* сўзида яққол сезилади: *ўйинчи* – рақс тушувчи; *ўйинчи* – спорт билан шуғулланувчи; *ўйинчи* – қимор ёки бошқа ўйинларда иштирок этувчи ва ҳоказо. Бу ҳодиса тилшунослиқда илмий жиҳатдан тўла асослаб берилган.¹⁰⁹

Хозирги ўзбек адабий тилида *-чи* аффиксининг юқоридаги ҳар бир маъноси бошқа тиллардан ўзлашган алоҳида-алоҳида аффикслар воситасида ифодаланади. Бу ҳам фикримизни тасдиқлайди. Жумладан, *-чи* аффиксининг бир маъносини *-фуруш* аффикси ифодаласа, бир маъносини *-соз* аффикси, бир маъносини *-каш* аффикси, бир маъносини *-кор* аффикси, қолган маъноларини *-боз*, *-паз*, *-шунос*, *-ғўй*, *-хўр*, *-дор*, *-навис*, *-парвар*, *-дўз*, *-бон*, *-хон*, *параст* каби аффикслар ифодаляйди.

-Чи аффиксида пайдо бўлган кейинги маъноларни эса *-ист*, *-ёр*, *-ец*, *-тор* (*-атор*), *-ель*, (*тель*), *-ант*, *-шик*, *-ик*, *-смен* каби аффикслар ифодаляй бошлади; *граммчи* (*граммёр*, *музикачи-музикант*, *сваркачи-сваршик*, *футболчи-футболист*, *спортчи-спортсмен* каби. Бошқа тилларда ҳар хил маъноларни ҳар хил аффикслар ифодалагани ҳолда, ўзбек тилида шу аффикслар англатган маъноларнинг ҳаммаси (ўзлашган аффиксининг ҳар хил маънолари ҳам кўзда тутилади) *-чи* аффиксида мужассамлашган ва шу аффикс орқали ифодаланади. Ана шунга асосланса, *-чи* аффиксининг маъноларини бошқа тиллардаги шахс отлари ясовчи аффиксларнинг миқдори орқали белгилаш маълум даражада ўзини оқлайди. Бирок маънони белгилашда бу нарса тўла мезон бўлолмайди. Унда аффикс ёки сўзнинг доираси жуда кенгайиб кетиши, ҳақиқатдан узоклашиши мумкин. *-Чи* аффиксининг маъноларини ҳам уни алмаштириб кела оладиган воситалар миқдорига қараб белгилайдиган бўлсак, шундай ҳолат юз беради. Шунинг учун ҳам бу воситаларнинг англатган маъноларини бошқа воситаларнинг маънолари билан ҳам қиёслаш ва улардан англашилган маъноларни умумлаштириш йўлидан борилади. Шу нуқтаи назардан қараладиган бўлса, *-чи* аффиксининг маънолари, унинг маъноларини ифодалаш учун қўлланиладиган, нутқда уни алмаштириб келадиган аффикслар, воситалар миқдоридан анча кам бўлади.

¹⁰⁹Қаранг: М.Миртожиёв. Персональные значения и их манифестация в узб. языке. Докторлик диссертацияси. Т., 1989.

Булардан ташқари, *-чи* аффикси ўзбек тилидаги, алоҳида маъно англатувчи *-дош* аффиксининг маъносини ҳам бера олади: *Иттифоқчи - Иттифоқдош республикалар* (бу иккала сўз сифат каби ҳам, от каби ҳам қўлланила олади) каби.¹¹⁰

Ўқоридагилар шуни кўрсатадики, *-чи* аффиксининг бошқа аффикслар билан синонимик муносабатини у ёки бу тилдан қабул қилинган ва *-чи* аффиксини маъно жиҳатдан бир оз енгиллаштириш учун хизмат қилаётган, нутқда уни керакли, кераксиз ўринларда қўлланишдан сақлаб қолаётган аффиксларнинг маъно хусусиятлари нуқтаи-назаридан ҳам ўрганиш мумкин.

Бизнингча, *-чи* аффиксининг тарихий тараққиётини икки босқичда кўрсатган маъқул:

1) бу аффикс бошқа аффикслар ёки таркибида бошқа аффикслар бор бўлган сўзлар ўзлашмасдан илгари ўзбек тилидаги шахсларни билдирувчи сўзлар таркибида жуда кенг қўлланган. Бошқача айтганда, қадимдан ўзбек тилида таркибида *-чи* аффикси бўлган сўзларнинг шахс оти бўлиб келиши ҳодисаси ниҳоятда кенг тарқалган. Шунингдек, таркибида *-чи* аффикси бўлган сўзларнинг маъно доираси ҳам анча кенг бўлиб, шахс билан боғлиқ бўлган деярли ҳамма маъноларни ифодалаб келган;

2) бошқа тиллардан янги аффиксларнинг ёки таркибида шу аффикслар мавжуд бўлган сўзларнинг ўзбек тилига кўплаб ўзлашиши натижасида таркибида *-чи* аффикси бўлган шахс отларининг ўрнида энди ана шу сўзлар – шахс отлари қўллана бошлаган. Бу нарса ўзбек тилининг шахс маъносини ифодалаш имкониятини анча кучайтирган, бойитган. Шу билан бирга, ўзбек тилидаги таркибида *-чи* аффикси бор бўлган шахс отларининг қўлланиш даражасини бир оз чегаралаган, енгиллаштирган. Айниқса, форс-тожик тилларидан ўзлашган бундай сўзлар ўзбек тилида кенг қўлланган.

Бу деган сўз *-чи* аффикси ўз фаоллигини йўқотяпти деган сўз эмас, албатта. Чунки унинг айрим маъноларини ўзлашаётган аффикслар ифодалаётган экан, *-чи* аффикси бошқа-бошқа сўзларга (янгидан кириб келаётган сўзларга, айниқса, рус тилидан ўзлашаётган сўзларга) кўшилиб келиб, яна янги-янги маънолар касб этяпти. Жумладан, Ғ.Ғуломовнинг “Шум бола”, “Нетай” каби асарларида *-чи* аффикси – “узумчи”, “кўйчи”, “пахтачи”, “шўрвачи” каби сўзларда ҳам учрагани холда, ҳозирги ўзбек адабий тилида бу сўзларда у худди шу маънода учрамайди. Ёки “хизматчи” сўзи таркибидаги *-чи* аффиксининг маъноси инкилобга қадар “хизматкор” сўзи таркибидаги *-кор* аффиксининг маъносига мутлақо ўхшамайди. Чунки, *-чи* аффикси билан ясалган бу сўз кейинги пайтда бутунлай бошқача маъно касб этган: Қиёсланг: *Сарой хизматкорларининг аҳволдан хабардор бўлгани учун, унинг гапларига парво қилмай қўяқолди.*

¹¹⁰ А.Г. Гулямов. О суффиксе – даш в узбекском языке. Белск, С.Е. Малову, сб. статей. Ф., 1946 г.

(Ойбек). *Студентлар, барча хизматчиларнинг ўрни далада* (“Совет Ўзбекистони”).

Ўзбек тилида секин-аста йўқолиб бораётган (“кўшчи”, “жувозчи”, “молачи”, “чаканачи”, “эскичи”, “ямоқчи”, “нашачи”, “холвачи” каби сўзлар маълум даврларда кам қўлланган бўлса, улар ҳисобига “экскаваторчи”, “магазинчи”, “тракторчи”, “кондитерчи”, “пенсиячи”, “мотоциклчи”, “спортчи” каби сўзлар пайдо бўлиши бунинг яққол мисол бўла олади.

Шунга кўра, *-чи* аффиксининг бошқа аффикслар билан синонимик муносабати, ўзбек тили лугат бойлигининг янги, ўзлашаётган сўзлар ҳисобига кенгайиб бориши билан, шунингдек, тилимиздан чиқиб кетаётган (эскириб) сўзлар натижасида унинг ўзгариши билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ўзгарувчанлик хусусиятига эгадир. Масалан, инқилобдан олдин *-чи* аффикси “эскичи” сўзи таркибида келиб, “эскифуруш” таркибидаги *-фуруши* аффиксига синоним бўлиб келган бўлса, ҳозирги кунда *-чи* аффикси “спортчи” сўзи таркибида келиб “спортсмен” сўзи таркибидаги *-смен* (шартли равишда аффикс деб қараймиз) аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади. Ёки *-чи* аффикси “дўппичи”, “носчи”, “қандчи”, “қатикчи”, “сутчи”, “кинначи”, “кавшчи”, “қалпоқчи” каби сўзлар таркибида келиб, *-фуруши*, *-каш*, *-оўз* каби аффиксларга синоним бўлиб келган бўлса, ҳозирги кунда “магазинчи” сўзига кўшилиб келиб, юқоридаги аффикслар билан синонимик муносабатга кириша олмаслиги мумкин. Бунинг сабаби *-чи* аффикси русча – байналмилал сўзларга кўшилиб кела олгани ҳолда, форс-тожик тилларидан ўзлашган аффиксларнинг ўзбек тили доирасида бундай сўзларга кўшилиб келиши анча кам учрайдиган ҳолатдир. Иккинчидан, рус тилининг ўзида ҳам *магазин* сўзи шахс отларни ясовчи аффиксларни қабул қилмайди (рус тилида *магазин* – шахс оти ясовчи микро модели йўқ).

Демак, *-чи* аффиксининг бошқа аффикслар билан синонимик муносабатини маълум бир давр нуқтани – назаридан, шунингдек, ўзбек тилига сўз ёки аффикслари ўзлашаётган тилнинг ўзига хос хусусиятидан, ўша тилдан ўзлашаётган сўз ёки аффиксларнинг ўзига хос семантик хусусияти, сўз ясашдаги имконияти қабилар – нуқтани назаридан келиб чиқиб белгилаш мумкин.

Кўриниб турибдики, *-чи* аффикси юқорида биз санаб ўтган аффиксларнинг ҳаммаси билан маълум бир даврда, маълум бир шарт-шароитларда синонимик муносабат ҳосил қилади, ҳолос.

1) *-чи* ва *-кор* аффикслари синонимияси.

Таркибида *-чи* аффикси бор бўлган сўз негизлари мавҳум отни, ҳаракатни ифодалаб келганда, шунингдек, айрим конкрет, аммо саналмайдиган отлар бўлиб, *-чи* аффиксини қабул қилгандан кейин ҳосил бўлган сўзлар шу ўзакдан ангилашган предметни тайёрловчи, ўстирувчи, парвариш қилувчи шахсларни ифодалаганда, таркибида *-кор* аффикси бор

бўлган сўзларнинг худди шундай маъно англатган ҳолати билан синонимик муносабат ҳосил қилади: *жиноятчи-жинояткор, ижодчи-ижодкор, хиёнатчи-хиёнаткор, санъатчи-санъаткор, ивоччи-иввогар, сеҳрчи-сеҳргар, хизматчи-хизматкор, гулчи-гулкор, бўзчи-бўзгар, тиллачи-тиллакор, фитначи-фитнагар* кабилар.

Хиёнаткор ўз ихтиёри билан келиб, дори адолатингизга таслим бўлмоқчи (А.Қодирий); У билан беш-олти кун кайфи-сафо сургандан кейин, хизматчиларига чиқариб беради. Камтир тўпланишиб, қўлларидан нам кўтариб турган хизматкорларга қараб буйруқ қилди (Ойдин); Бу кунларда Исмаиловнинг отбоқари ва уч хизматчиси, ичкаридаги икки сўрасида тиним йўқ эди. (Ойдин); Жиноятчилар, ичкиликбозликларга қарши курашда жамоатчилик катта куч саналади (“Тошкент оқшоми”); Табиа қилдим, жинояткорни қўлдан чиқарибман. (И.Жўрабоев); Бироқ жинояткор деб атаганимиз – бу икки дўст ҳали ҳам бу ерда. (А.Қодирий); Ўзбек ойимнинг сеҳрчи деб қаргани ҳам ҳикматсиз бир гап эмас. Негаки, ўртада сеҳргар ҳам йўқ, сеҳр қилдирувчи Марғилонлик ҳам йўқ. Отабек ҳам сеҳрланган йўқ. (А.Қодирий); Гулпараст, туркумгул, сигиргулларнинг ижодчиси Собиржон турибди (С.Абдулла); А.Ҳидоятлов кучли романтик образлар ижодкоридир (“Сов. Ўзб.”); Ажойиб кўйлар ижодчиси бўлган жиккаккина, ўрта яшар санъаткор... (“Мавл. Муқим.”). Иккала дўст ҳолвагарлар ратасига бурилдилар. (С.Абд.);Дўконнинг ўртасида намоз жумъа савлати билан холвачининг ўзи ўтирарди (С.Абд.) Сизга чақимчилик қилувчи иввогар ва гаразўйлар бу мажлисга ҳозирлансинларда... (А.Қодирий) Тракторист танқид қилганига санъаткор асти чидай олмас эди (А.Қаҳҳор) Худди шунга ўхшаш ҳолатни биз хизматчи, хизматкор сўзларида ҳам кўришимиз мумкин. Мисоллардаги жинояткор, жиноятчи, сеҳргар, сеҳрчи, ижодкор, ижодчи сўзларини кузатадиган бўлсак жинояткор, сеҳргар, ижодкор сўзларининг поэтик услубига ҳослиги, маънони бир оз бўрттириб ифодалашни, экспрессивликнинг кучлилиги каби ҳолатларни, сеҳрчи, жиноятчи, ижодчи сўзларида эса оддий сўзлашув нутқиغا ҳослик, нейтраллик, экспрессияга эга эмаслик каби ҳолатларни кўраемиз. Ҳолвагар, ҳолвачи сўзларида бошқача ҳолат кузатилади. Яъни холвачи сўзида бошқача ҳолат кузатилади. Яъни холвачи сўзи умуман ҳолва билан шуғулланувчи (уни тайёрловчи, сотувчи, тарқатувчи) шахсни ифодаласа, ҳолвагар сўзи асосан уни тайёрловчи шахсни ифодалайди. Бироқ, ўзи уни тайёрловчи шахсни ифодалайди. Бироқ, ўзи тайёрлаган нарсани ўзи сотганлиги учун ҳолвагар сўзида ҳам баъзан “ҳолвани сотувчи” тушунилиши ҳам мумкин. Шунга кўра, бу икки сўз ана шу маъносига кўра тенг келиб, услубий жиҳатдан фарқланган ҳолда ўзаро синоним бўлиб келган (ҳолвачи сўзи экспрессия ифодаласлик, оддий сўзлашувга ҳослиги билан холвагар сўзидан фарқланиб туради. Ўзини юқори тутувчи шахслар ўзаро сўзлашганда, холвагар сўзини ишлатишни маъқул кўради. Агар камситиш керак бўлса,

халвачи сўзини ишлатади. Шунга кўра, ҳар ҳолда, ҳалвачи сўзида камситиш маъноси ҳам бор деса бўлади).

Келтирилган мисолларнинг ҳаммасида ҳам *-чи* ўрнида *-кор (-гар)* аффиксини ёки *-кор* ўрнида *-чи* аффиксини ишлатиш мумкин. Шунга кўра, *-чи* ва *-кор* аффикслари бир-бирининг синонимик эквиваленти сифатида (юкорида кўрсатилган ўринларда, ўша маънолари билан) қаралиши мумкин. Конкрет, санаб бўладиган отларга қўшилиб келганда, бу аффикслар ўзаро синоним бўла олмайди: *дўторчи, қарнайчи* каби.

-Чи ва *-кор (-гар)* аффикслари билан келган сўзлар гапда аниқловчи вазифасида қўлланганда ҳам уларнинг синонимик муносабати сақланади: *фитначи-фитнагар; исёнчи-исёнкор* каби: *Раънонинг исёнкор сўзларига қўлоқ беришга мажбур бўлиб қолди. (А.Қодирий). Бошқа аъзолар ҳам унинг исёнчи талабонарига қўшила бошлайди. (Ғ.Ғулом). Умид қиламизки, фитнагар дукчи эшон Муҳаммадали халифа Муҳаммад Сафар ўзи ҳақида Оқсарда туриб бир ҳажв ёзасиз. Муқимий фитначи эшон ҳақида бир нарса ёзиб, Мавлавий Йўлдошга юбориш тараддудига тушди. (С.Абд.).*

Биринчи икки гапдаги *исёнчи* ва *исёнкор* ясалмалари сўзлари ва талабонарига аниқланмишларининг аниқловчиси бўлиб келган. Ҳар икки ҳолатда ҳам бу икки сўзнинг шахс оти эканлиги яққол сезилиб турибди. Шунга айтиш керакки, биринчидан, ҳар иккала сўз ҳам “исён қиладиган” деган маънони билдириш билан маъно жиҳатдан тенг келади. Иккинчидан эса, *сўзлари, талабонари* аниқланмишларидан олдин *исёнчи* сўзнинг ишлатилиши бир оз ғализ туюлади. Кўпроқ ҳар икки ҳолатда ҳам *исёнкор* сўзи маънони аниқ ифодалаётганга ўхшайди. Контекст талабига кўпроқ *исёнкор* сўзи мос келяпти. Чунки кўтаринкилик, бўрттириш, ана шу *исёнкор* сўзига хосдир. Энди, одамларга нисбатан олинадиган бўлса, кўпроқ *исёнчи* сўзи мос келади. *Исёнчилар шаҳар дарвозаси олдида тўхтаб қолишди. (А.Қодирий). Бу ўринда исёнкорлар сўзини ишлатиш тўхтаб қолди* сўз шакли англатган маънога мос келмайди. Чунки кўпчиликни ифодалашга *-кор* аффиксли ясалмалар хос эмас. Демак, *-чи* аффикси билан *-кор* аффикси (вариантлари ҳам: *-гар, -кор* каби) қуйидаги шароитларда бир-бири билан синонимик муносабат ҳосил қилади:

а) улар қўшилиб келган сўзлар (негизлар) мавҳум тушунчаларни ифодалаб келган бўлса;

б) улар қўшилиб келган сўзлар (негизлар) конкрет тушунчаларни ифодалайдиган бўлса, бу конкрет сўзлардан англашилган предметлар доналаб саналмайдиган бўлганда;

в) ҳар икки аффикс ҳам асосан шахс отлари таркибида қўлланиб келганда ва ясалмалар одатда эга ёки тўлдирувчи вазифасида қўлланганда;

г) баъзан таркибида бу аффикслар бор бўлган ясалмалар аниқловчи вазифасида келганда, улар ўзаро синонимик муносабатда бўлиши мумкин.

-Чи ва *-кор* аффикслари ўзаро синоним бўлиб келганда, таркибида *-чи* аффикси бор бўлган ясалмалар одатда оддий сўзлашув нутқига хослиги,

нейтраллиги билан, таркибида –кор аффикси бор бўлган ясалмалар эса нутқик услубга, расмий нутққа хослиги, бўрттириш, маъноларини ҳам ифодалашга кўра фарқланиб туради. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, умуман тилда, ўзлашган аффикслар ёки архаиклашган аффикслар (сўзлар дим) одатда экспрессивликка эга бўлади, нутққа поэтиклик беради: *борар-борур, келялман-келурман-келурмен; айламоқ-айламак; шаҳардан-шаҳардин; айтаман-айтадурмен* каби. Худди шу нуқтаи назардан кираганда (бу алоҳида текшириш объекти бўлади), –кор аффиксининг экспрессивликни ифодалаш, тасвирий восита вазифасини ўташи қонуний ҳол бўлади.

Хуллас, ўзбек тилида –чи ва –кор аффикслари юқорида кўрсатилган ҳолатларда, айрим маъноларига кўра тенг келиб, услубий жиҳатдан фарқланган ҳолда ўзаро синоним бўлиб келади. Қолган ҳолатларда бу икки аффикс ўзаро синонимик муносабатда бўла олмайди. Бироқ фактлар анализи яна куйидаги ҳолатларни ҳам эътиборга олишни тақозо қилади. Жумладан, ўзбек тилида *тиллачи* ва *тиллакор* сўзлари ўзаро синоним бўлиб келади: *Ленин районидаги Карл Маркс номи колхоз тиллакорлари юксак мажбурият ҳисобига тилла тошира бошладилар* (“Сов.Ўзбекистон”) *Фарғона области тиллачиларининг бу йилги ютуқлари ҳар қачонгидан ҳам катта бўлди* (“Коммуна” газ.).

Юқорида келтирилган гапларда *тиллакор* ва *тиллачи* сўзлари пилла курти боқиб, пилла етиштирувчи маъносида қўлланган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *тиллакор* сўзи жуда кенг қўлланади. Бадиий асарларда ҳам, газеталар саҳифаларида ҳам кўплаб учрайди. Бироқ негадир “Ўзбекча-русча луғат”да ҳам “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ҳам *тиллакор* сўзи қайд этилмайди. Ҳар икки луғатда ҳам *тиллачи* ва *тиллакаш* сўзлари қайд қилинган ва изоҳланган. “Изоҳли луғат”да *тиллачи* сўзи “ипак курти” боқиб ва пилла етиштириш билан шуғулланувчи киши, деб таърифланган. “Ўзбекча-русча луғатда”, “Шелковод”; “Человек занимающийся выращиванием шелковичных червей” деб таърифланади. Қўринадики, *тиллачи* сўзи ҳам “пилла курти етиштирувчи, боқувчи” маъносида, ҳам умуман, “пилла етиштирувчи” маъносида қўлланган. Амалда бу икки касб фарқ қилади. Жумладан, пилла курти уруғларини етиштирувчи, уни тайёрлаб берувчи махсус одамлар ҳатто, идоралар, лабораториялар мавжуд бўлади. Уруғ (пилла куртлари) тарқатилгандан кейин уни боқиб пилла етиштирувчилар бошқа-бошқа колхозчилар, совхоз ишчилари қабилардир. Бироқ ҳар икки тушунчани ифодалаш учун ҳам ўзбек тилида *тиллачи* сўзи ишлатилаверади. Қиёсланг: *носчи* – *нос тайёрловчи, нос сотувчи* каби.

Демак, *тиллачи* сўзи икки маънони билдиради. *Пиллачи* сўзининг кейинги – “*пилла етиштирувчи*” маъносини ўзбек тилида *тиллакор* сўзи ҳам ифодалайди (бу сўз асосан шу маънода қўлланилади).

Бу қисқа таҳлил ҳам *-чи* ва *-кор* аффиксларининг ўзбек тилида айрим маъноларига кўра тенг келиб, бошқа маънолари ва услубий хусусиятларига кўра фарқ қилган ҳолда ўзаро синоним бўлиб келишини кўрсатади.

Ҳозирги ўзбек тилида *пиллачи* ва *пиллакор* сўзлари ўрнида кўп ҳолларда *пиллакаш* сўзи ишлатилганлигининг ҳам гувоҳи бўламиз:

Бу сўз ҳар икки луғатда ҳам пиллани махсус йўл билан ишлаб, ундан ипак олувчи шахс маъносини ифодаловчи сўз сифатида изохланган. *Низомжоннинг қиладиган иши пиллакашларнинг қозонига ўт қалаш.* (С.Аҳмад, “Уфк”). Бирок ўзбек тилида бу сўз *пиллакор*, *пиллачи* сўзлари ўрнида ҳам ишлатилади (меҳнатчилари, меҳнаткашлари каби): *Колхоз пиллакашларининг талаблари ҳақли талаб* (“Коммунизм йўли”); *Пиллакашларимизга ёрдам бермасак, бўлмайди, ақалли бир ҳафтага 3 та синфингизни ўқийдан кейин, ўқитувчилар хонадонларимизга отиб борсин* (оғзаки нутқдан).

Кўринадики, *-чи* аффикси худди шу сўзнинг ўзида бир вақтда ҳам – *кор* аффиксига, ҳам *-каш* аффиксига синоним бўлиб келиши мумкин экан. Бу ҳақда куйроқда алоҳида тўхталиб ўтилади.

Ўзбек тилида *-кор* аффикси ҳам кўп маъноли аффикс сифатида қаралади. У айрим маъноларига кўра бошқа шахс отари ясовчи аффикслар билан синонимик муносабатга киришса, айрим ҳолларда у фақат ясовчилик хусусиятини сақлаб қолиб, ўзига хос яна бошқа маъно ифодалаб (омоаффикс ҳам бўлиши мумкин), сифат ясовчи *-ли* аффиксига синоним бўлиб келади ёки бошқача айтганда, у англатган маънони беради: *тажрибали-тажрибакор, ойнакор-ойнали, нақшинкор-нақшли (сернақши), бўркор-бўрли, тадбиркор-тадбирли* кабилар. Бундай қўлланишлар “Сифат ясовчи аффикслар синонимияси” баҳсида ёритилган бўлиб, бу ўринда тўхталиб ўтирмадик.

2) –ЧИ ВА –КАШ АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

-Чи аффикси ўзақдан англашилган предметни бошқарувчи, юргизувчи шахсларни билдириб келганда, шунингдек, айрим мавҳум отларга қўшилиб келганда, *-каш* аффикси унга синоним бўлиб келади: *туячи-туякаш* (айрим ўринларда *туябон* сўзи ҳам ишлатилади), *кинначи-киннакаш, қирачи-қиракаш, кемачи-кемакаш, меҳнатчи-меҳнаткаш, жувовчи-жувовкаш* кабилар. Ўзбек тилида отлашган “кўчирма” (фалончини кўчирма қилмоқ. Қиёсланг: *Ҷумчуқ боласини учирма қилди*) сўзига қўшилиб келганда ҳам *-чи* аффиксига синоним бўлиб келиши мумкин: *кўчирмачи-кўчирмакаш* типила).

Маълумки, *-каш* аффикси аслида форсча-тожикча *кашидан* феълининг ўзаги бўлиб, ўзбек тилига аффикс сифатида ўзлашган ва шунга кўра тайёрловчи, бошқарувчи, юргизувчи, ўзақдан англашилган нарсага

мойил, уни севувчи, тортувчи, талаб қилувчи шахс маъноларини ифодалайди. Кўринадики, бу аффикс ҳам кўп маъноли аффикс ҳисобланади. –*Каш* аффиксида бор бўлган айрим маънолар, биламизки, –*чи* аффиксида ҳам бор. Бонқача айтганда, –*каш* аффикси ифодалайдиган кўпгина маъноларни ўзбек тилида –*чи* аффикси ифодалаб келган.

Ана шу нарса уларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўлишлари учун асос бўлади: *Туячилар уни ташлаб, бир туя билан кетишга қўшишмади.* (“Кўрқинчи Техрон”);

Биз ота-бола, улар – уч туякаш. Лекин мен кўзимни сузмай ҳам, туячилар бўлганича келиб қолганим экан. Туякашлар Қудуси Шарифга мас, Маккамуллога кетишибди (“Фаргона тонг отгунча”, 1-китоб).

Келтирилган мисоллардаги *туячи* ва *туякаш* сўзлари “туяни ҳайдаб борувчи” деган маънони англатиб турибди. Ҳар иккала сўз ҳам худди шу контекстда айнан шу маънони берган. Тўғри, *туякаш* сўзида, алоҳида олинганда, “*туяни ҳайдаб борувчи*” маъноси анча кучли ва аниқ сезилади. Чунки бу сўз асосан шу маънони беради. “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да *туякаш* сўзи шундай изоҳланади: “*Туякаш – ўз туясида қиракашлик қиувчи ёки қимсанинг туясини ҳайдовчи киши* (249-бет). *Туячи* сўзи эса қуйидагича изоҳланади: *Туячи: 1. айн. туякаш – кеч билан бозорни олиб, сомон сотиб қайтган туячилар билан, иккита-иккита мингашиб, Эшонбозорга қараб йўл олдим, - деди Шум бола. (Ғ.Ғулом. “Шум бола”); 2. Туячилик билан шугулланувчи киши, туячилик мутахассиси. (240-бет).*

Кўриниб турибдики, *туячи* сўзининг биринчи маъноси ҳозирги ўзбек тилида *туякаш* сўзи орқали айнан ифодаланади, шу маъносига кўра бу икки сўз маъно жиҳатидан тенг келади. Юқоридаги мисолларда худди шу маънода қўлланиб келган. “Лугат”да келтирилган қуйидаги мисолларда ҳам “*туякаш*” сўзи шу маънодадир:

Туякашлар катта қоплардаги галлаларни елкаларига чапдастик билан олиб, бизнинг оморга бўштавердилар. (Ойбек. “Болалик”); *Мирқарим уч ой юргач, яна туз ташувчи туякаш қирвоилар билан киши билмас бўлиб Тошкентга келиб олди.* (П.Турсун. “Ўқитувчи”).

Туячи сўзи иккинчи маъноси билан *туякаш* сўзидан тубдан фарқ қилади. Демак, *туячи* сўзи бу маъносида қўлланганда, *туякаш* сўзи билан синонимик муносабатга киришмайди.

Ўзбек тилида келтирилган мисоллардаги каби ҳар иккала сўз “туяни ҳайдаб борувчи” шахс маъносини ифодалаб келганда, ўзаро маъно жиҳатдан тенг келиб, услубий жиҳатдан фарқланган ҳолга синонимик муносабатга киришади. *Туякаш* сўзида ўша “ҳайдаб бориш” маъноси бир оз кучлироқ ифодаланган. Ана шу хусусиятига кўра, уларнинг қўлланиш даражаси ҳам бир хил бўлмайди. Ўзбек тилида ҳам ёзма, ҳам оғзаки нутқда *туякаш* сўзининг ишлатилиши кўп учрайди. Шунингдек, ҳар ҳолда,

туякаш сўзида экспрессивлик, поэтиклик кучли. *Туячи* сўзида бундай услубий имкониятлар чегараланган бўлади.

-*Чи* ва -*каш* аффиксларининг худди шундай хусусиятларга эга бўлган ҳолда ўзаро синонимик муносабатда бўлишини куйидаги мисоллар ҳам тасдиқлайди.

Коммунистик меҳнат коллективи номини олган цех меҳнатчилари ишлаб чиқаришида катта ютуқларни қўлга киритмоқдалар (“Тошкент окшоми”, 1973 й.). *Республикамиз меҳнаткашлари бу йил она Ватанга 4 400000 тонна “оқ олтин” топишишига бел боғлаганлар* (“Совет Ўзбекистони” газетаси, 1973 йил).

Шунингдек, ўзбек тилида *жанжалчи* ва *жанжалкаш* сўзларининг одатда шахс оти сифатида эга ёки тўлдирувчи бўлиб келган ҳолатидан ташқари, гапда сифат ўрнида аниқловчи вазифасини бажариб келган ҳолатида ҳам “жанжални яхши кўрувчи, бўлар-бўлмасга жанжал чиқарадиган” деган маънони ифодалашлари “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ҳам қайд этилган (273-бет); Бундан ташқари, шу “луғат”да *киннакаш* ва *кинначи* сўзларининг айнан бир маънода қўлланиши айтилган: *Киннакаш* айнан *кинначи*. *Кинначи*, *Кинна* солувчи, *кинна* солиш билан шугулланувчи шахс; *Киннакаш*. –Тунов куни бошим оғриб *кинначини* чақирсам, (қайнанам) ҳайдаб юборди, - деди *Савлатхон ўртоғига* (Ғайратий, “Савлатхон”).

Ўзбек тилида баъзан -*чи* аффикси воситасида ясалган шахс отларининг эскирганлигини кузатасиз, -*каш* воситасида ясалган сўзларнинг кенг қўлланиши кузатилади. Жумладан, *меҳнаткаш* сўзига нисбатан *меҳнатчи* сўзи эскирганлиги билан фарқланиб туради: *Ҳой шичилар, эзилган меҳнатчилар. Эркингни қўлдан берма* (Ҳамза). *Ниёзхожи бўлса қув одам, Собиржондай меҳнатчи бир қаролни қўлдан чиқаришини у сира-сира истамас эди* (Ғ.Расул, “Гўнғич ўғил”).

Меҳнаткаш сўзи эса ҳозирги кунда ўзбек тилида кенг қўлланадиган бўлиб кетган. Бунинг сабабларидан бири, бу сўзнинг яна “меҳнатни яхши кўрувчи”, “Яхши меҳнат қилувчи” деган маъноларда ҳам қўлланишидир.

Кўрамизки, *меҳнаткаш* сўзи икки маънони ифодалагани ҳолда *меҳнатчи* сўзи асосан бир маънони ифодалайди. Бу икки сўз “меҳнат қилиб кун кўрувчи, умуман меҳнат билан шугулланувчи” деган маънода қўлланганда, ўзаро маъно жиҳатдан тенг келади. Бироқ *меҳнатчилар* сўзи шу ҳолатда эскирганлиги билан фарқланиб туради.

Луғатлардаги изоҳлар ва фактлар, уларнинг тахлилидан шу нарса маълум бўлаяптики, ҳозирги ўзбек адабий тилида -*каш* аффиксининг сўз яшаш имконияти анча *кучайган*, маъноси анча *кўнайган*. Таркибида -*каш* аффикси бор бўлган ясалмаларнинг деярли ҳаммаси ҳам кўп маънолидир. Худди шу -*каш* аффикси кўшилиб келган ўзақларга баъзан -*чи* аффиксининг кўшилиб келолмаслигини, кўшилганда ҳам ғализлик,

нормадан чекиниш ҳоллари юз бераётганини (*киракаш* бор, бироқ *кирачи* учрамайди; *лойкаш* бор, *лойчи* учрамайди) кузатамиз.

Ёки, қўшилиб келганда ҳам, ясалма, одатда, юқорида кўрганимиздек, бошқа бир маънони ифодалаб келади (*Хазилкаш, дардкаш, хассасакш, каби жуда кўп сўзлар таркибида ҳам –каш ўрнида –чи* аффиксининг келиши ўзини оқламайди).

Хуллас, ҳозирги ўзбек тилида *–чи* аффиксига *–каш* аффикси улар айрим конкрет отларга ва айрим мавҳум, турдош отларга қўшилиб келгандагина ўзаро синоним бўлиб келади. Шунда ҳам уларнинг конкрет отларга қўшилиб келиб ўзаро синонимик муносабатга киришиш ҳолати жуда кам бўлиб, *туякаш – туячи* типидagi санокли сўзлар доирасидaги синонимик муносабати эса бир оз кенг учрайди. Ҳар икки ҳолатда ҳам *–каш* аффикси воситасида ясалган сўзлар, худди шу ўзақлардан *–чи* аффикси воситасида ясалган сўзларга нисбатан маънони кучли, бўрттириб, аниқ ифодалаш, кенг қўлланиши билан, *–чи* воситасида ясалган сўзлар эса худди шу хусусиятларга эга эмаслиги ҳамда эскирганлиги билан ажралиб туради.

Бошқа ўринларда *–каш* аффикси билан *–чи* аффиксининг ўзаро синоним бўла олмаглигига сабаб (масалан, *хазилкаш, дардкаш* типидagi сўзларда), бу ўринда *–каш* аффикси англатган маънонинг *–чи* аффикси воситасида ифодаланмаслигидир.

Бундан ташқари, ҳозирги ўзбек тилида айниқса, форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзларга ҳар иккала аффиксининг қўшилиб келиши фарқ қилади. Шу типдаги ясалмаларда кўпроқ *–каш* аффикси иштирак этгани кузатилади. Бунга сабаб ана шу ясалмалардан кўпчилигининг аслида ўша тил базасида ясалиб, сўнг ўзбек тилига ўзлашганлигидир. Шунингдек, *–каш* аффиксли ясалмаларда ҳаракат давомлилиги мавжуд бўлса, *–чи* аффиксли ясалмаларда бажарувчи шахсни билдириш билан чекланиш бор. Шунга кўра, ўша ясалмаларнинг ўзақлари ҳам ўзбек тилига алоҳида ҳолда ўзлашган бўлишига қарамай, уларга *–чи* аффиксини қўшиб янги ясалма ҳосил қилиб ўтиришга эҳтиёж сезилмайди. Шунинг учун ҳам, бундай негизларга энди *–чи* аффиксини қўшиб янги сўз ҳосил қилиш ғайритабiiий ҳолатни вужудга келтиради.

3)–ЧИ ВА –ШУНОС АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

–Чи аффикси негиздан англашилган предметни ўрганувчи, уни ижод қилувчи, шу билан шуғулланувчи шахс маъносини (кенг маънода) ифодалаганда, *–шунос* аффикси билан синонимик муносабатга киришади: *тарихчи-тарихшунос, тилчи-тилшунос, адабиётчи-адабиётшунос, қонунчи-қонуншунос* кабилар.

–Шунос аффикси қўшилишидан ҳосил бўлган сўз кўчма маънода қўлланганда, *–чи* аффикси билан синонимик муносабати йўқолади.

Жумладан, “заршунос” сўзидаги *-шунос* аффикси ўрнида *-чи* аффиксини ишлатиб бўлмайди. “Заршунос” сўзи тўғри маънода қўлланганда, баъзан “заргар” сўзи маъносини бериши мумкин, шундагина *-шунос* аффикси – *гар* аффиксига синоним бўлиб келади, *заргар* – *заришунос* каби. Бирок бу ҳолат ҳозирги ўзбек адабий тилида жуда кам учрайди. Чунки *заргар* зардан буюм тайёрловчи шахсни, *заришунос* эса зар сирларини ўрганувчи шахсни билдиради.

-чи аффикси билан *-шунос* аффиксининг синонимик муносабати, улар англатган шахс маълум соҳани ўрганувчи, уни яхши билувчи, унга қизиқувчи кишилар бўлгандагина содир бўлади. Агар *-чи* аффикси негиздан англашилган предметни яратувчи шахсни ифодалаб келса, улар бир-бирига синоним бўлиб кела олмайди: *музикачи* – музикани чалувчи шахс; *музикашунос* – музика асарлари яратувчи шахс. Бу ўринда ҳам *-шунос* аффиксининг *-чи* аффиксидан маъно жиҳатдан фарқ қилишини кўриш мумкин: Чунки *музикачи* сўзидаги *-чи* аффиксининг маъноси бу ўринда кўпроқ *-ант* аффикси маъносига тўғри келади. Бу маънони эса биз *-шунос* аффиксида кузатмаймиз: Адабиётларда маълумки, *-шунос* аффикси куйидагича изоҳланади: *-шунос*(суффикс) – букварно; “знающий, знаток, -вед”, например: тарих – история, тарихшунос – историк, энаток истории, тупроқ – почва, тупроқшунос – почвовед. (И.А.Киссен, Краткий гр.-чешский справочник по узб.языку, Т., 1975 й. 86-бет);

-Шунос. Бу аффикс сўзнинг негиздан англашилган предмет (билим)нинг мутахассисини билдиради: *тилишунос*, *адабиётшунос*, *табиатишунос*, *тарихишунос*, *тупроқшунос*. Ўрни билан *-шунос* ўрнида *-чи* аффикси ҳам қўлланилади: *тилчи*, *адабиётчи*, *тарихчи* каби.¹¹¹

Хуллас, бу аффикснинг ўзбек тилида тутган ўрни, маъно хусусиятлари ҳақидаги фикрлар, баёнлар бир хил эмас. Ҳатто дарсликларда ҳам шундай. Жумладан, юқорида кўриб ўтилган изоҳ бир дарсликда берилган бўлса, бошқа дарсликда¹¹² бир ярим қатор ҳажмда қандай маъно англантиши-ю, яна иккита мисол келтирилган. Бошқа бир дарсликда *-шунос* аффиксининг тожикча *шунхтан* – “*таншмоқ*, *билмоқ*” феълидан эканлиги ва маъноси қисқа изоҳланиб, 4-5 та мисол келтирилади.¹¹³

Бошқа адабиётларда ҳам худди шу типдаги ҳар хил изоҳларни кузатиш мумкин. Кузатилган адабиётларнинг айримларидагина юқоридаги каби, баъзан *-шунос* ўрнида *-чи* аффиксини қўллаш мумкинлиги қайд этиб ўтилган.

-Шунос аффикси ҳақида гап борганда, яна бир масалага тўхталиб ўтишга тўғри келади. Жумладан, охириги кўрсатилган дарсликда бу аффиксни аффиксонд сифатида ҳам баҳолаб юборилган. Маълумки,

¹¹¹ Ҳозирги замон ўзбек тили, Т., “Фан”, 1957, 331-бет.

¹¹² М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов, Ўзбек тили, Т., “Ўқитувчи” 1975, 85-бет.

¹¹³ У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Раҳмагуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Т., “Ўқитувчи”, 1975, 142-бет.

аффиксоид, одатда бир тил доирасида маълум бир сўзнинг ҳам ўзининг мустақил маъносида қўлланиши, ҳам унинг аффикс сифатида ишлатилиши тушунилади: *Хоналари тазалаб бўлгандан кейин, коридорларга чиқинлар гапида хона* – сўз сифатида қўлланилган: *ошхона, чойхона, паловхона, ётоқхона* каби сўзларда эса у аффикс сифатида қўллангандир. Тўғри, бу сўз ҳам аслида бошқа тилга оид. Бироқ ўзбек тилига ўзлашгандан кейин у ана шу икки хусусиятга эга ҳолда қўлланади. Буни туб маънодаги аффиксоид, деб баҳолаш мумкин. – *Шунос* аффикси эса ўзбек тилига фақат аффикс сифатида ўзлашган бўлиб, унинг мустақил маъно англатиши форс-тожик тилларида намоён бўлади, ўзбек тилида унинг мустақил маънода қўлланиши учрамайди. Ана шунга кўра, *-шунос*ни ўзбек тили нуктаи назаридан аффиксоид, деб баҳолаб бўлмайди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *-шунос* аффикси; а) анча кам микдордаги сўзларга қўшилиб келар эди. б) энди ана шу сўзларга қўшилиб келган ҳолда ишлатилиш даражаси жуда кенгайиб борапти (Ҳозирги кунда *адабиётшунос, тилишунос, тарихшунос, тупроқшунос* типидagi сўзларнинг ишлатилиши жуда кучайган);

в) кейинги пайтларда *-шунос* аффикси қўшилиб келаётган сўзлар микдори ортиб борапти. Масалан, ўзбек тилида кейинги пайтларда *товаришунос, заминшунос, ўсимликшунос, доришунос, заршунос* (кўчма маънода), *қонунишунос, киношунос, шеършунос* типидagi кўпгина сўзлар таркибида *-шунос* аффикси ишлатилаяпти. Бундан ташқари, таркибида *-шунос* аффикси бор бўлган сўзлар секин-аста кўчма маъноларда қўлланыпти, маъно жиҳатдан ҳам кенгайяпти. Буларнинг ҳаммаси *-шунос* аффиксининг ўзбек тилида мустақкам ўринлашганлигидан, унга тўла ўзлашиб кетганлигидан дарак беради. Кузатишларимиз ҳозирги ўзбек тилида ясалма таркибида *-шунос* аффиксининг фаол қўлланаётганлигини тасдиқлайди. Шу билан бирга, у ҳам ўзлашган қатламга оид сўзларга, ҳам ўз қатламига оид сўзларга, ҳатто, рус тилидан ўзлашаётган сўзларга ҳам қўшилиб келиб янги сўзлар ясаётганлигини кўраимиз. Ҳатто, айрим ўринларда ўзбек тилига оид сўзларга *-шунос* аффиксини қўшиб янги шахс отлари ҳосил қилингани ҳолда, *-чи* аффиксини қўшиб янги шахс оти ҳосил қилиб бўлмайдиган *ҳолатлар* ҳам мавжуд: *ўсимликшунос* сўзида *-иунос* аффикси ўрнида *-чи* аффикснини қўллаб бўлмайди. Бунинг сабаби *-чи* аффиксида фақат “ўрганувчи” деган маънони ифодалаш хусусиятининг йўқлигидир. *ўсимликшунос* эса фақат ўсимликларни билувчи мутахассисгина эмас, балки ўсимликлар дунёсини ўрганиш билан шуғулланувчидир. Ана шу маъно қирраси бу сўзда анча кучли бўлгани учун унинг ўрнига *ўсимликчи* сўзини сунъий равишда ясаб қўйиб бўлмайди.

Бундан ташқари *-чи* аффиксининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, у одатда, шахс отлари ясовчи бўлгани учун, умуман ясовчи аффикс бўлгани учун негизга яқин бўлишга интилади. Ясовчи аффиксларнинг

ўзакка яқин жойлашиши объектив қонуниятдир. Шундай бўлса ҳам, яна — *чи* аффиксининг ясама сўзларга қўшилиб келиб, янги шахс отлари ҳосил қилиши анча чекланганлиги кузатилади, *сувчи, ишчи, гулчи, тракторчи, темирчи, дамчи, тичоқчи* кабилар. Унинг *ўқувчи, ўқитувчи, чақимчи, буюртмачи, теримчи* типидаги сўзларга қўшилиб келиб шахс отлари ҳосил қилиши яна бошқа ҳолатлар, ҳодисалар билан боғлиқ. Аммо бу айтилганларнинг ҳаммаси ҳам, масалан, *-чи* аффиксининг *ўсимлик* сўзига қўшилиб келиб, янги сўз ҳосил қилолмаслигига сабаб бўлолмайди. *Ўсимлик* сўзига *-чи* аффиксининг қўшилиб келолмаслигига асосий сабаб — *чи* аффиксининг, умуман, шахс отлари ясовчиларнинг ҳоқ содда аффикс ҳолидаги, ҳоқ мураккаб аффикс ҳолидаги *-лик* аффиксидан кейин келолмаслигидир. Ўзбек тилида *-чи* аффиксининг (*-лик* аффикси қайси вазифада, қайси маънода қўлланганлигидан қатъий назар) *-лик* аффиксидан кейин қўлланган ҳолати кузатилмайди. Акси эса ҳаммага маълумки, ўзбек тили учун мезондир: *босмачилик, темирчилик, ишқибозчилик* кабилар.

Ўзбек тилида шунингдек, *товаршунос, доришунос, тупроқшунос, заминшунос* каби сўзларда ҳам *-шунос* аффикси ўрнида *-чи* аффиксини ишлатиб бўлмайди.

Чунки *-чи* аффикси бу сўзлар негизларига қўшилиб келганда, *-шунос* аффикси англаган маънони ифода қилолмайди. Яъни *-шунос* аффикси юкорида келтирилган сўзларга негиздан англашилган нарсани ўрганувчи, тадқиқ қилувчи шахс маъносини ифодалагани ҳолда, *-чи* аффикси негизга бу маънони илова қилолмайди.

Кўриниб турибдики, *-чи* аффикси билан *-шунос* аффиксининг ҳозирги ўзбек тилидаги сўз яаш имкониятлари, қўлланиш хусусиятлари, шунингдек, маъно хусусиятлари ҳам бир-биридан анча фарқ қилади.

Шунга қарамай, бу аффикслар баъзан айрим маъноларига кўра тенг келган ҳолда, услубий хусусиятлари жиҳатидан фарқланиб туриб, ўзаро синонимик муносабатга киришади. Уларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўлишини юкорида кўрсатиб ўтилган дарсликдаги (“ўрни билан *-шунос* ўрнида *-чи* аффикси ҳам қўлланади: *тилчи, адабиётчи, тарихчи* каби”) фикр ҳам тўла тасдиқлайди.¹¹⁴

Бундан ташқари, ўзбек тилининг изоҳли луғатини кузатиб чиқиб шуни кўрсатадики, айниқса, *тарихчи, адабиётчи, тилчи* сўзлари берилган ўринларда, улардан кейинроқ *тарихшунос, тилшунос, адабиётшунос* сўзлари ҳам берилган бўлиб, улардаги изоҳларда бу сўзларнинг маъно жиҳатдан мос келиши, баъзан эса айнан мос келиши кайд этилади. Жумладан, *тилчи* сўзи шундай изоҳланади: *Тилчи*

1. Тил илми бўйича мутахассис.

2. Экс. Гап ташувчи; чақимчи; жосус. (178-бет).

¹¹⁴ Ҳозирги замон ўзбек тили, Т., “Фан”, 1957 й.

Бу сўздан (тилчи) кейин *тилишунос* сўзи қуйидагича изоҳланади: *Тилишунос, Тилишунослик бўйича мутахассис, олим, лингвист. Ёки, тарихчи. Тарих фани мутахассиси, тарих илми билан шуғулланувчи олим, тарихшунос. Ўзбек тарихчилари – тарихчи олим (127-бет); 2. Тарих, солнома ёзувчи.*

Шундан кейин *тарихшунос* сўзининг изоҳи бериллади.

Тарихшунос (а-ф-т) айн. тарихчи I.

Адабиётчи, адабиётшунос сўзлари изоҳи ҳам қуйидагича берилган: *Адабиётчи I. айн. адабиётшунос... 2. Адиб, ёзувчи. Адабиётшунос (а-ф-т) адабиётшунослик мутахассиси, адабиётчи (26-бет).*

Демак, лугатлардаги изоҳлар ҳам ўзбек тилида *-чи* аффикси билан *-ишунос* аффиксининг маъно жиҳатдан тенг кела оладиган ўринлари борлигини, уларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўла олишини тасдиқлаб турибди.

Бу аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатини қуйидаги мисолларда яққол кўриш мумкин:

Тилчиларнинг олдига турган асосий масала бадий асарлар тилига жиддий эътибор бериши, уларни чуқур таҳлил қилиши масаласидир. (“Шарк юлдузи”, 1985, 9-сон);

Бадий асар тили муаммоси устида тилишунослар ҳам, адабиётшунослар ҳам баробар бош қотирганларидангина бир натижа келиб чиқади (“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1985 й.); *Чунончи, адабиётшуносларимиз таъкидлаганларидек, Жуманиёз Жабборов... (Н.Худойбергенов, “Ҳақиқат ёғдулари”); Яна ёш адабиётчиларга хизмат қилиб кун ўтказа бошлади* (“Мавлоно Муқимий”).

Келтирилган мисоллардаги *тилчи* ва *тилишунос, адабиётчи* ва *адабиётшунос* сўзлари асосан “тилни, адабиётни яхши биладиган”, “шу соҳада тадқиқот олиб борадиган” деган маънони ифодалаб келган. Шу контекстларда *-чи* ва *-ишунос* аффиксларининг алмаштириб қўлланиши мазмунга жиддий таъсир кўрсатмайди. Яъни *-чи* ва *-ишунос* аффикслари ана шу маъносига кўра тенг келиб, ўзаро синонимик муносабатга киришган. Бироқ шуни ҳам айтиш керакки, кейинги уч йилда нашр қилинган бадий асарлардан сидирғасига олинган 2000 бетлик матнда ва “Совет Ўзбекистони”, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газеталарининг ва “Шарк юлдузи” журналнинг 3 йиллик барча сонларидаги матнда учраган таркибида *-чи* ёки *-ишунос* аффикслари иштирок этган *адабиётчи, адабиётшунос, тарихчи, тарихшунос, тилчи, тилишунос* каби сўзлар кўриб чиқилганда, шундай ҳолга дуч келамиз: Шунча ҳажмдаги матнда 14 та *тилчи* сўзи, 107 та *адабиётчи* сўзи, 486 та *адабиётшунос* сўзи ишлатилиб, *тарихшунос* сўзи ишлатилганлиги кузатилмади. Бу нарса (ҳар ҳолда бу факт масаланинг ҳал қилинишида тўла асос бўла олмаса ҳам) кейинги пайтларда ўзбек тилида маълум масала билан, айниқса, уларни тадқиқ қилувчилар билан боғлиқ бўлган мутахассисликни ифодалашда *-ишунос*

аффиксининг кенг ишлатилаётганлигини кўрсатиш билан бирга, баъзи сўзларга кўшилиб келганда эса ҳосил бўлган ясалманинг ўзбек тилида сингишмаётганлигини ҳам кўрсатади (тарихшунос, шеършунос кабилар). Шунингдек, *-чи* аффикси билан *-шунос* аффикси ўзаро синонимик муносабатга киришган юқоридаги каби ҳолатларда ҳам *-чи* аффиксли ясалмалар ўзининг нейтраллиги, оддий сўзлашув нутқига ҳослиги билан ажралиб турса, *-шунос* аффиксли ясалмалар тадқиқотчилик, олимлик қирраларини бўрттириб кўрсатиш билан ва кўпроқ, китобий услубга ҳослиги билан ажралиб туради. *Адабиётчи* сўзи ҳамма вақт ҳам олим тушунчасини ифодаламаслиги мумкин: *адабиётчи* – оддий муаллим, мактаб ўқитувчиси; *адабиётчи* – адабиётни севувчи каби. *Адабиётшунос* сўзидан эса, албатта, адабиёт билан жиддий шуғулланувчи, уни жиддий ўрганувчи шахс маъноси ифодаланиб туради, олим тушунчаси аниқ сезилади. *Адабиётчи* сўзининг иккинчи маъноси сифатида “*Изоҳли дугат*” да берилган “адиб”, “ёзувчи” сўзларининг маъносини эса *адабиётчи* сўзи ифодаламайди.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, *адабиётчи* сўзи асосан адабиёт муаллими – мутахассиси маъносини ифодалайди. Бу сўзда ижод қилувчи деган маъно умуман йўқ.

Хуллас: а) ҳозирги ўзбек тилида *-чи* ва *-шунос* аффикслари “негиздан англашилган нарсани чуқур тадқиқ қилувчи” деган маънони ифодалаб келгандagina ўзаро синоним бўлиб келади; б) улар ўзаро синоним бўлиб келганда, *-шунос* аффикси “тадқиқотчи” маъносини янада бўрттириб кўрсатиши билан, олим даражасида турганлигини ифодалаш билан, *-чи* аффикси эса нейтраллиги билан ҳамда, *-шунос* аффикси китобий услубга ҳослиги, *-чи* аффикси эса оддий сўзлашув нутқига ҳослиги билан ажралиб туради; в) негиздан англашилган нарса билан жиддий шуғулланувчи, уни жиддий ўрганувчи шахс маъносини ифодалашда *-шунос* аффиксининг қўлланиш даражаси ва сўз ясаш имконияти *-чи* аффиксиникига қараганда анча юқори эканлиги кузатилади; г) ўзбек тилида баъзан шундай фактлар учрайдики, бунда *-шунос* аффикси негиздан англашилган нарсани ўрганиш, билиш билан бирга, уни яратувчи шахс маъносини ҳам ифодалаб келади, худди шу ўзакка кўшилиб келган *-чи* аффикси эса бундай маънони ифодалай олмайди, аксинча, уни ижро этувчи (чалувчи) шахс маъносинигина ифодалайди. Бундай ўринларда ҳам *-чи* ва *-шунос* аффиксларининг ўзаро синонимлиги ҳақида гапириб бўлмайди. Масалан, *музикачи*-музика асбобларидан бирини чаладиган шахс; *музикашунос* – музика асарлари яратувчи шахс; *Музикачилар жойларига энди ўтирган ҳам эдиларки, Тўйбоши уларни яна ўртага таклиф қилиб қолди.* (Газетадан). Бу ўринда *-чи* аффикси ўрнида рус тилидан ўзлашган – *ант* аффиксини қўллаш мумкин бўлади: *музикачи* – *музикант* типиди.

4) –ЧИ ВА –ФУРУШ АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

-*Чи* аффикси ўзбек тилида ўзакдан англашилган предметни сотувчи шахс маъносини англаганда, унга –*фуруш* аффикси синоним бўлиб келиши мумкин: *дўпчи-дўпчифуруш*, *холвачи-холвафуруш* каби. Бу ҳодиса, одатда, ҳар иккала аффикс асосан турдош ва конкрет отларга кўшилиб келганда ёки баъзан баъзи отлашган сифатларга кўшилиб келгандагина содир бўлади: *эскичи-эскифуруш*, *чаканачи – чаканафуруш* каби: *Бир оздан сўнг шоир холвафуруш тандиридан янги узилган 2 та нон ва жуда нафис ишланган гулдор мис лаганда кесма ҳолва олиб чиқди.* (Асқад Мухтор); *Дўконнинг ўртасида намоз жумъа савлати билан холвачининг ўзи ўтирарди.* (С.Абд.); *Мавлавий Йўлдош Муқимийни читфурушлик растасига бошлади* (С.Абд.); *Бу лахтақларни катта читфуруш газламачилар арзонроқ баҳо билан кўтармачиларга сотадилар.* (Ғ.Ғ.); *Газламафуруш хўп деб, олиб берипти* (“Табассум”дан); *Абдулланинг отаси Азиз ака керосинфуруш эди.* (Ғ.Ғ.); *Ёқуб қовоқ деган мумфуруш, Абдуллахўжа деган бўёқфуруш бойларни ҳисобга олмаганда...* (Ғ.Ғ.).

Йигирманчи – ўттизинчи йилларда – фуруш аффикси жуда кенг қўлланган бўлиб, бу аффикс воситасида “қандфуруш”, “чаканафуруш”, “эскифуруш”, “рўзафуруш”, “латтафуруш”, “бўёқфуруш”, “читфуруш”, “ишфуруш” каби сўзлар ясалган. Аммо ҳозирги кунда бу сўзлар ишлатилмайди.

–*Фуруш* аффикси ҳозирги ўзбек адабий тилида жуда кам ишлатилади. Бу аффикс алоҳида ҳолда сотилувчи нарсаларни ифодаловчи сўзларга кўшилиб келиб, уни сотувчи шахсларни ифодалаган. Ҳозирги кунда бу нарсаларни алоҳида сотувчиларнинг камайиши натижасида ундай шахсларни ифодаловчи бу аффикс билан –*фуруш* аффиксининг ўзаро синонимик муносабати ҳозирги адабий тилимизда кам учрайди.

-*Чи* аффикси билан –*фуруш* аффикси конкрет отларга, фақат алоҳида ҳолда сотилиши мумкин бўлган нарсаларни ифодаловчи сўзларга кўшилиб келганда, маълум ўринларда ўзаро синонимик муносабатга киришади. Бу фикрни “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да келтирилган куйидаги фактлар ҳам тасдиқлайди. Жумладан, шу луғатнинг 1-томида *дўпчи* сўзи шундай изоҳланади, *дўпчи с.т. 1. Дўпчи тикувчи, дўпчидўз. 2. Дўпчи сотувчи, дўпчифуруш.* (243-бет).

Дўпчифуруш сўзи эса дўпчи сотувчи савдогар деб изоҳланган (243-бет) ва куйидаги мисол берилган: *Амманнинг қизи Абдуразоқ дўпчифурушига тушган эди.* (А.Қаҳҳор, Масгон. Луғатда худди шу ўринда *дўпчи* сўзининг “дўппини тикувчи” маъносидаги ҳолатига *дўпчидўз* сўзи ҳам синоним бўлиб келганини тасдиқлаиб турибди: *дўпчидўз – дўпчи тикувчи уста, чевар* (243-бет).

Шу луғатнинг иккинчи китобида эскичи сўзининг айнан эскифуруш сўзига мос келиши, маъноси шунга тенглиги айтилади: *Эскичи айн. эскифуруш.*

Эскифуруш сўзининг маъноси бўлса, шундай изоҳланади:

Эскифуруш – эски-туски нарсаларни олиб сотувчи. Устида увода чопон, буни бозорда ёлғиз эскифурушлар олиши мумкин. (Ойбек, “Қутлуг кон”).

Ёки шу китобнинг 706-бетида *ҳолвачи* сўзининг иккита маънода қўлланиши кўрсатилади: а) Ҳолва тайёрловчи уста; ҳолвагар, ҳолвапаз; б) ҳолва сотувчи, ҳолвафуруш.

Бундан ташқари, *ҳолвагар* ва *ҳолвапаз* сўзлари изоҳида ҳам бу сўзларнинг маънолари айнан *ҳолвачи* сўзи маъносига тўғри келиши қайд этилади. Келтирилган мисоллар ҳам шу нарсани тасдиқлайди: *Оғзим чўчисин десанг, ҳолвапазнинг ёнига бор* (Матал); *Бир томонда ҳолвафурушлар бақиршиб, кунжут ҳолва, мағиз ҳолва, пашмак, “от нон” сотмоқдалар.* (М.Муҳаммаджонов. “Турмуш уринишлари”); *Аввал Рустамбекнинг тилидан ҳолвачининг тешасидай калтагина хат қилдирдим.* (Ҳамза. “Паранжи сирлари”).

Кўриниб турибдики, *дўпчи* сўзи иккинчи маъносида, яъни *дўпчи сотувчи* маъносида қўлланганда, *дўпчифуруш* сўзи билан маъно жиҳатдан мос келади, бироқ биринчи маъноси билан фарқ қилиб туради. *Дўпчи* сўзи биринчи маъносида, “дўпчи тикувчи” маъносида қўлланганда, *дўпчидўз* сўзига мос келади.

Худди шунингдек, *ҳолвачи* сўзи икки маънода бўлиб,¹¹⁵ биринчи маъносида, яъни “ҳолва тайёрловчи” деган маънони ифодалаб келганда, *ҳолвагар* ва *ҳолвапаз* сўзларига мос келади, улар билан синонимик муносабатда бўлади, иккинчи маъносида, яъни “ҳолва сотувчи” деган маънони ифодалаб келганда эса, *ҳолвафуруш* сўзига мос келади, у билан синонимик муносабатда бўлади.

Дўпчи ва *дўпчифуруш*, *ҳолвачи* ва *ҳолвафуруш*, *эскичи* ва *эскифуруш* тенгликларига сўзлар негизидан англашилган нарсани сотиш билан шуғулланувчи шахс маъноларини билдириб келган ҳолда ўзаро синонимик муносабатда бўлган. Бироқ бу сўзларнинг қўлланиш хусусиятларида фарқ сезилади. Жумладан, *дўпчи*, *ҳолвачи*, *эскичи* сўзларининг қайси маънода қўлланаётгани контекстдагина реаллашса, *дўпчифуруш*, *ҳолвафуруш*, *эскифуруш* сўзларининг “сотиш билан шуғулланувчи” шахс маъноси шундай ҳам сезилиб туради. Иккинчидан, -чи аффикси воситасида ясалган юқоридаги сўзлар экспрессивлик ифодалай олмаслиги билан, -*фуруш* аффикси воситасида ясалганлари эса шундай хусусиятга эга эканлиги билан фарқланади (-*фуруш* аффикси сотиш билан шуғулланишнинг доимий характерга эга эканлигини бир оз бўрттириб

¹¹⁵ Миртожнев М. Ўзбек тилида полисемия, “Фан”, Т., 1975 й. 74-бет.

кўрсатади, қисман салбий муносабатни ҳам ифодалайди). Унинг ана шундай салбий маънони ҳам ифодалай олиш хусусияти, айниқса, *хотинфуруш*, *ватанфуруш* каби сўзларда яққол кўзга ташланади.

Шунингдек, *-чи* аффикси воситасида ясалган юкоридаги сўзлар кўпроқ оддий сўзлашув нутқида хос бўлса, *-фуруш* воситасида ясалганлари китобий услубга хосдир. Бундан ташқари, *-фуруш* аффикси аслида, форсча-тожикча *фурухтан* – сотмоқ феълидан олинган бўлганлиги туфайли, унинг шу маънони билдирувчи сўзлар таркибида учраши кенг тарқалгандир: яъни сотувчи шахсларни ифодаловчи сўзлар яшаш имконияти кенгдир: *чойфуруш*, *мевафуруш*, *пахтафуруш*, *қовунфуруш*, *тёзфуруш* каби. Бу сўзларда *-фуруш* аффикси ўрнида *-чи* аффиксини қўллаб бўлмайди. Чунки бу сўзлар ўзакларига *-чи* аффикси қўшилиб келган тақдирда у фақат биринчи маъносидагина қўлланади, холос.

Ўзбек тилида яна айрим сўзларни ясагандагина бу икки аффикснинг ўзаро синоним бўлиб келиши кузатилади: *ўтинчи-ўтин тайёрловчи*; *ўтин сотувчи*; *ўтинфуруш* – *ўтин сотувчи* каби.

Ҳозирги ўзбек тилида *-фуруш* аффиксининг қўллаб мавҳум тушунча ифодаловчи отларга ҳам қўшилиб келган ҳолда, сотувчи маъносида қўллана олиши кузатилади. Бироқ *-чи* аффиксида бундай хусусият йўқ. У мавҳум отларга қўшилиб келганда, сотувчи шахсни ифодалай олмайди. Шунга кўра, ўзбек тилида *ватанфуруш* сўзи кенг қўллангани ҳолда, *ватанчи* сўзи шу маънода ишлатилмайди, бундай ясама йўқ. Демак, *-чи* аффикси фақат, сотувчи шахс маъносини ифодаловчи отлар ясаган тақдирдагина *-фуруш* аффикси билан синонимик муносабатга киришиб, у бошқа маъноларида қўллаганда, бошқа аффикслар билан синонимик муносабатда бўлгани ҳолда, *-фуруш* аффикси билан бундай муносабатда бўлолмайди.

Шунингдек, бу аффикслар асосан отларга, баъзан эса отлашган сўзларга (эскичи-эскифуруш) қўшилиб келгандагина ўзаро синонимик муносабатда бўлади.

–ЧИ ВА –СОЗ АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

-Чи аффикси маълумки, ўзбек тилида ўзақдан англашилган предметни ясовчи, шахс маъноларини ифодалайдиган шахс отлари ҳосил қила олади: *тунукачи*, *тичоқчи*, *муқовачи* кабилар. Ҳозирги ўзбек тилида, асосан шу уч сўз таркибидагина *-чи* аффикси шундай маънони ифодалаб келганлиги кузатилади. Луғатлар ўрганиб чиқилганда, деярли ҳолларда, ясовчи, тузатувчи шахс маънолари асосан *-соз* аффикси орқали ясалганлиги кўзга ташланади: *соатсоз*, *машинасоз*, *тракторсоз*, *станоксоз*, *кемасоз* каби.

Маълумки, *-соз* аффикси тожикча *сохтан* – “ясамоқ” феълидан бўлиб, ўзбек тилига аффикс сифатида қабул қилинган. Шунинг учун ҳам,

негизда ифодаланган предметни ясаш, тузатиш билан шуғулланувчи шахс оти ясайди.

Ҳозирги ўзбек тилида *-чи* ва *-соз* аффикслари ана шу маънони ифодаловчи шахс отлари ясаб келганда, ўзаро синонимик муносабатга киришиши мумкин. *-Соз* аффикси асосан ясовчи, тузатувчи шахс маъноларини ифодалаган ҳолда, *-чи* аффикси, кўрганимиздек, фақат айрим негизларга қўшилиб келгандагина худди шундай маъноли шахс отлари ясай олади. Шунга кўра, уларнинг ўзаро синонимик муносабати ҳам ана шу айрим сўзлар доирасида учрайди: *тунукачи-тунукасоз*, *муқовачи-муқовасоз*, *пичоқчи-пичоқсоз* типиди. Бу сўзларнинг ўзаро маъно муносабатини тасдиқловчи фактларни “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”дан олиш мумкин.

Жумладан, “Луғат”нинг биринчи китобида *муқовачи* ва *муқовасоз* сўзлари шундай изоҳланади: *муқовачи* айн. *муқовасоз* (487-бет):

Муқовасоз – китоб муқовалайдиган киши, уста. Ёки шу китобда *пичоқчи* ва *пичоқсоз* сўзлари қуйидагича изоҳланади: *Пичоқчи-пичоқясовчи* хунарманд, *пичоқсоз* уста. *Пичоқчи* уста. *Кези келса, пичоқчи, кези келса сувоқчи*. (Ойбек. “Олтин водийдан шабадалар”). *Пичоқсоз* айн. *пичоқчи*. Иккинчи китобда *тунукачи* ва *тунукасоз* сўзларининг изоҳи берилган: *Тунукачи* айн. *тунукасоз*. *Баланг том устида эмакляб юриб тунукачилар тунука қоқардилар*. (П.Турсун, “Ўқитувчи”) *Тунукасоз*. 1. Томга тунука қоқувчи мутахассис, тунукачи. 2. Тунукадан турли асбоб-анжом ясовчи уста; тунукачи (224-бет).

Кўриниб турибдики, *тунукачи* сўзи айнан *тунукасоз* сўзи маъносини билдиради. *Тунукасоз* сўзида ҳам, *тунукачи* сўзида ҳам икки маъно бор. Ҳар иккаласи ҳам “томга тунука қоқувчи” шахсни ва “тунукадан турли асбоб-анжом ясовчи уста” маъноларини ифодалайди. Ҳар иккала аффикс қўшилиб келган, *пичоқчи* ва *пичоқсоз* сўзлари бир маънони англатган. Яъни “*пичоқ ясовчи*” деган маънони англатиб келган. *Муқовачи* ва *муқовасоз* сўзларида ҳам бу аффикслар асосан “муқовалайдиган шахс” маъносини беради.

Ҳозирги ўзбек тилида *-чи* ва *-соз* аффикслари ана шу маъноларида қўлланганда ўзаро синоним бўлиб келади: *Асқар пичоқсоз* – *асли номи Асқархўжа – атоқли пичоқсоз эди* (“Ўзбек энциклопедияси”); *Бу пичоқчи кескир пичоқлар ясаб ишхрат қозонган* (шу манбадан олинди);

Бу мисоллардаги *пичоқчи* ва *пичоқсоз* сўзлари негиздан англашилган нарсани – пичоқни ясовчи шахс маъноларини ифодалаб келган. Ҳар иккала аффикс ҳам шу маънода қўлланган ва синоним бўлиб келган. Бирок *пичоқчи* сўзи оддий сўзлашув нутқида хос ва экспрессивликка эга эмас. *Пичоқсоз* сўзи эса китобий услубга хос ҳамда маълум даражада, ижобий маънога эга. Шу билан бирга, касб маъносини бир оз бўрттириб ифодалаган.

Тракторсоз, машинасоз, станоксоз, соатсоз, кемасоз, самолётсоз каби жуда кўп сўзларда *-соз* аффикси ўзакдан англашилган нарсани ясовчи ва тузатувчи маъносини ифодалаб келгани ҳолда, *-чи* аффикси ё бу сўзлар негизларига қўшилиб келолмайди, ёки қўшилиб келганда, бошқа маънодаги шахс отлари ҳосил қилади. Жумладан, *тракторчи* сўзи трактор ҳайдовчи шахс маъносини, *машиначи* сўзи тамомила бошқа маънони, “яъни кўл машинада кийим тикувчи” шахс маъносини, *кемачи* сўзи кемани бошқарувчи, ҳайдовчи каби маъноларни ифодалаб келади. *Соат, станок, самолёт* сўзларидан *-чи* аффикси воситасида янги сўз ҳосил қилиш деярли учрамайди.

Бу нарса *-чи* аффиксининг ўзлашган сўзлардан сўз ясай олиш имконияти билан боғлиқдир. Демак, *-чи* аффикси ҳали ҳар қандай ўзлашган сўздан ҳам янги сўз ясай олиш имкониятига эга эмас. Иккинчидан, негиз ўз маъноси талабига қараб аффиксни танлаб олиш имконига эга бўлади.¹¹⁶ Чунки, масалан, соат асосан заводда ишлаб чиқарилади, яқка шахс томонидан ясалмайди. Сўнгра у фақат тузаттирилади, холос. Шунга кўра, ўзбек тилида уни ясовчиларга нисбатан бирлик шакли ҳолида, ҳатто, *соатсоз* сўзини ҳам ишлатиб бўлмайди. Фақат заводда ишлайдиган ва соат ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этадиган шахсларга нисбатан ҳам *соатсозлар* сўзини қўллаш мумкин. Шунингдек, жой номини, шу нарсани ишлаб чиқариш билан боғлиқ соҳани ифодалаш учун *соатсозлик* сўзи ясалганлиги ҳам кузатилади. *Соатсоз* сўзи эса бирлик шаклида асосан “соат тузатувчи” шахс маъносини ифодалаб келади ва шу маънони ифодалаш учун жуда қулай. Шунингдек, тушунчани аниқ ифодалайди. *-чи* аффиксида эса “тузатувчи шахс” маъносини ифодалаш хусусияти деярли йўқ даражада бўлиб, сунъий равишда *соатчи* типидagi сўзни ясаб ўтиришга эҳтиёж ҳам йўқ.

Хуллас, ҳозирги ўзбек адабий тилида: а) ўзакдан англашилган предметни ясовчи, тузатувчи шахс маъносини ифодаловчи сўзлар ясашда *-чи* аффикси анча камунум бўлиб, бир нечта сўз доирасидагина учраса, *-соз* аффикси жуда кенг қўлланади. б) *-соз* ва *-чи* аффикслари фақат ўзакдан англашилган нарсани ясовчи шахс маъносида қўллангандагина ўзаро синонимик муносабатга киришади;

в) улар синоним бўлиб келганда, *-чи* аффиксли ясалмалар оддий сўзлашув нутқига ҳослиги, нейтраллиги, касбни бўрттириб ифодалай олмаслиги билан, *-соз* аффиксли сўзлар эса китобий услубга ҳослиги, экспрессивликка эгаллиги билан фарқланиб туради;

г) *тракторчи, тракторсоз, кемачи, кемасоз* типидagi сўзларда ҳар иккала аффикс бир негизга қўшилиб келганлигига қарамай, бу аффикслар ўзаро синоним бўла олмайди. Чунки *тракторчи* ва *кемачи* сўзларидаги *-чи* аффикси ўзакдан англашилган предметни юргизувчи шахс маъносини

¹¹⁶Кучкортов И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Т., “Фан”, 1977, 4-37-бетлар.

ифодаласа, *-соз* аффикси *тракторсоз* ва *кемасоз* сўзларида ўзқадан англашилган нарсани ишлаб чиқувчи ёки тузатувчи шахс маъносини ифодалаб келади;

д) бу аффикслар худди шу маънолари билан асосан айрим конкрет тушунча ифодаловчи, доналаб саналадиган, якка отларгагина кўшилиб келиб, улардан янги шахс отлари хосил қилади.

-ЧИ ВА –ПАЗ АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида жуда кам ўринларда бўлса-да *-чи* аффикси негиздан англашилган предметни пиширувчи (пишириш орқали тайёрловчи) шахс маъносини ҳам ифодалаб келади. *-Чи* аффиксининг ана шундай шахс маъносини ифодаловчи отлар яшаш имконияти айрим шеваларда бир оз кенгрок. Жумладан, Фарғона қишлоқ шеваларида анча кенг тарқалган: *сомсачи, мантичи, кабобчи, каллачи, қатиқчи, патирчи* кабилар.

Шунга қарамай, ҳозирги ўзбек адабий тилида *-чи* аффиксининг негиздан англашилган предметни пиширувчи шахс маъносини ифодаловчи отлар яшаш имконияти жуда чеклангандир. Жумладан, кузатишлар бу аффиксининг ҳозирги кунда фақат (адабий тилда) *кабобчи* сўзи таркибиде келиб, шу маънодаги шахс маъносини ифодалаганлигини кўрсатади. “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да *кабобчи* сўзи ҳам, *кабобпаз* сўзи ҳам келтирилган ва қуйидагича изоҳ берилган: *Кабобпаз* (а-ф-г) Кабоб пиширувчи ва кабоб сотувчи. *Кабобпазнинг елтигичи мовий дудлар билан ёқимли ҳид тарқатади*. Ш.Тошматов. Эрк қуши; Кабобчи с.т. Кабобпаз ўнинг *кабобчи* шакли ҳам келтирилади (357-бет).

Бу иккала аффиксининг ўзаро маъно жиҳатдан тенг келиб, услубий қўлланишига кўра (*кабобпаз* сўзиде маъно аниқ ифодаланган, *-паз* аффиксли сўзлар жуда кўп: *сомсапаз, мантипаз, каллапаз* ва ҳатто тарихий асарларда *нонпаз* сўзи ҳам учрайди: *-паз* аффиксли сўзлар экспрессивликка эга бўлади, бироқ бу ҳодисе ҳозирги кунда сезилмайдиган бўлиб борапти) фарқланган ҳолда ўзаро синоним бўлиб келиши фақат *кабобчи* ва *кабобпаз* сўзлари доирасидагина кузатилгани, яъни кенг тарқалгани сабабли, уларнинг синонимик муносабати масаласига кенг тўхталмаса ҳам бўлади. Кейинги пайтларда ўзбек тилида *сомсачи-сомсапаз, мантичи-мантипаз* жуфтликлари учрай бошлади. Жонли сўзлашувда ҳар иккала сўз кенг қўлланыпти. Шунга кўра, бу сўзлар доирасиде ҳам улар ўртасиде синонимик муносабат мавжуддир.

-ЧИ ВА –Г’ЎЙ АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

-Чи аффикси шахснинг негиздан англашилган тушунча билан боғлиқ бўлган характер – хусусиятини ифодалаб кела олади: *маслаҳатчи, насиҳатчи, ростчи, ёлгончи, латифачи, қасидачи* кабилар. Бу

ясалмаларнинг биринчиси “маслаҳат берувчи, бера оладиган” деган маънода; *насиҳатчи* сўзи “насиҳат қилувчи” деган маънода; *ростчи* сўзи “рост гапирувчи, рост гапирадиган” деган маънода; *латифачи* сўзи “латифа айтадиган” деган маънода; *қасидачи* сўзи “қасида айтадиган” ҳамда “қасида ёзувчи” деган маъноларда; *ёлгончи* сўзи “ёлгон гапирадиган” деган маънода қўлланган. Масалан: *Қасидачи шоир иссиқ жойни эгаллаб, катта дастурхонлар устида иззат-икромларга мурасар бўлди.* (С.Абд.); *Унинг сиздай насиҳатчиси бўлгандан кейин у менинг насиҳатимга қулоқ соладими?* (Ў.Хошимов); *Биз ёлгончи-ю, сен ростчи бўлдингми? Ҳе, сени ростгўй қилиб қўйгани.* (М.Исмоилий).

Ҳозирги ўзбек тилида форс-тожик тилидан ўзлашган, таркибида –*гўй* аффикси иштирок этган сўзлар-ясалмалар ҳам анчагина. Маълумки, бу ясалмаларнинг деярли кўп қисми ўша тиллар базасида ҳосил қилинган. Тил тараққиёти давомида, шунингдек, ўзбек ва форс-тожик тилларининг ўзаро алоқаси, ўзаро таъсири натижасида, кейинчалик –*гўй* аффикси *гўё* ўзбек тилидаги аффикс каби тасаввур қилинадиган бўлиб кетган. Бироқ ҳалига қадар унинг асли ўзбек тилига хос бўлган сўзларга кўшилиб келиб, янги сўзлар ҳосил қилиши деярли учрамайди.

Шунга кўра бўлса керак, ўзбек тилига онд дарслиқлар, қўлланмалар ва “справочникларда” (маълумотнома) бошқа форс-тожик тилларига хос аффикслар қайд этилган ўринларда –*гўй* аффикси ҳақида ҳеч нарса дейилмайди.

Бироқ шу нарсани айтиш керакки, форс-тожик тилидан яхлитлигича ясалма ҳолида қабул қилинган, таркибида –*гўй* (фёъл ўзаги) бор бўлган сўзларнинг биринчи қисми ҳам ўзбек тилига алоҳида ҳолда ўзлашган, улар мустақил маъно англатади, ўзбек тилининг ўз сўзига айланиб бўлган. Бу сўзларнинг –*гўй* қисми эса алоҳида ҳолда, ўзбек тилида маъно англатмайди. Бу нарса ўзбек тилида аффикс сифатида тасаввур қилишга, аффикс сифатида қабул қилиб юборишга сабаб бўлади.

Модомики, ўзбек тилига ана шу ясалмаларнинг ўзак қисми алоҳида сўз сифатида ҳам қабул қилинган экан, уларга ўзбек тилидаги шахс отлари ясовчи –*чи* аффиксини кўшиб янги сўзлар ҳосил қилиш имконияти туғилади.

Энди янги ҳосил бўлган форс-тожикча негиз-ўзбекча аффикс моделида ясалган сўз билан форс-тожикча ясалма орасида маъно жиҳатдан ўхшашлик, ҳатто, асосий маъноларига кўра тенглик ҳолати вужудга келганлигини кўрамыз. Демак, бу ўринда, ё –*гўй* ва –*чи* аффикси ўртасидаги маъно муносабати ҳақида эмас, балки таркибида –*гўй* элементи бор бўлган ясалмалар билан ўзбек тили базасида –*чи* аффикси воситасида ҳосил қилинган ясалмалар маъно муносабати ҳақида гапириш мумкин, ёки форсча-тожикча –*гўй* аффиксиоди билан (ўзбек тилида уни аффиксоид деб ҳам баҳолаб бўлмайди) ўзбек тилидаги –*чи* аффиксининг маъно муносабати ҳақида гапириш мумкин.

Биз, ушбу ўринда, ўзбек тилидаги *-чи* аффикси айрим ҳолларда, ўзақдан англашилган тушунча билан боғлиқ бўлган характер-хусусиятни ифодаловчи шахс отлари ҳосил қилганда, форс-тожик тилларида худди шундай маънодаги шахс отлари ҳосил қилувчи *-ғўй* аффикси билан маъно жиҳатдан муносабатда бўлади, деган ҳолатни маъқуллаймиз ва уларнинг айрим маъноларига кўра тенг келишини, услубий жиҳатдан ўзига хосликларини кўриб чиқамиз. Қисқаси, уларни ана шу ҳолатда ўзаро синонимик муносабатда бўла олади деб тан оламиз.

Юқорида келтирилган *маслаҳатчи, насиҳатчи, латиғачи, қасидачи, ростчи* каби сўзлар билан бир қаторда, ўзбек тилининг изоҳли луғатида *маслаҳатғўй, насиҳатғўй, латиғазғўй, қасидағўй, ростғўй, дуоғўй* типигаги сўзлар ҳам берилган. Агар икки қатордаги сўзларнинг ишлатилиш даражасидаги фарққа эътибор берадиган бўлсак, кўйидаги ҳолатни кўрамиз. Сидирғасига текширилган 6 минг бет насрий матнда *насиҳатғўй* сўзи 19 марта, *маслаҳатғўй* сўзи 37 марта, *латиғазғўй* сўзи 16 марта, *қасидағўй* сўзи 13 марта (асосан С.Абдулланинг “Мавлоно Муқимий” романида), *ростғўй* сўзи 84 марта, *дуоғўй* сўзи 27 марта, *ҳақғўй* сўзи 33 марта учрагани ҳолда, *маслаҳатчи* сўзи 14 марта, *насиҳатчи* сўзи 14 марта (бунинг 6 тасида *қасидачи* сўзи “қасида ёзувчи” деган маънода кўлланган), *ростчи* сўзи 2 марта, *дуочи* сўзи 1 марта (Дуочининг ҳам ҳафсаласи пир бўлганди. М.Исмоилий, “Фарғона тонг отгунча”, 1-китоб), *ҳақчи* сўзи эса умуман ишлатилмаган.

Сидирғасига текширилган 2 минг байтлик поэтик асардаги нисбат ҳам деярли шундай бўлиб чиқди.

Ҳар икки хил матнда ҳам *ҳақиқатғўй* ва *ҳақиқатчи* сўзлари деярли бир хил миқдорда (прозаик матнда *ҳақиқатғўй*) 14 та, *ҳақиқатчи* 12 та, поэтик матнда *ҳақиқатғўй* 8 та, *ҳақиқатчи* 4 та) ишлатилгани, уларнинг маъно жиҳатдан бир-бирига асосан тенглиги “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да қайд этилганига қарамай (693-бет), уларнинг қисқарган шаклда кўлланиши бир хил эмаслиги кўринади. Жумладан *ҳақиқатғўй* ўрнида *ҳақғўй* кенг ишлатилгани ҳолда, *ҳақиқатчи* ўрнида *ҳақчи* умуман ишлатилмаган. Шунга кўра, “Луғат”да ҳам қайд қилинмаган.

Бу қисқача статистик таҳлил шуни кўрсатадики: 1. Форс-тожик тилларидан қабул қилинган ясалмалар ва улар негизларининг алоҳида ўзлашиши кўйидаги ҳолатларда содир бўлган: а) аввал ясалма ўзлашган, кейин, алоҳида ҳолда, унинг ўзаги ҳам ўзлашган; б) аввал ясалма учун асос бўлган сўз алоҳида ҳолда ўзлашган, кейинги ясалма ҳам ўзлашган; в) бир вақтда ҳам ясалма яхлитлигича ўзлашган, ҳам унинг ўзак қисми алоҳида сўз сифатида ҳам ўзлашган;

2. Ўзбек тилида ёзилган ҳам прозаик, ҳам поэтик асарлар таркибида *-ғўй* элементи бор бўлган ясалмаларнинг кўп ишлатилганлиги кузатилади;

3. *-Гўй* элементининг асосан мавҳум тушунчаларни ифодаловчи сўзларга қўшилиб келиши, худди шунингдек, айнан шу маънони

ифодалаганда –чи аффиксининг ҳам асосан мавҳум тушунчаларни ифодаловчи сўзларга қўшилиб келганлиги кузатилади.

Ҳозирги ўзбек тилида ишлатилмиш даражаси, сўз ясаш имконияти жиҳатларидан анчагина фарқ қилишларига қарамай, ўзбек тилига ҳос –чи аффиксига, форс-тожик тилларига ҳос –гўй аффикси синонимини бўлиб келганлигини кўраимиз. Юқориди келтирилган мисоллардаги *маслаҳатчи*, *насиҳатчи*, *ростчи*, *латифачи*, *қасидачи* тибидаги сўзлар ўрнида худди шу маънода *маслаҳатгўй*, *насиҳатгўй*, *ростгўй*, *латифагўй*, *қасидагўй* тибидаги сўзлар кенг ишлатилганини кўраимиз: *Гулраҳбар опаимиз доно маслаҳатгўй*. (Ойдин); *Қасидагўйлик билан сарой марҳаматига эришини. орзусида бўлган шоирлар кўнчиликинни ташкил қилар...* (С.Абдулла); *‘Дмуород ҳамма вақт мулоийм ва насиҳатгўй бу аёлнинг бу қадар ҳавжсонга тушганини ҳеч қачон кўрмаган эди.* (П.Турсун, “Ўқитувчи”); *Иш биттач, насиҳатчи кўпаяр* (Мақол).

Бу мисоллардаги *маслаҳатгўй*, *қасидагўй*, *насиҳатгўй* сўзларидан негиздан англашилган тушунчани берувчи, айтувчи, қилувчи шахс маънолари англашилиб турибди: *маслаҳатгўй* “маслаҳат берувчи”; *қасидагўй* – “қасида айтувчи ёки ёзувчи” (бу ўринда айнан *мадҳиягўй* сўзи англашган маънога тенг келади); *насиҳатгўй* – “насиҳат қилувчи”.

Бу ясалмаларнинг негизларидан –чи аффикси воситасида янги сўзлар ҳосил қилинганда ҳам, асосан шу маъно англашилган. Форс-тожик тилларидан ўзлашган *маслаҳатгўй*, *насиҳатгўй*, *қасидагўй*, *ростгўй*, *латифагўй* сўзлари билан улар негизларидан –чи аффикси воситасида ҳасалган *маслаҳатчи*, *насиҳатчи*, *ростчи*, *қасидачи*, *латифачи* сўзларининг маъно жиҳатдан тенглиги ўзбек тилининг изоҳли лугати”да қуйидагича изоҳланган: *Ростгўй* (ф-г) Ростини, ҳақиқатни гапирадиган; *ростгўй* (627-бет); *Латифагўй* (а-ф-т) айн. Латифачи. Латифа айтувчи, латифалар ижод қилувчи, латифага уста одам; *Латифагўй*, *латифабоз*. (428-бет);

Маслаҳатгўй (а-ф-т) маслаҳат берувчи киши. *Маслаҳатчи* 1. Маслаҳат берувчи; 2. Бирор идорада, муассасада ёки бирор лавозимли шахс ҳузурда маслаҳат, консултация бериш вазифасида ишловчи ходим (450-бет); *насиҳатгўй* (а-ф-т). Насиҳат берувчи, насиҳат қилувчи. Насиҳатчи айн. насиҳатгўй (496-бет). *Қасидагўй*. (а-ф-т) 1. Қасида ёзувчи шоир, қасиданавис (бунга алоҳида тўхталамиз). 2. Кўчма салб. Хушомадгўйлик билан кўкка кўтариб мақтовчи; *Мадҳиягўй*, *маддоҳ*; *Қасидачи* айн. қасидагўй. (559-бет).

Кўринадики, *ростгўй* ва *ростчи* сўзлари, *насиҳатгўй* ва *насиҳатчи* сўзлари асосан бир маъноли бўлиб, фақат услубий хусусиятларига кўра фарқ қилади: *ростгўй* сўзи маънони кучлироқ ифодалайди, ижобийлик бу сўзда кучли берилган, поэтиклик устун, шунга кўра, кўпроқ китобий услубга ва расмий нутққа ҳос. *Ростчи* сўзи эса сўзлашув нутқига ҳос; *Насиҳатгўй* сўзи ҳам худди шундай, маънони кучли ифодалайди.

ижобийликка эга, поэтиклик устун, китобий услубга хос; *насиҳатчи* сўзи эса асосан сўзлашув нутқида хос, экспрессивликка эга эмас.

Ана шу хусусиятлари билан фарқ қилган ҳолда *ростгўй* сўзига *ростчи* сўзи, *насиҳатгўй* сўзига *насиҳатчи* сўзи синоним бўлиб келган.

Келтирилган сўзлар ичида *латифагўй* сўзи ўзига хос маъно хусусиятига эга: ҳам “латифа айтувчи”, ҳам “латифа ижод қилувчи”, ҳам “латифа айтишга уста” деган маъноларни беради. Бирок бу маънолар бир-биридан тубдан фарқ қилмайди. Уларни алоҳида-алоҳида маъно сифатида фақат шартли равишда ажратиш мумкин.

Худди шундай хусусият *латифачи* сўзида ҳам бор. Шунга кўра ҳам, бу сўзларнинг “луғат”даги изоҳида айнан белгиси ишлатилган. Кўринадики, *латифагўй* ва *латифачи* сўзлари ана шу маъноларда қўлланганда, маъно жиҳатдан тенг келиб, услубий жиҳатдан фарқланган ҳолда синоним бўлиб келади (буларнинг услубий фарқи ҳам юқоридаги кабидир).

Келтирилган мисоллар ичида *қасидагўй* сўзи ўзбек тилида икки маънода, шунингдек, *маслаҳатгўй* сўзи икки маънода қўлланишини кўрамиз. *Қасидагўй* сўзи биринчи маъносида яъни “қасида ёзувчи шоир, қасиданавис” маъносида қўлланганда, унга *қасидачи* сўзи синоним бўлиб келади. Чунки ўзбек тилида *қасидачи* сўзи асосан шу маънодагина қўлланиб келади. Шунинг учун ҳам, луғатда *қасидачи* сўзининг изоҳида айнан *қасидагўй* деб берилган.

Қасидагўй сўзи биринчи маъносида қўлланганда, *қасидачи* ва *қасиданавис* сўзлари унга синоним бўлиб келгани ҳолда, *қасидачи* сўзидан асосан “қасида ёзувчи шоир” деган маъно англашилса, *қасидагўй* сўзидан контекстга кўра, бир ўринда “қасида ёзувчи шоир”, иккинчи ўринда “мадҳиябоз” деган маъно англашилиб туради. Демак, услубий хосланганлик, экспрессивлик *қасидагўй* сўзида кучлидир. *Қасидачи* сўзи асосан сўзлашув нутқида хослиги билан ажралиб туради.

Маслаҳатчи сўзи ўзбек тилида икки маънони ифодалаган, *маслаҳатгўй* сўзи эса бир маънони билдириб турипти. *Маслаҳатчи* сўзи “маслаҳат берувчи” деган маънода қўлланганда, унинг маъносини *маслаҳатгўй* сўзи ифодалаши мумкин. Аммо *маслаҳатчи* сўзи кейинги маъносида қўлланганда, унинг маъносини *маслаҳатгўй* сўзи ифодалай олмайди. Чунки бу сўзда кейинги маъно умуман йўқ. Демак, *маслаҳатчи* ва *маслаҳатгўй* сўзлари *маслаҳатчи* сўзи биринчи маъносида қўлланган тақдирдагина ўзаро синоним бўлиб келади. Яъни ҳар иккала сўз ҳам “маслаҳат берувчи” деган маънони ифодалаб келади ва услубий жиҳатдагина фарқланиб туради. *Маслаҳатгўй* сўзида поэтиклик устун туради, китобий нутқка хос; *маслаҳатчи* сўзи эса нейтрал бўлиб, сўзлашув нутқида ёки ҳозирги кунда, асосан, расмий нутқка хослангандир: *илмий* *маслаҳатчи* каби.

Шундай қилиб: 1. *-чи* аффикси айрим мавхум тушунчаларни ифодаловчи, ўзлашган (одатда арабча ва форсча-тожикча) сўзларга қўшилиб келган, ўзакдан англашилган нарсани (кенг маънода) берувчи, ёзувчи маъноларини англайтиб келганда, унга форс-тожик тилларидаги *-гўй* аффикси синоним бўлиб келади;

2. Таркибда *-гўй* аффикси бор бўлган форсча-тожикча ясалмаларнинг ишлатилиш даражаси ўзбек тилида худди шу негизлардан *-чи* аффикси воситасида ясалган сўзларнинг ишлатилиши даражасига нисбатан анча кенгдир. 3. Агар ўзлашган ясалма икки ёки ундан ортик маъноли бўлса, унинг бир маъносини (одатда) худди шу сўзнинг негизига *-чи* аффикси қўшилишидан ҳосил бўлган янги сўз беради: *қасидагўй* (қасидачи каби); агар *-чи* аффикси воситасида у ёки бу ўзлашган сўздан ясалган сўз икки маъноли бўлса, унинг бир маъносини ўзлашган ясалма ифодалаб келади: *маслаҳатчи // маслаҳатгўй* типиди. Бундай ҳолларда: а) *-чи* аффиксли сўз бир маъноси билан *-гўй* аффиксли сўз бир маъноси билан *-чи* аффиксли сўзга, иккинчи маъноси билан бошқа аффиксли сўзга синоним бўлиб келиши мумкин: *қасидагўй I. // қасидачи; қасидагўй II. // қасидабоз; ёки қасидагўй I. қасиданавис* каби; 4. Улар ўзаро синоним бўлиб келганда, *-гўй* аффиксли ясалмалар поэтикликка мойиллиги, ижобий киррага эғалиги, эмоционалликни таъминлаши, китобий нутққа хослиги билан, *-чи* аффиксли ясалмалар эса нейтраллиги, сўзлашув нутқи ёки расмий нутққа хослиги билан ажралиб туради. *-Гўй* аффикси яна бошқа маъноларда қўлланганда, унга бошқа ўзлашган аффикслар синоним бўлиб келади.

-ЧИ ВА -ДЎЗ АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

-Чи аффикси ўзбек тилида айрим сўзларга қўшилиб келган ҳолда шу сўздан англашилган предметни тикувчи шахс маъносини ифодалаб келади: *дўпчи, этикчи, кавишчи, маҳсичи* (кам учрайди), *мўйначи, тўқимачи, теллакчи, қалпоқчи* каби. Тўғри, бу сўзлар асосан шу маънони ифодаласа ҳам, баъзан шу нарсаларни сотувчи: шахс маъносини ҳам ифодалаб келади. Буни кўпроқ контекст ажратиб беради. Бирок бу сўзларда *-чи* аффикси англатаётган асосий маъно ана шу нарсаларни тикиш билан боғланган маънодир. *-Чи* воситасида ясалган сўзларнинг сотувчи шахсни ҳам ифодалаши экстралингвистик ҳодисадир. Яъни нарсаларни тикувчи шахсларнинг ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни ўзи сотиши билан боғлиқдир.

-Чи аффиксининг ўзакдан англашилган нарсани тикувчи шахс маъносини ифодалаган ҳолда янги сўзлар ҳосил қилиши қадимдан анча кенг тарқалган бўлиб, касб-хунар лексикада анчагина сўзлар учрайди.

Шуни ҳам айтиш керакки, айрим нарсаларни индивидуал ҳолда тикиш, ишлаб чиқариш, саноат тараққиётининг ривожланганлиги, марказлаштирилганлиги ва ҳоказо сабабларга кўра йўқолиб борапти.

Шунга кўра, ҳозирги ўзбек тилида тил тараққийотининг маълум бир босқичида ясалган шу тилдаги ясалмаларгина ишлатиб келмоқда. Ишлатилган тақдирда ҳам асосан ўша илгариги маъносидадир. Яъни ҳозирги кунда саноат корхоналарида дўппи, этик, маҳси, телпак типидаги нарсаларни ишлаб чиқарувчилар учун сўзлар қўлланмаслиги ҳам мумкин.

Ўзбек тилида юқорида қайд этилган сўзларда *-чи* аффикси англлатган маънони, форс-тожик тилидан ўзлашган *-дўз* аффикси англлатганлиги, бу аффикс ҳам асосан ўзакдан англашилган нарсаларни тикиш билан шуғулланувчи шахс маъносини ифодалаши кузатилади. Чунки *-дўз* аффикси аслида тожикча дўхтан – “*тикмоқ*” феълидан олинган бўлиб, сўзнинг негизида ифодаланган нарсани тикувчи шахс маъносини беради: *дўппидўз, этикдўз, телпакдўз, маҳсидўз, мўйнадўз, тўқимдўз, гиламдўз, зардўз* каби:

Лекин уста Мўмин шу маҳаллалик аллаким деган этикдўзнинг ўрисдан олган хотини шу докторхонада тилмоч деб эшитган экан. (А.Қахҳор); Афандини отаси маҳсидўзга шогирдликка берди. (“Афанди латифалари”); Хунари кавушдўзлик бўлиб, Техроннинг танилган дўзандаларидан эди. (“Қ.Техрон”, Таржима); Бир фаҳм патак, таъби тўқимдўз аралашиди (С.Абд.); Сақичмонлик мўйнадўзлар ҳам Қамбаралининг имо-шораси билан уларга эргашди. (Мирмуҳсин).

Келтирилган мисоллардаги *кавушдўз, этикдўз, маҳсидўз, тўқимдўз, мўйнадўз* сўзлари таркибида келган *-дўз* аффикси ўзакдан англашилган предметларни тикиш билан шуғулланувчи шахс маъносини ифодалаб келган: *кавушдўз* – кавуш тикувчи; *этикдўз* – этик тикувчи; *маҳсидўз* – маҳси тикувчи; *тўқимдўз* – тўқим тикувчи; *мўйнадўз* – мўйнадан бирор нарса тикучи.

Шуни айтиш керакки, бу аффикс ўзбек тилига тўла ўзлашган. У ўзлашган сўзларга ҳам, шу қатламга оид сўзларга ҳам қўшилиб келиб шу маънодаги шахс отларни ясай олади (мисолларга қаранг). Бирок таркибида *-дўз* аффикси бўлган сўзларнинг ҳаммаси ҳам ўзбек тили базасида ясалган эмас. Айниқса, ўзлашган қатламга онд сўзларнинг кўпчилиги ўша тил базасида ясалган бўлиб, ясалма ўзбек тилига ўзлашгандир: *маҳсидўз, кавушдўз* каби.

-Дўз аффикси одатда яқка ҳолда тикиладиган ҳамма нарсаларни ифодаловчи сўзларга қўшилиб келган ва улардан шу нарсаларни тикиш билан шуғулланувчи шахс отларини ҳосил қилган.

Бундай хусусият ўзбек тилидаги *-чи* аффиксида ҳам бор бўлиб, у ҳам фақат тикиладиган нарсаларни ифодаловчи сўзларга қўшилиб келиб, шундай шахс отларни ҳосил қилганда бу аффикслар ўзаро синонимик муносабатга киришади. Юқорида келтирилган мисоллардаги сўзларда *-дўз* аффикси ўрнида *-чи* аффикси қўлланганлиги кўплаб учрайди. Жумладан, “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да *этикдўз* сўзи билан бир қаторда *этикчи* сўзи ҳам берилган ва қуйидагича изоҳланган: *этикчи* – айнан *этикдўз*.

’тикдўз. Этик тикувчи уста, косиб (456-бет). Бирок “Ўзбек тилининг низоҳли луғати”да ҳам, “Ўзбекча-русча луғат”да ҳам (1959 й.). *Мўйначи, тўқимчи, кавиши, маҳсичи* сўзлари қайд этилмайди. Бадий асарлардан олинган фактлар ва оғзаки нутқдан кузатилиши эса бундай ясалмаларнинг ўзбек тилида аслида мавжудлигини кўрсатади: *Амманин эри мўйначи – косиб. (С.Абдулла, “Мавлоно Муқимий”) ...Нозора, чилдирма қоплайдиган, тўқимчи, чегачи ва ҳоказо бўлганликлари учун уларнинг қўлидан ҳунарларини олиб ёки... (Ғ.Ғулом, “Шум бола”).* Кўринадики, бу ва бу каби сўзларни луғатларда акс эттириш ўзбек тили сўз бойлигини аниқроқ, янада тўлароқ кўрсатиш имконини беради.

Юқорида келтирилган фактлар кўрсатадики, ўзбек тилида –чи аффикси билан –дўз аффикси ўзакдан англашилган предметни тикиш билан шуғулланувчи шахс маъносини ифодалаб келганда, ўзаро синоним бўлиб келади. Бирок бу аффикслар бошқа маъноларига кўра, шунингдек, тикувчи шахс маъносини ифодалаганда ҳам маъно қиррасига ва услубий жиҳатига кўра фарқ қилади. Жумладан, –чи аффикси ўзакдан англашилган нарсани *тўқувчи* шахс маъносини ифодалагани ҳолда, –дўз аффикси ҳамма вақт ҳам бундай шахс отларини ҳосил қилолмайди, бундай маънони ифодаламайди. Масалан, *бўзчи* сўзида –чи аффиксининг шундай маънода қўлланиши жуда чегараланган бўлгани учун, бу сўзга кўшилиб келиб, ундан “бўз тўқувчи шахс” маъносини берувчи сўз ҳосил қилолмайди. Бунинг бошқа сабаблари ҳам бор. Яъни –дўз аффиксининг *бўз* сўзига кўшила олмаслиги, биринчидан, аффикс ва ўзак фонетик структурасининг тузилишидаги номувофиқликдир. Кузатишларимиз кўрсатадики, –дўз аффикси, одатда, бирдан ортиқ бўғинли сўзларга кўшилиб келган; иккинчидан, *бўз* сўзи таркибида ў ва з товушларининг борлиги худди шу товушларга эга бўлган –дўз аффиксининг қўшилишига ҳалақит беради (*нонон, бебеда, бебел* каби қўллаш ҳам мумкин эмас); учинчидан, –дўз аффиксининг асл туркий сўзларга кўшилиб келиб янги сўзлар ҳосил қилиш имконияти ҳам маълум даражада чекланганлигидир. Ўзбек тилида бунга тескари бўлган ҳолни ҳам кўриш мумкин. Жумладан, *зардўз* сўзидаги –дўз аффикси негиздан англашилган предметни бошқа нарсаларга қадовчи шахс маъносини ифодалагани ҳолда (бошқача айтганда, зардан гул тикувчи шахс маъносини ифодалайди); Қиёсланг: *этикчи* – ўзакдан англашилган нарсани тикувчи; *зардўз* – зарни восита сифатида олиб, ундан бирор материалга *гул тикувчи, солувчи*. Айрим ҳолларда ўзбек тилидаги –чи аффикси билан –дўз аффикси бир ўзакка кетма-кет (олдин –дўз, сўнг –чи) кўшилиб келиши ҳам кузатилади (битта сўз доирасида учради): - *Бўлмаса анави зардўзчи опани киргизамизми?* (Мирмуҳсин).

Бу ўринда –дўз аффиксининг маъноси “тикилган” сўзининг маъносига тўғри келади: *зардўз дўппи, зардўз (зарбон) тўн* каби. Яъни *зарли дўппи, зарли тўн* (зар тикилган дўппи, зар билан тикилган тўн).

Кўринадики, *-дўз* аффикси *зар* сўзига қўшилиб келганда икки маънони ифодалайди: а) зар билан тикилган предметнинг белгисини билдиради: *зардўз дўппи (зарли дўппи), зардўз тўн (зарли тўн)* каби; б) зар билан шуғулланувчи шахсни ифодалайди ва бу ҳолатда у *-ишнос* аффиксига синоним бўлиб келади: *зардўз/заршунос* каби.

Бундай қўлланишга асосий сабаб *-дўз* аффиксининг ўша сўзларда шахс маъносини ифодаламаётганлигидир. *-Чи* эса шахс маъносини ифодалаб келган, иккаласи 2 хил вазифа бажарган.

Бу ҳолатни, шунга кўра, *ётоқ-ётоқхона* тарзидаги қўлланишлардан фарқлаш мумкин. *Зардўзчи* сўзида тавтология мавжуд эмас.

Ҳозирги ўзбек тилида *-чи* аффиксида “ўзакдан англашилган предметни бошқа бир предметга қадовчи шахс” маъносини ифодалаш хусусияти йўқ. Бу ҳолатни яна бошқача изоҳлаш ҳам мумкин: *-чи* аффиксининг бошқа тиллардан ўзлашган сўзларга қўшилиб келиб, янги сўзлар ҳосил қила оляши анча кенг тарқалган бўлишига қарамай, маълум даражада чекланганлигини ҳам, ҳар қандай ўзлашган сўздан ҳам сўз ясай олмаслигини ҳам кўрсатади.

Қўлланиш даражаси ва сўз яшаш имкониятларидаги фарқлардан ташқари *-дўз* ва *-чи* аффикслари синоним бўлиб келган ҳолатда ҳам *-дўз* аффиксли сўз экспрессивликка эга эканлиги билан ва китобий услуба хосланганлиги билан, бу жиҳатдан нейтрал ва сўзлашув нутқига хос бўлган *-чи* аффиксли сўздан фарқ қилиб туради. Шунга қарамай, *-дўз* аффиксли сўзларнинг қўлланиш даражаси камайиб бораётганлиги кузатилади. Бу кустар ҳолда юқоридаги каби нарсалар тикишининг камайиб бораётгани билан изоҳланади. Шунинг учун ҳам, ўзбек тилида *-чи* ва *-дўз* аффиксларининг синонимик муносабати ўткинчилик характериға эга бўлиши мумкин.

-ЧИ АФФИКСИНИНГ ЯНА БОШҚА АФФИКСЛАР БИЛАН СИНОНИМИК МУНОСАБАТИ

Ҳозирги ўзбек тилида *-чи* аффиксининг маъно доираси, сўз яшаш имкониятлари янада ортиб борапти. “Данный аффикс является самым продуктивным элементом в кругу именных словообразующих морфем. Она ещё более активизировалась в современном узбекском языке.”¹¹⁷

-Чи аффикси воситасида ҳосил қилинган шахс отлари ўзакдан англашилган тушунча билан боғлиқ бўлган турли-туман фаолиятларнинг бажарувчисини ифодалаш мумкин: *ижарачи, сиёсатчи, зиндончи* кабилар.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бу сўзлар билан бирга, асосан худди шу маъноларда *ижарадор, сиёсатдон, зиндонбон* сўзлари ҳам

¹¹⁷ А.Н.Коченова. Қўрсатилган асар, 106-107-бетлар.

берилганлигини кўрамиз (315, 306, 43-44-бетлар). Булардан ташқари, лугатларда қайд қилинмагани ҳолда, ўзбек адабий тилида ва шеваларда *қофиячи, дорчи, муҳрчи, муштумчи, қасамчи* каби кўпгина сўзлар ҳам борлиги, ишлатилиши кузатилади. Бироқ лугатларда бу сўзлар ўрнида *қофиябоз, дорбоз, муҳрдор, қасамхўр* сўзлари берилганлиги, *муштумхон* ва *муштумчи* сўзларининг умуман қайд қилинмаганлигини кўрамиз.

Агар бу сўзларнинг ҳам ўзбек тилида ишлатилиб келаётганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, *-чи* аффиксининг яна бошқа аффикслар билан ҳам ўзаро синонимик муносабатда бўла олишини кўрамиз.

Жумладан, *-чи* аффикси бир сўз доирасида *-дор* аффикси билан (ижарачи-ижарадор), икки сўз сўз доирасида *-бон* аффикси билан (зиндончи-зиндонбон, туячи-туябон, бир сўз доирасида *-боз, хўр, хон; қофия-қофиябоз, муштумчи-муштумхон, қасамчи-қасамхўр* аффикслари билан синонимик муносабатда бўла олишини кўрамиз.

Ижарадор ва *ижарачи* сўзларидан “уй-жойини, ерини ёки нарсаларини ижарага берувчи киши” деган маъно англашилади. “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да *ижарачи* сўзи куйидагича: *Ижарачи*. I. Уй-жойини, ерини ёки нарсасини ижарага берувчи киши; *Ижарадор*. *Ижарачи*. II. Бировнинг уйида ижарага ўтирувчи киши. (315-бет);

Ўзбек тилида *ижарачи* сўзидан нутқ жараёнида ижарага берган деган маъно билан бирга, доимий равишда ижарага берувчи деган маъно ҳам англашилади. Бу сўздаги ана шу нозик маънолар изоҳли лугатда ўз ифодасини топмаган.

Сиёсатчи ва *сиёсатдон* сўзларидан “сиёсий масалалар билан шуғулланадиган, уни яхши биладиган одам” деган маъно англашилади (яхши биладиганлик кирраси *сиёсатдон* сўзида бироз кучли ифодаланган. Худди шунга ўхшаш *сиёсатбоз* сўзи ҳам аслида “сиёсат билан шуғулланувчи” деган маънони ифодаласа-да, бунда салбий кирра анча кучли ифодаланган. Яъни “қуруқ сиёсат билан иш кўрадиган” деган маъно устундир); *қофиячи* ва *қофиябоз* сўзларидан “қофия қилишни яхши биладиган; “қофияга берилувчи шахс” деган маънолар ифодаланади. Фақат *қофиячи* сўзида “қофияга берилувчи” деган кирра кучлидир. Оғзаки нутқда *дорчи* ва *дорбоз* сўзларининг қўлланишида фарқ, деярли кам, фақат китобий услубда кўпроқ *дорбоз* ишлатилиши кузатилади. Шунингдек, *дорбоз* сўзида маъно бир оз кучли ифодаланган, дорни яхши кўриши бўрттирилган. *Муҳрдор* ва *муҳрчи* сўзлари бир ҳолатда маъно жиҳатдан фарқланган ҳолда қўллansa, иккинчи ҳолатда маъно жиҳатдан бир-бирига тенг келиб қолади. Яъни *муҳрдор* сўзи асосан “Муҳрни сакловчи” шахс маъносини ифодаласа, *муҳрчи* сўзи асосан “муҳр босувчи” шахс маъносини ифодалагани ҳолда, “муҳрни сакловчи” шахс маъносини ҳам ифодалайди. Демак, *муҳрчи* сўзи кейинги маънода қўллангандагина *муҳрдор* сўзи англагган маънони бериши мумкин. *Муштумхон* ва *муштумчи* сўзлари “муштум” журнаliga доимий ёзилувчи, мунтазам ўқиб

борувчи-мухлис” деган маъноларни ифодалаб келади. *Муштумхон* сўзида асосан “Муштум” журналининг мухлиси деган маъно кучлироқ ва аниқроқ ифодаланган бўлса, *муштумчи* сўздан икки хил маъно англашилиши ҳам мумкин: а) “Муштум” журнали ходими; б) “Муштум” журнали мухлиси. Ана шу кейинги маъноси билан *муштумчи* сўзи *муштумхон* сўзига синоним бўлиб келиши мумкин. Бироқ услубий жиҳатдан улар фарқ қилиб туради: *Муштумхон* китобий услубга хос, “мухлислик” маъносини кучли, ижобий кирра билан ифодалайди, *муштумчи* сўзи эса аралашув нутқида хос ва экспрессивликка эга эмас. *Қасамчи* ва *қасамхўр* сўзларидан “кўп қасам ичадиган шахс” деган маъно англашилади. Бироқ “кўп” деган кирра *қасамхўр* сўзида жуда кучли ифодаланган. *Қасамчи* сўзида эса “умуман қасам ичувчи” ҳамда “кўп қасам ичувчи” маънолари ҳам бор бўлиб, у кўпроқ кейинги маъносиди қўлланади. Шунга кўра, *қасамчи* ва *қасамхўр* сўзлари ўзаро синонимик муносабатда бўла олади.

Кўринадики, ҳозирги ўзбек тилида *-чи* аффикси форс-тожик тилларидан ўзлашган яна бошқа шахс отлари ясовчи аффикслар билан ҳам маълум сўзлар доирасида, чекланган ҳолатда ўзаро синонимик муносабатда бўла олади. Бироқ улар синоним бўлиб келганда, одатда, ўзлашган аффикслар воситасида ясалган сўзлар экспрессивликка эгаллиги, қўлланиш даражасининг ортиқлиги, китобий услубга хосланганлиги билан; *-чи* аффикси воситасида худди шу негизлардан ясалган сўзлардан фарқ қилиб туради. *-Чи* аффиксининг *-хон*, *-хўр*, *-боз*, *-дор*, *-дон*, *-бон* каби аффикслари билан синонимик муносабати одатда бир-икки сўз доирасида учрайди. Бунда ҳам, айниқса, *-боз*, *-хўр*, *-хон*, *-дор* аффикслари билан синонимик муносабатда бўлишнинг асосан кўпроқ шеваларда кенг тарқалганлигини ҳисобга олиш зарур.

Куйидаги мисолларга эътибор берайлик: *Зиндонбонга кўпроқ таом туширсин деб ёлворар...* (Мирмуҳсин); *Анча вақт ўтгандан кейин зиндончи арқон туширди.* (Мирмуҳсин); Бу мисолларда *зиндонбон* ва *зиндончи* сўзлари ўзаро синоним бўлиб келган. Бунда *-чи* ва *-бон* аффикслари “зиндонни бошқарувчи, уни кўриқловчи” деган маъноларда қатнашган. Уларнинг услубий қўлланишида фарқ бор.

-Чи аффикси билан *-боз* аффиксининг ўзаро синоним бўлиб келишида ўзаро хослик бор: Масалан, “*ичкилик*” сўзига *-боз* аффикси қўшилгани ҳолда, *-чи* аффиксини қўшиб янги сўз ҳосил қилиб бўлмайди. Бунинг сабаби юқорида айтганимиздек, *-чи* аффиксининг *-лик* аффиксидан кейин қўшилмаслигидир. Ўзбек тилида *хотинбоз* сўзи мавжуд. *Хотин* негизига *-чи* аффиксини қўшиб *хотинчи* тарзида янги сўз ясаб бўлмайди. Чунки *-чи* аффиксида *хотинбоз* сўзи таркибидаги *-боз* аффикси маъносини ифодалайдиган маъно йўқ. Демак, *-чи* аффикси билан *-боз* аффикси айрим маънолари билангина синонимик муносабатда бўла олади. Бошқа ҳолатларда улар бир-бирларидан кескин фарқ қилади ва ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилмайди.

Худди шунингдек, жуда чекланган микдорда (икки сўз доирасида) – *чи* аффиксининг аслида ўзбек тилига онд бўлган *–дош* аффикси билан синонимик муносабатда бўла олиши кузатилади: *суҳбатчи – суҳбатдош, иттифоқчи – иттифоқдош* каби. Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида *–дош* аффиксининг маъносини асосан ҳам – (аффиксоид) аффикси беради: *суҳбатдош – ҳамсуҳбат, фикрдош–ҳамфикр, оҳангдош–ҳамоҳанг, касбдош–ҳамкасб* каби (*ҳам–* ва *–дош* аффиксларининг бундай синонимик муносабати анча кенг тарқалган. Шунга кўра, куйирокда бу масалага кенг тўхталиб ўтилади).

–Чи аффикси билан *–дош* аффиксининг ўзаро маънодош бўлиб келиши эса асосан шу икки сўз доирасида учрайди.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *иттифоқчи* ва *иттифоқдош* сўзлари куйидагича изоҳланади:

Иттифоқчи. 1. Ҳамкорлик қилувчи, ўзаро иттифоқликда бирга ҳаракат қилувчи; ҳамкор. ... *Деҳқонларни биз озодлик учун курашини охирига етказиши ишида пролетариатнинг эҳтимол тутилган иттифоқчилари ичида асосий иттифоқчиси деб биламиз.* В.И.Ленин (Думадаги фракциямизнинг декларацияси тўғрисида). 2. Бир Иттифоқда, бир бирлашмага кирган. Иттифоқчи республикалар. (339-бет). *Иттифоқдош* (а-ф-г) айнан иттифоқчи. Барча иттифоқдош республикаларнинг граждандари ЎзССР граждандари билан баравар ҳуқуққа эгадирлар. “ЎзССР Конституцияси” (339-бет) ёки *суҳбатчи* ва *суҳбатдош* сўзлари куйидагича изоҳланади: *Суҳбатдош* (а-ф-г). Суҳбатда иштираётган этувчи киши суҳбат қатнашчиси; *суҳбатчи, ҳамсуҳбат*. Ажойиб суҳбатдош. – *Олмаҳон эрининг энг яхши суҳбатдоши, сирдоши, маслаҳатчиси бўлган.* (И.Раҳим. Тинимсиз шаҳар). *Суҳбатчи* 1. айн. Суҳбатдош. 2. Суҳбат ўтказувчи пропагандист. Моҳир суҳбатчи (93-бет). “Луғат”да келтирилган изоҳларнинг ўзидан ҳам кўриниб турибдики, *суҳбатчи* ва *суҳбатдош, иттифоқчи* ва *иттифоқдош* сўзлари айрим маъноларига кўра, ёки умуман маъно жиҳатдан тенг келади.

Жумладан, *иттифоқчи* сўзининг иккита маъноси қайд қилинган: ўзаро ҳамкорлик қилувчи, ўзаро иттифоқликда ҳаракат қилувчи, ҳамкор” деган биринчи маъноси ва “бир иттифоқда, бирлашмага кирган” деган иккинчи маъноси берилган. *Иттифоқдош* сўзи изоҳида эса айнан *иттифоқчи* деган изоҳни кўрамай. Демак, бу икки сўз асосий маъноларига кўра бир хил. Буни келтирилган (манбалардан олинган) мисоллар ҳам тасдиқлаб турибди. Олдинги мисолда *иттифоқчи* сўзини қўллайдиган бўлсак, уни ҳам фақат биринчи маъносидангина олиб ишлатган бўламиз. Кейинги мисолда (Иттифоқчи республикалар) *иттифоқчи* сўзи иккинчи маъносида қўлланган бўлиб, бошқа мисолда худди шу маънода, шу сўз ўрнида *иттифоқдош* сўзи ишлатилганлигини кўрамай. Ҳар иккала сўз биринчи маъносида қўлланганда, асосан от туркумига ҳослигининг аниқлиги билан, кейинги маъносида қўлланганда, сифат туркумига

хослиги билан фарқ қилиб туради. Яъни бу иккала сўз биринчи маъносида от бўлиб келган ва шу вазифани бажарган, кейинги маъносида эса сифат вазифасида қўлланган.

Сухбатчи ва *сухбатдош* сўзларининг маъноларида эса фарқ борлиги айтилган. Жумладан *сухбатчи* сўзида икки маъно бор бўлиб, у биринчи маъносида, яъни “сухбатда иштирок этувчи киши” маъносида қўллангандагина у билан *сухбатдош* сўзи синонимик муносабатга кириша олади. *Сухбатчи* сўзи кейинги маъносида қўлланганда, *сухбатдош* сўзи унга синоним бўлиб келмайди. Чунки *сухбатдош* сўзида бундай маъно йўқ.

Демак, ҳозирги ўзбек тилида *-чи* ва *-дош* аффикслари *сухбат* ва *иттифоқ* сўзларига қўшилиб келганда, негиздан англашилган жараёнда қатнашувчи, унга кирувчи шахс маъноларини ифодалаб келиб, ўзаро синоним бўлиб келади. Маълумки, *-чи* аффиксида негиздан англашилган нарсани биргаликда бажарувчи шахс маъносини ифодалаш хусусияти йўқ. Фақат *сухбатчи* ва *иттифоқчи* сўзлари таркибда, шу сўзлар ўзак қисмларининг маъно хусусияти билан боғлиқ ҳолда *-чи* аффикси шу маънони бера олган. Чунки *сухбат* яқка шахс орқали амалга оширилмайди. Камида икки киши бўлиши шарт; иттифоқчилик ҳам камида икки ва ундан ортик нарсалар (шахслар, республикалар) доирасида, ўртасида содир бўлади.

Ўзак маъносидаги бундай хусусиятлар *-чи* аффикси билан *-дош* аффиксларининг ўзаро синоним бўлиб кела олиши учун имконият туғдирган. Яъни *-дош* аффиксида биргалик маъносини ифодалаш хусусияти аслида бор. *-чи* аффикси эса худди шу икки сўзга қўшилиб келгандагина ана шундай маънони ифодалайди, шундай шахс маъносини ифодаловчи сўз ҳосил қилади. Агар ўзакнинг маъно структураси шундай хусусиятга эга бўлмаса, аввало *-чи* аффикси бундай сўзларга қўшилиб кела олмас эди. Демак, *-чи* ва *-дош* аффиксларининг ўзаро синоним бўлиши учун асосий омил, шарт-шароит, улар қўшилиб келаётган сўзлар маъно структурасининг ўзига хослиги, абстракт тушунчани ифодалаши, ўзлашган қатламга оидлиги кабилардир.

Улар ўзаро синоним бўлиб келган бу икки сўзда ҳам *-дош* аффикси биргалик маъносини аниқ ва кучлироқ ифодалаши билан, ижобийликка эгаллиги ва китобий услубга хослиги билан, шунингдек, шу маънони ифодаловчи ўзбек тилига оид асосий аффикс бўлганлиги учун кенг қўллана олиши билан ажралиб туради (бошқа сўзларга қўшилиб келган ҳолда ҳам у шу маънодаги шахс отларини ҳосил қилади). Улар анчагина учрайди.

Хуллас, ўзбек тилидаги шахс отлари ясовчи энг унумли *-чи* аффикси тилимизда ишлатилаётган бошқа тиллардан ўзлашган шахс отлари ясовчи деярли ҳамма аффикслар билан маълум бир ўринларда, маълум бир шарт-

шаронглларда аайрим маънолари асосида синонимик муносабат ҳосил қилади:

1. Уларнинг синонимик муносабатда бўлиш даражаси ҳар хил бўлиб, *чи* аффикси *-кор*, *-гўй*, *-дўз*, *-шунос* каби аффикслар билан анчагина миқдордаги сўзлар доирасида синоним бўлиб келса, *-паз*, *-боз*, *-бон*, *-каш* каби аффикслар билан бир ва бир неча сўз доирасидагина синоним бўлиб келади.

2. *-чи* аффикси ўзбек тилига мансуб бўлган *-дош* аффикси билан ҳам маъно жиҳатдан тенг келиб ўзаро синоним бўлиб келади: *иттифоқчи иттифоқдош*, *суҳбатчи-суҳбатдош* тарзида.

3. *-чи* аффикси форс-тожик тилларидан ўзлашган аффикслар билан, шунингдек, *-дош* аффикси билан синонимик муносабатда бўлар экан, улар ўзаро айрим маъноларига кўра тенг келади ва услубий хосланганлиги жиҳатидан фарқ қилади. Жумладан, *-чи* аффиксида нейтраллик, жонли сўзлашувга, расмий нутққа хосланганлик аниқ сезилиб турса, *-кор*, *-фуруи*, *-паз*, *-каш*, *-гўй*, *-соз*, *-шунос*, *-боз*, *-дўз* каби аффиксларда, шунингдек, *-деш* аффиксида маънони бўғштириб ифодалаш, баъзан салбий кирранинг кучлилиги, баъзан эса (аксарият ҳолларда) ижобий кирранинг кучлилиги кузатилади. Бундан ташқари, китобий услубга хосланганлик ҳам ўзлашган аффиксларда кучлидир.

4. Ўзбек тилида форс-тожик тилларидан ўзлашган аффикслар шахс отлари ясовчи аффикслар сифатида қўлланар экан, уларнинг *-чи* аффикси билан ўзаро синонимик муносабатда бўлиши табиийдир.

-ЧИ АФФИКСИНИНГ РУС ТИЛИДАН ЎЗЛАШГАН ШАХС ОТЛАРИ ТАРКИБИДАГИ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР БИЛАН СИНОНИМИК МУНОСАБАТИ

Маълумки, ўзбек тилига рус тилидан ва рус тили орқали бошқа айрим тиллардан ҳам кўплаб сўзлар ўзлашган ва ўзлашмоқда. Ана шу сўзлар таркибида кўпгина аффикслар ҳам мавжуд бўлиб, улар рус тилида алоҳида аффикс сифатида мавжуд. Айрим аффикслар аслида бошқа тилларга оид сўзлар таркибида рус тилига кириб келган бўлса ҳам, кейинчалик, алоҳида аффикс ҳолида ҳам рус тилига ўзлашиб кетди, рус тилига оид сўзларга қўшилиб янги сўзлар ҳосил қила бошлади: *тракторист* каби. Аммо ўзбек тилига бу аффиксларнинг ўзлашиши фақат юкорида айтганимиздек, ўша тиллардан ўзлашган сўз таркибида келиши даражасидадир. Умунан олганда, ўзбек тилида ҳам масалан, *тракторист* каби сўзларнинг икки морфемадан иборат эканлиги (ўзақ ва аффикс морфема) тан олинади: *футболист*, *марксист*, *волейболист*, *баскетболист* кабилар. Бу тип аффиксларнинг фақат аслида ўзбек тилига оид бўлган сўзларга ҳозирча қўшила олмаётганлигигина уларнинг ўзбек тилига тўла ўзлашмаганлигини кўрсатади.

Шунинг учун ҳам 50-йиллардаёқ бу аффикслар ҳақида, уларнинг ўзбек тилидаги ўрни ҳақида айрим дарсликларда фикрлар баён қилинган: “Совет – интернационал сўзлар билан биргаликда ўзбек тилига кирган сўз ясовчи муҳим аффикслар тубандагича: *-ист, -изм, -ация, -изация, -фикация, -тор, -атор, -итор, -ант, -акт, -ёр, -ор, -пионер, -ит, -ик(а), -лог; -граф, -фия, -метр, -смен* элементлари; *-а* (юнонча), *анти-, -де* (лотинча), *интер-* (лотинча), *ультра, экс-* (лотинча)¹¹⁸ каби.

Ўзбек тилидаги *-чи* аффикси билан, рус тилидаги *-ист* аффиксининг ўзаро синонимик муносабатини кузатадиган бўлсак, икки ҳолат кўзга ташланади: 1. *-чи* аффикси билан *-ист* аффикси негиздан англашилган конкрет предметни (ҳаракатланиш хусусиятига эга бўлган) *ҳайдовчи, бошқарувчи, юргизувчи* шахс маъносини ифодалаб келганда ўзаро синоним бўлиб келади: *тракторчи-тракторист* каби. Бу ҳолат ҳам асосан шу сўз доирасида учрайди. Рус тилидаги *машинист* сўзи таркибидаги *-ист* аффиксига ўзбек тилидаги *машиначи* сўзи таркибидаги *-чи* аффикси синоним бўлмайди. Чунки кейинги сўз бошқа маънода (қўл машинада кийим тикувчи шахсни ифодалайди). Кўринадики, ясалмалар бошқа-бошқа маъноларни ифодалаганда, улар ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилмайди; 2. *-чи* аффикси билан *-ист* аффикси негиздан англашилган конкрет предметни (ўйин учун мўлжалланган предметни) *ўйновчи, у* билан шуғулланувчи шахс маъносини ифодалаб келганда ўзаро синоним бўлиб келади: *футболчи-футболист, волейболчи-волейболист, баскетболчи-баскетболист* кабилар.

Бу аффикслар бошқа маъноларни ифодаловчи шахс отлари ясаганда ўзаро синоним бўлиб келмайди. Бунга сабаб иккита:

а) *-чи* аффиксида бор бўлган бошқа маънолар *-ист* аффиксида йўқ, ёки аксинча; б) рус тилидан ўзлашган ҳамма сўзлардан ҳам ҳаммавақт *-чи* аффиксини шахс маъносини ифодаловчи янги сўзлар ҳосил қилавермайди. Масалан, *интернационалист* сўзи таркибида *-ист* аффикси ишлатилса, *байналмилалчи* сўзи таркибида *-чи* аффикси қўлланилган. Бу нарса уларнинг синоним бўла олмаслиги учун асос бўлган.

Демак, кўрсатилган аффиксларнинг ўзлашган-ўзлашмаганлигини баҳолаганда, фақат уларнинг асл туркий сўзлардан ҳозирча янги сўзлар ясай олмаётганлигини қайд этиб, уларнинг ҳозирги ўзбек тилида ҳам алоҳида морфема эканлиги тан олинаётганлигини, тушунилаётганлигини, кенг ишлатилаётганлигини ҳам айтиб ўтиш лозим.

Ҳозирги ўзбек тилида таркибида юқорида қайд этилган аффикслар бор бўлган сўзлар кенг қўлланаётган экан, шу билан бирга, бу ясалмаларнинг кўпчилигидаги ўзак қисмлар ҳам алоҳида қўлланаётганлигини ва ўзбек тилида бу сўз – ўзакларга *-чи* аффикси қўшилиб келиб янги сўзлар ҳосил қилаётганлигини ҳам кўзда тутиш зарур.

¹¹⁸Ҳозирги замон ўзбек тили. Т., “Фан”, 1957, 108-бет.

Патижада, тилимизда ёнма-ён янги ясалмалар пайдо бўлади. Буларнинг бир гуруҳи бошқа тил базасида, бошқа тил воситасида ҳосил қилинган (*футболист, музикант* каби), бир гуруҳи эса ўзбек тили базасида шу тилнинг ўз ясовчиси воситасида ҳосил қилинган бўлади (*футболчи, музикачи* кабилар). Ҳар икки гуруҳдаги ясалмалар ўзбек тилида кенг шишлатилади ва морфемаларга ажратилади. Ясовчи воситанинг бошқа-бошқа тилларга хослиги уларнинг икки тил базасида ясалганлигини кўрсатади. Яъни *футболист* ва *музикант* сўзлари рус тили базасида (бошқа тил базасида ясалган бўлиши ҳам мумкин), *футболчи* ва *музикачи* сўзлари эса ўзбек тили базасида ҳосил қилинган. Бу ҳол рус тилидан ўзбек тилига ўзлашган ясалмалар таркибидаги *-ист, -ант* каби аффикслар билан ўзбек тилидаги худди шу ясалмалар асосларидан янги, шу маънодаги сўзлар ҳосил қилувчи *-чи* аффиксининг ҳам вазифаси ва маъноси жиҳатидан айрим ҳолларда тенг келишини кўрсатади. Ўзбек тилида энг унумли, шахс отлари ясовчи аффикс ҳисобланган *-чи* аффикси айрим ўзлашган сўзларга қўшилиб келиб янги шахс отлари ясовчи аффикслар билан синонимик муносабатда бўла олади: *футболист* – *футболчи*, *музикант* – *музикачи*, *селекциячи* – *селекционер*, *фракциячи* – *фракционер*, *стенографиячи* – *стенографист*, *сценарийчи* – *сценарист*, *террорчи* – *террорист*, *экспансиячи* – *экспансист*, *эндиколонециячи* – *энциколонедист*, *фабрикачи* – *фабрикант*, *экскурсиячи* – *экскурант*, *фоточи* – *фотограф*, *монархиячи* – *монархист*, *фронтчи* – *фронтвик*, *полиграфчи* – *полиграфист*, *автономиячи* – *автономист*, *акциячи* – *акционер*, *анархиячи* – *анархист*, *артиллериячи* – *артиллерист*, *диверсиячи* – *диверсант*, *крепостойчи* – *крепостник*, *почтачи* – *почтальон*, *прозачи* – *прозаик*, *радиочи* – *радист*, *дипломчи* – *дипломант*, *забойчи* – *забойник*, *интервенциячи* – *интервент*, *канализациячи* – *канализатор*, *коллекциячи* – *коллекционер*, *махчи* – *махист*, *махчилик* – *махизм*, *металлчи* – *металлист*, *моторчи* – *моторист*, *оккупациячи* – *оккупанти*, *очерки* – *очеркист*, *паниеломчи* – *паниоламист*, *пианиночи* – *пионист*, *планерчи* – *планерист*, *портретчи* – *портретист*, *монополиячи* – *монополист*, *монотипчи* – *монотипист*, *монтажчи* – *монтажёр*, *агрессиячи* – *агрессор* кабилар.¹¹⁹

Кўрсатилган сўз жуфтликларидан маълум бўладиги, ўзбек тилидаги *-чи* аффикси билан рус тилидаги шахс отлари ясовчи айрим аффиксларнинг ўзаро маънодошлиги, синонимик муносабати асосан юқориди келтирилган сўзлар доирасида бўлиб, *-чи* аффикси шу тилдан ўзлашган сўзлардан шахс отлари ясаганда содир бўлган. Жумладан, *-чи* аффиксининг *-ист* аффикси билан синонимик муносабати ёзма нутқда (“Изоҳли луғат” кўзда тутилади) асосан 23 та сўз доирасида, *-ер (ёр)*, *-ионер* аффикси билан 5 сўз доирасида, *-ент* аффикси билан 6 сўз доирасида, *-граф* аффикси билан бир сўз (фотограф-фоточи) доирасида, -

¹¹⁹ Мисоларнинг ҳаммаси “Ўзбекча – русча” луғатдан, шунингдек, “Ўзбек тилининг имло луғати” дан олинди.

Ҳозирги ўзбек тилида яна шундай сўзлар ҳам учрайдики, бу сўзларда *-чи* аффиксининг ишлатилиши, ясовчи бўлиб келганлиги асосан аналогияга кўра бўлиб, аслида плеоназм ҳодисасини вужудга келтирган: *акробат – акробатчи, атлет – атлетикачи* каби. Бу ҳолат ўзбек тилидаги *куллол-куллолчи, чўлиқ-чўлиқчи, кўйчи-кўйчивон, қассоб-қассобчи* (шеваларда кўп учрайди) ёки *омбор-омборхона, обжувоз-обжувозхона, сайёҳ-сайёҳатчи, ётоқ-ётоқхона, ўрмон-ўрмонзор* типидagi қўлланишларга ўхшайди. Тўғри, буларнинг айримлари услубий жиҳатдан фарқ қилади ва шунга кўра тилда ортикча ҳодиса эмас (*кўйчи-кўйчивон, сайёҳ-сайёҳатчи* каби), аммо *акробат* сўзи ишлатилиш жиҳатидан ҳам, маънони аниқ ифодалаб туриши билан ҳам энг мос бўлгани ҳолда *акробатчи* сўзининг ишлатилиши тил учун ортикча. Келтирилган жуфтликларда сўзлар ўзаро синоним бўлиб келган бўлса ҳам, бу ўринда аффикслар синонимияси ҳақида гапириб бўлмайди. Чунки жуфтликларнинг биринчи қисмида кейинги қисмидаги *-чи* аффиксига қиёслайдиган аффиксларнинг ўзи йўқ. Шунга кўра, уларни лексик (луғавий) синонимлар сифатида қаралгани ҳолда, аффикслар синонимияси сифатида қараш мумкин эмас.

Ҳозирги ўзбек тилида *-чи* аффиксининг рус тилидаги шахс отлари ясовчи аффикслар билан синонимик муносабатда бўлиши анча кенг тарқалиб борапти. *-чи* аффиксига синоним бўла оладиган аффикслар миқдори ҳам ортиб борапти. Бу ҳол рус тили базасида ясалган ёки рус тилига ясама ҳолда ўзлашган сўзларнинг ўзбек тилига кўплаб ўзлашадиганлиги билан боғлиқдир. Рус тилидан ўзлашган шахс отларининг ишлатилиши айниқса газеталарда кўплаб учрайди. Қуйидаги мисолларда *-чи* аффиксининг рус тилига оид шахс отлари ясовчи аффикслар билан синонимик муносабати аниқ сезилади: *Республика селекционерлари машина теримига мослаштирилган юқори ҳосилли гўза навларини вужудга келтириш соҳасида иш олиб бормоқда.* (“Қ.Ўзбекистон, 1960 й., № 146); *Мен кекса селекциячи бўлишим сабабли, ёш укаларимни муваффақият билан табриқлайман.* (Мирмуҳсин, Умид); *Прозачиларнинг асарларида ҳам ўртамиёначилик давом этапти* (“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” 1985 й.); *Прозаикларимиз бу даврда бир неча дуруст романлар, қиссалар ва ҳикоялар яратдилар. Уларнинг кўпчилиги китобхонлар томонидан яхши кутиб олинди.* (“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1985 й.). Келтирилган гаплардаги *селекционер* ва *селекциячи, прозачи* ва *прозаик* сўзларида *-онер* ва *-чи* ҳамда *-ик* ва *-чи* аффикслари ўзакдан англашилган нарса билан шуғулланувчи, шу жанрда ижод қилувчи шахс деган маъноларини ифодалаб келган. Бироқ *селекционер* ва *прозаик* сўзлари маънони аниқ ифодалаган, шунингдек, газета тили учун анча мос.

Прозачи сўзи нутқ билан боғлиқ ҳолатда бошқа маъноларни ҳам ифодалаб кўйиши мумкин. Жумладан, *прозачи – прозаикасарларни баҳоловчи*” (танқидчи) деган маънони ҳам ифодалай олади. Бундай

хусусият ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган *прозаик* сўзида йўқ. Шунга кўра, у маънони аниқ ифодалаган.

Хуллас, ҳозирги ўзбек тилида: 1) *–чи* аффикси рус тилидан ўзлашган кўплаб сўзларга қўшилиб келиб янги сўзлар – шахс отлари ҳосил қилади;

2) Рус тилидаги шахс отлари ясовчи ясовчи кўпгина аффикслар билан синонимик муносабатда бўла олади. Чунки таркибида ясовчи аффикслари бўлган сўзлар ўзбек тилига тўла ўзлашиб қолган ва ўзбек тилидаги шу тушунчаларни ифодаловчи ясалмалар билан ёнма-ён ҳолда қўлланилган. Улар таркибидаги аффикслар ҳозирги ўзбек тили нуктаи назаридан ҳам мустақил аффикс сифатида қаралади. Ўзлашган сўзлар ўзбек тилида ҳам морфемаларга (ўзак ва шахс отлари ясовчилар типиди) ажратилади. Ўзақлари ҳам алоҳида сўз сифатида ўзбек тилига ўзлашган ва улардан *–чи* аффикси воситасида янги сўзлар – шахс отлари ҳосил қилинган.

Бирок рус тилига оид бундай аффиксларни ўзбек тилига ўзлашган деб баҳолаб бўлмайди. Шунга кўра, бу аффикслар ўртасидаги маъно муносабати алоҳида ўрганишни талаб этади. Улар ўртасидаги ўзаро алмашилиб қўлланишигина бу аффиксларни синоним аффикслар сифатида, нисбатан, баҳолаш имконини беради.

Шунга асосланган ҳолда, бу ўринда ясалмаларнинг ўзаро синонимик муносабати ҳақида эмас, балки ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати ҳақида гапирган маъқул; 3) Ҳозирги ўзбек тилида *–чи* аффиксининг энг кўп миқдорда *–ист* аффикси билан, ундан камроқ *–ант* аффикси билан синоним бўлиб келганлигини кўрамиз. Қолган рус тилига оид шахс отлари ясовчи аффикслар билан синоним бўлиб келиши айрим сўзлар доирасидагина учрайди; 4) *–чи* аффикси воситасида ясалган шахс отлари асосан ҳам ёзма, ҳам оғзаки нутққа хос бўлса, рус тилидан ўзлашган шахс отлари кўпроқ оғзаки нутққа хослиги билан фарқланиб туради. Кўпчилик ясалмалар оғзаки нутқда кенг қўлланишига қарамай, ҳали ёзма нутқда ишлатилмаяпти (*футболист, волейболист, гримёр, тракторист, спортсмен, рекордсмен* кабилар); 5) *–чи* аффикси воситасида ясалган айрим сўзлар ҳозирги кунда эскилик бўёғига эга бўла бошлаган, уларнинг ўзбек тилида ишлатилиши гализ бўлиб қолган, *фабрикачи, фронтчи, фоточи, радиочи, моторчи, панисломчи, металлчи* кабилар. Буларнинг ясалишида сунъийлик сезилади; 7) Баъзи ҳолларда рус тилидан ўзлашган сўзларнинг ўзи шахс маъносини аниқ ифодалаб тургани ҳолда, уларга яна шахс отлари ясовчи, ўзбек тилига оид *–чи* аффиксининг ҳам қўшилиб келганлигини кўрамиз: *акробат-акробатчи, атлет-атлетикачи* кабилар. Бу ҳодиса аналогияга кўра содир бўлган ва плеоназм ҳодисасини вужудга келтирган; 8) *–чи* аффикси рус тилидаги шахс отлари ясовчи аффикслар билан ўзаро синоним бўлиб келар экан, кўп ҳолларда *–чи* аффиксининг ё биринчи маъноси, ёки иккинчи маъносига маънодош бўлиб келади: *музикачи* 2) *музикант* типиди.

Кўп ҳолларда *-чи* аффикси воситасида ясалган шахс отлари икки маъноли бўлиб келганлиги, рус тилидан ўзлашган шахс отлари эса бир маъноли бўлиб келганлиги кузатилади. Рус тилидаги шахс отлари ясовчи аффикслар воситасида ясалган сўзларнинг ана шу бир маъноси ўзбек тилида *-чи* аффикси воситасида ясалган шахс отларининг бир маъносига тенг келади, унинг иккинчи маъноси эса рус тилида яна бошқа аффикс ёки бошқа сўз билан ифодаланиши мумкин; 9) *-чи* аффикси билан рус тилидаги *-ист, ер (ёр), -онер, -ант, -граф, -шик, -он, -ик, -атор, -лог* каби аффикслар синоним бўлиб келар экан, рус тилига хос аффикслар билан ясалган сўзлар маънони аниқ ифодалаши, янгилик бўёғига эга эканлиги билан, *-чи* аффикси воситасида ясалган сўзлар ва эскилик бўёғига эга эканлиги, баъзан эса маънони аниқ ифодаламаслиги билан фаркланиб туради. Шунингдек, ижобий ёки салбийлик қирраси ҳам кўпроқ рус тилидаги аффикслар воситасида ясалган сўзларда бўлади: *фабрикант, эксплуататор, диверсант, монархист, оккупант* каби; 10) *-чи* аффиксининг рус тилидаги аффикслар билан ўзаро синонимик муносабати рус тилидан сўзларнинг кўплаб ўзлаша бораётганлиги билан боғлиқдир.

Ҳозирги ўзбек тилида *-ист* аффикс битта *дударист* сўзи таркибида ҳам учрайди ва *дурочки* сўзи таркибидаги *-чи* аффикси билан синоним бўлиб келади. Бу нарса *-ист* аффиксининг форс-тожик тилларидан ўзбек тилига ўзлашиб қолган сўзларга ҳам кўшила бошлаганлигини кўрсатади.

-ДОШ АФФИКСИ БИЛАН ЎЗЛАШГАН АФФИКСЛАР ОРАСИДАГИ СИНОНИМИК МУНОСАБАТ (-ДОШ ВА ҲАМ- АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ)

Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида бошқа тиллардан, асосан, форс-тожик тилларидан ўзлашган аффикслар ичида битта *ҳам-* аффикси *-дош* аффикси билан маъно жиҳатдан муносабатда бўла олиш хусусиятига эга эканлиги кузатилади. Шунга кўра, *-дош* аффикси билан ўзлашган аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати ҳақида гап борганда, асосан *-дош* ва *ҳам-* аффиксларининг ўзаро синонимик муносабатда бўлиши кўзда тутилади ва фақат уларнинг ўзаро синонимик муносабатига тўхталиб ўтади.

“Ҳозирги ўзбек тилида *-дош* аффикси анча кенг қўлланади ва у ўзакдан англашилган тушунча билан боғлиқ ҳолда биргалик маъносини ифодаловчи шахс отлари ҳосил қилади”. “...*-дош* (суффикс)-образует название лиц, имеющих что-либо общее с кем *-либо* по какому *-нибудь* признаку, например, *йўл – путь, йўлдош – спутник, попутчик, синф-класс, синфдош – одноклассник,¹²⁰ ватан-отчество, ватандош-соотечественник*”¹²⁰

¹²⁰ Гулямов А.Г. О суффиксе *-дош* в узбекском языке. «Белек», Малову, сб.ст. Фрунзе, 1946, 31-бет.

Ўзбек тилшунослигида ҳам- аффикси ҳақида шундай фикрни кузатиш мумкин: “ҳам-. Бу аффикс ёрдами билан ясалган отлар, биргалик, ўртоқлик маъноларини англатиб, кўпинча *-дош* аффикси билан ясалган отлар билан маънодош бўлади: *ҳамфикр* (*фикрдош*), *ҳаммаслак* (*маслакдош*), *ҳамсуҳбат* (*суҳбатдош*), *ҳамишаҳар*, *ҳамдари*, *ҳамтовоқ*, *ҳамроҳ*.¹²¹ Кўпгина адабиётларда ҳам- аффикси ҳақида умуман маълумот берилмайди, аффикслар рўйхати берилган ва изоҳланган манбаларда ҳам кўп ҳолларда бу аффикс қайд этилмайди. Бироқ баъзи адабиётларда *-дош* аффикси ҳақида гапирилган ўринларда *-дош* аффиксига ўрни билан *ҳам-* аффиксининг маънодош бўлиб келиши айтилади¹²². Худди шу манбада *-дош* аффиксининг камунумлиги, унинг рус тилидаги *-со* префикси англатган маънони англатиш, баъзан *-дош* аффикси воситасида ясалган сўзлар шахс маъносини эмас, балки предметнинг ўзак ифодалаган тушунча билан боғлиқ бўлган белгисини, сифатини билдириши (*жинсдош*, *оҳангдош*, *иттифоқдош*, *жондош*, *қондош* кабилар), шунингдек, унинг айрим грамматик атамалар таркибида келиши (*равшидош*, *сифатдош* каби) айтилади (кўрсатилган асар, 108-бет).

Кўрииб турибдики, *-дош* ва *ҳам-* аффикслари ҳақиқатан ҳам, маънодош аффикслар ҳисобланади. *Ҳам-* аффиксининг ўзбек тилига ўзлашганлиги ҳам унинг туркий ёстиқ сўзига кўшилганлиги билан тасдиқланади.

Ўзбек тилида *-дош* аффикси юқорида кўрганимиздек, шахс отлари ясаши билан бирга, белги, сифат маъносини ифодаловчи сўзлар ҳам ҳосил қилади. Худди шу икки хусусият *ҳам-* аффиксида ҳам мавжуд (*ҳамжинс*, *ҳамоҳанг* каби). Бироқ *ҳам-* аффиксининг кейинги, белги-сифат маъносини ифодалаб келувчи сўзлар ҳосил қилиши *-дош* аффиксига нисбатан анча чеклангандир (асосан икки сўз доирасида учрайди). Аксинча *ҳам-* аффикси биргалик, ўртоқлик маъноларини билдирган шахс отлари ҳосил қилган ҳолатда унинг қўлланиш даражаси, имконияти *-дош* аффиксиникидан кенгроқдир. Жумладан, *ҳамишаҳар*, *ҳамқишлоқ*, *ҳамдари*, *ҳамтовоқ*, *ҳамроҳ* (бу сўз ўрнида ўзбек тилида *йўлдош* сўзи ишлатилади), *ҳамхона*, *ҳамнафар*, *ҳамранг*, *ҳамроз*, *ҳамсоя*, *ҳамсафар*, *ҳамиша*, *ҳамовоз*, *ҳамдам*, *ҳамдари*, *ҳамдўст*, *ҳамжизҳат*, *ҳамкор* каби сўзларда *-ҳам-* аффикси ўрнида *-дош* аффиксини ишлатиш ё ғализ туюлади, чунки адабий нормага мос келмайди, ёки умуман мумкин эмас. Бунинг сабаби келтирилган сўзлар ўзакларининг кўпчилиги форс-тожик тилларига хос бўлиб, *ҳам-* префикси улардан янги сўзлар ҳосил қила олган.

-Дош аффиксининг эса ўзлашган қатламга оид бундай сўзлардан янги сўзлар ҳосил қилиш имконияти маълум даражада чеклангандир. Унинг умуман сўз ясаш имконияти ҳам унчалик кенг эмаслиги ҳам айтилган эди. Бироқ, баъзи ўринларда, агар *ҳам-* аффиксига нисбатан олиб

¹²¹ Ҳозирги замон ўзбек тилл. (Ф. Камол таҳрири остида). Т., “Фан”, 1957 й., 331-бет.

¹²² А.Н. Кононов. Кўрсатилган асар, 106-107-бетлар.

қараладиган бўлса, *-дош* аффикси ишлатилган ўринларда *ҳам-* аффиксини *ҳам* ишлатиб бўлмайдиган ҳолларни кузатамиз ва ана шу ҳолатда унинг *ҳам-* аффиксига нисбатан сўз яшаш имконияти маълум даражада кенглигини кўрамиз: *равишдош, сифатдош, тилақдош, ўриндош, ҳиссадош, турдош, ундош* кабилар.

-Дош аффиксида атамалар таркибида кела олиш хусусияти бор бўлган ҳолда, *ҳам-* аффикси бундай хусусиятга эга эмас. Жумладан, *сифатдош, raviшдош, ундош, турдош* (от) сўзларидаги *-дош* аффикси ўрнида *ҳам-* аффиксини қўллаб бўлмайди. Бунинг сабаби шу тип сўзлар маъноларининг махсусланиб қолиши, бу сўзларнинг атамага айланиб қолганлигидир.

Қўлланишдаги ана шундай фарқли томонларга қарамай, *-дош* ва *ҳам-* аффикслари ўзаро синонимик муносабатда бўлади.

“Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да баъзи *-дош* аффикси воситасида ясалган сўзларга изоҳ берилганда *ҳам* уларнинг маънодош эканлиги қайд этилади. Жумладан: а) *ҳамёсттиқ* сўзи изоҳи: *ҳамёсттиқ* айн. *Ёсттиқдош*; *ҳамёттоқ* сўзи изоҳи: *ҳамёттоқ* айн. *Ётоқдош*; *ҳамаср –асрдош*; *ҳамжсин-жсиндош, ҳамкасб-касбдош, ҳамкурс-курсдош, ҳаммаслак-маслакдош, ҳаммаҳалла-маҳалладош, ҳамоҳанг-оҳангдош, ҳамфикр-фикрдош, ҳамсуҳбат-суҳбатдош, ҳамсинф-синфдош, ҳамюрт-юртдош-ватандош* (682-685 .бетлар); б) *курсдош, синфдош, суҳбатдош, фикрдош, маҳалладош, жсиндош, маслакдош, оҳангдош, касбдош, асрдош* каби кўпгина сўзлар изоҳида *ҳам* худди шу нарсани кузатиш мумкин: *Суҳбатдош-ҳамсуҳбат, фикрдош-ҳамфикр* (300-бет), *маслакдош* (450-бет) каби: *Жомбойдаги реакцион гуруҳ Самарқанддаги маслакдошлари билан дарҳол тил топди* (М.Ўринхўжаев, “Унутилмас кунлар”); *Биз билан ҳаммаслак бўлолмайдиганга ўхшаймиз, сизнинг талабларингиз бизни ўйлантириб қўйди* (Ойбек, “Навой”); *Олмаҳон эрининг энг яхши суҳбатдоши, сирдоши, маслаҳатчиси бўлган* (И.Раҳим, “Тинимсиз шаҳар”); *Ахир у (Тоғжибой) Совет ҳукуматининг дастлабки йилларида баъзи бир ҳамсуҳбатлар ўртасида қандай “қароматлар” қилмади.* (П.Турсун, “Ўқитувчи”); *Сукрот домла билан доимий ҳамфикр бўлган бу ифратли, хишрўй аёл юзига қизиллик югурди* (Мирмуҳсин, “Умид”); *- Кўрдингни, катта одамлар бир-бирлари билан қандай фикрдош булар эканлар.* (С.Айний, “Эсдалиқлар”).

Келтирилган мисоллардаги *маслакдош* ва *ҳаммаслак* сўзлари “ўзаро маслакка эга шахс” деган маънони, *суҳбатдош* ва *ҳамсуҳбат* сўзлари, ўзаро суҳбат қилишувчи” деган маънони ва *фикрдош* ҳамда *ҳамфикр* сўзлари “ўзаро фикрлари бир жойдан чиқадиган”, “бир хил фикрлайдиган шахс” деган маъноларни ифодалаб келган (*ҳамфикр* сўзида ўшанинг фикрини қўлловчи деган маъно ҳам мавжуддир).

Худди шунингдек, *маҳалладош* ва *ҳаммаҳалла*, *юртдош* ва *ҳамюрт*, *курсдош* ва *ҳамкурс*, *ютоқдош* ва *ҳамёттоқ* сўзларидан бир маҳаллада

турувчи, бир юртда яшовчи, бир ётоқда турувчи, “бир курсда ўқувчи шахс” маънолари англашилиб турипти; *асрдош-ҳамаср* сўзларидан “бир асрда яшаган” деган маъно, *ёстиқдош* ва *ҳамёстиқ* сўзларидан “бир ёстиққа бош кўувчи” деган маъно, *оҳангдош* ва *ҳамоҳанг* сўзларидан “бир хил оҳангдаги” деган маъно, *ҳамжинс* ва *жинсдош* сўзларидан “бир хил жинсдаги” деган маънолар англашилиб турибди. Юқоридаги сўзларнинг барчасида ҳам *-дош* ва *ҳам-* аффикслари асосий маъноларига кўра тенг келган. Яъни “биргалик, шериклик” маъноларини ёки белги маъносини ифодалаб келган. Шунга қарамай, улар услубий жиҳатдан фарқ қилади. Жумладан, *ҳам-* аффикси билан ясалган сўзларда эмоционаллик бор, тасвир кучлироқ, шу билан бирга, китобийликка мойилдир; тарихийлик маъно қирраси ҳам сезилиб туради, *-дош* аффикси воситасида ясалган сўзларда бундай хусусиятлар йўқ. У кўпроқ сўзлашув нутқиغا хос, экспрессивликка кўра ҳам нейтралдир.

Ҳар иккала аффиксининг ҳам ўзларига хос асосий хусусиятлари шундаки, улар аксарият ҳолларда, айниқса, шахс отлари ясаб келганда, ўрин тушунчасини ифодаловчи сўзларга қўшилиб келиб, улардан шахс отлари ясади: *махалладош*, *синфдош*, *юртдош*, *ватандош*, *курсдош*, *ёстиқдош*, *ўриндош* каби, ёки ўзак одатда мавҳум тушунчани ифодаловчи сўз бўлганда шундай шахс отлари ҳосил қилади: *ҳамсуҳбат-суҳбатдош*, *ҳамфикр-фикрдош* (бундай ҳолларда ўзак вазифасида келадиган сўзлар одатда ўзлашган қатламга оид сўз бўлади).

Бу икки аффикс белги-тушунчадаги бирликни ифодалаб келувчи сўзлар ясаганда ҳам, асосан мавҳум тушунчаларни ифодаловчи сўзларга қўшилиб келган бўлади: *жинсдош*, *оҳангдош* каби. Бунда ҳам ўзак одатда ўзлашган қатламга оид сўздан бўлади.

Шундай қилиб, ҳозирги ўзбек тилида: а) *-дош* ва *ҳам-* аффикслари маълум даражада камунум аффикслар бўлиб, масалан, *ҳам-* аффикси ўзлашган сўзлар таркибида бироз кўпроқ учрайди (бунга сабаб таркибида *ҳам-* аффикси бўлган сўзларнинг кўпчилиги ўша тил базасида ясалган бўлиб, яхлитлигича ўзбек тилига ўзлашган), ўзбек тилига оид сўзларга жуда кам миқдорда қўшилиб келади. Худди шу хусусият *-дош* аффиксига ҳам тааллуқли, бироқ *-дош* аффиксининг асли туркий қатламга оид сўзларга қўшилиб келиши имконияти ҳам бироз кенгрок (*жондош*, *қондош*, *тилакдош*, *ўриндош*, *ундош*, *турдош* кабилар); б) Ҳар иккала аффикс биргалик, шериклик маъноларини ифодаловчи шахс отлари ҳосил қилади. в) бу аффикслар маълум бир белгиларига кўра биргаликни ифодаловчи сўзлар ҳосил қилиб бу маъноларига кўра ҳам ўзаро синоним бўлиб келади *ҳамжинс* – *жинсдош*, *оҳангдош*– *ҳамоҳанг* каби; г) *-дош* аффикси атамалар таркибида келганда (равиншдош, сифатдош, ундош каби), бу аффиксга *ҳам-* аффикси синоним бўлиб кела олмайди. Чунки, ўзбек тилида *ҳам-* воситасида ясалган сўзларнинг атамага-терминга айланиш хусусияти чекланганлиги кўзга ташланади. Кўпроқ, ўзбек тили

базасида –*дош* аффикси воситасида ясалган сўзлар атама учун танлаб олинган. Бундай сўзлар, атама ҳисобланувчи таркибида –*дош* аффикси бор бўлган сўзларнинг айримлар у қўшилмасдан олдин ҳам атама бўлган ва шунга кўра, атамадан ясалган янги сўз ҳам аслида атама учун ясалган: *равшидош* ва *сифатдош* каби, иккинчидан, таркибида –*дош* аффикси бўлган атамаларнинг ўзак қисми одатда ўзбек тилига хос сўз бўлади; д) – *дош* ва *ҳам*- аффикслари ўзаро синоним бўлиб келганда, *ҳам*- аффиксоиди маълум чегараланган доирадаги биргаликни ифодаласа, –*дош* аффиксидаги биргалик ифодаси анча кенг бўлади.

ТОЖИК ТИЛИДАН ЎЗБЕК ТИЛИГА ЎЗЛАШИБ ҚОЛГАН ШАХС ОТЛАРИ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАРНИНГ ЎЗАРО СИНОНИМИК МУНОСАБАТИ

Маълумки, тарихий тараққиёт натижасида ўзбек тилига бошқа тиллардан, жумладан, тожик тилидан алоҳида сўзлар (туб сўзлар), ясалмалар ўзлашган. Ана шу ясалмалар таркибида кўплаб аффикслар ҳам бўлган.

Кейинчалик, ана шу тожик тили базасида ясалган сўзлар ўзбек тилида ҳам алоҳида морфемаларга ажратиладиган бўлган. Бошқача айтганда, ясалмаларнинг ўзак қисмлари ҳам ўзбек тилига алоҳида ҳолда ўзлашган, аффикс қисмлари ҳам алоҳида ҳолда ўзлашган. Бунинг асосий сабабларидан бири тожик халқи билан ўзбек халқининг бир-бирига ҳар жиҳатдан яқинлигидир. Ўзбек тилига ўзлашиб қолган асли тожик тилига оид шахс отлари ясовчи аффиксларнинг кўпчилиги тожик тилининг ўзидан, аффикс сифатида ишлатилиши билан бирга, алоҳида сўз сифатида ҳам қўлланади. Жумладан, *-каш*, *-кор*, *-дўз*, *-фуруш*, *-паз*, *-эўй*, *-хон*, *-навис* каби кўпгина аффикслар тожик тилида феъл ўзаклари сифатида ҳам қаралади. Улар ўзбек тилига аффикс сифатида ўзлашгандир. Яъни ўзбек тилига оид сўзларга ҳам қўшилиб келади, улардан янги сўзлар ясайди. Ана шу ўзлашган аффикслар ўзбек тилида кенг қўлланар экан, уларнинг ўзига хос ҳамма хусусиятлари ҳам энди ўзбек тилшунослигининг текшириш объекти бўла олади. Бу жиҳатдан рус тилидан ясалмалар таркибида ўзлашган аффиксларнинг ўрганилиши фарқ қилади. Чунки рус тилига оид шахс отлари ясовчи аффикслар ҳозирги кунда ҳам ўзбек тили базасида янги сўзлар ҳосил қилмайди. Тожик тилидан аввало ясалмалар таркибида ўзлашган, кейинчалик, алоҳида аффикс сифатида қабул қилиниб, ўзбек тилига оид сўзларга қўшилган ҳолда, ўзбек тили базасида янги сўзлар ҳосил қилаётган аффикслар эса, худди ўзбек тилининг ўз аффикси сифатида ўрганилаверади. Рус тилига оид *-ист*, *-ант* каби аффиксларнинг ўзбек тилидаги *-чи* аффикси билан ўзаро синонимик муносабати ўзбек тилининг текшириш объекти бўлгани ҳолда, масалан, *-ист* аффикси билан

–онер, –ант ёки –еи, –он... каби аффиксларнинг синонимик муносабати рус тилшунослигининг текшириш объекти бўлади.

Бу аффиксларнинг –чи аффикси билан синонимик муносабати эса юқорида кўрганимиздек, ўзбек тилшунослигининг тадқиқот объектидир.

Тожик тилидан ўзбек тилига аффикс сифатида ўзлашган юқорида келтирилган аффиксларнинг ҳаммаси ҳам кўп маъноли аффикслардир. Шунга кўра, улар ўзбек тилидаги –чи аффиксига синоним бўлиб келишдан ташқари, ўзаро ҳам синонимик муносабатга кириша олади. Шунинг учун ҳам, тожик тилидан ўзлашган аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатга киришувини алоҳида кўриб чиқамиз.

–кор (*гар*, –*кар*) аффикси ўзбек тилида шахс отлари ясаганда, икки хил маънода ишлатилади: а) асосан конкрет тушунчаларни ифодаловчи турдош отларга қўшилиб келади ва маълум касб-хунар билан шуғулланувчи шахсларни ифодалайди: *мисгар*, *кимёгар*, *заргар*, *совунгар*, *косагар*, *лойгар*, *гулкор* каби; б) асосан мавҳум тушунчаларни ифодаловчи турдош отларга қўшилиб келиб, маълум характер-хусусиятга эга бўлган (ўзакдан англашилган тушунча билан боғлиқ бўлган хусусият) шахсларни ифодалайди, шахснинг хусусиятини, характерини билдириб келади: *нажоткор*, *қасоскор*, *эҳтиёткор*, *мададкор*, *ҳаваскор*, *талабгор*, *даъвогар*, *ташаббускор* кабилар.

Шунга кўра, шахс отлари моҳияти жиҳатидан бир-бирдан фарк қилади. Биринчи гуруҳдаги шахс отлари ўзакдан англашилган предметларни тузатувчи, ясовчи, ишлаб чиқарувчи, парвариш қилувчи мутахассисларни ифодаласа, иккинчи гуруҳдаги шахс отлари буни ифодалай олмайди. Демак, –кор аффикси ҳам ҳозирги ўзбек адабий тилида кўп маънолилиқ хусусиятига эгадир. Бу нарса унинг бошқа шахс отлари ясовчи аффиксларнинг айримлари билан, маълум бир шароитларда синонимик муносабатда бўла олишини таъминлайди.

–Кор аффиксига куйидаги сўзларда –*каш* аффикси синоним бўлиб келади: *тиллакор-тиллакаш*, *ўймакор-ўймакаш*, *лойгар-лойкаш*, *дамгар-дамкаш* каби. Бу ўринда ҳар икки аффикс ҳам ўзакдан англашилган нарсани тайёрловчи. У билан шуғулланувчи шахсларни ифодалаб келган: *Қоратегиндан беш яшарлигида келиб, жувозхонада катта бўлган, авваллари акаси билан кўчама-кўча юриб ёг, кунжут ҳолва сотган, кейин бир темирчида дамкаш бўлган экан. Мен баъзан иш бўлганда дамгарлик, дамгарчилик, бекорчиликда дукон пойлашдан озод бўлиб, кўриқда сизир боқадиган бўлдим.* (А.Қаҳҳор): *Фаргона область тиллакашлари тилла тотширишини бундан икки кун олдин бошлаб юбордилар. Область тиллакорлари бу иш тилладан мўл ҳосил олиш учун ҳамма зарур чораларни кўрмоқдалар.* (“Коммуна” газетаси).

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, *тиллакор* сўзи тилда анча кенг қўлланишига қарамай, барча лугатларда қайд этилмайди. Ваҳоланки, ўзакдан англашилган нарсани етиштирувчи шахс маъносини ифодаловчи

асосий аффикслардан бири –*кор* аффиксидир: *лавлагикор*-лавлаги етиштирувчи, *пахтакор* – пахта етиштирувчи каби. Ўзбек тилида қурт боқиб, пилла етиштириш билан шуғулланувчи шахс маъноси асосан –*кор* ёки –*чи* аффикси воситасида ифодаланади. Бироқ *тиллачи* сўзи экспрессивликка эга эмас, *тиллакор* сўзида эса *ижобийлик* маъно қирраси бор. Ўзбек тилида *тиллакор* ва *тиллачи* сўзларининг ишлатилиши, мавжудлиги ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Кейинги пайтларда газета саҳифаларида *тиллачи* сўзига нисбатан “пилла етиштирувчи” маъносида *тиллакор* сўзининг кўп ишлатилганлигини кузатдик. Жумладан, 1983 йилнинг май ойи давомида чиққан “Коммуна” ва “Совет Ўзбекистони” газеталари саҳифаларини кузатиб чиқилганда, 9 та “Коммуна” газетасида *тиллакор* сўзи 11 марта, 13 та “Совет Ўзбекистони” газетасида 17 та *тиллакор* сўзи ишлатилганини кўрамиз. Ҳар иккала газетанинг ҳудди шу сонларда 6 марта *тиллачи* ва 4 марта *тиллакаш* (пилла етиштирувчи шахс маъносида) сўзи ишлатилган. *Пиллакаш* сўзининг биринчи маъноси учун эса умуман мисол учрамади.

Фактлар кўрсатиб турибдики, қурт боқиб пилла етиштирувчи шахс маъносида ҳар уч сўз ҳам ишлатилади. Бироқ булар ичида худди шу маънода *тиллакор* сўзи кўп ишлатилади, ундан камроқ микдорда *тиллачи* сўзи ва кам микдорда *тиллакаш* сўзи ишлатилади. Луғатлар эса асосан *тиллакаш* сўзини қайд этади, изоҳлайди. Унинг иккинчи маъносини айнан *тиллачи* сўзи маъносига тенг деб берилади. *Пиллачи* сўзи эса “Ипак қурти боқиб ва пилла етиштириш билан шуғулланувчи киши” деб изоҳланади.

Демак, *тиллакаш* сўзи биринчи маъносида қўлланганда, “пиллани махсус йўл билан ишлаб, ундан ипак олувчи, пилла тортувчи киши” деган маънони ифодалайди. Иккинчи ҳолатда, “қурт боқиб, пилла етиштирувчи” деган маънони ифодалаб келади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *тиллакаш* сўзининг биринчи маъноси ҳам ноаниқ изоҳланган. Чунки, махсус йўл билан ишлаб, ундан ипак олувчи шахс – бошқа шахс, пилла тортувчи киши – бошқа шахс. Кўринадики, агар шундай бўлса, *тиллакаш* сўзи 3 маъноли бўлади:

- а) махсус йўл билан пилладан ипак олувчи;
- б) пилла тортувчи шахс;
- в) қурт боқиб, ундан пилла етиштирувчи;

Ҳозирги ўзбек тилида ҳар уч маъносида ҳам *тиллакаш* сўзи кенг қўлланмайди. Бошқа иккита маъносига нисбатан учинчи маъносида унинг қўлланиши бир оз кўпроқдир. *Пиллакор* сўзи эса асосан қурт боқиб, пилла етиштирувчи шахс маъносини ифодалаб келади. Бу эса унинг *тиллакаш* сўзи билан синонимик муносабатда бўлиши учун асос бўлади. Бу сўзларнинг ўзаро маънодош бўлиб келиши эса –*кор* ва –*каш* аффиксларининг ўзакдан англашилган нарсани етиштирувчи шахс маъносини ифодаловчи сўзлар яшаш хусусияти билан боғлиқдир. Яъни –*кор* ва –*каш* аффиксларининг ўзаро синоним бўлиб келиши натижасидир.

Маълумки, *-каш* аффикси у ёки бу иш билан шуғулланувчи шахс маъносини ифодалайди, бироқ унинг негиздан англашилган нарсани этиштирувчи шахс маъносини ифодалаши асосан мана шу *пиллакаш* сўзи доирасидагинадир (*туякаш, аравакаш, хассакаш, ҳазилкаш* типидagi жуда кўп сўзларда бу аффикс яна бошқа-бошқа маъноларни ифодалайди).

Келтирилган мисоллардаги *пиллакор* ва *пиллакаш* сўзлари таркибидagi *-кор* ва *-каш* аффикслари негиздан англашилган нарсани этиштирувчи шахс маъносини ифодалаган ҳолда, ўзаро маъно жиҳатдан тенг келиб, аммо ишлатилиш даражаси, ўрни ва маъно қирраларига кўра фарқланган ҳолда синоним бўлиб келган: *-кор* аффикси воситасида ясалган сўз ижобийлик маъно қиррасига эга, поэтик услубга хос. Бошқа ҳолларда *-кор* ва *-каш* аффиксларининг ўзаро синоним бўла олмалигига асосий сабаб битта: *-кор* аффикси кўп ҳолларда ўзакдан англашилган нарсани тайёрловчи, этиштирувчи шахсларни билдирса ҳам, бошқа маънога ҳам эга, *-каш* аффикси эса кўп ҳолларда негиздан англашилган нарса билан умуман шуғулланувчи шахс маъносини билдириб келади. Шунга кўра, бошқа ўринларда улар ўзаро синоним бўлолмайди. Жумладан *бинокор, гуноҳкор* сўзларида *-кор* аффикси негиздан англашилган нарсани этиштирувчи шахсларни эмас, балки биринчи сўзда бинони қурувчи, иккинчи сўзда эса гуноҳга эгаликни, гуноҳ қилишликни ифодалаб келган (*-кор* аффиксининг “ўзакдан англашилган нарсага эга эканлик” маъносини ифодалаш хусусияти ҳам бор эканлиги ҳақида “Сифат ясовчилар синонимияси” баҳсида фикр юритамиз). Ўзбек тилида *-каш* аффикси бундай маънони ифодалай олмайди. Шунга кўра, *-кор* ва *-каш* аффиксининг ўзаро синоним бўлиб келиши улар конкрет ва турдош отлардан сўзлар ясаганда ҳамда мавҳум, турдош отлардан сўзлар ясаганда учрайди.

Ҳозирги ўзбек тилида, агар “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да қайд этилганига ва ундаги изоҳга асосланадиган бўлсак, *-кор* аффикси шахс отлари ясовчи сифатида бир сўз доирасида *-қош* аффиксига (форс-тожик тилига хос бўлиб, ўзбек тилига ўзлашиб улгурмаган), бир сўз доирасида *-боз* аффикси билан (жуда суъний ҳолатда), бир сўз доирасида *-паз* ёки *-фуруш* аффикси билан маънодош эканлигини кўрамыз. Жумладан, ўша луғатнинг 499-500-бетларида (биринчи китоб) нақшкор ва наққош сўзлари қуйидагича изоҳланади: “Нақшкор (Ф-т-ф) 1. айн. *Нақидор*... 2. айн. *Наққош*. Нақшкор уста. “Наққош (а) нақш ишловчи, нақшкор уста...”

Кўринадики, *-кор* аффикси бир ўринда ўзакдан англашилган нарсага эга эканлик, баъзан ортик даражада эга эканлик маъносини ифодалаб келади ва *-ли* ёки *-дор*, *-нок*, *-чан* каби сифат ясовчи аффиксларга синоним бўлиб келади (кўп учрайди), иккинчи ўринда ўзакдан англашилган нарсани этиштирувчи, тайёрловчи каби шахс маъноларини ифодалаб, отлар ясайди ва шахс отлари ясовчи бошқа аффикслар билан маънодош бўлиб келади.

-Кор аффикси кейинги маъносида қўлланганда, тожик тилига хос -қош аффиксига гўё фақат битта шу сўз доирасида синоним бўлиб келган: "нақшикор" – наққош. Бироқ бу ўринда аффикслар синонимияси ҳақида эмас, балки ясалмалар ўртасидаги синонимик муносабат ҳақида гапириш керак. Чунки, биринчидан, -қош аффикси ўзбек тилига ўзлашмаган, иккинчидан, ўзбек тили нуктаи назаридан нақшикор сўзи морфемаларга ажратилгани ҳолда, наққош сўзи шу ҳолатда морфемаларга ажратилмайди. учинчидан, аффикслар синонимияси одатда ўзак структураси бир хил бўлган ҳолатдагина содир бўлади (ўзакларнинг бир хил вазифада, маънода ва шаклда бўлишига асосланади).

Демак, шу ўринда, нақшикор сўзи иккинчи маъносида қўлланганда, наққош сўзи билан синонимик муносабатда бўлади, дейиш билан чегараланамиз.

-Кор аффикси бир сўз таркибида қўлланганда, -гўй аффикси билан синонимик муносабатда бўлади: *итоаткор-итоатгўй* каби. "Ўзбек тилининг изохли лугати"да бу икки сўз шундай изохланади: *Итоатгўй* (а-ф-т). айн. итоаткор; итоаткор (а-ф-т) бировга бўйсунувчи, итоат қилувчи, итоатли. *Аҳмад Хусайн қулдан бадтар ожиз, забун, ҳамшиша тақдирга итоаткор, гирт саводсиз бу деҳқоннинг мулоҳазаларига ҳайрон қолди.* (Ойбек, "Нур кидириб").

Кўринадики, ҳар икки сўздан ҳам "итоат қилувчи" деган маъно англашилади. Ўзбек тилида ҳам иккала аффикснинг бундай маънони ифодалаш хусусияти борлиги кузатилади. Бироқ, -гўй аффикси ўзбек тилига тўла ўзлашиб улгургани йўқ. У фақат арабча ёки форс-тожик тилларига хос сўзларгагина қўшилиб келади, ўзбек тилига фақат сўзлар таркибида ўзлашган, холос: *маслаҳатгўй, латифагўй, дуогўй, насихатгўй* каби.

Демак, -кор ва -гўй аффиксларининг ўзаро синонимик муносабатда бўлиб келиши тожик тилидан ўзлашган айрим сўзлар доирасидагина учрайди.

Улар, масалан, *итоаткор* ва *итоатгўй* сўзларида қўлланиб ўзаро синоним бўлиб келар экан, -гўй аффикси маъно кучлироқ ифодалайди, итоат қилиш хусусияти *итоатгўй* сўзида кучли. *Итоаткор* сўзи сўзлашув нутқида хос бўлиб, *итоатгўй* сўзи китобий услубга хосдир.

Маълумки, -гўй аффикси асосдан англашилган нарсани айтувчи, берувчи, ўқувчи, ўрганувчи каби шахс маъноларини ифодалайди: *туркигўй, насихатгўй, дуогўй* каби. Унинг ўзбек тилидаги -ли аффикси англашган маънога яқин бўлган маънони англашиши битта шу: *итоат* сўзига қўшилиб келганда, реаллашади. -Кор аффиксида ҳам худди шундай хусусият бор эди. (*тажрибали-тажрибакор, тадбиркор-тадбирли* каби).

Демак, ҳар иккала аффиксда ҳам: а) ўзакдан англашилган нарсага, хусусиятга эга эканликни ифодалаш хусусияти; б) сифат яшаш хусусияти мавжуд. Бу аффикслар воситасида ҳосил қилинган сифатлар отлашишга

мойиллиги билан ҳам характерланади. *Итоаткор* ва *итоатгўй* сўзлари, ана шундай, отлашган ҳолда қўлланиб турибди.

-*Кор* (-*гар*) аффикси бир сўзда –*фуруш* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади: *ҳолвагар* – *ҳолвафуруш*. Бунга асосий сабаб негиздан англашилган предметни тайёрловчи ҳам, сотувчи ҳам бир шахснинг ўзчилигидир. Аслида, *ҳолвагар*-*ҳолвани тайёрловчи*; *ҳолвафуруш* – *ҳолвани сотувчи*. Аммо *ҳолвани тайёрловчи шахс бошқа бўлиб*, *сотувчиси бошқа эмас*. Шунга кўра, *ҳолвагар* дейилганда, уни тайёрловчи шахс ҳам, сотувчи шахс ҳам тушунилаверади, *ҳолвафуруш* дейилганда, уни сотувчи шахсгина тушунилади (ҳар икки сўз ҳам асосан луғатда сақланиб қолган бўлиб, ҳозирги адабий тилимизда бу сўз деярли ишлатилмайди. Бу ҳодиса *ҳолванинг кондитер фабрикаларида ишлаб чиқарилаётганлиги билан боғлиқдир*. Ҳозирги кунда, махсус *ҳолва тайёрловчи* ва уни бозорларда сотувчи шахслар камайган). “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да – *ҳолвагар*, *ҳолвачи*, *ҳолвафуруш* сўзлари берилган ва куйидагича изоҳланган: *ҳолвагар* (а-ф-г) айн. *ҳолвачи*; *ҳолвапаз* (а-ф-г) айн. *ҳолвачи*. *Оғзим чучисин десанг*, *ҳолвапазининг ёнига бор*. (Матал).

ҳолвафуруш. (а-ф-г) *ҳолва сотувчи*: *ҳолвачи*. *Бир томонда ҳолвафурушлар бақиршиб, кунжут ҳолва, магиз ҳолва, пашмак “от нон” сотмоқдалар*. (М.Мухаммаджонов: “Турмуш уринишлари); *ҳолвачи*. 1. *ҳолва тайёрловчи уста*; *ҳолвагар*, *ҳолвапаз*. 2. *ҳолва сотувчи*; *ҳолвафуруш*. (II-китоб, 706-бет).

Кўринадикки, *ҳолвагар*, *ҳолвапаз*, *ҳолвафуруш*, *ҳолвачи* сўзлари бир-бирига синоним бўлиб келган. *ҳолвагар*, *ҳолвапаз* сўзлари айнан *ҳолвачи* сўзи англатган маънони англатар экан, *ҳолвачи* сўзи 2 маънони беради: а) *ҳолва пичирувчи*, *тайёрловчи*; б) *ҳолва сотувчи*. Биринчи маъносига кўра *ҳолвапаз*, *ҳолвагар* сўзлари билан, иккинчи маъносига кўра *ҳолвафуруш* сўзи билан синоним бўлади. *ҳолвагар* сўзи ҳам кейинги маъноси билан *ҳолвафуруш* сўзига синоним бўлиб келади. Бироқ *ҳолвагар* сўзининг маъноси кенгрок. Унда “*ҳолвани “тайёрловчи шахс”ни ифодалаш аниқроқ. Ҳолвафуруш* сўзида эса, “*сотувчи шахс”ни ифодалаш кучли*.

Шунга қарамай, ўзбек тилида, юқорида айтганимиздек, *ҳолвагар*, *ҳолвапаз*, *ҳолвачи* ва *ҳолвафуруш* сўзларининг ҳаммаси ҳам икки маънони ифодалайди: ҳам “*ҳолва тайёрловчи*” шахс маъносини, ҳам “*ҳолва сотувчи*” шахс маъносини билдириб келади. Хуллас, ўзбек тилида битта шу сўз доирасида –*гар* (-*кор*) аффиксига –*фуруш* аффиксининг синоним бўлиб келганлигини кўрамиз. Бу ҳол *ҳолвани тайёрлаш* ва *сотишнинг* бир киши томонидан бажарилиши билан боғлиқ ҳолда юзага келган.

-*Кор* аффиксининг юқоридаги аффикслар билан синонимик муносабатга киришуви, албатта, аффикс қўшилган ясовчи негизнинг маъно хусусияти ва аффиксларнинг маъно хусусиятлари билан боғлиқдир. Жумладан, “*арава*” сўзига –*каш* аффикси бемалол қўшилгани ҳолда, –*кор* аффиксини қўшиб бўлмайди. Ёки “*иоли*” сўзига –*кор* аффиксини қўшиб

бўлмайди. Чунки, “арава” сўзига кўшилиб –*каш* аффикси юргизувчи шахс маъносини ифодалаган бўлса, “шоли” сўзига кўшилиб келиб, –*кор* аффикси предметни парвариш қилувчи, экувчи шахс маъносини ифодалаган. Демак, бундай ўринларда улар ўзаро синоним бўла олмайди.

Шахс отлари ясовчи –*дор* аффикси бир неча маънолардаги шахс отлари ясайди: а) ўзакда ифодаланган предметга эга бўлган шахсларни билдиради: *байроқдор, ордендор, тулдор, мулкдор* каби; б) мавҳум тушунчаларни ифодаловчи сўз-негизларга кўшилиб келиб, характер-хусусиятга эга бўлган шахсларни билдиради: *зарбдор, диндор, жаримадор, тўловдор, донгдор, тақводор* каби.

Биринчи ҳолатда –*дор* аффиксининг маъноси гўё –*ли* аффиксининг маъносига тенг, ёки айрим ҳолларда, –*чи* аффиксининг маъносига тенг келади: *ордендор-орденли, ижарадор-ижарачи* каби. Аммо “ордендор” сўзида шахс отилик хусусияти кучли бўлса, “орденли” сўзи эса аник сифатдир. Шунга кўра, бу ўринда –*ли* ва –*дор* аффиксларининг ўзаро синонимлиги ҳақида гапириш мумкин эмас. Аффиксларнинг ўзаро синоним бўлиши учун ҳар икки сўзнинг аник бир туркумда бўлиши шарт.

–*Дор* аффикси шахс отлари ясовчи сифатида –*чи* аффиксидан ташқари, фақат бир сўзда –*каш* аффикси билан, бир сўзда –*бон* аффикси билан синонимик муносабатга киришади: *тарафдор – тарафкаш* (“Ўзбекча-русча луғат”да), *тарозибон – тарозидор* (асосан “тарозибон” ишлатилиб, “тарозидор” кам ишлатилади). Масалан: *Тарозидор “ишламоқда” эди. Паллабардор ҳам чаққон, завама очилган ҳамон тарозидорнинг қўли қайишдан ажралмасдан паллани узади.* (С.А.)

Келтирилган гаплардаги *тарафдор* ва *тарафкаш* сўзлари асосий маъноларига кўра тенг келсалар ҳам, маъно қирраларига кўра фарқ қилади. жумладан, *тарафкаш* сўзида салбийлик ифодаланади. *Тарафдор* сўзида умуман, объектив равишда “уни қўллаш, унинг тарафини олиш” маънолари бор бўлса, *тарафкаш* сўзида субъектив ҳолда, “унинг ёнини олган ҳолда, маълум мақсад билан унга тортиш, уни қўллаш” маъноси ҳам бор. Кўринадики, *тарафдор* сўзида нейтраллик бор, *тарафкаш* сўзини эса нейтрал сўз сифатида баҳолаб бўлмайди. Бундан ташқари, *тарафкаш* сўзи кўпроқ оғзаки нутққа хосланганлиги билан ҳам ажралиб туради. Кейинги гаплардаги *тарозибон* ва *тарозидор* сўзлари ҳам услубий жиҳатдан фарқ қилади.

Тарозибон сўзи кенг қўлланилади, ёзма нутққа ҳам хос, маъно доираси кенг, яъни тарози билан ишлаш касбига эга бўлган шахсни билдиради.

Тарозидор сўзи эса баъзан шу касб эгасини билдирса ҳам, асосан тарозидо вақтинча бўлса ҳам тортиш иши билан шуғулланувчи шахсга нисбатан ишлатилаверади. Бу сўз кўпроқ оғзаки нутқда қўлланади. *Тарозидор* сўзида тарозига эга бўлган шахсни билдириш маъноси мавжуд.

Тарозидор-тарозибон сўзларининг ўзаро синоним бўлиб келишига асосий сабаб, ҳар икки аффикснинг худди шу сўзга қўшилиб келганда, маъно жиҳатдан тенг келиб қолишидир. “Тарозибон” сўзида *-бон* аффикси тарозига эга бўлган, уни сакловчи, у билан ишловчи шахсни билдириб турган бўлса, “тарозидор” сўзидаги *-дор* аффикси ҳам худди шу маънони ифодалайди. Фарғона тип шеваларида “тарозидор” сўзи ҳам, “тарозибон” сўзи ҳам “тарозини сакловчи” ва уни “бозордагиларга тарқатувчи” шахсни, шунингдек, “тарозида бирор нарсани тортувчи” шахсни ифодаласа, Тошкент шеvasида “тарозини сакловчи”, уни “тарқатувчи” ва унда одамларнинг “нарсаларини” (қоп-қоп) тортувчи” шахсга нисабатан фақат “тарозибон” сўзи ишлатилади. Ўзбек тилида бу икки аффикс маъноларининг тенг келиб қолиши, *-бон* аффикси воситасида ясалган сўз маъносининг кенгайиши билан боғлиқ ҳолда юзага келган. Натижада синонимия ҳодисаси содир бўлган.

Сардор типдаги сўзларда *-дор* аффикси ўзакдан ажратилмайди. Сўзнинг таркибий қисмига ўтиб кетган, ўзакнинг кенгайиши содир бўлган, бундай сўзлардаги элемент гўё аффикс сифатида сезилиб турса ҳам, алоҳида аффикс сифатида қаралмайди ва уларни бошқа аффиксларга маъно ва грамматик жиҳатлардан солиштириш мумкин эмас. Аффикслар синонимияси, омонимияси, антонимияси ва полисемияси ҳодисаларини текширганда, бундай аффиксларга эътибор берилмайди.

-Дор аффикси воситасида ясалган шахс отларининг ҳаммаси ҳам аслида сифат бўлиб, субстантивация натижасида отга айланиб қолган.

-Дор аффикси, ҳозирги ўзбек адабий тилида, асосан сифат ясовчи сифатида унумли ҳисобланади. Шунинг учун *-дор* аффиксининг бошқа аффикслар билан синонимик муносабати “Сифат ясовчи аффикслар синонимияси” баҳсида батафсил баён қилинади.

Шахс отлари ясовчи *-боз* аффикси ўзбек тилида маълум касб-ҳунар билан шугулланувчи, ўзакдан англашилган предметларни тарбияловчи, севувчи, унга мойил бўлган шахсларни ифодалайди: *дорбоз, қилчбоз, тўдабоз, гуруҳбоз, каптарбоз, беданабоз, майнабоз* (икки маънода), *аскябоз, сафсатабоз, қозобоз* каби.

Бу аффикс *-чи* аффиксидан ташқари, бошқа аффикслар билан ҳам синонимик муносабатга кириша олади. Жумладан, мавҳум тушунчаларни ифодаловчи турдош, доналаб саналмайдиган отларга қўшилиб келиб, бирор нарса-ҳодисага мойил, уни яхши кўрувчи, шу тарафни ёқловчи, унга тарафдор шахсларни ифодалайди. Тўғрироғи, шахснинг маълум характер хусусиятини ифодалаб келади ва *-параст, -каш* аффикслари билан синонимик муносабатга киришади: *маишатбоз-маишатпараст, жанжалбоз-жанжалкаш, тақлидбоз-тақлидкаш, тўдабоз-тўдакаш* каби.

Негиздан англашилган нарсани яхши билувчи, уни кўп айтувчи шу билан шугулланувчи шахсларни ифодалаганда, *-боз* аффикси *-ғўй* аффикси билан синонимик муносабатга киришади: *латифабоз-латифағўй,*

сафсатабоз-сафсатазүй каби. Бу ўринда ҳам аффикс қўшилиб келаётган ўзак мавҳум тушунчани ифодалаш шарт бўлади.

-*Боз* аффиксининг юқоридаги аффикслар билан синонимик муносабати, улар фақат мавҳум отларга қўшилгандагина содир бўлади (улар фақат мавҳум отларга қўшилгандагина содир бўлади). Конкрет отларга қўшилганда –*боз* аффиксининг бошқа аффикслар билан ўзаро синонимик муносабати жуда чекланган бўлади. –*Чи* аффикси билан эса умуман синонимик муносабатга киришмайди.

-*Боз* аффиксининг –*параст*, –*каш* аффикслари билан юқоридаги сўзларда синоним бўлиб келишига сабаб –*параст* ва –*каш* аффиксларида ҳам –*боз* аффиксидаги, юқоридаги маънонинг мавжудлигидир. Бу аффикслар ҳам кўп маъноли аффикслар бўлиб, фақат шу маънода қўллангандагина –*боз* аффиксига синоним бўлиб келиши мумкин.

Бироқ шуни таъкидлаш керакки, –*боз* аффикси –*чи* аффикси билан синонимик муносабатга киришган шароитда, яъни *аскиябоз* каби сўзларда *аскиячи* сўзига нисбатан маълум даражада *эрмак* қилиш маъноси ҳам мавжуд, *аскиябоз* сўзида “аския қилишга лаёқати борлик” маъноси асосий ўринда туради.

Бу аффикс –*параст* аффикси билан синонимик муносабатга киришганда –*параст* аффиксининг салбийликни ифодалаш кўзга яққол ташланса, –бу хусусият –*боз* аффиксига хос эмас. Бошқа ҳолларнинг ҳаммасида ҳам –*боз* аффиксли ясалмаларда салбийликнинг борлиги кўзга ташланади. Жумладан, –*каш*, –*зүй* аффикслари воситасида ҳосил қилинган ясалмалардаги маъно билан –*боз* аффикси воситасида ҳосил қилинган ясалмалар ана шу хусусияти билан фарк қилади. Шунингдек, –*боз* аффиксли ясалмалар одатда бадий услубга хослиги билан –*каш*, –*зүй* аффикслари билан ҳосил қилинган ясалмалар умумтилга хослиги билан ҳам ажралиб туради.

Йиғилган материаллар шуни кўрсатадики, –*боз* аффиксининг бошқа аффикслар билан синонимик муносабати ниҳоятда чекланган бўлиб, юқорида қайд этилган сўзлар доирасидагина бу ҳолатни кузатиш мумкин.

Ўзбек тилида *қилчбоз*, *дорбоз* типидagi сўзларда эса бирор аффиксни синоним сифатида келтириш мумкин эмас (*дорбоз* сўзи ўрнида баъзан *дорчи* сўзининг ишлатилганлиги оғзаки нутқда кузатилади, бироқ бу ҳам ғайритабиийдир). Чунки бу сўзлар таркибидаги –*боз* аффикси негиздан англашилган предметни сеувчи шахс маъносини эмас, кўпроқ у билан шуғулланувчи шахс маъносини ифодалайди. (Ишқибозлик, пировард натижада касбга айланганлигини билдириб келади).

“*Сарбоз*” типидagi сўзларда учраган –*боз* аффикси, аффикс сифатида ажратилмайди (ўзбек тилида) ва бошқа аффикслар билан синонимик муносабатга киришмайди (“*Сардор*” сўзидаги каби).

-*Боз* аффиксининг –*параст* аффикси билан синонимик муносабатда бўлишини “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”даги изоҳлар ҳам тасдиқлайди.

Бу луғатда *маишат*боз ва *маишатпараст* сўзлари келтирилган ва қуйидагича изоҳланган: “*Маишат*боз (а-ф-т) Маишатга, айш-ишратга берилган, доим маишат билан машғул. *Маишатпараст* (а-ф-т) Маишатга берилган, маишатни яхши кўрадиган одам”. (1-китоб, 441-бет). Кўринадики, ҳар иккала аффикс ҳам негиздан англашилган нарсага берилган, уни яхши кўрадиган шахс маъносини ифодалаб келган.

Худди шу луғатда берилган *сиёсат*боз-*сиёсат*дон, *сеҳр*боз-*сеҳр*гар сўзларининг изоҳлари ҳам характерлидир. *Сиёсат*боз сўзидаги –*боз* аффиксига *сиёсат*дон сўзидаги –*дон* аффиксини синоним бўлиб келган. Бу иккала сўз ҳам “сиёсатни яхши биладиган” деган маънони ҳам ифодалайди. Бироқ *сиёсат*боз сўзи салбийликка эга бўлиб, ундан “сафсатабоз” деган маъно англашилиб туради. *Сиёсат*дон сўзи ижобийликка эга бўлиб, “сиёсатни яхши тушунадиган” деган маънони билдиради. *Сеҳр*боз ва *сеҳр*гар эса ҳозирги кунда қўлланишга кўра фарқ қилади. *Сеҳр*боз сўзи ҳозирги ўзбек тилида деярли ишлатилмайди. Бу сўз ўрнида кўпроқ *сеҳр*гар, баъзан эса, *сеҳр*чи сўзлари ишлатилади. Хуллас, ўзбек тилида –*боз* аффикси билан –*каш*, –*параст*, –*дон* каби тожик тилидан ўзлашган аффикслар синоним бўлиб келади. Улар одатда ўзлашган қатламга оид, мавҳум тушунчаларни ифодаловчи сўзларга қўшилиб келгандагина ўзаро синоним бўла олади. Конкрет тушунча ифодаловчи ва ўз қатламга оид сўзларга қўшилиб келганда улар ўзаро синоним бўлиб келолмайди.

Шахс отлари ясовчи –*бон* (–*вон*) аффикси, бир сўзда –*каш* аффикси билан, бир сўзда –*дор* аффикси билан синонимик муносабатга киришади: *туя*бон–*туя*каш, *тарози*бон–*тарози*дор каби.

–*Бон* аффикси асосан негиздан англашилган предметни сакловчи, парвариш қилувчи маъносида ишлатилса, –*дор* аффикси фақат негиздан англашилган предметга эга бўлган шахсни ифодаласа, улар ўртасидаги синонимик муносабат йўқолади: *Колхоз боғ*бони *Салим ака раис*га *гап* уқтирмақда *эди*. (“Ёш ленинчи”); *Маиш*хур *боғ*бон *кейинги йилларда Самарқанд, Бухоро, Хоразм областларида бўлиб, у ерларда янги боғлар барпо этди*.

Бу гаплардаги “боғбон” сўзи фақат боғни кўриқловчи, боғлар яратувчи ва парвариш қилувчи (соҳибкор) шахсларни ифодалаб келган; *Майда хуна*мандлар, *боғ*дорлар, *йирик ҳам майда савдо* билан *шуғулланувчилар тўпланган*. (С.Абд.). Бу мисолдаги “боғдор” сўзи боғ эгасига нисбатан, катта боғ эгаларига нисбатан ишлатилган. Демак, бундай ҳолатларда –*дор* ва –*бон* аффикслари ўзаро синоним бўла олмайди.

–*Бон* аффикси негиздан англашилган предметдан хабар олиб турувчи шахс маъносинигина ифодалаб келганда ҳам, бошқа аффикслар билан синонимик муносабатга киришмайди: *Бу чир*оғларни *ҳар кун*и *кеч*қурун *нарвон* қўтарган *чир*оғбон *керосинидан, тилигидан хабар олиб, ёқиб-ўчириб кетади*. (F.F.) мисолидаги –*бон* аффикси худди шундай.

Эроний тиллардан ўзлашган “*ғиёҳбон*”, “*нашавон*” сўзларидаги –*бон* аффикси яна бошқа маъноларда қўлланган бўлиб, бу ўринда ҳам у бошқа аффикслар билан синонимик муносабатга киришмайди. Бу сўзлар яхлитлигича кўчма маънода қўлланилган бўлиб қолган. Жумладан, *нашавон* сўзи “наша чекишга тамомила ўрганиб қолган” деган маънони, *ғиёҳбон* сўзи эса “ғиёҳлар истеъмол қилувчи” – банги маъноларини ифодалайди.

Биёбон, *ҳиёбон* каби сўзлар таркибида учраган –*бон* қисми алоҳида аффикс сифатида ажратилмагани учун (синхрон планда) бу ҳолатга тўхталиб ўтирмадик. Бироқ шуни айтиш керакки, тарихан таркибида бу аффикс бўлган сўзларда –*бон* аффикси ўзак билан бирлашиб кетиши, ўзакнинг кенгайишида роль ўйнаши характерли бўлиб, алоҳида тадқиқотни талаб қилади. Масалан, *қўйчивон*, *карвон*, *гирвон*, *қурбон* кабилар.

Ўзбек тилидаги *соябон* сўзи икки хил маънода қўлланилади. *Соябонда ўтириб олиб ҳаммага маслаҳат берганига ўлайми? Соябон арава бирикмасидаги соябон* сўзи ҳам “соя ҳосил қилувчи предметга эга” деган маънони беради. Бу типдаги қўлланишларда ҳам –*бон* аффиксига бошқа бирор аффиксни синоним сифатида келтириб бўлмайди.

Кўринадики, ўзбек тилида –*бон* аффикси асосан (у ҳам бир сўз доирасидагина) ўзлашган аффикслардан –*каш* аффикси билан синонимик муносабатга киришади. Улар синоним бўлиб келганда, масалан, *туякаш* ясалмаси ўзида маълум даражада камситиш маъносини ифодалаши билан, *туябон* эса маълум даражада туя эгаларига бироз расмийроқ муносабат бериши билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам, *туякаш* сўзи оғзаки нутқда кўп қўлланади. *Туябон* сўзи китобий ва расмий нутқларда (сарой аҳли нутқида) кенг қўлланади.

Ҳозирги ўзбек тилида –*хўр* аффикси ўзакдан англашилган предметни (одатда овқатни, суюқликни) ортиқ даражада истеъмол қилувчи, уни яхши кўрувчи, унга мойил шахс отлари ясайди. –*Хўр* аффикси негиздан англашилган нарсани тез-тез истеъмол қилувчи, унга мойил шахс отларини ясаб келганда, –*параст* аффикси билан синонимик муносабатда бўлади: *майхўр-майпараст* каби.

Маълумки, ўзбек тилида –*хўр* аффикси ҳам кўп маъноли аффикс ҳисобланади. Бу аффикс воситасида, *ошхўр*, *майхўр*, *ароқхўр*, *ювиндихўр*, *порахўр*, *одамхўр*, *гўсхўр* (бировга ем бўлувчи, лакма, гўл одам), *гўштхўр*, *худойихўр*, *чойхўр*, *пивохўр*, *нонхўр* каби кўплаб сўзлар ясалади.

Келтирилган сўзларда –*хўр* аффикси асосан “негиздан англашилган нарсани кўп истеъмол қилувчи” шахс маъносини ифодаласа ҳам, бу маъно, масалан, *ювиндихўр* сўзида йўқ. Чунки бу сўз яхлитлигича кўчма маънода қўлланган бўлиб, ундан “Хизмат қилувчи”, “лаганбардор” деган маъно англашилади; *одамхўр* сўздан “одам еювчи” эмас, “одамларни кўплаб қирувчи, ўлдирувчи, *порахўр* сўздан “пора олувчи” деган маънолар

англашилади. Шунингдек, *ошхўр*, *нонхўр*, *гўштхўр* сўзларидан “негиздан англашилган нарсани кўп еювчи”, *майхўр*, *ароқхўр*, *пивоҳўр*, *сўтхўр*, *чайхўр* сўзларидан негиздан англашилган нарсани кўп ичувчи” шахс маъноси ифодаланади. Бундан ташқари, бу сўзларнинг ҳаммасидан ҳам фақат “кўп истеъмол қилувчи” деган маъногина эмас, шу нарсаларни “яхши кўрувчи” деган маъно ҳам англашилади. Шуларнинг ўзидан ҳам – хўр аффиксининг кўп маъноли аффикс эканлиги кўриниб турибди.

Ўзбек тилида –хўр аффикси англаган маънони баъзан –*параст* аффикси ифодалаши мумкин. Тўғри, ўзбек тилида негиздан англашилган нарсани яхши кўриш, унга мойиллик маъносини ифодалаш –*боз* аффиксида ҳам бор. Бироқ –*боз* аффикси кўпроқ негиздан англашилган нарса билан қизиқувчи шахс маъносини ифодаласа, –хўр аффикси, “негиздан англашилган нарсани истеъмол қилувчи шахс маъносини ифодалайди. Шунга кўра, бу икки аффикс бир-биридан тубдан фарқ қилади, масалан, *беданабоз*-беданани яхши кўрувчи, шунингдек, тутиш, овлашни яхши кўрувчи шахс; *беданахўр*-бедана гўштини истеъмол қилувчи шахс.

Ҳозирги ўзбек тилида –хўр аффикси англаган маънони –*параст* аффикси ифодалай олар экан (баъзан), бунинг сабаби –*параст* аффиксининг ҳам кўп маънолигидир. Жумладан, бу аффикс *амалпараст*, *бутпараст*, *ҳаёлпараст*, *маишатпараст*, *шеърпараст*, *шухратпараст*, *гулпараст* типигаги сўзлар таркибида келиб, ҳар хил маъноларни ифодалайди: *амалпараст* – амални яхши кўрувчи, *ҳаёлпараст* – кўп ҳаёл сурадиган; *маишатпараст* – маишат қилишга мойил каби.

Бу аффикс *майпараст* сўзи таркибида келганда, майни кўп истеъмол қилувчи, “уни истеъмол қилишга мойил” деган маънони ифодалаб келади. Ундаги ана шу маъно –хўр аффиксида ҳам бор. Яъни –хўр аффикси ҳам бошқа маъноларни англайтиш билан бирга, *май* сўзига қўшилиб келганда, “уни истеъмол қилишга мойил” деган маънони беради. *Майхўр* майни бир истеъмол қилганда, кўп миқдорда истеъмол қилмаслиги мумкин, бироқ ҳадеб истеъмол қилверишга мойил бўлади, тез-тез истеъмол қилишни ёктиради. Демак, *майхўр*, *нонхўр*, *ошхўр* каби кўп сўзларда ана шу икки маъно мавжуд: а) ҳақиқатан ҳам, кўп истеъмол қилувчи – ошни, нонни, майни кўп миқдорда, бир вақтнинг ўзида истеъмол қила олади; б) умуман, бир вақтнинг ўзида ҳамма катори истеъмол қилади, бироқ у тез-тез истеъмол қилиб туришга одатланиб қолган.

Ўзбек тилида *майхўр* сўзи худди шу иккинчи маъносиди қўлланганда, унга шу маънони ифодаловчи *майпараст* сўзи синоним бўлиб келади. Чунки –*параст* аффикси ҳам худди шу сўзга қўшилиб келганда, “негиздан англашилган нарсани тез-тез истеъмол қилиб туришга одатланиб қолган” деган маънони ифодалаб келади.

Ўзбек тилида *майхўр* ва *майпараст* сўзларининг ўзаро маънодош эканлигини “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”даги бу сўзлар изоҳи ҳам гасдиклайди:

Майпараст (ф-т) экс. кт. Ичкиликбозликка берилган киши; *майхўр*. *Мен сизнинг пулпараст, молпарастлигингизга чидаб келдим, аммо майпараст, машиатпарастлигингизга чидаёлмайман.* Ҳ.Ғулом, Тошкентликлар; *Майхўр*. (ф-т) Майга берилган, ичкиликхўр (сунъий чикипти), ичкиликбоз. *Майхўр одам.* (1-китоб, 443-бет).

Кўринадики, *-хўр* ва *-параст* аффикслари “негиздан англашилган нарсани истеъмом қилишга берилган шахс” маъносини ифодалаб келганда, маъно жиҳатдан тенг келиб, услубий жиҳатдан фарқланган ҳолда ўзаро синоним бўлиб келади. Яъни *-параст* аффикси воситасида ясалган сўз (*майпараст*) эскилик бўёғига эгалиги, китобий услубга хослиги билан ажралиб туради. Бироқ маънони кучли ифодалаш ҳам шу аффиксга хосдир: *Майга берилганлик маъноси майхўр сўзидагига нисбатан майпараст* сўзида кучли ифодаланган.

Хуллас, ўзбек тилида *-параст* аффикси бир сўз доирасида негиздан англашилган нарсани тез-тез истеъмом қилиб туришга мойил шахс маъносини ифодалаб келганда, *-хўр* аффикси билан синонимик муносабатга киришади. Бошқа сўзлар таркибида улар бошқа-бошқа маъноларни ифодалаб келади ва ўзаро синоним бўлолмайди.

Жумладан, *-параст* аффикси ўзбек тилида асосан мавҳум тушунчаларни ифодаловчи, доналаб саналмайдиган, турдош отларга қўшилиб келади (фақат *май*, *гул*, *пул* каби айрим конкрет отларга қўшилиб келиши мумкин). Бу аффикс *ҳақпараст*, *ҳаёлпараст*, *ғарбпараст*, *машиатпараст* каби сўзларга қўшилиб келганда, юқорида айтганимиздек, бошқа-бошқа маъноларни ҳам ифодалайди ва бу ҳолатда, унга *-ғўй*, *-каш*, *-боз* аффикслари синоним бўлиб келади: *машиатбоз-машиатпараст*, *ҳақпараст-ҳақғўй*, *ҳаёлпараст-ҳаёлкаш* каби. Бироқ ҳозирги ўзбек тилида, масалан, *ҳақпараст* ва *ҳаёлкаш* сўзлари эскилик бўёғига эга бўлиб қолган. Улар деярли ишлатилмайди. Шунга кўра, улардаги *-параст* ва *-каш* аффиксларининг ўзаро синоним бўлиб келишини ифодалаб ўтиришга эҳтиёж йўқ.

Демак, *-параст* аффикси бир маъноси билан *-боз* аффиксига, иккинчи маъноси билан *-хўр* аффиксига синоним бўлиб келиб, қолган маъноларида у бошқа аффикслар билан синонимик муносабатда бўлолмайди.

Ҳозирги ўзбек тилида тожик тилидан ўзлашган ва ўзаро синоним сифатида кўллана олиши мумкин бўлган, синонимик муносабатда бўлиш ҳоллари кенг тарқалган аффикслар асосан шулардан иборат бўлиб, тожик тилидан ўзлашган шахс отлари ясовчи бошқа аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати унчалик кенг тарқалган эмас. Жумладан, *-фуруш* аффикси, *гўё дўптифуруш*, *ўтинфуруш*, *эскифуруш*, *терифуруш*,

сомсафуруш каби сўзлар таркибида қўлланганда, *-дўз, -паз, -каш* аффиксларига синонимдек туюлади. Бироқ фақат *ҳолвагар* ва *ҳолвафуруш* сўзларидагина *-фуруш* аффикси *-гар* аффикси билан синоним бўлиб келади, ҳолос. Бошқа ҳолатларда *-фуруш* аффикси бошқа, тожик тилидан ўзлашган аффикслар билан синонимик муносабат ҳосил қилмайди. Худди шунингдек, *тарихишунос, тарихнавис, ҳазилманда-ҳазилкаш* (тилшунос С.Солиев *-навис* аффиксига *-шунос* аффикси, *-манд* аффиксига *-каш* аффикси синоним бўлиб келади, деб кўрсатади)¹²³, *навоийхон, навоийшунос, дуохон, дуогўй, ваъзхон-ваъзгўй* жуфтликларида ҳам, *гўё* *-навис* аффиксига *-шунос*, *-манд* аффиксига *-каш*, *хон* аффиксига *-шунос* ёки *-гўй* аффикслари синоним бўлиб келади.

Бироқ уларнинг ўзаро синоним бўлиб келиши ё фақат оғзаки нутққа хос бўлган ҳодиса, ё айрим шевалар доирасидадир. Қолаверса, изчил эмас.

Бундан ташқари, келтирилган сўзларнинг кўпчилигида аффикслар англатган маънолар бир-биридан кескин фарқ қилади. Жумладан, *тарихишунос* сўзидаги *-шунос* аффикси “тарихни ўрганувчи” шахс маъносини ифодалагани ҳолда, *тарихнавис* сўзи таркибидаги *-навис* аффикси “тарихни ёзиб борувчи” шахс маъносини ифодалайди; *Навоийхон* – Навоий асарларини севиб ўқувчи, *Навоийшунос* – Навоий асарларини илмий ўрганувчи шахс.

Хуллас, ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган, форс-тожик тилларидан ўзлашган шахс отлари ясовчи аффикслар ўзбек тилига оид *-чи* аффикси билан синонимик муносабатда бўлиш билан бирга, ўзаро ҳам синонимик муносабатда бўла олади:

1) *-кор* аффикси асосан *-каш* (*тиллакор-тиллакаш, дамгар-дамкаш* каби), аффикси ва баъзи ҳоллардагина *-боз* (*сеҳргар-сеҳрбоз* – сунъий), *-паз* (*ҳолвагар-ҳолвапаз*), *-фуруш* (*ҳолвагар-ҳолвафуруш*) аффикслари билан синонимик муносабатда бўлади. Бундай ҳолларда *-кор* аффикси воситасида ясалган сўзлар маънони аниқ ифодалашни, кенг қўлланишни, эскилик бўёғига эга эмаслиги каби хусусиятлари билан унга синоним бўлган сўзлардан фарқланиб туради. Ижобийликни ифодалаш ҳам асосан *-кор* аффикси воситасида ясалган сўзларга хос бўлиб, *-каш, -боз, -фуруш* аффикслари воситасида ясалган сўзларда салбийликни ифодалашни кучли бўлади: *кўчирмакаш, хотинбоз, ватанфуруш* сўзларидаги каби; *-кор* аффикси *-гўй* аффикси билан ҳам синонимик муносабатда бўлади. Бироқ *-гўй* аффикси айрим сўзлар таркибида кенг қўлланса ҳам, ўзбек тилига тамомила ўзлашиб бўлгани йўқ. Ўзбек тилида *итоаткор-итоатгўй* синонимик жуфтлиги мавжуд бўлса ҳам, бу ўринда биз фақат тожик тили нуқтаи назаридангина аффиксал синонимия ҳодисаси мавжуд, деб қараймиз;

¹²³С.Солиев. От, Термез, “Ўқитувчи”, 1957, 40-91-бетлар.

2) *-дор* аффикси ҳозирги ўзбек тилида асосан сифат ясовчи аффикс сифатида баҳоланади. Бироқ бу аффикс воситасида ясалган сўзлар отлашишга мойил бўлади. Шунга кўра, айрим, *-дор* аффикси воситасида ясалган сўзлар от деб берилади: *тарозидор, тарафдор* кабилар. Худди шу сўзлар доирасида *-дор* аффиксига шахс отлари ясовчи, ўзлашган *-каш* ва *-бон* аффикслари синоним бўлиб келади: *тарозидор-тарозибон, тарафдор-тарафкаш* каби. Аммо ҳозирги кунда *тарозидор* ва *тарафкаш* сўзлари анча эскириб қолган, эскилик бўёғига эга;

3) Тожик тилидан ўзлашган *-боз* аффиксига, шу тилдан ўзлашган *-параст, -каш* аффикслари, баъзан эса *-гўй* аффикси синоним бўлиб келади: *маишатбоз-маишатпараст, латифабоз-латифагўй, тақлидбоз-тақлидкаш* каби. Бундай ҳолларда *-боз* аффикси воситасида ясалган сўзлар салбийликни ифодалаш хусусиятига эга эканлиги билан фарқланиб туради, *-гўй* аффикси воситасида ясалган сўз эса оддий сўзлашув нутқиغا хослиги билан фарқланади;

4) тожик тилидан ўзлашган *-бон* аффиксига бир сўз доирасида *-каш* аффикси синоним бўлиб келганлиги кузатилади: *туябон-туякаш* каби;

5) Ўзлашган *-хўр* аффиксига ўзбек тилида бир сўз доирасида *-параст* аффикси синоним бўлиб келади: *майхўр - майпараст* каби. Бу ҳолда *-параст* аффикси англатган маъно кучлироқдир.

6) Ўзлашган шахс отлари ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати: а) одатда улар ўзлашган қатламга оид сўзларга қўшилиб келганда (ўзлашган қатламга оид сўзлар таркибида келганда); б) бу ҳолларда ўзак абстракт тушунчаларни ифодаловчи, доналаб саналмайдиган, турдош ёки жамликни ифодаловчи отлардан бўлганда, синоним бўлиб келади.

7) Тожик тилидан ўзлашган шахс отлари ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, бу аффикслар маълум семантик доирадаги негизларгагина қўшилиб кела олади. Чунки улар тожик тилида маълум бир сўзларнинг ўзаги бўлиб келади ва маъно англата олади. Шунга кўра, улар ҳар қандай сўзга (ўзакка) ҳам қўшилиб келавермайди.

БИРИНЧИ БОБ УЧУН ХУЛОСАЛАР

1. Ўзбек тилида ички ясалиш (аффиксацияда) фақат от туркумига оид сўзларнинг ясалишигагина тааллуқли бўлиб, бунда ҳам асосан отларнинг шахс маъносини, баъзангина ўрин-жой маъносини ифодаловчи турлари ҳосил қилинади. Шахс отларининг от от ясовчи моделида ясалиши ҳам фақат масалага синхрон планда ёндошилганда кўзга ташланади.

Бошқа сўз туркумларига оид сўзларнинг ясалишида ички ясалиш умуман йўқ (Феъллардаги *бур-бура, сўр-сўра, сава-савала, теп-тепкила* типидagi кўплаб сўзларнинг ясалиш усуллари ҳам бошқади).

Демак, ички ясалиш ўзбек тили учун, умуман, агглютинатив тиллар учун характерли хусусият эмас.

2. Ўзбек тилида *-чи* аффикси қадимги даврларданок энг унумли сўз ясовчи аффикс сифатида мавжуддир. Ҳозирги ўзбек тилида шахс отлари ясовчи энг унумли аффикс асосан *-чи* аффикси бўлиб, айрим ҳоллардагина шахс отлари *-дош* аффикси воситасида ҳосил қилинади.

3. *-Чи* аффикси кўп маъноли аффикс бўлиб, ўзбек тилида, ҳозирги кунда, 20 дан ортиқ маънони ифодалаб келади. Унинг қандай маъноларни ифодалашини унга синоним бўлиб келадиган аффиксларнинг маъно хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ҳам белгиласа бўлади.

4. Ҳозирги ўзбек тилида *-чи* аффиксига *-кор (-гар)* аффикси синоним бўлиб келади. Уларнинг ўзаро синоним бўлиб келиши: а) улар қўшилиб келган сўзлар (негизлар) мавҳум тушунчаларни ифодалаб келган бўлса; б) улар қўшилиб келган сўзлар (негизлар) конкрет тушунчаларни ифодалайдиган бўлган тақдирда, бу конкрет тушунчалар, одатда, доналаб саналиши мумкин бўлмаслиги керак; в) *-кор* аффикси сифат ясовчи сифатида қўлланмаган ҳолатларда; г) ҳар икки аффикс воситасида ясалган сўзлар, одатда, эга ёки тўлдирувчи вазифасида келган (баъзи ҳоллардагина ясалмалар сифатловчи воситасида келганда улар синоним бўлиб келиши мумкин).

5. *-Чи* ва *-кор* аффикслари ўзаро синоним бўлиб келганда, таркибида *-чи* аффикси бор бўлган ясалмалар, одатда, оддий сўзлашув нутқиға хослиги нейтраллиги билан, таркибида *-кор* аффикси бор бўлган ясалмалар эса китобий услубға, расмий нутққа хослиги, бўрттириш, кучайтириш, баланпарвозлик, кўтаринкилик каби экспрессив маъноларни ҳам ифодалашига кўра фаркланиб туради. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, умуман тилда ўзлашган аффикслар ёки архаиклашган аффикслар (сўзлар ҳам) одатда экспрессив бўёққа эга бўлади, нутққа поэтиклик беради: *борар-борур, келарман-келурман-келурмен, айламоқ-айладурмен* каби. Худди шу нуқтан назардан қараганда (бу алоҳида текширишни тақозо этади), *-кор* аффиксининг экспрессивлиқни ифодалашини, тасвирий восита вазифасини ўташи қонуний ҳол бўлади.

6. *-Чи* аффикси негиздан англашилган предметни бошқарувчи, юргизувчи шахсларни ифодалаб келганда, унга *-каш* аффикси синоним бўлиб келади: *туячи-туякаш, кемачи-кемакаш, жувозчи-жувозкаш* каби. Баъзан негиздан англашилган нарсани бажарувчи шахс маъносини ифодалаб келганда ҳам шу ҳол юз беради: *меҳнатчи-меҳнаткаш* каби. Яъни ўзбек тилида: а) *-чи* аффикси конкрет тушунчаларни ифодалаб келувчи негизларға қўшилиб келиб, уни бажарувчи, юргизувчи шахс маъносини ифодалаганда; б) мавҳум тушунчани ифодаловчи сўзларға қўшилиб келиб, уни бажарувчи шахс маъносини ифодалаб келганда, унга *-каш* аффикси синоним бўлиб келади.

-Чи аффикси билан *-каш* аффикси ўзаро синоним бўлиб келганда, *-каш* аффикси воситасида ясалган янги сўзларда маъно кучлироқ ифодаланган бўлади.

7. Ҳозирги ўзбек тилида, айниқса, форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзларга ҳар иккала аффикснинг қўшилиб келиши фарқ қилади. Шу типдаги ясалмаларда кўпроқ *-кати* аффикси иштирок этиши кузатилади. Бунга сабаб ана шу ясалмалардан кўпчилигининг аслида ўша тил базасида ясалиб, сўнг ўзбек тилига ўзлашганлигидир. Шунга кўра, ўша ясалмаларнинг ўзаклари ҳам ўзбек тилига алоҳида ҳолда ўзлашган бўлишига қарамай, уларга *-чи* аффикснинг қўшиб янги ясалма ҳосил қилишига эҳтиёж сезилмайди. Шунинг учун ҳам, бундай негизларга, энди, *-чи* аффиксини қўшиб янги сўз ҳосил қилиш ғайритабiiийликни вужудга келтиради.

8. *-чи* аффикси негиздан англашилган нарсани ўрганувчи, уни ижод қилувчи, шу билан шуғулланувчи шахс маъносини ифодалаб келганда, унга *-шунос* аффикси синоним бўлиб келади.

-шунос аффикси асосан негиздан англашилган нарсани ўрганиш билан шуғулланувчи шахс маъносини ифодалаб келади. *-Шунос* аффиксининг қўлланиши ҳозирги ўзбек тилида анча кучайди. У *тўпроқшунос*, *ўсимликшунос* каби кўпгина сўзларнинг ясалишида ҳам иштирок эта бошлади. Бу икки аффикс ўзаро синоним бўлиб келганда, *-шунос* аффикси “ўрганувчи” маъносини янада бўрттириб кўрсатиши билан, олим даражасида турғаллигини ифодалаши билан *-чи* аффиксидан фарқланиб туради. Агар *-чи* аффикси негиздан англашилган предметни чалувчи шахсни, *-шунос* аффикси шу нарсани ижод қилувчи шахсни ифодалаб келса, улар ўзаро синоним бўлолмайди: *музикачи-музика чалувчи; музикашунос* – музика асарлари яратувчи.

9. *-чи* аффикси негиздан англашилган нарсани сотувчи шахс маъносини ифодалаб келганда, унга худди шу маънони аслида ифодаловчи *-фуруш* аффикси синоним бўлиб келади. Ҳозирги ўзбек тилида *-фуруш* аффикси мавҳум тушунчаларни ифодаловчи сўзларга ҳам қўшилиб келган ҳолда, сотувчи шахс маъносини ифодалай олади: *ватанфуруш* типиди. Бунда хусусият *-чи* аффикс учун характерли эмас. Шунга кўра, *-чи* ва *-фуруш* аффиксларининг ўзаро синоним бўлиб келиши: а) улар конкрет тушунчаларни ифодаловчи сўзларга қўшилиб келганда; б) негиздан англашилган нарсаларни тайёрлаш, сақлаш, сотиш одатда айнан бир киши томонидан амалга ошириладиган ҳолатларда юз беради.

10. *-чи* аффикси негиздан англашилган предметни ясовчи, тузатувчи шахс маъноларини ҳам ифодалаб келади. Бундай хусусият *-соз* аффикс учун эса асосий хусусият ҳисобланади. Шу сабабли бу аффикслар ана шу маънодаги шахс отлари ясаган пайтда ўзаро синоним бўлиб келади.

Негиздан англашилган нарсани ясовчи, тузатувчи шахс маъносини ифодаловчи сўзлар ясашда *-чи* аффикси анча камунумдир (бир нечта сўз доирасида учрайди), *-соз* аффикси эса анча унумли ҳисобланади. Ўзбек тилида *тракторчи* - *тракторсоз*, *кемачи-кемасоз* типидидаги сўзларда ҳар иккала аффикс бир хилдаги негизларга қўшилиб келишига қарамай, улар

синоним бўлолмайди. Чунки *тракторчи* ва *кемачи* сўзларидаги *-чи* аффикси негиздан англашилган нарсани юргизувчи шахс маъносини ифодаласа, *-соз* аффикси негиздан англашилган нарсани ишлаб чиқувчи шахс маъносини ифодалаб келган.

11. *-Чи* аффикси негиздан англашилган предметни пиширувчи шахс маъносини ифодалаб келганда, унга худди шу маънони аслида ифодалаб турувчи *-паз* аффикси синоним бўлиб келади. Бу ҳодиса айрим сўзлар доирасидагина содир бўлади.

12. *-Чи* аффикси шахснинг негиздан англашилган тушунча билан боғлиқ бўлган характер-хусусиятини ифодалаб келади. Худди шундай хусусият тожик тилидаги *-гўй* аффикси учун характерлидир. Шунга кўра бу аффикслар ўзaro синоним бўлиб кела олади.

13. Ўзбек тилидаги *-чи* аффикси негиздан англашилган предметни тикувчи шахс маъносини ифодалаб келганда, тожик тилидан ўзлашган, худди шу маънони ифодаловчи шахс оти ясовчи *-дўз* аффикси билан синоним бўлиб келади.

14. *-Чи* аффикси негиздан англашилган нарсани яхши кўрувчи, унга мойил шахс маъносини ифодалаб келганда, тожик тилидан ўзлашган ва айнан шу маънодаги шахс отлари ясовчи *-боз* аффикси билан синонимик муносабатда бўлади.

15. Ўзбек тилида айрим сўзлар доирасида *-чи* аффиксига *-бон* (*зиндончи-зиндонбон*), *-дон* (*сиёсатчи-сиёсатдон*), *-хўр* (*қасамчи-қасамхўр*), *-хон* (*муштумчи-муштумхон*), *-дор* (*ижарачи-ижарадор*), *-дош* (*суҳбатчи-суҳбатдош*, *иттифоқчи-иттифоқдош*) аффикслари синоним бўлиб келиши кузатилади.

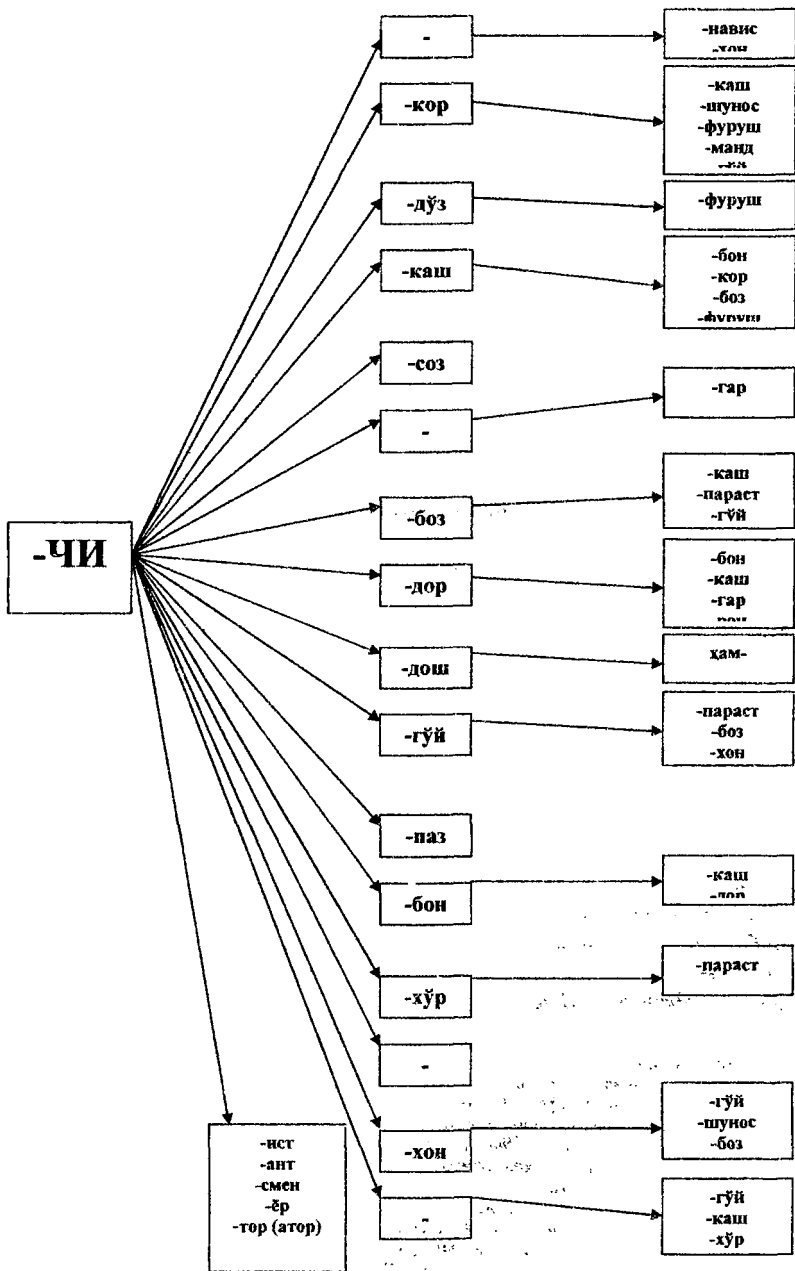
16. Ҳозирги ўзбек тилида *-чи* аффикси рус тилидан ўзлашган сўзларга ҳам кўшилиб кела олади ва улардан янги сўзлар ясади. Бу эса унинг рус тилидаги ясалмалар таркибида ўзлашган шахс отлари ясовчи аффикслар билан синонимик муносабатда бўлиши учун имконият яратади. *-Чи* аффиксининг энг кўп миқдорда *-ист* аффикси билан, ундан камроқ миқдорда *-ант* аффикси билан синонимик муносабатда бўлишини кўраимиз.

17. Ўзбек тилидаги *-дош* аффикси ҳам кўп маъноли аффикс бўлиб, одатда негиздан англашилган тушунча билан боғлиқ ҳолда биргалик маъносини ифодаловчи шахс отлари ясади. Худди шундай маънони ифодлаш тожик тилидан ўзлашган *ҳам-* аффикси (олд кўшимча) учун характерлидир. Ҳозирги ўзбек тилида *-дош* аффикси кўпроқ ўз қатламга оид сўзларга кўшилиб келгани ҳолда, ўзлашган сўзларга ҳам кўшилиб кела олса, *ҳам-* аффикси кўпроқ тожик тилига, араб тилига оид сўзларга кўшилиб келган ҳолда учраган ҳолда, ўзбек тилига оид сўзларга ҳам кўшилиб келади. *-Дош* ва *ҳам-* аффикслари асосан биргалик маъносини ифодалаб келганда, ўзарo синоним бўлиб келади. *-Дош* аффикси *равшидош*, *сифатдон*, *ундош* каби сўзлар таркибида қўлланганда унга *ҳам-*

аффикси синоним бўлиб келолмайди. Бу ички аффикс ўзаро синоним бўлиб келганда, *ҳам*- аффикси воситасида ясалган сўзлар экспрессив бўёққа эга эканлиги, шунга кўра, китобий услубга хосланганлиги, тарихийликни ифодалашига ва маънони бироз бўрттиришига кўра ажралиб туради.

18. Ўзбек тилига тожик тилидан ўзлашиб қолган шахс отлари ясовчи аффикслар, ўзбек тилидаги *-чи* аффикси билан синонимик муносабатда бўлиш билан бирга, улар ўзаро ҳам синонимик муносабатда бўладилар. Бунда, айниқса, *-кор* аффикси билан *-қаш*, *-боз*, *-фуруш* аффиксларининг, *-боз* ва *-хўр* аффикслари билан *-параст* аффиксининг синонимик муносабати характерлидир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги шахс отлари ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатини қуйидагича чизишда кўрсатиш мумкин.

2 БОБ. СИФАТ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ (МАЪНОДОШЛИГИ)

2.1. ОТ ТУРКУМИДАГИ СЎЗЛАРДАН СИФАТЛАР ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР МАЪНОДОШЛИГИ

От туркумидаги сўзлардан сифатлар ясовчи аффиксларнинг аксарияти негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келади.

Ўзбек тили дарсликларига ва сифат ясовчи аффиксларга бағишланган махсус илмий ишларда негиздан англашилган объектга эгалликни ёки ортик даражада эга эканликни ифода этувчи аффикслар сифатида *-ли, -дор, -дон, -сер, ба-, -чан, -манд* каби от туркумидаги сўзлардан сифат ясовчи аффикслар қайд этилади.¹²⁴ Худди шундай вазифани бажарувчи яна *-кор, -нок, -той* каби аффикслар ҳам мавжуд.

От туркумига оид сўзлардан сифат ясаб негиздан англашилган объектга эгалликни ифода этувчи *-ли* ва *-дор, -ли* ва *-сер, -дор* ва *-сер, -ли* ва *ба-* аффикслари ўзаро синонимик муносабатга фаол ҳолатда киришади. Шунинг учун уларга қуйида алоҳида-алоҳида тўхтаб ўтамыз. Қолганларининг эса ўзаро синонимик муносабатга киришуви айрим ўринлардагина учрайди. Шунинг учун *-ли, ба-* ва *сер-* аффикслари билан синонимик муносабатга киришган аффиксларни уч гуруҳда таҳлил қилиб ўтамыз.

Мазкур аффикслар иккидан ортик миқдорда ўзаро синонимик муносабатга киришган ўринлар ҳам мавжуд. Бу ҳақда қуйироқда фикр юритамиз.

I. –ЛИ ВА –ДОР АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

От туркумига оид сўзлардан сифат туркумига оид сўзлар ясовчи *-ли* аффиксига ўз ўрни билан *-дор* аффикси синоним бўлиб келади. Бу, албатта, шу аффиксларнинг ўзакка қўшилиб, илова қилувчи маънолари билан боғлиқдир. *-Ли* аффикси воситасида от туркумига оид сўздан сифат ясалар экан, асосан негиздан англашилган объектга эга эканлик ифода этилади.¹²⁵ Масалан: *Бошлари сеҳрли садолар таъсири билан майин, аста*

¹²⁴Хозирги замон ўзбек тили. Т., “Фан”, 1957;

Р.Р.Сайфуллаев, Ф.С.Убаева. Сўз ясаш усуллари ҳақида қўлланма, Б., 1958;

З.Маъруфов. Сўз сосаи, от ва сифат, Т., “Фан”, 1956;

А.Н.Қононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М., -Л., «Наука», 1960;

Хозирги ўзбек адабий тили, Т., “Фан”, 1966 й..

¹²⁵1945, 34-35-бетлар; А.Киссен. Краткий грамматический справочник по узб.яз. Т., -Б., «Узпедгиз», 1950. НА.Басқаков, Каракалпакский язык, П.М., «Наука», 1952; Г.И.Рамstedт. Введение в альтайское языкознание, М., «Иностранная литература», 1957; Ф.Г.Исхаков. Наблюдение по лексике в области прилагательных и торжских языков. сб. «Исторического развитие лексики торжских языков». М., «Наука», 1961, 178 б.; К.М.Мусасв. Грамматика Каранымского языка, М. «Наука», 1964, 88 б.; Современный татарский лит.яз. М. «Наука» 1969, 163 б. Грамматика Азербайджанского языка, под.общ.ред. М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севоряна, Б., 1971, 62 б. ва бошқалар.

чилиқалди (Ойбек); *Тузга ўрнига олтин ҳошияли ёқут солиб тақилгандир* (Г.Ғулом); *Миннатли ошинг ошидан, теккизма иллат тошидан* (Чархий); *Шунда йигитнинг белидаги гулбанд соғли тичоқ, чарм попукли қин ва шим чўнтагига учи тақиб қўйилган мис чойнак кўриниб турарди*. (П.Қодиروف).

Бу мисоллардаги *сеҳрли, хошияли, миннатли, соғли, попукли* сўзларида *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга эга эканликни ифода этиб келяпти. *-Ли* аффикси бундан бошқа маъноларни ҳам ифодалайди. Шунингдек, *-ли* аффиксининг бошқа функцияларини бажариб келиши ҳақида ҳам ҳар хил фикрлар бор. Жумладан, Н.А.Баскаков *-ли* аффиксида сифат ясаш билан бирга, бошқа хусусиятлар ҳам бор деб, кўрсатади.¹²⁶; В.М.Насилов, *-ли* аффикси сўзларни ўзаро боғлаш учун хизмат қилади, дейди¹²⁷; М.З.Закиев ва Ф.А.Ғаниевлар эса бу аффиксни келиши аффикслари қаторига киритиш керак, деб кўрсатадилар¹²⁸; Бироқ унинг негиздан англашилган объектга эга эканликни ифодалаш хусусияти тилда бошқа хусусиятларига нисбатан жуда кенг тарқалган. Буни М.Қўлдошев, Б.Исабеков ва К.Шарипова фикрлари ҳам тасдиқлайди¹²⁹;

Бизнинг қўлимизда тўпланган карточкалардан 1200 таси *-ли* аффикси воситасида ясалган сўзлар учун олинган бўлиб, ундан 1140 таси, яъни 95 % даги мисолда бу аффикс негиздан англашилган объектга эга эканликни ифода этади. *-Ли* аффикси худди шу, кенг тарқалган маъноси билан қўлланганда *-дор* аффикси унга синоним бўлиши мумкин.

-Дор аффикси тилшуносликка оид адабиётларда қайд этилишича, от туркумига оид сўзга қўшилиб келиб, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифода этади.¹³⁰ Масалан, *Эшик очилиб, қизғиш сочили, сепкилдор қиз бош суқди* (Ў.Ҳошимов); *Маймунга ўхшаш жундор бир фаришта Тўхтаевга йўл кўрсатди* (Мирмуҳсин); *Қарчигайни Мирёқубга топширгач, панжарадор айвонга чиқди* (Мирмуҳсин); *Муюлишдан қора, ёлдор от йўрғалаб келди* (П.Қодиروف).

Бу мисоллардаги *сепкилдор, жундор, ёлдор, панжарадор* сўзлари негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифода этиб келган.

¹²⁶Н.А.Баскаков. Тюркские языки. (Общ. сведения и типологическая характеристика), языки народов СССР, II, М., "Наука" 1966.

¹²⁷В.М.Насилов. Аффиксы включения. В сб. «Вопросы языка и литературы стран Востока», М., 1958, стр.36.

¹²⁸М.З.Закиев. Форма обладания и отсутствия в тюркских языках. «Лингвистический сборник», Т., 1971, стр.23; Ф.А.Ғаниев. О синтетических и аналитических падежах в тюркском языке, «Вопросы туркологии», Казань, 1970, стр.78.

¹²⁹М.Қўлдошев. *-ли* аффиксининг маъно ва вазифалари ҳақида. "Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги масалалари", Тошкент, 1973, 213-217-бетлар; М.Исабеков. Антоним компонентларидан бир аффикс воситасида антоним вужудга келиши. Шу тўплам, 177-189 бетлар; К.Шарипова. *-ли* сифат ясовчи аффиксининг фонетик ривожланиши ва функционал хусусиятлари, юқоридаги тўплам, 172-176 бетлар.

¹³⁰У.Турсунов, Ж.Турсунов, Ш.Рахматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, "Ўқитувчи", 1965, 38-бет.

-Дор аффиксини кўпгина тилшунослар фақат шахс оти ясовчиси деб ҳисоблайдилар.¹³¹ Яна бир туркум тилшунослар эса бу аффиксни шахс оти ясовчиси деб қарагани ҳолда, аслида сифат туркумига оид сўзлар ясовчи эканлигини ва ҳозир ҳам унинг изи бор эканлигини кўрсатадилар.¹³²

Бу аффикс ўзбек тилига тожик тилидан сифат ясовчи аффикс ҳолида қабул қилиниб, худди шу вазифа билан фаол қўлланади. Шу аффиксли шахс отлари эса сифатларнинг субстантивацияси натижаси деб қаралиши керак.

-Ли аффикси негиздан англашилган объектга эга эканликни ифода этишига, -дор аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифода этишига, яъни иккала аффикс икки хил маънони ифода этишига қарамай, улар бир хил негизга ҳам қўшилиб кела олади. Бироқ, бундай ҳолатда улар воситасида бир негиздан ясалган сўзлар ўзаро синоним бўлиб келиши билан бирга, маъноларидаги лексик-семантик вариантларига кўра фарқланиб туради. Масалан: *Кабинетга тўладан келган мўйловдор, қувноқ бир одам кириб келди.* (Мирмуҳсин); *Хой, биродарлар, битта-битта чиқинглар, - деди бир мўйловли киши, - ахир, эшик тор, ҳамма сизмайдику.* ("Тошкент оқшоми").

Бу мисоллардаги *мўйловдор* ва *мўйловли* сўзларида -ли ва -дор аффикслари синонимик муносабатга киришганлигига қарамай, уларнинг маъно қирраларига кўра фарқланиши яққол сезилиб турибди. Чунки, -дир аффикси воситасида ясалган *мўйловдор* сўзида ана шу эга эканлик маълум даражада бўрттириб кўрсатилган. Мўйловга эгалик ҳар хил бўлади. Бунда унинг мўйлови кичик бўлиши ҳам, катта бўлиши ҳам, узун ёки шоф бўлиши ҳам мумкин. Лекин мўйловдор кишининг мўйлови қуюқ, узун ва савлатдор бўлади. Кўриниб турибдики, *мўйловли* ва *мўйловдор* сўзларининг маъно қирралари (ҳажми) ўзаро кескин фарқ қилади.

-Ли ва -дор аффикслари шундай, ўзига хос маъно қирраларига кўра фарқлангани ҳолда, ўзаро синонимик муносабатга киришади. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Қиёсланг: *"Ялтираган паркет полга нағалла этик пошналари шақ-шуқ этиб урилди.* (П.Қодиров); *Энди уйнинг ўртасида катта хонтахта келтирилиб, устига Морозов фабрикасида чиқарилган каттакон гулдор дастурхон ётилди.* (М.Исмоилий); *Ҳалиманинг бошидаги гулла рўмол анча оқаринқираган (Ойдин); Ҳажси сизни Тошкентнинг катта пулдор бойваччаларига қўймоқчи* (Ғ.Ғулум). Бу мисоллардаги *нағалли* сўзи билан *нағалдор* сўзидаги, *гулли* сўзи билан *гулдор* сўзидаги, *пулли* сўзи билан *пулдор* сўзидаги -ли ва -дор аффикслари

¹³¹З.Маъруфов. Сўз состави ва сифат. Т., 1956. Ҳозирги замон ўзбек тили. Т., 1957. А.К.Боровков, Краткий очерк грамматики узб.языка. «Узбекско-русский словарь» М., 1969, 691 б. З.М.Маъруфов. Словообразовательные и словоизменительные аффиксы узбекского языка. «Узбекско-русский словарь», М., 1959, 719 б.

¹³²И.А.Киссен. Краткий грамматический справочник по узб. языку Т. -Б., 1950. А.Н.Кононов. Грамматика совр.узб.лит-го языка. М., -Л., 1960. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили. Т., 1966. М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов. Ўзбек тили. Т., "Ўқитувчи", 1970.

мъно кирраларига кўра фарқланган ҳолда ўзаро синонимик муносабатга киришган.

–*Дор* аффикси баъзан айрим негизлар билан бирга келиб, унда инглашилган объектга эга эканликнигина ифода этади. Бундай ҳол тожик тилида тўғридан-тўғри –*дор* аффикси билан ясалган сўзнинг ўзбек тилига қабул қилиниши натижаси бўлади. Шунинг учун ҳам, –*дор* аффикси кўшилиб фақат эгалик ифода этиб келган ўзақлар араб ёки кўпроқ форс-тожик тилларига хос бўлади. Бунинг устига –*дор* аффикси асли форс-тожик тилларига оид бўлиб, у “эга бўлмоқ” маъноли *доштан* феълидан келиб чиққан.¹³³ Ўзбек тилига қабул қилинган, –*ли* аффиксининг дублетига айланиб қолмаслик учун семантик дифференциацияга учраган.

–*Дор* аффикси кўшилиб келган ўзақ ҳам ўзбек тилига қабул қилинган бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда ундан –*ли* аффикси ҳам сифат туркумига оид сўзлар ясаши мумкин. Бу ўринда –*ли* ва –*дор* аффикслари негиздан инглашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келади ва шу маънога кўра улар ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилади: *Нима қилдинг дегин, 65 та зотдор сизрни рўйхатдан ўчириб, сводкада кўрсатмай кўя қолдим.* (“Муштум”); *Бу ерда 120 та зотли сизир боқилаётир* (“Совет Ўзбекистони”). Бу мисоллардаги *зотли* ва *зотдор* сўзларида –*ли* ва –*дор* аффикслари бир ҳилда, негиздан инглашилган объектга эга эканликни ифодалаб келган. Кўриниб турибдики, бу сўзларнинг ўзаги бўлган *зот* сўзи форс-тожик тилларига хос. Шундан хулоса чиқариб, *зотдор* сўзи форс-тожик тилларининг ўзида ясалган ва бу сўздаги –*дор* аффикси ўзақдан инглашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни эмас, балки унга эга эканликни ифодалаб турибди дейиш мумкин. Шу ҳолича ўзбек тилига ҳам қабул қилинган. Ўзбек тилида *зот* ўзагига худди шундай эга эканлик маъносини ифодаловчи –*ли* аффикси кўшилиш орқали *зотли* сўзи ясалган. Бу ўринда –*ли* ва –*дор* аффикслари ўзаро синоним бўлиб келган.

Ўзбек тилида –*ли* ва –*дор* аффиксларининг бундай йўл билан синонимик муносабатда бўлиб келишлари учун яна бир қанча мисоллар кўрсатиш мумкин. Қиёс қилинг: *Тез семирадиган, турли касалликларга чидамли насли балиқлар келтирилди.* (“Сов. Ўзбекистони”); *Ҳозирги кунда ферма аъзолари наслдор сизирлар сонини кўпайтириш учун астойдил ҳаракат қилмоқдалар.* (“Т. оқшомн”); *Тош Чоршанба шоир куйлаган “Гўрўғли Султон” достонида Биби ҳилал сув кўпригидан ҳомилали бўлган, яъни Гўрўғли отасиз туғилган, дейлади.* (“Фан ва турмуш”); *Ҳомилалар аёллар билан консултациялар олиб бориш учун махсус хона ажратилди* (“Т. оқшомн”). Бу мисоллардаги насли сўзи билан наслдор сўзи, ҳомилали сўзи билан ҳомилалар сўзида –*ли* ва –*дор* аффикслари ўзаро синонимик

¹³³ «Таджикско – русский словарь» под ред. М.В.Рахими и Л.В.Успенской. М., ГИИиНС, 1954, 134 бет.

муносабатга эга. Улар ўртасида маълум даражада услубий фарқ бор, холос. Яъни *наслдор* ва *ҳамиладор* сўзлари кўпроқ поэтик услубга хосдир.

Демак, *-дор* аффикси билан ясалган сўзлар тожик тилидан тайёр холда қабул қилинган, шу билан ўзак ҳам ўзбек тилига ўзлашган бўлиб, негиздан англашилган объектга эга эканликни ифодаловчи *-ли* аффикси билан сифат туркумига оид сўз ясалса, *-ли* ва *-дор* аффикслари синонимик муносабат ҳосил қилади.

-Ли ва *-дор* аффикслари айрим негизларга қўшилганда, иккиси ҳам негиздан англашилган объектга эга эканликни ифодалайди. *-Ли* ва *-дор* аффикслари қўшилган сўз эса ўз лексикага оид бўлиши мумкин. Бирок улар қўшилган ўзак мавҳум маъноли от бўлиб, кўплик, ортиклик маъноларини бериш хусусиятига эга бўлмайди. Бундай негизларга қўшилган *-ли* ва *-дор* аффикслари негиздан англашилган объектга эканлик маъносини илова этиш билан чегараланадилар. Аммо *-дор* аффикси ўзининг эга эканлик маъноси билан бирга эмоционалликни ҳам ифодалаши билан фарқланиб туради. *-Ли* ва *-дор* аффиксларининг ўз семантикасига кўра бир хил бўлиши ва фақат эмоционалликка кўра фарқланиши, уларнинг ўзаро синоним бўлишини таъминлайди: “*Кўча боғи*” унинг овозига қўшилиб ажойиб бир кувноқлик, жозибали бир жўшқинлик билан *теварак-атрофда*, *узоқ-узоқларда*, *кенг фазоларда янгради* (М.Исмоилий); *Муқимийдек одобли*, *хушёр ва жозибадор кувё-ўял керак эди*. (С.Абдулла). Биринчи мисолдаги *жозибали* сўзида *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга эга эканликни ифода этиб турибди. Бунда субъектнинг муносабати ўз эмоционал ифодасини топмаган. Иккинчи мисолдаги *жозибадор* сўзида *-дор* аффикси эса негиздан англашилган объектга эга эканлик маъноси билан бирга, субъектнинг ижобий муносабатини ҳам қўшиб ифода этапти. Ўзак семантикаси эса кўплик ёки ортикликни бериш хусусиятига эга эмас. Агар ўзак шундай хусусиятга эга бўлганда эди, *-дор* аффикси бундай негизларга қўшилиб, унинг ортиклик маъносини ифодалаб келарди. Ўзбек тилида кўплик ва ортиклик бериш хусусиятига эга бўлмаган тушунча ифодаловчи сўзларга *-дор* аффикси қўшилиб келганда эса асосан эгалик маъносидаги сифатлар ясаиди ва эмоционалликни билдиради. Шу билан у семантик жиҳатдан *-ли* аффиксига тенг келади, у билан синонимик муносабатда бўлади. Бунга яна бир қанча мисоллар келтиришимиз мумкин. Қиёс қилинг: *Йигитлар уни Мишанинг онаси кечаги кўркам*, *хусли аёл эканини базўр фарқ қилдилар* (Ойбек); *Уйдан Ўрмонжоннинг хотини – тўлагина*, *ҳийла хусндор жувон чиқиб келди* (А.Қаҳҳор); *Пулатов ярали кўлини боғлатди-да*, *хайрлашиб чиқиб кетди* (“Сов. Ўзбекистони”); *Камтир Мирзаевни яна ўнди*, *ярадор оёғини силади* (А.Қаҳҳор); *Ўзбек бадийи читгарлигига салмоқли ҳисса қўшди* (“Ўзб.сов.энциклопедияси”); *Битта кичкина салмоқдор чамадонни ўз хонасига олиб кириб*, *кароватининг тагига тикиб қўйди* (П.Турсун); Бу мисоллардаги *хусли* сўзи билан *хусндор*, *ярали* сўзи билан *ярадор* сўзида,

салмоқли сўзи билан салмоқдор сўзида *-ли* ва *-дор* аффикслари ўзаро синонимик муносабатга эга бўлади. Аммо *-дор* аффикси ўзининг эмоционал бўёғи, яъни субъектнинг объектга нисбатан ижобий муносабатини акс эттириши билан фарқлини туради.

Демак, *-ли* ва *-дор* аффиксларининг кўплик ва ортиклик бериш хусусиятига эга бўлмаган тушунча ифода этувчи ўзакка кўшилиб келса, ўзаро синонимик муносабатга киришади. Улар ўзакдан англашилган объектга эгаликни ифода этиб, *-дор* аффикси эмоцияни ҳам акс эттиради.

Ўзбек тилида *-ли* ва *-дор* аффикслари маълум объектда табиий ҳолда мавжуд бўлган объектни ифода этиб келган сўзга кўшилиб, ундан сифат туркумига оид сўз ясайди. Ўзакдан англашилган объект аслида мавжуд экан, мазкур аффикслар воситасида эгаликни ифодалашга эхтиёж бўлмайди. Шунинг учун *-ли* ва *-дор* аффикслари бундай сўзларга кўшилиб келганда, негиздан англашилган объектга ортик даражада эга эканликни ифодалайдиган маъно беради. Бу нарса унинг худди шундай хусусиятга эга бўлган *-дор* аффикси билан синонимик муносабатга киришишига имкон беради. Аммо *-ли* аффикси бундай негизларга кўшилганда фақат негиздан англашилган объектга ортик даражада эга эканликни ифодаласа, *-дор* аффикси ортик даражада эга эканлик билан бирга эмоцияни ҳам ифодалайди. Масалан: *Ўттиз ёшлар чамасидаги қора тўридан келган яғринли бир қассоб йигит кела, бир калла уриб, орқасига чархпалак қилиб йиқитди* (Ғ.Ғулом); *Машинадаги юк устига тўшалган брезентда симоби чакмон кийган, қалин қошлари бир-бирига туташиб кетган, яғриндор, қорамғиз йигит ёнбошлаб ётибди.* (П.Қодиров). Биринчи мисолдаги *яғринли* сўзида *-ли* аффикси йигитнинг яғринга эга эканлигини эмас, балки йигитнинг кенг яғринга, нормал ҳолатдагидан кўра ортик даражадаги яғринга эга эканлигини ифодалаган. Негиздан англашилган объект аслида мавжуд бўлганлиги сабабли *-ли* аффикси ана шу мавжуд нарсанинг ортиклигини ифодалаш учун хизмат қилган. Кейинги мисолдаги *яғриндор* сўзида *-дор* аффикси ифодалаган маъно анча кучли. *Яғриндор* сўзи йигитнинг фақат яғринга ортик даражада эга эканлигини ифодалаётгани йўқ. Балки кенг яғриннинг унга ярашиб турганлигини, яъни субъектнинг муносабати унга нисбатан ижобий эканлигини ифодалаган.

Бу фарқни куйидаги мисолларда ҳам кўриш мумкин: *Султон Алиевич қайнатасини ёнлаб ўтиб, катта ёнғоқ панасида чала-ярим кўринаётган кўкракдор иморат томон шошилди* (С.Анорбоев); *Юзи қорачадан келган, унга новча бўлмаган, аммо кўкракли, келишган бир йигит ўртага чиқди* (М.Исмоилий); *Ҳожжи хола узукни этдор синчаловига ўткази туриб ҳиринглади* (М.Исмоилий); *Этли бармоқларига узук ҳам ярашмайди* (Ойдин). Бу мисоллардаги *кўкракли* сўзи билан *кўкракдор* сўзида, *этли* сўзи билан *эtdор* сўзида *-ли* ва *-дор* аффикслари негиздан англашилган объектга ортик даражада эга эканликни ифода этади. *-Дор* аффикси эса унга эмоционал бўёқ ҳам кўшиб акс эттиради. Бундай ҳолни

елкали/елкадор, думбали/думбадор, гўшти/гўштор, бўйли/бўйдор каби сўзларида ҳам кўриш мумкин.

Демак, *-ли* аффикси предметда аслида мавжуд объектив ифодаловчи сўзларга кўшилиб келганда, негиздан англашилган объектга ортик даражада эга эканлик маъносини ифодалайди ва худди шу ўринда *-дор* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади. Аммо *-дор* аффикси ўзининг эмоцияни ифодалаш хусусияти билан фарқланиб туради.

Ҳозирги ўзбек тилида шундай сўзлар ҳам борки, улардан *-ли* аффикси сифат ясагани ҳолда, *-дор* аффикси эса улардан умуман сифат ясай олмайди. *-Дор* аффикси *-ли* аффиксига кўшила олиши мумкин бўлган ўзакларга кўшила олмаслигини уч нуқтаи назардан изоҳлаш мумкин:

1. Ўзак ва аффиксининг семантикаси нуқтаи-назардан;
2. Грамматик нуқтаи-назардан;
3. Семантик-грамматик нуқтаи-назардан

1. *-Ли* аффикси кўшилган негизга *-дор* аффикси кўшила олмаслигининг асосий сабаби негиздан англашилган объектнинг миқдор жиҳатдан бирдан ортик, ҳажм жиҳатдан маълум нормадан ортик бўлиши мумкин эмаслигидир. Агар негиздан англашилган объект предметда миқдор жиҳатдан бирдан ортик, ҳажми жиҳатдан ёки бирор хусусиятига кўра, нормадан ортик бўла олмас экан, бундай ўзакларга *-дор* аффикси кўшила олмайди: *дўптли одам, дўптли йигит* дейиш мумкин бўлгани ҳолда, *дўптидор одам, дўптидор йигит* дейиш мумкин эмас; Яна, *чопонли киши, паранжшли аёл* дейиш мумкин, аммо *чопондор киши, паранжидор аёл* дейиш мумкин эмас; Чунки бир кишида битта дўппи, битта чопон ёки паранжи бўлади. Юқоридаги мисолларда *-ли* аффиксининг семантикаси ўзак семантикаси билан мос. Шунинг учун *-ли* аффикси мазкур негизга кўшила олган. *-Дор* аффиксининг семантикаси эса ўзак семантикаси билан мос эмас. Демак, *-дор* аффикси бундай ўзакларга кўшила олмайди: *Шунда йигитнинг белидаги гулбанд сопли тичоқ, чарм потукли қин ва шим чўнтагига учи тиқиб кўйилган мис пойнак кўриниб турарди* (П.Қодиров); *Сумкали йигит қизга бир қараб кўйди-да, йўлида давом этди* (“Т. оқшоми”). Мисолларда учраган *сопли* ва *сумкали* сўзларидаги *-ли* аффикси ўрнида *-дор* аффиксини ишлатиб бўлмайди.

2. *-иқ, -ув, -р (-ар)* аффикслари билан тугаган негизларга *-ли* аффикси кўшила олгани ҳолда, *-дор* аффикси кўшила олмайди. Ўзбек тилидаги шу аффикслар билан тугаган сўзларга *-дор* аффикси кўшила олмаслигининг ўз сабаби бор. *-Дор* аффикси от туркумига оид сўзлардан сифат туркумига оид сўзлар ясаши мумкин бўлгани ҳолда, феълнинг ҳаракат номи ва сифатдош шакллари билан сифат ясай олмайди. Бироқ *чиқим* сўзига *-дор* аффикси кўшилиб келиб, сифат ясайди: *чиқимдор* типиди. Бу ўринда *чиқим* сўзи ҳаракат номи эмас, балки отдир. Шунга кўра, ундан сифат ясаши мумкин.

Бошқа ўринларда эса *-им* аффикси билан тугаган сўзларга *-дор* аффикси қўшила олмайди. Шунингдек, *-р (-ар)* аффикси билан тугаган *ишонар* сўзи феълнинг сифатдош формасида бўлгани учун, бу сўзга *-ли* аффикси қўшилиб, сифат ясагани ҳолда, *-дор* аффикси қўшилиб кела олмайди. Яна *-иқ* аффикси воситасида ясалган *ётиқ, очиқ* каби сўзлардан *-дор* аффикси сифат туркумига оид сўзлар ясай олмайди. Агар *қил* сўзидан *-иқ* аффикси воситасида от ясалса, унга *-дор* аффикси қўшила олган бўлар эди: *қилиқдор жувон, қилиқдор ўйинчи* каби. Кўриниб турибдики, охири *-иқ* аффикси билан тугаган сўзлар от туркумига оид бўлса, уларга *-дор* аффикси қўшилиб кела олади. Агар улар сифат, равиш ёки феъл туркумига оид сўзлар бўлса, *-дор* аффикси қўшилиб кела олмайди. Мисоллар: *Гожибой қизил алвон ёпиқли стол ёнига чиқди* (П.Турсун); *Қоронғи кечанинг кўркувли қўйнида бир жуфт ханжар каби кўзлари қабал-милод достонларнинг аждарларини эслатади* (Ф.Ғулом); *А.Ҳидоятлов ҳокимни ташқи жиҳатдан кўримли, ҳатто ёқимли, ҳаракатлари нафис, ўзига яраша ақл идрокли қилиб кўрсатса, у учига чиққан фирибгар, разил, золим жанини ишонарли фош этди* (“Ўзб.сов.энциклопедияси”); Мисоллардаги *ёпиқли, кўркувли, кўримли, ёқимли, ишонарли* каби сўзларда *-ли* аффикси ўрнида *-дор* аффикслари кела олмайди.

Демак, *-дор* аффиксининг юқоридаги сўзларга қўшила олмаслигига сабаб, шу сўзларнинг от туркумига оид сўзлар эмаслигидир. Яъни, *-дор* аффикси от туркумига оид сўзлардан (сифат туркумига оид сўзлардан) сифат туркумига оид сўзлар ясай олгани ҳолда, бошқа туркумларга оид сўзлардан сифат ясай олмайди. Шу грамматик сабабларга кўра, *-ли* аффикси билан бу ўринда синонимик муносабатга киришмайди.

3. *-Ли* аффикси қўшила олган ўзакка *-дор* аффиксининг умуман қўшила олмаслигига ўзакнинг семантик-грамматик ҳолати ҳам сабаб бўлади: *Барги беш бўлакчали, кам кертikli, тўқ яшил рангдаги ўсимликдир* (Ўзб.сов. энциклопедияси); *Эғнида кам гулли нопормон кўйлак, бошида рангсизгина рўмол* (Ойдин); *Кўп болали оналарга гамхўрлик* (“Коммунизм йўли”); *Қирра бурунли, кенг елкали, ориққина ишгит қуловининг орқасини қашлаб туриб гап қотди* (М.Исмоилий). Келтирилган мисоллардаги *бўлакча, керттик, гул, бола, бурун, елка* каби сўзларга *-ли* аффикси қўшилиб келган. Аммо бу мисоллар таркибида бўлса, *гул, бурун, елка* сўзларига *-дор* аффикси қўшилиб келар эди: *гулдор, бурундор, елкадор* каби. *Бўлакча, керттик* каби сўзларга *-дор* аффикси бошқа мисоллар таркибида келганида ҳам қўшила олмайди. Буни икки хил изоҳлаш мумкин: а) сўз таркибида камликни, кичикликни ифодаловчи бирорта восита – аффикс бўлса, бундай сўзларга *-дор* аффикси қўшила олмайди. Яъни *-дор* аффикси, умуман кийрайтириш аффикси қўшилган сўзларга қўшилмайди. Чунки бу аффикс ўзбек тилида камлик, кичиклик маъносига тескари бўлган ортиқлик, катталик маъносини ифодалайди. Шунга кўра, *-дор* аффикси *бўлакчи, керттик, камтик* каби сўзларга қўшила

олмайди, *-дор* аффикси кўшилмоқчи бўлган сўз семантик жиҳатдан унга мос эмас,¹³⁴

б) Олдида *кам, оз, кичик, катта, кенг, кўп* каби аниқловчилари бор болган сўзларга *-дор* аффикси кўшилмайди. Чунки, биринчидан, олдида, *кам, оз, кичик* типидagi аниқловчилари бор экан, улар англатган маънога тескари бўлган маънони ифодаловчи *-дор* аффиксининг бундай сўзларга кўшилиши мумкин эмас. Яъни бир вақтнинг ўзидa ҳам объектга ортиқ даражада эга эканликни, ҳам объектга кам даражада эга эканликни ифодалаш мумкин эмас, иккинчидан, модомики, олдида объектнинг бирор жиҳатдан ортиқ даражада эканини кўрсатувчи *кенг, кўп, йўгон, узун, катта* каби аниқловчилари мавжуд экан, бундай сўзларга ортиқ даражада эга эканликни ифодаловчи *-дор* аффиксини кўшишга эҳтиёж йўқ. Кўриниб турибдики, *-дор* аффиксининг юқоридagi сўзларда *-ли* аффикси ўрнида қўллана олмаслигига сабаб: биринчидан, сўзлар таркибидa маълум грамматик кўрсаткичнинг борлиги ёки сўзлар олдида юқоридagi каби аниқловчиларнинг мавжудлиги бўлса, иккинчидан, шу аниқловчилар ва кўрсаткичларнинг семантик хусусияти билан *-дор* аффикси семантикасининг мос келмаслигидир.

Демак, *-дор* аффикси *-ли* аффикси ўрнида ана шу уч ҳолатда кела олмайди ва шунга кўра, у билан синонимик муносабатга киришмайди.

Хуллас, ўзбек тилида *-ли* ва *-дор* аффикслари:

а) негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келганда, ўзаро синонимик муносабатга киришади;

б) негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаганда, ўзаро синоним бўлиб келади. Улар ўзаро шу икки маъно доирасида ўзаро синонимик муносабатга киришганда, *-дор* аффикси *-ли* аффиксидан:

1) маъно қиррасига кўра; 2) услубий қўлланишига кўра; 3) эмоция ифодадай олишига кўра фарқланиб туради.

2. *-ЛИ* ВА *СЕР-* АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

Ҳозирги ўзбек тилида *-ли* аффикси айрим ҳолларда негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканлик маъносини ҳам ифодалаб келади.¹³⁵ *-Ли* аффикси ана шундай маънони ифодалаб келганда, *сер-* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қила олади.

¹³⁴И.Кўчкортоев. Валентлик ва семантик мослашув. *-Ўзбек тилшунослиги ва стилистикаси масалалари*, ТошДУ илмий асарлари. № 648, 1980, 17-21-бетлар.

¹³⁵Қаранг: Ё.Тожиёв. *Ўзбек тилида -ли, -дор, сер-* аффиксларининг ўзаро синонимияси. *Ўзбек тили стилистика масалалари*. Т., ТошДУ, илмий асарлари 1972, 181-186 бетлар.

-*Ли* ва *сер-* аффиксларининг айрим ҳолларда маъно жиҳатдан тенг келиб, ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилишини айрим тилшунослар ҳам йўл-йўлакай айтиб ўтган.¹³⁶

Филология фанлари кандидати З.М.Маъруфов от туркумига оид сўзлардан сифат туркумига оид сўзлар ясовчи унумли *сер-* аффикси аслида тожик тилига оид бўлиб, ўзбек тилига аффикс (префикс) сифатида ўзлашган деб кўрсатади.¹³⁷ Бошқа адабиётларда эса бу аффикснинг ўз ва ўзлашган қатламларга оид отларга қўшилиб келиши, негиздан англашилган объектнинг ортиқлиги ва мўллитини ифодалашни қайд этилади.¹³⁸

Сер- аффикси асосан ўзақдан англашилган объектнинг миқдорий жиҳатдан ортиқлигини билдириб келади. Айрим ҳолларда миқдорий ортиқлик ҳажм билан боғлиқ ҳолда ифодаланган бўлиб, бир вақтнинг ўзида ҳажм ва миқдор ортиқлиги ифодаланиши мумкин: *Сабоҳат чорва илмини яхши билар, бу тоғда яхши кўпаядиган серғўшт ҳисор зотини хиллашга тиришар* эди (П.Қодиров); *Агар ҳозир зигир ёғига серғўшт қилиб, битта ош тишириб берсам, қил кўприкдан ўтармиканман?* (“Афанди латифалари”). Биринчи мисолдаги *серғўшт* сўзи негиздан англашилган объектнинг сон жиҳатдан ортиқлигининг эмас, ҳажм билан боғлиқ бўлган яхлит миқдорий ортиқликни ифодалаган. Иккинчи мисолдаги *серғўшт* сўзи от таркибидаги гўштнинг сон жиҳатдан кўплигини, донасига кўра кўплигини ифодалаган. Кўриниб турибдики, *сер-* аффикси маълум бир негизга қўшилиб келганда, унинг қўшилишидан ҳосил бўлган сўздаги ортиқлик тушунчаси контекст талабига кўра, бир ўринда сон жиҳатдан тенг бўлса, иккинчи ўринда умумий салмоқ, яхлит миқдорий ортиқликка кўра тенгдир.

Биз кўриб чиққан 500 дан ортиқ мисолда *сер-* аффикси негиздан англашилган объектнинг узунлик, йўғонлик, кенглик, катталиқ жиҳатдан ортиқлигини ифодалаган эмас. Демак, бу аффикс негиздан англашилган объектнинг сон ва миқдорий салмоқ жиҳатдан ортиқлигини ифодалагани ҳолда, унинг узунлик, йўғонлик, кенглик, катталиқ жиҳатдан ортиқлигини ифодалай олмайди. Ана шу хусусиятига кўра, *сер-* аффикси ўзбек тилида кенг қўлланаётган, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эгаликни ифодаловчи бошқа (*-ли* ва *-дор*) аффикслардан кескин фарқ қилади. Шунингдек, *сер-* аффикси *-ли* ва *-дор* аффиксларидан ўзининг негиздан англашилган объектга оддий эгаликни ифодалай олмаслиқ хусусиятига кўра ҳам кескин фарқ қилади. Шунга кўра, *-ли* ва *сер-*

¹³⁶Р.Сайфуллаев, Ф.С.Убаева. Сўз ясаш усуллари ҳақида қўлланма. Т., 1958., 11-12-бетлар.

Я.Д.Пинхасов. Ҳозирги замон ўзбек тилида омонимик ва синонимик аффиксларга доир. Доклады научно-теоритической конференции Бухарского Гос.пед.института, 1957.

¹³⁷Қаранг: Ҳозирги замон ўзбек тили, Т., 1957. “Узбекско-русский словарь”, М., ГИИИНС 1959, стр.697,724.

¹³⁸И.А.Киссен. Кўрсатилган асар. 73-бет. А.Н.Кононов. Кўрсатилган асар, 144-157 бет. М.Мирзаев, С.Усманов, И.Расулев. Кўрсатилган асар, 118-бет.

аффикслари ўзбек тилида бир негизга қўшилиб келгани ҳолда, ҳамма вақт ҳам ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилавермайди: *Ғиждувон узумлари, тукли, серсув шафтолилар тахланиб ётардилар.* (И.Жўрабоев); *Сертук қўлларини кўкрагига чалкаштириб, бир-икки минут индамади* (Ойбек). Мисоллардаги *тукли* ва *сертук* сўзларида *-ли* ва *сер-* аффикслари ўзаро синоним эмас. Чунки *тукли* сўзи таркибидаги *-ли* аффикси предметнинг негиздан англашилган объектга эга эканлигини ифодалаётган бўлса, *сертук* сўзи таркибидаги *сер-* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эгаликни ифодалаб келган. *-ли* ва *сер-* аффиксларининг бир негизга қўшилган ҳолда, биринчисининг негиздан англашилган объектга эгаликни, иккинчисининг негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эгаликни ифодалаган ҳолда қўлланиши ўзбек тилида қўплаб учрайди: *Зотли отлар миниб, милтиқ таққан, серсоқол овчилар турардилар* (И.Жўрабоев); *Қўлида тасбеҳ билан бир йўгон, соқолли одам кириб келди* (С.Абдулла); *Кўп ўтмай икковлари фарзандли бўлишди* (С.Анорбоев); *Илоё қўшгани билан қўша қарисин, серфарзанд бўлсин* (Ойдин); *Ҳовлининг кун чиқиш томонидаги тоқчалик хонада бир шам хирағина ёниб турарди* (А.Абдулла) *Мис обдаста турган даҳлиздан ўтиб, рангдор, вассали, сертоқча уйга кирди* (П.Қодиров); *Кўплаб сутли овқатлар истеъмол қилиб туриш керак* (“Фан ва турмуш”).

Мисоллардаги *соқолли, фарзандли, тоқчали, сутли* сўзларида *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаган бўлса, *серсоқол, серфарзанд, сертоқча, серсут* сўзларида *сер-* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эгаликни ифодалаган. Демак, бу мисолларда маъно жиҳатдан *-ли* ва *сер-* аффикслари бир-биридан кескин фарқ қилади. Шунга кўра, улар бу ўринда ўзаро синоним бўла олмайди.

-Ли аффикси от туркумига оид айрим сўзларга қўшилиб келиб, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган ўринларда *сер-* аффикси билан синонимик муносабатга киришади, деб айтган эдик. *-Ли* аффиксининг негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаш хусусияти у қўшилиб келган ўзак семантикаси билан боғлиқ бўлиб, у ифодалаган объект аниқланмишдан англашилган объектда аслида мавжуд бўлишидан келиб чиқади. Натижада, *-ли* ва *сер-* аффикслари негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканлик маъносини ифодалайди ва ўзаро синонимик муносабатга киришади. Масалан: *Сермазмун лекция, тингловчиларни мамнун этарди* (И.Раҳим); *Жуда равон, мазмунли газал машқ қилибсан* (С.Абдулла). Бу мисоллардаги *мазмунли* ва *сермазмун* сўзларида *-ли* ва *сер-* аффикслари негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. *Сер-* аффиксининг ўзи ўзбек тилида худди шундай хусусиятга эга бўлса, *-ли* аффиксининг бундай маъно англатишига сабаб, у қўшилиб келган негиз орқали ифода этилган объектнинг аниқланмишдан

англашилган предметда аслида мавжудлигидир. Бундай негизга қўшилган –ли аффикси эгаликни эмас, ортиқ даражада эгаликни ифода этиб келади. –*Ли* аффикси билан *сер-* аффиксининг ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилишига яна бир неча мисоллар келтиришимиз мумкин: *Пиллачилик кўп тармоқли колхозларда даромадли соҳага айланган* (“Наманган ҳақиқати”); *Эндиликда колхоз ва совхозларда парранданинг сердаромад соҳаларидан бири бўлган курка ва унинг зўштини кўпайтириш вақти келти* (“Тошкент ҳақиқати”); *Рўпарадаги кўрмак уйлاردан яхши кийинган, ранглари тоза, сергайрат ва илдам аёллар кўўларида идишлари билан қозон бошига қатнаб турибдишар* (П.Турсун); *Ғайратли бола экан,сал кунда оқартув ишларини жонлантириб юборли* (С.Абдулла); *Биламан, биламан – деди бошини силкитиб Карим хожжи, серишжоат бир дехқонни кўз олдига келтириб* (И.Жўрабоев); *У ростгўй ва шишжоатли шахс* (“Ўзбек адабиёти тарихи”); *Ҳалиги савлатли, бетавфиқ одам кўринди* (С.Абдулла); *Тўраҳон Махзумдан мактуб олиб келган серсавлат меҳмонга мадрасини топириб кетишига тўғри келиб қолди* (С.Абдулла).

Мисоллардаги *даромадли, ғайратли, шишжоатли, савлатли* сўзларида –ли аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканлик маъносини ифодалайпти. Кейинги мисоллардаги *сердаромад, сергайрат, серишжоат, серсавлат* сўзларида *сер-* аффикси ҳам худди шундай маънони англатган. Аммо *сер-* аффикси воситасида ясалган юқоридаги сўзлардаги ортиқлик маъноси –ли аффикси воситасида ясалган *даромадли, ғайратли, шишжоатли* ва *савлатли* сўзларидаги ортиқлик маъносига нисбатанкучлироқ, *сер-* аффикси воситасида ясалган сўзларда маълум даражада экспрессивлик ҳам ўз аксини топган. Шунинг учун ўзаро синоним бўлгани ҳолда, маъно экспрессивлигига кўра фарқ қилади. Бу аффикслар мана шу экспрессивлик фарқига кўра фарқ қилади. Бу аффикслар мана шу экспрессивлик фарқига кўра тил бойлиги бўлиб қолган. Бу ҳар иккала аффиксининг ўзаро синонимик муносабатга қиришувчини таъминлайди, экспрессив фарқига кўра энг нозик маъно фарқларини ифодалашга имкон беради. Қиёсланг: *Меҳнатга кунгил қўйган зийрак қиз харф теришдек сермашаққат, шунингдек олийжаноб касбни кунт билан ўрганди* (“Т.окшоми”); *Бу савдо анча қийин, бу йил қанча машаққатли бўлмасин, у ўз юрагидаги олийжаноб севгига ишонади* (Ш.Рашидов). Биринчи мисолдаги *сермашаққат* сўзининг маъносидан анча кучли. Олдинги мисолда субъект негиздан англашилган объектнинг ортиқлигини маълум даражада бўрттириб кўрсатган.

Ҳозирги ўзбек тилида –ли аффикси маълум бир негизга қўшилиб келиб, ҳам негиздан англашилган объектга оддий эгаликни ифодалайди, ҳам шу объектга ортиқ даражада эга эканлик маъносини ифодалайди. Бу нарса –ли аффикси қўшилиши натижасида ҳосил бўлган сўзнинг қандай сўз билан бирикаётганлиги билан боғлиқ бўлиб, агар –ли аффикси воситасида ясалган сўз орқали ифода этилган объект у бирикаётган сўз

орқали ифода этилган предметда аслида мавжуд бўлса, унинг бўлиши табиий ҳол ҳисобланса, *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалайди. Агар *-ли* аффикси воситасида ясалган сўз орқали ифода этилган объект у бирикаётган сўз орқали ифода этилган предметда аслида мавжуд бўлса, унинг бўлиши табиий ҳол ҳисобланса, *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалайди. Агар *-ли* аффикси воситасида ясалган сўз орқали ифода этилган объект у бирикаётган сўз орқали ифода этилган предметда аслида мавжуд бўлмаса, унинг шу предметда бўлиши табиий ҳол ҳисобланмаса, *-ли* аффикси предметнинг шу негиздан англашилган объектга оддий эгаллигини ифодалайди. Масалан: *Почтальон кўчани кесиб ўтган кичкина сувли ариқчадан велосипедни етаклаб ўтди-да, биринчи эшик олдида келиб тўхтади.* (“Коммун”); *Сувли анорнинг шарбатлари энгагимдан тирқираб оқиб кетмоқда.* (Ғ.Ғулом). Биринчи мисолдаги *сувли* сўзида *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга оддий эгалликни ифодалаган. Чунки ариқ сувсиз ҳам, сувли ҳам бўлиши мумкин. Ариқда сувнинг доимий бўлиши шарт эмас. Шунга кўра, бу ўринда ариқнинг сувга ортиқ даражада эга эканлиги эмас, умуман сувга эга эканлиги ифодаланган. Иккинчи мисолдаги *сувли* сўзида *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаган. Чунки анорда сув албатта бўлади. унинг бўлиши табиий. Шунга кўра, бу ўринда *-ли* аффикси анорнинг сувга оддий эга эканлигини эмас, балки ундаги мавжуд сувнинг ортиқ даражада эканлигини ифодалаган.

Куйидаги мисолларда ҳам *-ли* аффиксининг бу хусусиятини яққол кўриш мумкин: *Қачонгача кимхоб чопонлару, ёғли паловлар учун зулм тичогини қайраб берасизлар* (Х.Х.Ниёзий); *Камтир ўёлининг пешонасидан ўпди-да, қўлига иккита ёғли нон тутқазди* (Ойдин); *Сутти мойли, унинг таркибида 3,8-4,0 % гача ёғ бор* (“Т.окшоми”); *Қиз мойли қўлларини камбинезон этагига артди-да унга узатди* (А.Аҳмад). Биринчи мисолдаги *ёғли* сўзида *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга эгалликни эмас, балки англашилган объектга ортиқ даражада эгалликни ифодалайди ва шунга кўра, *сер-* аффикси билан синонимик муносабатга киришади: *ёғли палов // серёғ палов* каби. Иккинчи мисолдаги *ёғли* сўзида *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга оддий эгалликни ифодалаган. Чунки ноннинг таркибидаги ёғнинг бўлиши табиий ҳол ҳисобланмайди. Нон ёғли ҳам, ёғсиз ҳам бўлиши мумкин. Унинг ёғга эга эканлиги *ёғ* сўзига *-ли* аффиксини қўшиш орқали ифодаланади. Шунинг учун бу ўринда *-ли* ва *сер-* аффикслари ўзаро синоним бўла олмайди. Кейинги икки мисолда ҳам шундай.

Демак, *-ли* ва *сер-* аффиксларининг ўзаро синонимик муносабатга киришиши учун, шу аффикслар воситасида ясалган сўзнинг бирикиб келган аниқланмиши ҳал қилувчи роль ўйнар экан. Ҳозирги ўзбек тилида шундай сўзлар борки, уларга *сер-* аффикси қўшилиб келиб, сифат

туркумига оид сўзлар ясалгани ҳолда, *-ли* аффикси умуман қўшилиб кела олмайди. Масалан: *ўзга хўжраларда енгиш табиатли, серчақчақ кишилар бўлганидан бу хўжеранинг эгаси ҳам бошқача* (А.Қодирий); *Серқатнов, кўркам Ражсур кўчасидан Садар бозорига борувчилар ўртасидаги вокзал кўпригидан ўтмай, шложлари йўқ эди* (Мирмуҳсин). Мисоллардаги *серчақчақ* ва *серқатнов* сўзларида *сер-* аффикси негиздан англашилган ҳолатга (объектга) ортик даражада эга эканликни ифодалаб келган. Аммо бу сўзларга *-ли* аффикси қўшила олмайди. Биринчи мисолдаги *чақчақ* сўзига *-ли* аффиксининг қўшила олмаслигига сабаб, ўзбек тилида бу аффиксининг тақлидий сўзлардан сифат ясай олмаслигидир. Бундай сўзларга *сер-* аффиксининг қўшила олишига сабаб, тақлидий сўзнинг одатда такрорланган ҳолда қўлланиши бўлиб, бу нарса *сер-* аффиксининг миқдорий ортикликни ифодалай олиш хусусиятига мос келади. Шу билан бирга, *сер-* аффикси ҳар қандай такрорланган сўзга қўшилиб келавермайди. Фақат доимий такрорга эга ҳолдаги сўзга қўшилиб келади. Бундай хусусият эса асосан тақлидий сўзларга хосдир: *тақ-туқ, шов-шув* кабилар. Шунга кўра, *чақчақ* сўзига *сер-* аффикси қўшилиб келиб, сифат ясайди. Аммо, *-ли* аффикси бу сўздан сифат ясай олмайди. Чунки ўзбек тилида *-ли* аффикси тақлидий сўзлардан деярли сифат ясамайди. Иккинчи мисолдаги қатнов сўзига *-ли* аффиксининг қўшила олмаслигига сабаб, негиздан англашилган объект предметда аслида мавжуд экан, унинг мавжудлигини ифодалаш учун *-ли* аффиксини қўллашга эҳтиёж йўқ. *-Ли* аффикси ҳаракат билдирувчи негизли сўзларга фақат эга эканликни ифодалаш учун қўшилади. Бундай негизларга *-ли* аффикси қўшила олмаганлиги туфайли унинг *сер-* аффикси билан синонимик муносабати ҳам бўлмайди.

Ўзбек тилида *-ли* аффикси қўшилиб келиб, сифат туркумига оид сўзлар ясаши мумкин бўлган негизга *сер-* аффиксининг умуман қўшила олмаслик ҳоллари ҳам учрайди. Қуйидаги ҳолларда *-ли* аффикси қўшила олиши мумкин бўлган негизга *сер-* аффикси умуман қўшила олмайди:

а) *-ли* аффикси феълнинг *-р (-ар)* аффикслари воситасида ясалган сифатдош шаклларидан, шунингдек, *-и (-иш)* ва *-в (-ув)* аффикслари воситасида ясалган ҳаракат номи шаклларида сифат туркумига оид сўзлар ясай олгани ҳолда, *сер-* аффикси бундай хусусиятга эга эмас. Масалан: *Масаланми, -деди кулиб Али, - сизнинг билан отангизнинг обрўси Қушбегида ҳам йўқ, давлат тўғрисида бўлса, очиқарли ерда эмасиз* (А.Қодирий); *Ҳар бир бўлим деворнинг ўртасида киши боши сиварли бир туйнук, бу туйнуқлар ёнида қўлига ойболта ушлаган икки нафар жаллод қотиб турар эди* (А.Қодирий); *Ойшабиби ўқимишли аёл бўлиб, анча нарсага ақли етар эди* (С.Абдулла); *Йигит ҳам анча уқуви, қиз ҳам унга ярашган эди* (Ойдин). Мисоллардаги *очиқарли, сиварли, ўқимишли, уқуви* сўзлари таркибидаги *-ли* аффикси ўрнида *сер-* аффиксини умуман ишлатиб бўлмайди. Яъни, *сер-* аффикси бундай сўзлардан сифат туркумига оид

сўзлар ясай олмайди. Шунга кўра, бу ўринларда *-ли* аффикси билан *сер-* аффиксининг ўзаро синонимик муносабати юзага келмайди. Юқоридagi мисолларда *-ли*, *-арли*, *-мишли* аффиксларига *-диган*, *-ган* аффикслари синоним бўлиб келиши мумкин. Аммо, бу нарса алоҳида текширишни талаб қилганлиги сабабли, биз бу ўринда тўхталиб ўтирмадик.

б) *севимли* сўзи таркибидagi *-ли* аффикси ўрнида *сер-* аффиксининг ишлатилмаслигини бошқача изоҳлаш ҳам мумкин. Маълумки, ўзбек тилида, ҳозирги кунда *севимли* сўзини *севим-ли* типиди морфемаларга ажратиб бўлмайди. *-ли* аффикси бу ўринда алоҳида аффикс эмас ва уни *сер-* аффикси билан алмаштира олмайсиз ҳам.¹³⁹

в) агар негиздан англашилган объект предметда сон жиҳатдан бир ёки иккидан ортиқ бўлмаса, бундай негизларга *сер-* аффикси қўшилиб кела олмайди: *Улуввор гавдали, серсоқол, кўзойнак остидан айёрон кулиб қаровчи бир киши сўз олди* (Ойбек); *Новча, қорачадан келган, икки юзи қипқизил, этикли киши машинадан тушиб пахтазор сари юрди* (“Сов. Ўзбекистон”). Биринчи мисолдаги *гавдали* сўзиди *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эгаликни ифодалаган. Аммо негиздан англашилган объект сон жиҳатдан ортиқ бўлмас, фақат ҳажм жиҳатдан ортиқдир. *Сер-* аффикси эса, предметда битта бўлган объектнинг ҳажм жиҳатдан ортиқлигини ифодалай олмайди. Аммо предметдаги объект сон жиҳатдан ортиқ бўлса, шу объектни ифодалаган сўзга *сер-* аффикси қўшилиб кела олади. Кишида гавданинг сон жиҳатдан кўп бўлиши мумкин эмас. Шунга кўра, бу сўзга *сер-* аффикси қўшилиб кела олмайди. Иккинчи мисолдаги *этикли* сўзиди *-ли* аффикси шахснинг негиздан англашилган объектга эга эканлигини ифодалаган. Шахсда этикнинг сон жиҳатдан кўзда тутилгандан ортиқ даражада бўла олмаслиги *сер-* аффиксининг бу негизга қўшилишига йўқ қўймайди. Шунга кўра, бу ўринда *сер-* аффикси *-ли* аффикси билан синонимик муносабатга кириша олмайди.

Ўзбек тилида шундай ҳолатлар ҳам борки, *сер-* аффикси кўп маъноди сўзнинг бирор лексик маъноси асосиди унга қўшилиб келади ва ундан сифат ясайди. Қолган лексик маънолари асосиди худди шу сўздан сифат ясай олмайди. Масалан: *сер-* аффикси *кўз* сўзига қўшилиб келиб, ундан сифат ясайди. Қолган лексик маънолари асосиди худди шу сўздан сифат ясай олмайди. Масалан, *сер-* аффикси *кўз* сўзига қўшилиб келиб, ундан сифат ясайди, аммо бу сўзни одамга нисбатан ишлатиб бўлмайди. Чунки одамга нисбатан *кўз* сўзи генетик маънода ишлатилган бўлиб, ундаги чегараланган миқдордаги объектни ифодалаб келади. *Кўз* одамда чегараланган миқдордан ортиқ даражада бўла олмайди. Аммо *сер-* аффикси воситасиди бу негиздан ясалган сўз тахтага нисбатан, шунга ўхшаш бошқа нарсаларга нисбатан бемалол ишлатилаверади. Чунки, тахта,

¹³⁹ Мирзакулов Т. Кенгайган форма ва қўшма аффикс муносабати ҳақида. – Ўзбек тилида сўз ясалishi, ТошДУ илмий асарлари, № 608, Т., 1979, 82-90-бетлар.

фигур ва ҳоказоларга нисбатан кўз сўзи кўча маънода ишлатилган бўлиб, тахтанинг ва бошқа шунга ўхшаган нарсаларнинг кўзи чегараланган миқдорда эмас. Шунинг учун ҳам, *серкўз тахта* дейиш мумкин бўлгани қолда, *серкўз одам* деб бўлмайди. Чунки кўз одамда иккинчидан ортиқ миқдорда бўлмайди. *Сер-* аффикси эса миқдори анча кўп бўлган ёки санаб бўлмайдиган даражада бўлган ортиқликни ифодалаш учун ишлатилади.

Демак, бирор аффикснинг бирор сўзга қўшилиб келиши, ундан янги сўзлар ҳосил қилиши, у қўшилаётган сўзнинг гапда қандай маънода қўлланаётганлиги билан боғлиқ бўлади.¹⁴⁰

Кўриниб турибдики, *серкўз* сўзи тахтага нисбатан ишлатилади ва бу вақтда у *кўзли* сўзига синоним бўлиб келиши мумкин. *Серкўз* сўзини одамга нисбатан умуман ишлатиб бўлмайди ва шунга кўра, уни *кўзли* сўзига синоним сифатида олиш ҳам мумкин эмас.

г) *-ли* аффикси билан ясалган сўз контекстда ўз аниқловчиси билан бирга қўлланганда, *-ли* аффикси ўрнида *сер-* аффиксини алмаштириб бўлмайди. Агар *-ли* аффикси қўшилган сўз аниқловчисиз қўлланса, *-ли* ўрнида *сер-* аффиксини қўллаш мумкин. Қиёсланг: *Умаралининг бригадаси (у йил колхозда юқори ҳосилли бригада ҳисобланади (И.Рахим); Олтинсой чўллари тен-текис, ерлари серҳосил, семиз (Ш.Рашидов)*. Биринчи мисолда *ҳосил* сўзи олтидан *юқори* сўзи келтирилганлиги учун унга фақат сўзнинг кетидан келувчи *-ли* аффикси қўшилиб келиб, *сер-* аффикси қўшила олмайди. Иккинчи мисолда ана шу аниқловчининг йўқлиги *ҳосил* сўзига *сер-* аффиксини қўшиш имконини беради.

Куйидаги мисолда ҳам *-ли* аффикси қўшилиб келиб ясалган сўз олтидан аниқловчи бор. Шунга кўра, *-ли* аффикси қўшила олган шу негизга *сер-* аффикси қўшилиб кела олмаган: *Тугма ўрнига олтин ҳошияли ёқут солиб тақилгандир (Ғ.Ғулом)*. Кўриниб турибдики, юқоридаги 4 ҳолатда *-ли* аффикси қўшилиб келган негизга *сер-* аффикси қўшила олмайди. Бундай ҳолларда ҳам *-ли* аффикси билан *сер-* аффиксининг синонимик муносабати бўлмайди.

Хуллас, ҳозирги ўзбек тилида *-ли* аффикси билан *сер-* аффикси ўртасидаги ўзаро синонимик муносабат *-ли* аффиксининг негиздан англашилган объектга ортиқ ва мўл ҳолатда эга эканликни ифодалаб келиши билан боғлиқдир. *-ли* аффиксининг бундай маъно англантиши эса, негиздан англашилган объектнинг ортиқ ва мўл ҳолатда бўла олишидан келиб чиқади. Демак, буларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўлиши, маълум даражада, грамматик (сўзнинг қайси сўз билан бирикаётганлиги) ҳолат билан ҳам боғлиқ бўлганлиги туфайли, чекланган доирада учраб экан ва контекстуал характердадир. Бу аффикслар ўзаро синоним бўлиб келган ҳолатда *сер-* аффикси ўзининг эмоцияни ифодалай олиши билан фарқланиб туради.

¹⁴⁰Қаранг: Т.Муллаев. Асбоб-қурол маъносини билдирувчи сўزلардан *-ли* аффикси ёрдамида феъл ясалиши. "Ўзбек тили ва адабиёти", 1971, № 4, 61-63-бетлар.

3. –ДОР ВА СЕР– АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

-Дор аффикси тожик тилининг ўзида негиздан англашилган объектга эга эканликни ифодалагани ҳолда, ўзбек тилига ўзлашиб, асосан негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалайди, деб юқорида кўрсатган эдик. *Сер-* аффикси эса форс-тожик тилларида ҳам, ўзбек тилида ҳам негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалайди. Кўриниб турибдики, ўзбек тилида ҳар икки аффикс ҳам негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келади. Аммо *-дор* аффикси негиздан англашилган объектнинг асосан ҳажм жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини ифодаласа, *сер-* аффикси негиздан англашилган объектнинг миқдор-сон жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини ифодалайди. Масалан: *Уйга етмасдан, ойнаванд равоқдан теттик, бўйдор бир хотин тушиб келаверади (М.Исмоилий) Сермой шўрва, иссиқ зогора тайёр қилинди (А.Аҳмад).*

Биринчи мисолдаги *бўйдор* сўзида *-дор* аффикси негиздан англашилган объектнинг ҳажм жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини ифодаланаётган бўлса, кейинги мисолдаги *сермой* сўзида *сер-* аффикси негиздан англашилган объектнинг миқдор жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини ифодалаган. Яна, *-дор* аффикси *гажакдор, бурундор, елкадор, кўкракдор, билакдор, калладор, думбадор* каби сўзларда негизда англашилган объектнинг ҳажм жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини ифодалаган бўлса, *сер-* аффикси эса *сергунча, сербарг, серфарзанд, серсут, серкум, серсув, серкуёш, серкиприк, серкенак* каби сўзларда негиздан англашилган объектнинг миқдор жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини ифодалаган. Ана шу хусусиятларига кўра ўзбек тилида бу аффикслар бир-биридан фарқ қилади. Бу ўринда улар ўзаро синоним эмас. Шунга қарамаздан, ҳар икки аффикснинг ўзбек тилида негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалай олиш хусусияти уларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўлишини таъминлайди. Тожик тилидан ўзлашган *-дор* ва *сер-* аффикслари ҳозирги ўзбек тилида қуйидаги ҳолатларда ўзаро синонимик муносабатга киришади:

1. Негиз оркали ифодаланган объект предметда ҳам миқдор, ҳам ҳажм жиҳатдан ортиқ даражада бўла олиш хусусиятига эга бўлса, объектнинг миқдорий ортиқлиги, унинг ҳажм жиҳатдан ортиқлиги билан боғлиқ бўлса, бундай негизларга кўшилиб келган *-дор* ва *сер-* аффикслари ўзаро синоним бўлиб кела олади. Масалан: *У бозорда бир соқолдор имомни кўриб қолди* (“Афан. Латифалари”).

Кўлида тасбеҳ билан бир йўгон, серсоқол одам кириб келди (С.Абдулла); Арава устида эса, бошига саллача ўраб олган серсоқол Мавлоно Абдуваҳоб Шоший бир даста китобларини қўлтқлаб, ҳамма ёққа тўймай боқарди (Мирмуҳсин); Баланд бўйли, йўгон, соқолдор, сочлари текис... (Ойбек). Мисоллардаги *соқолдор* сўзида *-дор* аффикси негиздан

англашилган объектнинг асосан ҳажм жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини ифодалаш билан бирга, миқдор жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини ҳам ифодалайди. *Серсоқол* сўзида эса, *сер-* аффикси негиздан англашилган объектнинг асосан миқдор жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини ифодалаш билан бирга, ҳажм жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини ҳам ифодалайди. Бу мисолларда негиздан англашилган объектнинг ҳажм жиҳатдан ортиқлик хусусияти унинг миқдор жиҳатдан ортиқлик хусусияти билан боғлиқ, ва аксинча, объектнинг миқдор жиҳатдан ортиқлик хусусияти унинг ҳажм жиҳатдан ортиқлик хусусияти билан боғлиқ. Бу аффиксларнинг юқоридаги каби негизларга қўшилиб келганда асосий маъноларига кўра тенг келиб, маъно қирраларига кўра фарқланиши уларнинг синонимик аффикслар сифатида кўлланишига имкон беради.

Қиёсланг: *Бир нафас ўтмай, кабинетга тўладан келган, мўйловдор, қувноқ бир одам кириб келди* (Мирмуҳсин); *Булардан биттаси новча, қорачадан келган, сермўйлов, катта кўзли бир киши эди* (“Кўрқинчли техрон”); *Муюлишдан ёлдор қора от йўрғалаб чиқди* (П.Қодиров); *Улаб берироқ келганда Аваз серёл қора отнинг устидаги мўйловдор Давлатбековни таниди* (П.Қодиров); *Зайнаб қисқа бўй, гўштдор ва оқ тани эди* (А.Қодирий); *Сабоҳат чорва илмини яхши билар, бу тоғда яхши кўпаядиган сергўшт ҳисор зотини хиллашига тиришар* эди (П.Қодиров).

Мисоллардаги *мўйловдор, ёлдор, гўштдор* сўзларида *-дор* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Бундай субъект, кўпроқ негиздан англашилган объектнинг ҳажм жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини таъкидламоқчи бўлган. Мисоллардаги *сермўйлов, серёл, сергўшт* сўзларида *сер-* аффикси ҳам негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Аммо бунда субъект, кўпроқ негиздан англашилган объектнинг миқдор жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини таъкидламоқчи бўлган. Кўриниб турибдики, ўзбек тилида *мўйлов, соқол, ёл, гўшт* каби сўзлар билан ифодаланган объектнинг ҳажм жиҳатдан ортиқ даражада бўлиши унинг миқдор жиҳатдан ортиқ даражада бўлишига ҳам сабаб бўлган. Негиздан англашилган бундай объектларда ҳажм ортиши билан бирга, миқдор ҳам ортади. Шунга кўра, бундай объектларни ифодалаб келган негизларга ҳар икки аффикс қўшилиб кела олади.

Демак, юқоридаги негизларга қўшилиб келган *-дор* ва *сер-* аффиксларни асосий маъноларига кўра тенг келиб, маъно қирраларига кўра фарқланган ҳолда, ўзаро синоним бўлиб кела олади.

2. *-Дор* ва *сер-* аффикслари қўшилиб келган негиз орқали ифодаланган объект миқдор жиҳатдан ўлчанса, ўлчаниш хусусиятига эга бўлса, ҳажм жиҳатдан ўлчанмаса, ўлчаниш хусусиятига эга бўлмаса, шунингдек, предметда унинг миқдор жиҳатдан ортиқ даражада мавжуд бўлиши мантиқан тўғри бўлгани ҳолда, ҳажм жиҳатдан ортиқ даражада

бўлиши мантиқан тўғри ҳисобланмаса, бундай негизларга кўшилиб келган *-дор* ва *сер-* аффикслари ўзаро синоним бўлиб келади. Масалан: *Хоразмнинг ширадор қовунларини айтмайсизми?* (“Т. окшоми”); *Узум боши конуссимон ўртача катталиқда, эти зич, сершира, баъзан бироз нордон* (“Ўзб.Сов.энциклопедиячи”). Биринчи мисолдаги *ширадор* сўзида *-дор* аффикси негиздан англашилган объектнинг предметда миқдор жиҳатдан ортиқлигини ифодалаб келган. Чунки *шира* фақат миқдор жиҳатдан ортиқ даражада бўла олиши мумкин. У ҳажм жиҳатдан ўлчанмайди ва ҳажм жиҳатдан ортиқ даражада бўла олиш хусусиятига эга ҳам эмас. Шунга кўра, *-дор* аффиксида ифода этадиган бўлиб қолади. Кўринадики, *-дор* аффикси ҳажм жиҳатдан ўлчана олиш хусусиятига эга бўлмаган тушунчаларни ифодаловчи негизларга кўшилиб келганда, негиздан англашилган объектнинг миқдор жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини ифодалаб келади. Кейинги мисолдаги *сершира* сўзида *сер-* аффикси ҳам негиздан англашилган объектнинг предметда миқдор жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини ифодалаган.

Келтирилган мисолларда ҳар икки аффикс негиздан англашилган объектнинг миқдор жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини ифодаласа ҳам, бу аффикслар воситасида бир негиздан ясалган сўзлар эмоционалликка кўра фарқ қилади. *-Дор* аффикси воситасида ясалган сўзда эмоционаллик кучли бўлади. *-Дор* ва *сер-* аффиксларининг юқоридаги каби негизларга кўшилиб келганда асосий маъноларига кўра тенг келиши уларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўлишига сабаб бўлган. Қиёсланг: *Ҳожиди сизни Тошкентнинг катта пулдор бойваччаларига кўшмоқчи* (Ғ.Ғулом); *Хонимбонининг ранги ўзгарди, бу серпул йиғитни қўлдан чиқариб юборадиган бўлганига ачинарли* (“Кўрқинчлик техрон”); *Гулдор дастурхон устига ҳар хил мевалар уйиб ташланган* (М.Исмоилий); *Афанди дарҳол унинг сергул мис қаламдонини уриб пачоқлади* (“Аф. Латифалари”).

Мисоллардаги *гулдор* ва *пулдор* сўзларида *-дор* аффикси негиздан англашилган объектга миқдор жиҳатдан ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Шу билан бирга, *пулдор* сўзида бу аффикс субъектнинг салбий муносабатини, *гулдор* сўзида унинг ижобий муносабатини ҳам ифодалаган. Ҳар икки сўзда ҳам субъектнинг эмоцияси *-дор* аффикси воситасида ифода этилган. Мисоллардаги *серпул*, *сергул* сўзларида *сер-* аффикси негиздан англашилган объектга миқдор жиҳатдан ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Кейинги мисолларда субъектнинг эмоцияси сезилмайди. Яна мисоллар келтираемиз: *Шу билан Эрон халқининг бир ҳовуч пулдорроқ одамларидан таниқари, ҳамманинг ҳуқуқини поймол қилиш билан баравар* (Қ.Техрон); *Бундай армонинг бўлса, ҳал ҳам серпуллоқ одамга тег* (А.Қаҳҳор). Бу мисоллардаги *-дор* ва *сер-* аффикслари воситасида ясалган *пулдор* ва *серпул* сўзлари қиёсий даража кўрсаткичи *-роқ* аффиксини олиб келганда ҳам ўзаро синоним бўлиб келганлигини кўраемиз. Шундай қилиб, бу ўринда ҳам *-дор* ва *сер-*

аффикслари асосий маънолари билан тенг келиб, маъно қирраларига кўра фарқ қилган ҳолда, ўзаро синонимик муносабатда бўлган.

Демак, *-дор* аффикси қўшилиб келган негиз орқали ифода этилган объект ҳам жихатдан ўлчаниш хусусиятига эга бўлмаса, бу аффикс негиздан англашилган объектга микдор жихатдан ортиқ даражада эга эканликни ифодалайди. Ана шу ҳолатда *сер-* аффикси у билан синонимик муносабатга киришади.

-Дор ва *сер-* аффикслари қўшилиб келган негиз орқали ифода этилган объектда ҳам тушунчаси бўлмай, мавхум микдор тушунчаси сезилиб турса, унга қўшилган ҳар икки аффикс негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалайди.

Маълумки, мавхум тушунчалар ҳажмга эга бўлмайди. Бундай тушунчаларни ифода этган негизларга қўшилиб келган *-дор* аффикси ундан англашилган объектга микдоран ортиқ даражада эга эканликни ифодалайди. Шу билан бирга, у субъектив муносабатни ҳам акс эттириб келади. Ўзбек тилида *-дор* ва *сер-* аффиксларининг доналаб саналиш, ҳам жихатдан ўлчаниш хусусиятига эга бўлмаган мавхум тушунчаларни ифодаловчи негизларга қўшилиб келиб, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни англантиши, яъни асосий маъноларига кўра тенг келиши ва маъно қирраларига кўра фарқланиши бу аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўлишига имкон беради. Қиёс қилинг: *"Жайдар и моллар ўрнига маҳсулдор зотли сизирлар кўпайтирилди* ("Наманган ҳақиқати"); *Ҳозир фермада 300 тадан ортиқ сермахсул кўён парвариш қилиняпти* ("Сов. Ўзбекистони"); *Ўлмас ҳашамдор, чиройли бинони тамоша қилди* (Ё.Шукуров); *Олдинда кунгурали, ажойиб нақили, серҳашам уй гердайиб кўринарди* (М.Исмоилӣ).

Мисоллардаги *маҳсулдор*, *ҳашамдор* сўзларида *-дор* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Бу ўринда ҳам у асосан микдор жихатдан ортиқликни ифодалаган. Чунки негиздан англашилган объект умуман ҳам тушунчасига эга эмас. Шунга кўра, *-дор* аффикси микдорий ортиқликни ва субъектив муносабатни ифодалаб келган. Кейинги мисоллардаги *сермахсул* ва *серҳашам* сўзларида *сер-* аффикси ҳам негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Аммо бу сўзларда субъектнинг эмоцияси ифодаланган эмас.

Шундай қилиб, *-дор* ва *сер-* аффикслари асосий маъноларига кўра тенг келган ҳолда, маъно қирралари билан фарқланиб ўзаро синонимик муносабатга киришади. Яна мисоллар келтирамиз: *Эндиликда колхознинг унумдор ерларида рекорд ҳосиллар етиштирилмоқда* (А.Қаҳҳор); *...Ан-401 сингари гоят серунум, вильтага чидамли, эрташишар навлар етиштирилди* ("Сов. Ўзбекистони"); *Бозорда савлатдор боёнлар кенг бекасам тўн кийиб, у ёқдан бу ёққа юрар эдилар* (И.Жўрабоев); *Маҳзумдан мактуб олиб келган серсавлат меҳмонга мадрасани топириб кетишга тўғри келди.*

(С.Абдулла) –*Шу ҳафта Сақичмонликлар билан Себзорликлар жума номоздан кейин тул тўлаб, бекликнинг мартабадор кишилари билан гаплашиб, Мирхайдарни зиндондан қутқариб олиш учун ўрдага боришди* (Мирмуҳсин); *Мусулмонқул қатл этилгач, сермартаба Алимқулибекни дуо қилармиш* (Мирмуҳсин). *Оёқ остида нами кетмаган ҳосилдор қора тупроқ* (П.Қодиров); *Серҳосил тупроққа қадалган уруғ роса 7 кун деганда униб чиқди* (А.Қаҳҳор).

Мисоллардаги *унумдор*, *ҳосилдор* сўзларида –*дор* аффикси субъектнинг ижобий муносабатини, *савлатдор*, *мартабадор* сўзларида субъектнинг салбий муносабатини кўрсатиб, умуман эса, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифода этиб келган.

Мисоллардаги *серунум*, *серсавлат*, *сермартаба*, *серҳосил* сўзларида *сер-* аффикси асосан негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаган ва шунга кўра, –*дор* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилган.

Демак, ўзбек тилида –*дор* ва *сер-* аффикслари негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб, маъно киррасига кўра фарқланади ва асосан шу уч ҳолатда ўзаро синоним бўлиб келади. Бунда –*дор* аффиксининг негиздан англашилган объектнинг миқдор жиҳатдан ортиқ даражада эканлигини ифодалаш хусусиятига эга бўлиб қолиши асосий ролни ўйнайди.

Ҳозирги ўзбек тилида қуйидаги ҳолатларда –*дор* ва *сер-* аффикслари бир негизга қўшилиб кела олмайди ва бунга кўра ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилмайди:

1. Негиздан англашилган объект фақат миқдор жиҳатдан ортиқ даражада мавжуд бўла олиш хусусиятига эга бўлса, бундай объектни ифодалаган негизларга *сер-* аффикси қўшила олгани ҳолда, –*дор* аффикси қўшилиб кела олмайди. Шунга кўра, *сер-* аффиксига –*дор* аффикси синоним бўлиб келмайди. Масалан: *Матқошул қийқдаги серкепак бугдой уни олдига қўйиб, томоша қилиб ўтирар эди* (М.Исмоилӣ); *Сербарг, сергунча чечаклар бир-биридан чиройли, бир-биридан гўзал* (“Қудратли тўлқин”); *У ичи кирсиз, серкулки, очикқина бир йигит бўлиб, бек билан гўё кўп йиллардан бери бўлган танишларча муомала қилар эди* (Аб.Қодирӣ); *Фақат кенг даштда адирдагина бўладиган осуда, серюлдуз бир оқиом эди* (О.Ёкубов).

Мисоллардаги *серкепак*, *сербарг*, *сергунча*, *серкулки*, *серюлдуз* сўзлари *сер-* аффикси воситасида ясалган сифат туркумига оид сўзлардир. Худди шу сўзлар негизига –*дор* аффикси умуман қўшилиб кела олмайди. Бу сўзларга *сер-* аффикси қўшилгани ҳолда, –*дор* аффиксининг қўшила олмаслигига сабаб негизнинг семантик хусусияти бўлиб, негиз орқали ифода этилган объект миқдор жиҳатдан ортиқ даражада бўла олиш хусусиятига эга бўлгани ҳолда, тасаввур иқлинган ҳажмдан ортиқ даражада бўла олмайди. Бундай объектни ифодалаган негизларга –*дор*

аффикси умуман қўшила олмайди. Қиёсланг: *Илгари район маркази бўлган катта ва сердарахт қишлоқнинг энг кўркам жойи – сой бўйидаги нуйти ранг райком биноси эди* (П.Қодиров); *Илоё кўизгани билан қўша қарисин, серфарзанд бўлсин* (Ойдин); *Суюнбой ота янги гўштнинг серёроқ жойидан кесиб олиб, қозон тагига бир қават кўйиб чиқди* (П.Қодиров); *Кейин бир серўтроқ уватга етаклаб олиб бориб кўйдим-да, роса ухладим* (Ғ.Ғулом); *Серқуёш Ўзбекистонимиз меҳнаткашлари бу йил жуда ҳам баракали меҳнат қилдилар* (“Т.оқшоми”).

Мисоллардаги *сердарахт, серфарзанд, серёғ, сергўшт, серқуёш* сўзлари таркибидаги *сер-* аффикси ўрнида *-дор* аффиксини ишлатиб бўлмайди. Шунингдек, *сертавиши, сертисанда, сервиқор, серкиноя, сермутолаа, сермашаққат, серзавқ, серфайз, серсув, серистиора, серистеъдод, сержилд, сермуомала, серзарда, сердаромад* сўзларида ҳам *сер-* аффикси ўрнида *-дор* аффиксини ишлатиб бўлмайди. Чунки негиздан англашилган объект миқдор жиҳатдан ортиқ даражада бўла олиш хусусиятига эга бўлган ҳолда, ҳам жиҳатдан умуман ортиқ даражада бўла олмайди ёки объект умуман ҳам тушунчасига эга эмас.

Демак, бундай ҳолатда *-дор* аффикси билан *сер-* аффикси ўзаро синоним бўла олмайди.

2. Негиздан англашилган объект ҳам жиҳатдан ортиқ даражада бўла олиш хусусиятига эга бўлгани ҳолда миқдор жиҳатдан ортиқ даражада бўла олмайди. Яъни, у кўзда тутилган миқдордан, табиий чегараланган миқдордан, ортиқ даражада бўла олмайди. Шунга кўра, бундай негизларга *-дор* аффикси қўшилиб кела олади, аммо *сер-* аффикси қўшила олмайди. Чунки *сер-* аффиксида ҳам жиҳатдан ортиқликни ифодалаш хусусияти йўқ. Масалан: *Ҳолиқжон қози тўрда ўтирган бўйдор икки юзи қип-қизил, қора соқол, қора кўз, қундуў телпакли, ўрта яшар меҳмонни ишора қилиб,...* (С.Абдулла); *Афандининг бир шохдор хўкизи бор эди* (“Аф.латифалари”); *Шу пайт бир гажакдор қиз олма солинган тўрва халтаси билан қизил сумкасини узатди* (“Т.оқшоми”); *Туркистон тизма тоғининг этакларида...яғриндор, қорамағиз йигит ёнбошлаб ётарди* (П.Қодиров). Мисоллардаги *бўйдор, шохдор, гажакдор, яғриндор* сўзларида *-дор* аффикси асосан негиздан англашилган объектнинг ҳам жиҳатдан ортиқ даражада мавжудлигини ифодалаган. *-Дор* аффикси қўшилиб келган юқоридаги *бўй, гажак, яғрин* сўзларига *сер-* аффиксини қўшиб бўлмайди. Чунки *сер-* аффикси негиздан англашилган объектнинг миқдор жиҳатдан ортиқлигини ифодалаб, *-дор* аффикси қўшилиб келган негиз орқали ифодаланган объектлар эса миқдор жиҳатдан ортиқ даражада бўла олмайди. Шунга кўра, бу негизлар *сер-* аффиксини қабул қила олмайди.

Ўзбек тилида *шоҳ* сўзига эса ҳам *-дор* аффикси, ҳам *сер-* аффикси қўшилиб кела олади. Аммо бу аффикслар воситасида ясалган *шоҳдор* ва *сершоҳ* сўзлари қўлланишига кўра бир-биридан фарқ қилади. Ҳайвонларга

нисбатан *шоҳдор* сўзи ишлатилади, (ўсимликларга нисбатан) *сершиш* сўзининг ишлатилмаслигига сабаб, уларда шохнинг белгиланган, табиий микдордан, ортиқ даражада мавжуд бўла олмаслиги бўлиб, шў мавжуд шохнинг фақат ҳажм жиҳатдагина нормал ҳолатдан ортиқ даражада бўли олишидир. Дарахтга нисбатан *сершоҳ* сўзи ишлатилади. Чунки дарахтдаги шохлар микдор жиҳатдан ортиқ даражада бўла олиш хусусиятига эга Бошқача қилиб айтганда, *шоҳ* сўзи ўзбек тилида кўп маъноли сўз бўлиб, бир ўринда дарахт танасида ўсган қисмларини англатса, иккинчи ўринда хайвондаги аъзони англатади.

Агар *-дор* ва *сер-* аффикслари қўшилиб келган сўз кўп маъноли бўлса, у маълум бир маъносиде ишлатилганда, фақат *-дор* аффиксини қабул қилиб, *сер-* аффиксини умуман қабул қилмайди. У бошқа бир маъносиде ишлатилганда *сер-* аффиксини қабул қилиб, *-дор* аффиксини қабул қила олмайди. Шунга кўра, *шоҳдор хўкиз*, *шоҳдор эчки* дейиш мумкин бўлгани ҳолда, *сершоҳ хўкиз*, *сершоҳ эчки* дейиш мумкин бўлмайди. Аммо *сершоҳ дарахт*, *сершоҳ ўрик* дейиш мумкин.

Демак, негиздан англашилган объект фақат ҳажм жиҳатдан ортиқ даражада бўла олиш хусусиятига эга бўлиб микдор жиҳатдан белгилангандан ортиқ даражада бўла олмаса, бундай негизларга *-дор* аффикси қўшилиб келади ва сифат туркумига онд сўзлар ясаиди. Аммо *сер-* аффикси қўшилиб кела олмайди. Шундай экан, бундай ўринларда *-дор* аффикси билан *сер-* аффикси ўзаро синоним бўла олмайди.

3. *-Дор* аффикси бирор негизга қўшилиб, негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келади.¹⁴¹ Аммо *сер-* аффикси бундай негизларга қўшила олмайди. Чунки *сер-* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб, оддий эга эканликни ифодалай олмайди. Шунинг учун *-дор* аффикси билан *сер-* аффикси ўзаро синонимик муносабатга кира олмайди. Масалан: *Улуе Ватан уруши қатнашчилари, инвалидлар ва ҳомиладор аёллар навбатсиз киришлари мумкин* (“Муштум”); *Унинг афсоналарда қушлар, гуллар шаклида тасвирланган ботир йигитлари ва вафодор қизларини кўз олдимизда гавдалантирди* (“Кампир киссаси”); *Ёнингда чиқимдор бўлиш ўрнига ўша икки сўму саксон тийинни кассага тўлаб, кейин мендан ола қолсанг бўлмасмиди?* (С.Абдулла); *Ёзувчи тасвирича, бу кучлар ўша маҳалда ўзига тўқ ва шунинг учун маърифатдор ҳамда Россия каби мамлакатларнинг илгор маданияти билан танишув имкониятига эга бўлган савдогарлар муҳитидан чиқади* (А.Қодирий); *Улар олдин салмоқдор қадам ташлаб, сўнг бирдан югурди* (“Фан ва турмуш”); *Никобдор йигитлар сафидан бир хафт жўш кийган паҳлавон аргумоққа мақмиз бериб майдонга жавлон уриб кирди* (Ғ.Ғулом).

¹⁴¹Юқорида бунга алоҳида тўхталганимиз.

Мисоллардаги *ҳомиладор*, *вафодор*, *чиқимдор*, *маърифатдор*, *сшмоқдор*, *ниқобдор* сўзларида –дор аффикси негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келган. –Дор аффикси кўшилиб келган *ҳомила*, *вафо*, *чиқим*, *маърифат*, *салмоқ* ва *ниқоб* сўзларига сер-аффикси кўшилиб келмайди. Чунки бу негизлар орқали ифодаланган объектлар ҳам ҳажм жиҳатдан, ҳам миқдор жиҳатдан ортиқ даражада бўла олиш хусусиятига эга эмас. Бундай негизларга кўшилиб келган –дор аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни эмас, оддий эга эканлик маъносини ифодалаб келган. Миқдор жиҳатдан ортиқ даражада бўла олиш хусусиятига эга бўлмагани учун, бундай объектни ифода этган негизларга сер-аффикси умуман кўшила олмайди. Шунинг учун бу ўринда ҳам –дор аффикси умуман кўшила олмайди. Шунинг учун бу ўринда ҳам –дор аффикси билан сер-аффикси ўзаро синонимик муносабатга кириша олмайди. Ўзбек тилида *мансабдор* (одам), *дўкандор* (бой), *боғдор* (қишлоқ), *чорвадор* (колхоз), *диндор* (Маманиёз) каби сўзларида ҳам –дор аффикси ўрнида, юқоридаги сабабларга кўра сер-аффиксини ишлатиб бўлмайди.

Демак, –дор аффикси негиздан англашилган объектга оддий эга эканлик маъносини ифодалаб келганда, сер-аффикси унга синоним бўлиб кела олмайди. Чунки сер-аффиксининг негиздан англашилган объектга оддий эга эканликни ифодалаш хусусияти йўқ.

Хуллас, форс-тожик тилларидан ўзлашган –дор ва сер-аффиксларининг ўзбек тилида ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилиши, ҳар икки аффикснинг ўзбек тилида асосан негиздан англашилган объектга ортиқ даражада ва мўл ҳолатда эга эканликни ифодалаб келиши билан боғлиқдир. –Дор ва сер-аффикслари ўзаро синоним бўлиб келган ўринларда, –дор аффикси ўзининг эмоция бера олиш хусусияти билан фарқланиб туради.

4. –ЛИ ВА БА– АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

–Ли аффикси ўзбек тилида энг унумли сифат ясовчи аффикс бўлиб,¹⁴² ўз қатламга оид сўзларга ҳам, ўзлашган қатламга оид сўзларга ҳам кўшилаверади. Бу аффикс юқорида айтганимиздек, асосан ўзакдан англашилган объектга эга эканликни ифодалаб келади. Форс-тожик тилларидан ўзлашган ба-аффикси¹⁴³ (у бирорта ўзбек тилига оид ясовчи асосга кўшилмайди, ўзлашиши шартлидир) ҳозирги ўзбек тилида асосан ўзлашган қатламга оид сўзлардан сифат туркумига оид сўзлар *ясаиди* ва негиздан англашилган объектга эга эканликни билдиради.¹⁴⁴ Ҳар икки

¹⁴² А.Г.Гулямов. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, ч. I, Аффиксация. Автореферат докт.диссертации. Т., 1955, 39 бет.

¹⁴³ З.Маъруфов. Сўз состави, от ва сифат. Т., “Фан” 1956, 59-60-бет.

¹⁴⁴ И.А.Киссен. Кўрсатилган асар, 73 бет. А.Н.Кононов, Кўрсатилган асар, 153 бет. М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулев, Ўзбек тили. Т., 1970, 118 бет.

аффикснинг негиздан англашилган объектга эга эканликни ифодалаб хусусияти уларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўлишини таъминлайди.

Ўзбек тилида *-ли* ва *ба-* аффиксларининг айрим ҳолларда маъно жиҳатдан тенг келиб, ўзаро синонимик муносабатда бўлиши баъзи адабиётгада қайд этилган.¹⁴⁵ Аmmo уларнинг қандай шароитда ўзаро синонимик муносабатга киришиши атрофлича изохлаб берилмаган Муаллифлар эса *-ли* ва *ба-* аффикслари воситасида бир негиздан ясалган сўзлар эквивалентини келтириш билангина чекланишади.

Ўзбек тилида бу аффикслар доналаб саналмайдиган, микдор ва ҳажм жиҳатдан ўлчанмайдиган мавҳум тушунчаларни ифодаловчи негизларга кўшилиб, негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келган, ўзаро синоним бўлади. Бундан ташқари *-ли* ва *ба-* аффикслар ўзлашган қатламга оид сўзларга кўшилиб, ўзаро синонимик муносабатга кириша олади. Чунки *ба-* аффиксининг ўз қатламга оид сўзларга кўшилиши деярли учрамайди. Масалан: *Чўтир доғли басавлат бир киши билан кириб келди* (С.Абдулла); *Қаршида савлатли нўлат шаҳри ястаниб ётарди* (А.Мухтор); *Борди-ю жабрийда ёлгон-ёшиқ гаплар, бўхтонлар қўлидан келшига ҳеч ким ишонмайди ган баобрў одамларнинг қизи бўлсачи?* (М.Исмоилий); *Тўғонбек шахзода хизматида бўлган наслдор, обрўли бекарни, мулозимларни четлата бошлади* (Ойбек). Мисоллардаги *савлатли* ва *обрўли* сўзларида *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга эга эканликни ифодалаб келган. Кейинги мисоллардаги *басавлат* ва *баобрў* сўзларида *ба-* аффикси ҳам худди шу маънони англаган. Бироқ *ба-* аффикси ҳам худди шу маънони англаган. Бироқ *ба-* аффикси воситасида ясалган сўз *-ли* аффикси воситаси ясалган сўзга нисбатан китобий услубга хос. Қуйидаги мисолларда ҳам *-ли* аффикси билан *ба-* аффикси маънолари тенг келиб, услубий жиҳатдан фарқланган ҳолда, синонимик муносабат ҳосил қилганлигини кўрамиз: *Олисда ҳайбатли тоғлар, зўр, данқал мовий туманда эсар шамоллар* (“Қ.Ўзбекистон”); *Бепоен адр, чўл биёбонлар, тоғ-тошлар узра кўкка буй чўзган баҳайбат темир миноралар* (“Т.Оқшом”); *Нетай “тоға”сининг жуда бадавлат киши эканлигини Кўқондаёқ билган эди* (Ғ.Ғулом); *Атайдан узоқ-узоқ жойлардан ўзига тўқ, давлатли кишиларнинг хотинлари келиб, янги-янги нусхалардан буюриб кетадилар* (Ойдин); *Тўй ҳарасжатлари ҳақида, айтиладиган одамлар, санъаткорлар ҳақида батафсил гаплашиб олдик* (“Т.Оқшом”); *Навоий бичолардаги ишлар тўғрисида тафсилли сўзлади* (Ойбек). Мисоллардаги *ҳайбатли, давлатли, тафсилли* сўзларида *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга эга эканликни ифодалаб келган бўлса, *баҳайбат, бадавлат, батафсил* сўзларида *ба-* аффикси негиздан англашилган объектга эга эканликни китобий услубга хос равишда ифодалаб келган.

¹⁴⁵ А.Р.Сайфуллаев, Ф.С.Убаева. Сўз яшаш усуллари ҳақида кўлашма. Б., 1958, 12 бет. А.Н.Кононов, Кўрсатилган асар, 153 бет.

Улар эса форс-тожик ва араб тилларидан ўзлашган, мавхум тушунчаларни ифодаловчи от туркумига оид сўзларга кўшилиб, (мавхум тушунчаларни ифодаловчи от туркумига оид сўзларга кўшилиб) сифат туркумидаги сўзларни ясаган. Шунга кўра, бу аффикслар ўзаро синоним бўлиб келган.

А.Р.Сайфуллаев ва Ф.С.Убаевалар *ба-* аффикси ҳамма вақт ҳам *-ли* аффиксининг эквиваленти бўла олмаслигини тўғри кайд этиб,¹⁴⁶ от туркумига оид *туз, сув, соч, соқол* сўзларидан нима учун *ба-* аффиксининг сифат туркумига оид сўзлар ясай олмаслиги кўрсатиб ўтилмайди. Шунингдек, қўлланма муаллифлари *бағайрат, бадавлат, басавлат, баҳайбат* сўзларига *ғайратли, савлатли, ҳайбатли, давлатли* сўзлари синоним бўлади дейиш билан бирга *баақл, бақувват, бамаза, бабарака, баҳаво, баъмани* сўзларини ҳам синоним бўлади, деб кўрсатадилар. Ваҳоланки, *бақувват, бамаза, бабарака, баҳаво, бамаъно* сўзларига *қувватли, мазали, баракали, ҳаволи, маъноли* сўзлари синоним бўлиб кела олмайди. Шунга кўра, бу ўринда *-ли* ва *ба-* аффикслари ҳам ўзаро синоним бўлиб кела олмайди. Шунга кўра, бу ўринда *-ли* ва *ба-* аффикслари ҳам ўзаро синоним эмас. Чунки ўзбек тилида қуйидаги ҳолларда *-ли* аффикси билан *ба-* аффикси ўзаро синоним бўла олмайди: а) *-ли* аффикси воситасида ясалган сўз асосан от туркумига оид сўз билан бирикиб келиб унинг аниқловчиси сифатида қўлланса (ҳайрли иш, маслаҳатли тўй каби), худди шу негиздан *ба-* воситасида ясалган сўз асосан феъл туркумига оид сўз билан бирикиб келса (баҳайр бўлсин, бамаслаҳат ишладик), улар ўзаро синоним бўлиб келмайди. Масалан: *Икки ён қўштилари бамаслаҳат тўйхонага девор бузиб, йўл очдилар* (С.Абдулла); *Маслаҳатли тўй тарқалмас* (Макол); *Бундай ҳайрли ишларга қўлимиз очиқ* (М.Исмоилий); *Ишқилиб охири баҳайр бўлсин-да* (И.Жўрабоев). Мисоллардаги *маслаҳатли, ҳайрли* сўзлари от туркумига оид сўз билан бирикиб, унинг аниқловчиси сифатида қўлланган. Бу ўринда *-ли* аффикси сифат туркумига оид сўзлар ясаган ва негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келган. Кейинги, *бамаслаҳат* ва *баҳайр* сўзлари феъл туркумига оид сўзлар билан бириккан ва ҳол вазифасида қўлланган. Бу ўринда *ба-* аффиксини равиш ясовчи сифатида қараш мумкин. Шу нуктаи назардан қарайдиган бўлсак, улар ўзаро синоним бўлиб кела олмайди. Чунки бир негиздан ҳар хил туркумга оид сўзлар ясовчи аффикслар ўзаро синонимик муносабатга кириша олмайди. Шунинг учун ҳам, *ҳайрли тун* дейиш мумкин бўлгани ҳолда, *баҳайр тун* дейиш мумкин бўлмайди; б) бир негиздан *-ли* аффикси воситасида ясалган сўз ўзбек адабий тилида кенг қўлланса, худди шу негиздан *ба-* воситасида ясалган сўз айрим шевалардагина кенг қўлланиб, адабий тилда қўлланмаса ёки жуда кам қўлланса, улар ўзаро синоним бўлиб келмайди. Жумладан: *баракали, ақли, мазали* сўзлари хозирги ўзбек адабий тилида кенг қўллангани ҳолда,

¹⁴⁶Кўрсатилган асар, 12 бет.

бабарака, баақл, бамаза каби сўзлар асосан Самарқанд, Бухоро шеваларига оид бўлиб, ўзбек адабий тилидан ўз ўрнини топа олмаган. Шунинг учун *баракали, ақлли, мазали* сўзларидаги *-ли* аффикси ҳам, *бабарака, баақл, бамаза* сўзларидаги *ба-* аффикси ҳам негиздан англашилган объектга эга эканликни ифодалаб келса-да, улар ўзаро синоним бўла олмайди. Бу нарса ўзбек тилида *ба-* аффиксининг от туркумига оид сўзлардан сифат туркумига оид сўзлар яшаш имконияти анга чегараланганлигини кўрсатади. в) *-ли* аффикси воситасида ясалган сўз тўғри маънода қўлланиб, *ба-* аффикси воситасида ясалган сўз кўчма маънода қўлланса, бир негизга қўшилиб келган бу аффикслар ўзаро синоним бўлмайди. Масалан: *Кўпроқ киши яшириниб, паноҳ топадиган анча бақувватроқ бинолар қуришга қарор қилганлиги кўриниб турар эди* (Козимий); *Сочлари сарғиш, кўзлари катта, кўкиш қошлари ингичка, бурни тўғри, оппоқ юзида меҳр чақнаб турган бақувват бир рус жувон пайдо бўлди* (М.Исмоилий); *Таранг тортилган, бақувват арқон устида юриб бораётган бола бирдан тўхтади* (Ойдин); *Унга бохабар бўл, ўзини бирор нарса қилишдан ҳам тоймайди* (А.Қаҳҳор); *Икковлари бирор баҳабо жойда дам олишни маъқул кўришиб, яна йўлга давом этишди* (“Ўзбек халқ дostonлари”).

Мисоллардаги *бақувват, бахабар, баҳаво* сўзлари кўчма маънода қўлланган. Биринчи ва учинчи мисоллардаги *бақувват* сўзи “пишиқ, мустахкам” деган маънода ишлатилган. Иккинчи мисолдаги *бақувват* сўзи “кучли” деган маънони беради. Бундан ташқари, *қувватли* сўзи асосан маълум бир энергияга, кучга эга бўлган предметларга, ҳаракатланадиган предметларга нисбатан ишлатилса, *бақувват* сўзи кўпроқ ҳолат жиҳатдан фарқланувчи предметларга нисбатан ишлатилади. Яъни, *қувватли* сўзи энергиянинг миқдорини кўрсатса, *бақувват* сўзи предметнинг ҳолатини билдириб келади. Шунга кўра, *бақувват арқон, бақувват бино, бақувват новда, бақувват материал* дейиш мумкин, аммо *қувватли бино, қувватли арқон, қувватли материал* дейиш мумкин эмас. Бу ўринда шунини айтиш мумкинки, *бақувват* сўзи аслида қувватли-кучга эга бўлган предметларни ифодалаган ҳолда, ўзаро синоним муносабат ҳосил қилиши, фақат *қувват* сўзига қўшилиб келгандагина юзага чиқади. Шунга кўра, бу ҳолатга алоҳида тўхталиб ўтирмадик.

Тўртинчи мисолдаги *бохабар* сўзи кўчма маънода қўлланган бўлиб, у “хабари бор” ва “эҳтиёт” маъноларини беради: Бешинчи мисолдаги *ҳаволи* сўзига синоним сифатида келтирилган¹⁴⁷. *Баҳаво* сўзи эса “ҳавоси тоза, салқин” деган маънони беради. Ўзбек тилида *ҳаволи* сўзи жойга нисбатан ишлатилмайди, яъни *ҳаволи жой, ҳаволи хона* дейиш мумкин эмас. Чунки ўрин-жой ҳавога эга бўлади. Шунга кўра *ҳаволи* сўзини ишлатишга эҳтиёж йўқ. *Баҳаво* дейилганда, умуман ҳавога эга эканлик эмас, “тоза”, “ажойиб

¹⁴⁷Р.Р.Сайфуллаева ва Ф.С.Убаева. Кўрсатилган асар. 12 бет.

ҳавога эга” эканлик ифодаланади. Кўриниб турибдики, *баҳаво* сўзи кўчма маънода қўлланган. Ҳозирги ўзбек тилида *бақувват*, *бохабар*, *баҳаво* сўзларининг кўчма маънода қўлланиши уларнинг тожик тили базасида ясабли, сўзгн ўзбек тилига ўзлашганлиги билан боғлиқдир. Ўзбек тилида бу сўзларнинг негизларига –*ли* аффикси қўшиш орқали янги сўзлар ясалган. Ўзбек тили базасида ясалган *қувватли*, *ҳаволи*, *хабарли* сўзлари тўғри маънода ишлатилади. Бу сўзларнинг тўғри маънода ишлатилиб туриши тожик тилидан ўзлашган *бақувват*, *бохабар*, *баҳаво* сўзларининг ўзбек тилида кўчма маънода ишлатилиб туришига сабаб бўлган. Демак, бир аффикс воситасида бирор негиздан ясалган сўз кўчма маънода қўлланиб, иккинчи аффикс воситасида шу негиздан ясалган сўз тўғри маънода қўлланса, шу сўзларни ясашда иштирок этган аффикслар ўзаро синоним бўлиб кела олмайди.

Шунинг учун мисоллардаги *бақувват*, *бохабар*, *баҳаво* сўзлари ўрнида *қувватли*, *хабарли*, *ҳаволи* сўзларини ишлатиб бўлмайди; г) *ба-* аффикси ўзбек тилида ҳам, тожик тилида ҳам конкрет тушунча ифодаловчи негизларга қўшилиб келмайди. –*Ли* аффикси конкрет тушунча ифодаловчи негизларга ҳам, мавҳум тушунча ифодаловчи негизларга ҳам қўшилиб кела олади. –*Ли* аффикси конкрет тушунчаларни ифодаловчи негизларга қўшилиб келганда, *ба-* аффикси унга синоним бўлиб кела олмайди. Масалан: *Бир йилдан бери ярали қалбида ардоқлагани, жамолини бир кўрсам, деб зору интизор бўлгани бекор!* (М.Исмоилий); *Турдаги иккинчи эшик очилиб, ичкаридан тўла юзли, ўсиқ қошли оғир қарагуччи кўзли, сийрак соқол, ўрта бўйли киши кўринди* (Аб.Қодирий); *Муротали дала шийпонига етиб келганда, ҳамма тушиikka чиқиб ёгли шўрва ичардилар* (“Бўрондан кучли”).

Мисоллардаги *ярали*, *юзли*, *қошли*, *кўзли*, *бўйли*, *ёшли* сўзлари таркибидаги –*ли* аффикси ўрнида *ба-* аффиксини ишлатиб бўлмайди. Чунки *ба-* аффикси юқорида айтганимиздек, бундай конкрет тушунча ифодаловчи негизларга қўшилиб кела олмайди.

Шундай қилиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида –*ли* аффикси билан *ба-* аффикси асосан форс-тожик ва араб тилларидан ўзлашган мавҳум тушунча ифодаловчи от туркумига оид сўзларга қўшилиб келиб, негиздан англашилган объектга эга эканликни ифодалаб келганда, ўзаро синоним бўлиб келади, *ба-* аффикси ўзининг китобий услубга хос сўз ясаш хусусияти билан фарқ қилади.

–ЛИ АФФИКСИНИНГ БОШҚА АФФИКСЛАР БИЛАН ЎЗАРО СИНОНИМИК МУНОСАБАТИ

–*Ли* аффикси ўзбек тилида от туркумига оид сўзларга қўшилиб келиб, –*дор*, *сер-* ва *ба-* аффиксларидан ташқари, –*кор*, *манд*, –*дон*, –*нок*, –*чан* ва –*той* каби аффикслар билан ҳам ўзаро синонимик муносабатга

киришади. Шунингдек, *ба-, сер-* аффикслари ҳам *-ли* аффикси билан синонимик муносабатда бўлиши билан бирга, бошқа аффикслар билан ҳам синонимик муносабатда бўлади. Жумладан, *ба-* аффикси *-манд, -дор* ва *-чан* аффикслари билан, *сер-* аффикси эса *-чан* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади. *-Ли, ба-, сер-* аффиксларининг юқоридagi аффикслар билан ўзаро синонимик муносабатини алоҳида-алоҳида кўриб чиқамиз.

-Ли аффикси микдор ва ҳажм жиҳатдан ўлчанмайдиган, маъху тушунча ифода этувчи от туркумидаги сўзларга қўшилиб келиб, негиздан англашилган объект билан шуғуллана олиш хусусиятига эга эканлик маъносини ифодалайди ва худди шу маънога эга бўлган *-кор* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади. *-Кор* аффикси ўзбек тилига форс-тожик тилларидан ўзлашган бўлиб,¹⁴⁸ ўзбек тилшунослигида асосан шахс оти ясовчи аффикс сифатида қайд этилади. Бироқ *-кор* аффикси ўзининг от туркумига оид сўзлардан сифат туркумига оид сўзлар яшаш хусусиятини ҳам саклаб қолган.¹⁴⁹ У негиздан англашилган объект билан шуғуллана олиш, кўп шуғулланиш хусусиятига эга эканлик маъносини билдирувчи сифатлар ясайди. *-Кор* аффиксидаги бу хусусиятнинг ўзбек тилида ҳам сақланиб қолиши, унинг *-ли* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилишини таъминлайди. Масалан: *Итоатли кишилар унинг фуқароси бўлса, яна нимаси етишмайди* (Ғ.Ғулом); *Норбўтабек ҳам итоаткор одам* (И.Жўрабоев).

Биринчи мисолдаги *итоатли* сўзида *-ли* аффикси негиздан англашилган объект билан шуғулланиш хусусиятининг шахсда ортик даражада мавжудлигини ифодалаб келган. Яъни итоатли сўзидан “доим итоат қилувчи” деган маъно англашилади. Кейинги мисолдаги *итоаткор* сўзида *-кор* аффикси ҳам асосан шу маънони ифодалаган. Аммо *-кор* аффикси воситасида ясалган *итоаткор* сўзи *-ли* аффикси воситасида ясалган *итоатли* сўзига нисбатан ўзининг китобий услубга хослиги билан фаркланиб туради. Кўриниб турибдики, *-ли* ва *-кор* аффикслари асосий маъноларига кўра тенг келиб, услубий жиҳатдан фаркланган ҳолда, ўзаро синонимик муносабатга киришган. Буни куйидаги мисолларда ҳам кўриш мумкин: *Колхознинг илгор, тадбирли бир аъзосига айлиниб қолди* (А.Қаҳҳор); *Бу киши замонамизнинг тадбиркор ўғриларидан Мамарайим афанди, - деди* (М.Исмоилий); *Тажрибали одамлар эрталаб ва кечки сатқинда астойдил ишлаб, куннинг иссиғида дам олади* (С.Аҳмад); *Тажрибакор бозбонларимизнинг мақсадлари - етиштирилган узум ҳосилини ўз вақтида йиғиб олиш* (“Маъшғал”).

Мисоллардаги *тадбирли* ва *тажрибали* сўзларида *-ли* аффикси негиздан англашилган объект билан шуғулланиш хусусиятига ортик

¹⁴⁸З.Маъруфов. Курсатилган асар, 34 бет.

¹⁴⁹В.С.Расторгуева. Краткий очерк грамматики таджикского языка, «Таджикско-русский словарь» М, ГИИНС 1954, стр. 542.

даражада эга эканлик маъносини ифодалаб келган. Жумладан, *тажрибали* сўзидан “кўп тажрибаси бор”, “кўп тажрибага эга” деган маъно англашилади. Кейинги мисолдаги *тажрибакор* сўзида –кор аффикси ҳам асосан шу маънони англатган, яъни, бу сўздан ҳам “кўп тажрибаси бор”, “кўп тажрибага эга” деган маъно англашилиб турибди. Бу мисоллардаги *тадбиркор* ва *тажрибакор* сўзларидаги –кор аффикси ўзининг китобийлиги, поэтик услубга хослиги билан фарқланиб турибди.

Демак, ўзбек тилида –ли ва –кор аффикслари негиздан англашилган объект билан шуғулланиш хусусиятларининг шахсда ортиқ даражада мавжуд эканлигини ифодалай олиши жихатдан тенг келиб, услубий жихатдан фарқланган ҳолда, ўзаро синоним бўлиб кела олади.

–Ли аффикси доналаб саналмайдиган, мавҳум тушунчаларни ифодаловчи, от туркумга оид сўзларга қўшилиб келиб, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканлик маъносини ифодалаб келганда,¹⁵⁰ форс-тожик тилларидан ўзлашган –манд аффикси¹⁵¹ билан синонимик муносабатта киришади. –Манд аффикси ўзбек тилига оид асосий дарсликларда қайд этилмайди. Айрим адабиётларда бу аффикс шахс оти ясовчи ва сифат ясовчи сифатида тилга олинади.¹⁵² Форс-тожик тилларида бу аффикс асосан негиздан англашилган объектга эга эканлик ва ортиқ даражада эга эканлик маъносини ифодалайди.¹⁵³ –манд аффикси билан –ли аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келганда, ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилади. Масалан: *Ўзларини шогридан шундай давлатли одам деб ҳисоблай бошладилар* (Жозимий); *Ниҳоят, Султонмурод ўзида хусусий суратда дарс олувчи давлатманд бир шогирдан от тилмоққа қарор қилади-да, шошиб жўнади* (Ойбек). Биринчи мисолдаги *давлатли* сўзида –ли аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Кейинги мисолдаги *давлатманд* сўзида –манд аффикси ҳам асосан шу маънони ифодалаган. Бироқ, –манд аффикси воситасида ясалган *давлатманд* сўзи экспрессивликка эга бўлиб, маънони анча кучайтириб акс эттирган. –Ли аффикси билан –манд аффиксининг асосий маъноларига кўра тенг келиб, экспрессивликка кўра фарқланган ҳолда ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилишни куйидаги мисолларда ҳам кўриш мумкин: *Баланд бўйли, савлатли бир кекса аёл булоқнинг новчасига мис кўзани қўйиб, суе тушишини кутмоқда эди* (П.Қодиров); *–Ке, кўришайлик, шоп мўйловли, савлатманд киши унга қаради* (С.Анорбоев); *Давлатнинг собиқ фуқароси, ихлосли бир йигити давлат устига ўзининг мудҳиш зарбасини*

¹⁵⁰ –ли аффиксининг айрим ўринларда негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаш ҳақида юқорида батафсил тўхталганмиз.

¹⁵¹ Қаранг: И.А.Киссен. Кўрсатилган асар, 88 бет.

¹⁵² М.Маъруфов. Словообразовательные и словоизменительные аффиксы узбекского языка «Узбекско-русский словарь» М., ГИИиНС 1959, стр. 723. В.С.Расторгуева. Кўрсатилган асар, 542 бет.

¹⁵³ В.С.Расторгуева. Кўрсатилган асар, 542 бет.

ташлаб турган бир бадахд ўглини кўрди (А.Қодирий); Шаҳарнинг катти-кичигидан ўзига ихлосманд одамлар орттирган (А.Қодирий).

Мисоллардаги *савлатли, ихлосли* сўзларида *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканлик маъносини ифодалаб келган. Кейинги мисоллардаги *савлатманд, ихлосманд* сўзларида *-манд* аффикси ҳам шу маънони англатиб турибди. Аммо *савлатманд, ихлосманд* сўзларида негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканлик *савлатли, ихлосли* сўзларидагига нисбатан бўрттириб кўрсатилган, яъни бу сўзларда маълум даражада экспрессивлик ҳам бор.

-Ли аффикси билан *-манд* аффиксининг ўзаро синоними муносабати ўзлашган қатламдаги мавҳум тушунча ифодаловчи ол туркумига оид сўзларга қўшилиб келиб, сифат туркумига мансуб сўзлар ясалганда содир бўлади.

-Манд аффиксининг негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни кўрсатиши аффиксининг ўз хусусияти билан боғлиқ. *-Ли* аффиксининг негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни кўрсатиши эса бошқача. Ундаги эга эканлик маъноси аффиксга хос бўлиб, унинг ортиқ даражада эканлиги негиз маъноси хусусиятидан келиб чиққан. Натичада, *-манд* ва *-ли* аффикслари ўзаро синоним бўлиб келган.

Демак, *-ли* аффикси билан *-манд* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаш хусусиятига кўра тенг келиб, экспрессивликка кўра фарқланган ҳолда, ўзаро синоним бўлиб кела олади.

Ҳозирги ўзбек тилида *-ли* аффикси ўзлашган қатламга оид мавҳум тушунча ифодаловчи сўзларга қўшилиб келиб, негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келганда, *форс-тожик* тилларидан ўзлашган сўзлар таркибидаги *-нок* аффикси билан ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилади. *-Нок* аффикси *форс-тожик* тилларида энг унумли аффикслардан ҳисобланиб, ол туркумига оид сўзлардан негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодаловчи сифатлар ясайди. Ана шу хусусиятига кўра, бу аффиксни ўзбек тилидаги *-ли* аффиксининг эквиваленти деб қараш мумкин. Яъни, ўзбек тилида *-ли* аффикси қандай хусусиятга эга бўлса, *форс-тожик* тилларидаги *-нок* аффикси ҳам, шундай хусусиятларга эга.¹⁵⁴ Буни унинг ол туркумга оид сўзларга қўшилиб, негиздан англашилган объектга эга эканлик, ҳамда ортиқ даражада эга эканликни ифодаловчи *-дор* ва *-манд* каби аффикслар билан, *тожик* тилида, синонимик муносабат ҳосил қилиши ҳам кўрсатиб туради.¹⁵⁵ Шуни ҳам айтиш керакки, *-нок* аффикси *форс-тожик* тилларида негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодаловчи

¹⁵⁴ В.С.Расторгуева. Кўрсатилган асар. 552 бет.

¹⁵⁵ Қаранг: "Гаджикско-русский словарь", подред. М.В.Рахими и Л.В.Успенской, ГИИНС, М., 1954, 542-544-бетлар.

сифатида сўз ясаб, шу ясама сўз билан ўзбек тилига ўзлашган. Бу хусусияти унинг ўзбек тилида *-ли* аффикси билан синонимик муносабатда бўлишини таъминлайди. Масалан: *Сўнг газабли кўзларини ота назаридан қочиб, қатъий равишда гап бошлади* (С.Абдулла); *Сута олдида ранги булган, газабнок мутаввали хожини кўрди* (С.Абдулла). Биринчи мисолдаги *газабли* сўзида *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келган. Кейинги мисолдаги *газабнок* сўзидаги *-нок* аффикси ҳам шу маънони англаган. Яъни, ҳар икки сўздан ҳам “газабга эга” деган маъно англашилади. Аммо *газабнок* сўзи ўзининг поэтик услубга хослиги билан фарқлиниб туради. *-Ли* аффикси билан *-нок* аффиксининг ана шундай ҳолатда синонимик муносабатга киришганлигини куйидаги мисолларда ҳам кўриш мумкин: *Ташвишли ноҳишимиз ҳам бунга ҳайрон эди* (И.Жўрабоев); *Ташвишноқ Муқимий мужрага кириб келиб, ниманидир ахтарган бўлди* (С.Абдулла). Биринчи мисолдаги *ташвишли* сўзида *-ли* аффикси ҳам, иккинчи мисолдаги *ташвишноқ* сўзидаги *-нок* аффикси ҳам негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаган. Бироқ, *ташвишноқ* сўзи воситасида ифодаланган маъно *ташвишли* сўзи воситасида ифодаланган маънога нисбатан услубий жиҳатдан фарқланади. У поэтик услубга хос.

Демак, *-ли* ва *-нок* аффикслари ўзбек тилида негиздан англашилган объектга эга эканликни ифодалашга кўра тенг келиб, услубий жиҳатдан фарқланган ҳолда, ўзаро синонимик муносабатга киришади.

-Ли аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келганда, форс-тожик тилларидан ўзлашган *-дон* аффикси¹⁵⁶ билан ҳам синонимик муносабатга киришади. *-дон* аффикси айрим мавҳум тушунча ифодаловчи сўзларга қўшилиб келганда, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканлик маъносини ҳам англа олади.¹⁵⁷ Бу хусусияти унинг *-ли* аффикси билан синонимик муносабатда бўлишини таъминлайди. *-Дон* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодаловчи сифатида, ўзбек тилида, камунум аффикслар қаторига киради. Шу маъноси билан у *билимдон*, *қадрдон* сўзлари таркибидагина келади. Ана шу сўзлар таркибида келиб юқоридagi маънони ифодалаган *-дон* аффикси *гапдан* сўзи таркибида бу маънони ифодалай олмайди. Чунки, *гапдон* сўзи ўзбек тилида кўчма маънода қўлланган бўлиб, ундан “яхши ва ўтқир гапира олувчи” деган маъно англашилади. Юқорида айтганимиздек, бирор аффикс воситасида ясалган сўз кўчма маънода қўлланганда, ясовчи аффикс, тўғри маънода қўлланган сўз таркибидаги ясовчи аффикс билан синонимик муносабатга кириша олмайди. Шунга кўра, ўзбек тилида *-дон* аффикси фақат *билим* ва *қадр* сўзларига қўшилиб келиб, сифат туркумига оид сўз ясаганда, шу сўзлардан сифат ясовчи *-ли* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил

¹⁵⁶Қаранг: З.Маъруфов. Кўрсатилган асар, 59-бет.

¹⁵⁷Қаранг: Н.А.Киссен. Кўрсатилган асар, 82-бет.

килади. Масалан: *Сухбатда гўё ундан билимли одам йўқ эди* (С.Абдулла); *Лайлининг отаси бошиқ жоҳиллар билимдон ва истеъдодли шоир бўлган Қайса таъналар қилиб, уни мажнун деб атайдилар* (“Ўзбек адабиёти тарихи”); *Тун қучада эрини шундайин қутилмаган қадрли кўноқ билан қайтганини кўрган хотини, аввалига эридан ранжиди* (Ғ.Ғулом); *Кундан-кун унутилиб бормоқда бўлган қадрдон ва лаззатли бир ҳиснинг қайтадан тирилгани сезилмоқда* (Ғ.Ғулом).

Мисоллардаги *билимли* ва *қадрли* сўзларида *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Кейинги мисоллардаги *билимдон* ва *қадрдон* сўзларида *-дон* аффикси ҳам шу маънони англаган. Яъни, *билимдон* сўздан “кўп билимга эга” деган маъно, *қадрдон* сўздан “кўп қадрга эга” деган маъно англашиб турибди. Аммо *-дон* аффикси воситасида ясалган *билимдон* ва *қадрдон* сўзларида маълум даражада экспрессивлик мавжуд бўлиб, бу сўзлар таркибидаги *дон* аффикси маънони кучайтириш учун хизмат қилади.

Демак, *-ли* аффикси билан *-дор* аффикси шу икки сўз таркибида келганда, маъно жиҳатдан тенг келиб, экспрессивликка кўра фарқланган ҳолда, ўзаро синоним бўлиб келади.

-Ли аффикси мавҳум тушунча ифодаловчи от туркумига оид *гайрат* сўзига қўшилиб келиб, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканлик маъносини ифодалаган ҳолда, *-чан* аффикси билан синонимик муносабатга киришади. *-Чан* аффиксининг семантик хусусияти ўзбек тилшунослигида ҳар хил талқин этилади.¹⁵⁸

-Чан аффиксининг маъноси ҳақида айтилган фикрлар ичида профессор А.Б.Ғуломовнинг фикри¹⁵⁹ диққатга сазовор бўлиб, биз ана шу фикрга асосланамиз. Айрим ҳолларда бу аффикс *негиздан* англашилган объектга ортиқ даражада эга эканлик маъносини ҳам ифодалаб келади. Унинг бу хусусияти *-ли* аффикси билан синонимик муносабатда бўлишини таъминлайди. Масалан: *Бир-биридан гайратли, бир-биридан чакқон болаларнинг қўли-қўлига тегмайди* (И.Раҳим); *Гайратчан бола экан, сал кунда оқартув ишларини жонлантириб юборди* (С.Абдулла). Биринчи мисолдаги *гайратли* сўзида *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Иккинчи мисолдаги *гайратчан* сўзида *-чан* аффикси ҳам асосан шу маънони ифодалаб турибди. Яъни, ҳар икки сўздан ҳам “гайратли кўп” деган маъно англашилади. Аммо *-чан* аффикси воситасида ясалган *гайратчан* сўзида экспрессивлик ҳам бор.

Демак, *-чан* аффикси мавҳум тушунчани ифодаловчи *гайрат* сўзига қўшилиб келганда, маъно жиҳатдан *-ли* аффиксига тенг келиб,

¹⁵⁸Қараг: И.А.Киссен. Кўрсатилган асар, 97 бет; З.М.Маъруфов. Кўрсатилган асар, 58 бет; Ҳозирги замон ўзбек тили, Т., 1957. 353 бет; А.Н.Кононов Кўрсатилган асар. 1161 бет.

¹⁵⁹Қараг: А.Ғ.Ғуломов. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, часть I, аффиксация, Т., 1955 стр. 41

экспрессивликни ифодалаш хусусиятига кўра фарқланган ҳолда, у билан синонимик муносабатга киришади.

-*Ли* аффикси ҳозирги ўзбек тилида фақат бир сўз таркибида келиб, -*той* аффикси билан синонимик муносабатга киришади.

-*Той* аффиксининг камунум эканлиги, шунингдек, унинг маъно жихатдан -*ли* аффиксига тенг келиши айрим тилшунослар томонидан қайд этилган. Бу аффикс ҳозирги кунда ҳам ёқимтой сўзи таркибида келганда, -*ли* аффикси англатган маънони англатади. Бошқа ўринларда кичрайтириш, эркалаш маъносини ифодалаб, атоқли отларга кўшилиб келувчи -*жон* элементи бажарган функцияни бажарган. *Раҳимтой, Анортой, Кўчқортой, Мулластой, Иристой* кабилар. Келтирилган сўзлар таркибидаги -*той* аффикси ўрнида -*ли* аффиксини қўллаб, бу сўзларни *Раҳимли, Анорли, Кўчқорли, Муллали* типда ишлатиш мумкин эмас. Кўришиб турибдики, -*той* аффикси тил таракқиёти давомида ўз маъносини ўзгартириб, асл маъносини фақат ёқимтой сўзи таркибидагина сақлаб қолган. Ана шу маъносининг сақланиб қолиши унинг -*ли* аффикси билан синонимик муносабатда бўлишига имкон беради: *Қалбидаги муштоқлик ўти тобора авж олиб, бағри ўртанади, унинг ёқимли кўйи булбулларнинг ва барча қушларнинг қўшиқларига жўр бўлиб, мусаффо тонг кучозида, поёнсиз водийда тарқалади* (Ш.Рашидов); *Дилрабо оҳанслар янрайди, вальсинг ёқимтой садоси жаранглайди* ("Сов.Ўзб."). Биринчи мисолдаги ёқимли сўзида -*ли* аффикси ва иккинчи мисолдаги ёқимтой сўзидаги -*той* аффикси негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келган. Аммо -*той* аффикси воситасида ясалган ёқимтой сўзида экспрессивлик сезилиб турибди. Демак, -*ли* ва -*той* аффикслари ўзбек тилида фақат ёқимли ва ёқимтой сўзлари таркибида қўллангандагина маъно жихатдан тенг келиб, экспрессивликка кўра фарқланган ҳолда, ўзаро синоним бўлиб келади.

Хуллас, -*ли* аффикси ўзбек тилида от туркумига оид сўзларга кўшилиб келиб, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келганда, форс-тожик тилларидан ўзлашган унумли -*дор, сер-, ба-* аффикслари билан ҳамда кам унум -*кор-, -манд, -дон* аффикслари билан синонимик муносабатга киришади. Худди шу маъноси билан ўзбек тилига оид -*чан* аффиксига ҳам синоним бўлиб келади.

-*Ли* аффикси негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келганда, форс-тожик тилларидан ўзлашган -*дор* ва -*нок* аффикслари билан ва фақат бир сўзда ўзбек тилига оид -*той* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади.

6. БА- АФФИКСИНИНГ –МАНД, -ДОР ВА –ЧАН АФФИКСЛАРИ БИЛАН

ЎЗАРО СИНОНИМИЯСИ

Ҳозирги ўзбек тилида *ба-* аффиксининг от туркумига оид сўзларга қўшилиб келиб, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаган ҳолда, *-ли* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилишини айтиб ўтган эдик.¹⁶⁰ Бу аффикс худди шу маънода қўлланганда, унга бошқа аффикслар ҳам синоним бўлиб келади.

-Ба аффикси от туркумига оид сўзларга қўшилиб келиб, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодаловчи сифат ясовчи *-манд* аффикси синоним бўлиб келади. Бунда ҳар иккала аффикснинг ўзбек тилида негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаши, уларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўлишига сабаб бўлган. Масалан: *Безарас, бахлос бахшиларимни олмадиларми?* (М.Исмоилий); *Энг ишончли, ихлосманд одамларидан ажралиб қолганига тушаймон қилди* (Ойдин). Биринчи мисолдаги *бахлос* сўзида *ба-* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Яъни, бу сўздан “ихлоси баланд” деган маъно англашилади. Кейинги мисолдаги *ихлосманд* сўзи таркибидаги *-манд* аффикси ҳам негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб турибди. Бу сўздан ҳам “ихлоси баланд” деган маъно англашилади. Аммо *ба-* аффикси воситасида ясалган *бахлос* сўзида субъектнинг ижобий муносабати ифодаланган бўлса, *-манд* аффикси воситасида ясалган *ихлосманд* сўзида субъектнинг салбий муносабати ифодаланган. Келтирилган мисолдаги *ихлосманд* сўзида негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликнинг кесатиғ билан ифодаланганлиги яққол сезилиб турибди. Қуйидаги мисолларда ҳам *ба-* аффикси билан *-манд* аффиксининг ўзаро синоним бўлиб келганлигини кўрамиз: *Бир фикр, бир бадавлат одамга ҳамсоя эрди* (А.Қаҳҳор); *Хиротнинг донгдор, давлатманд оилаларидан Абулзийнинг гўзал қизига уйлانган* (Ойбек); *Кўча муюлишида басавлат бир кишининг қораси кўринди* (А.Қодирий); *Унинг юришида савлатманд одамларга хос вазминлик бор эди* (А.Мухтор).

Мисоллардаги *бадавлат, басавлат* сўзларида *ба-* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Яъни, бадавлат сўзидан “ортиқ” даражада “мол-дунёга” деган маъно англашилса, *басавлат* сўзидан “ортиқ даражада савлатга эга” деган маъно англашилади. Кейинги мисоллардаги *давлатманд* ва *савлатманд* сўзларида *-манд* аффикси ҳам негиздан англашган объектга ортиқ

¹⁶⁰Қаранг: Ё.Тожиёв. *-ли, -дор* ва *сер-* аффиксларининг синонимик муносабати ҳақида. Ўзбек тили стилистикаси масалалари. Т., 1972, 186 бет.

ирижада эга эканликни ифодалаган. Яъни, *давлатманд* сўздан “ортиқ ирижада давлатга – мол-дунёга эга” деган маъно, *савлатманд* сўздан эса “ортиқ даражада савлатга эга” деган маъно англашилиб турибди. Келтирилган мисолларда ҳам –*ба* ва –*манд* аффикслари ўзларининг эмоция ифодалаш хусусиятларига кўра фарқ қилади.

Демак, форс-тожик тилларидан ўзлашган *ба-* ва –*манд* аффикслари, Ўзбек тилида, ўзлашган қатламга оид мавҳум тушунчаларни ифодаловчи, шунингдек туркумидаги сўзларга қўшилиб келганда, маъно жиҳатдан тенг келиб, субъектнинг муносабатини ифодалаш хусусиятига кўра фарқланган ҳолда, ўзаро синоним бўлиб келади.

Ба- аффикси ўзлашган қатламга оид айрим сўзларга қўшилиб, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келганда, унга негиздан англашилган белгига ортиқ даражада эга эканликни ифодаловчи –*дор* аффикси синоним бўлиб келади. Масалан: *Унинг кўзи терлаб-тишиб тупроқ чиқараётган басавлат кишига тушди* (А.Қаҳҳор); *Йигит қора атлас кўйлакли, савлатдор жувонга жой бўлганмоқчи бўлди* (“Т.оқшоми”). Биринчи мисолдаги *басавлат* сўзида *ба-* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган, яъни бу сўздан “ортиқ даражада савлатга эга” деган маъно англашилади. Иккинчи мисолдаги *савлатдор* сўзи ҳам “ортиқ даражада савлатга эга” деган маънони англашиб турибди. Аммо *ба-* аффикси воситасида ясалган *басавлат* сўзида ортиқлик тушунчаси –*дор* аффикси воситасида ясалган *басавлат* сўзида ортиқлик тушунчаси –*дор* аффикси воситасида ясалган *савлатдор* сўзидагига нисбатан бир оз кучли ифодаланган. Кўриниб турибдики, *ба-* аффикси бу мисолларда маънони кучайтириш-экспрессивликни ифодалаш учун хизмат қилган. Қуйидаги мисолларда ҳам *ба-* аффикси билан –*дор* аффикси негиздан англашилган субъектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаган ҳолда, ўзаро синоним бўлиб келган: *Бунинг учун ўзига тўқ, бадавлат одамларни топиб, маслаҳатлашиш керак* (Ойбек); *Шаҳарнинг давлатдор бойларидан тўрт кишини мажлисга таклиф этди* (Козимий). Мисоллардаги *бадавлат* ва *давлатдор* сўзларида *ба-* ва –*дор* аффикслари негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Аммо *бадавлат* сўзи билан *давлатдор* сўзи маъно қиррасига кўра фарқ қилади. Яъни *бадавлат* сўзида ортиқлик тушунчаси бир оз кучли ифодаланган.

Ба- аффикси ўзлашган қатламга оид бўлган *хабар* сўзига қўшилиб келганда, ўзақдан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келади. Юқорида айтганимиздек, таркибида –*дор* аффикси бўлган сўз аслида форс-тожик тиллари базасида ясалиб, сўнг ўзбек тилига ўзлашган бўлса, бу аффикс негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келади. Бу таркибида *ба-* аффикси бўлган сўзларга ҳам тегишли бўлиб, агар сўз форс-тожик тиллари базасида ясалиб, сўнг ўзбек тилига ўзлашган бўлса, *ба-* аффикси негиздан англашилган объектга эга эканлик

маъносини ифодалаб келади. Ҳар иккала аффиксдаги бу хусусият уларнинг ўзаро синоним бўлиб келишига имкон беради. Ҳозирги ўзбек тилида *ба-* аффикси билан *-дор* аффиксининг негиздан англашилган объектга эга эканликни ифодалаган ҳолда, синонимик муносабатга киришуви, фақат, улар ўзлашган қатламга оид бўлган *хабар* сўзига қўшилиб келгандагина содир бўлади. Масалан: *Ҳокимнинг келишидан бохабар тўралар, қозилар гузарга тўплана бошладилар* (М.Исмомилӣ); *Умматалининг қилмишидан хабардор маҳалла одамлари уни тартибга чақириб ҳам кўришди* (“Муштум”). Биринчи мисолдаги *бохабар* сўзида *ба-* (*бо-*) аффикси негиздан англашилган объектга эга эканликни ифодалаб келган. Яъни, *бохабар* сўздан “хабарга эга” деган маъно англашилиб туради. Кейинги мисолдаги *хабардор* сўзида *-дор* аффикси ҳам худди шу маънони ифодалаган. Аммо *бохабар* сўзи ўзининг китобий услубга хослиги билан фарқланиб турибди.

Демак, форс-тожик тилларидан ўзлашган *ба-* ва *-дор* аффикслари негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканлик маъносини ифодалаб келганда ҳам, шунингдек, негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келганда ҳам, ўзаро синоним бўлиб кела олади. Улар ўзаро синонимик муносабатга киришганда, *ба-* аффикси ўзининг экспрессивликни ифодалашига ва услубий қўлланишига кўра фарқланиб туради.

Ба- аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келганда, худди шу маънони ифодалай оладиган, ўзбек тилига мансуб *-чан* аффикси билан фақат бир негизга қўшилиб келиб, синонимик муносабатга киришади. Масалан: *Умрида чарчаш нималигини билмаган бағайрат камтирлар ташаббусидан хурсанд бўлди* (А.Қаҳҳор); *Йигилишида ғайратчан ёш Анатолийни ички ишлар хизматиغا йўллашни маъқул кўрдилар* (“Т.оқшоми”).

Биринчи мисолдаги *бағайрат* сўзида *ба-* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаган. Яъни, *бағайрат* сўздан “ғайрати кўп” деган маъно англашилиб турибди. Кейинги мисолдаги *ғайратчан* сўзида *-чан* аффикси ҳам худди шу маънони англаган. Бу сўздан “ғайрати кўп” деган маъно англашилади. Аммо *ба-* *ғайрат* сўзига нисбатан *ғайратчан* сўзининг маъноси ўзининг экспрессивликка эга эканлиги билан фарқланади. Яъни, *ғайратчан* сўзи таркибидаги *-чан* аффикси маънони кучайтириш учун хизмат қилади.

Демак, ўзбек тилида *ба-* ва *-чан* аффикслари *ғайрат* сўзига қўшилиб келганда, асосий маъносига кўра тенг келиб, экспрессивлиги жиҳатдан фарқланган ҳолда, ўзаро синоним бўлиб кела олади.

7. СЕР– ВА –ЧАН АФФИКСЛАРИНИНГ ЎЗАРО СИНОНИМИЯСИ

Шундай қилиб, *ба-* аффикси ўзбек тилида *-ли* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилиш билан бирга, айрим сўзларга қўшилиб келиб, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканлик маъносини ифодалаб келганда, *-манд* аффикси билан синонимик муносабатга киришади. Бу аффикс *-дор* аффикси билан икки ҳолатда синонимик муносабатда бўла олади: а) Ҳар иккала аффикс негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келганда; б) Ҳар иккала аффикс *хабар* сўзига қўшилиб келиб, негиздан англашилган объектга эга эканликни ифодалаб келганда, ўзаро синоним бўлиб келади. Ҳар икки ҳолатда ҳам *ба-* аффикси ўзининг экспрессивликни ифодалаш хусусиятига кўра фарқланиб туради.

1. *Ба-* аффикси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келганда, фақат бир сўзда ўзбек тилидаги *-чан* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади.

2. *Сер-* аффикси *-ли* ва *-дор* аффикслари билан синоним бўлиш билан бирга, фақат *ҳаракат*, *гайрат* сўзларига қўшилиб келганда, *-чан* аффикси билан ҳам синонимик муносабат ҳосил қилади. Бунда *сер-* аффикси билан *-чан* аффикси услубий қўлланишига кўра, фарқланиб туради.

Сер- аффикси *-ли* ва *-дор* аффиксларидан ташқари, *-чан* аффикси билан ҳам синонимик муносабатга киришади. *-Чан* аффикси айрим ҳолларда шахснинг негиздан англашилган иш ёки хусусиятига ортиқ даражада эга эканлигини ифодалаб келади.¹⁶¹ *Сер-* аффиксида ҳам бу хусусият мавжуд.¹⁶² *Сер-* ва *-чан* аффиксларининг негиздан англашилган иш ёки хусусиятга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаш уларнинг ўзаро синонимик муносабатга киришувини таъминлайди. Масалан: *Унинг онаси – пасттақина серҳаракат камтир, жуссасига мос бўлмаган кучли товуш билан Фаргона шевасида гатирарди* (П.Қодиров); *Мухиддин қори Ёқубов иродали, ҳаракатчан, хушчақчақ, ажойиб овозли санъаткор эди* (Д.Обидов). Биринчи мисолдаги *серҳаракат* сўзида *сер-* аффикси негиздан ифодаланган тушунчанинг ортиқлигини ифодалаб келган. Бу сўздан “тез ҳаракат қилувчи” деган маъно англашилади. Кейинги мисолдаги *ҳаракатчан* сўздан ҳам шу маъно англашилади. *Сер-* ва *-чан* аффикслари воситасида ясалган *серҳаракат* ва *ҳаракатчан* сўзларининг бундай маъно англантишига, улар қўшилиб келган негизнинг семантик хусусияти сабаб бўлган. Яъни, шахснинг ҳаракати миқдор ва ҳажм жихатдан ўлчанмайди. Балки, тезлик ва секинликка кўра ўлчанади. Шунинг учун ҳам, бу ўринда *сер-* ва *-чан* аффикслари негиздан англашилган объектга ортиқ даражада

¹⁶¹Қаранг: З.Маъруфов. Кўрсатилган асар, 58-бет.

¹⁶²Қаранг: И.А.Киссен. Кўрсатилган асар, 73-бет. Е.Тожиев. *-ли, -дор* ва *сер-* аффиксларининг синонимик муносабати ҳақида. “Ўзбек тили стилистикаси масалалари”, Т., 1972, 181-186 бетлар.

эга эканликни ифодалаяпти деб бўлмайди: *сер-* ва *-чан* аффикслари ана шу ҳаракат қилиш хусусиятига кўра ортикликни ифодалаш учун хизмат қилади.

Демак, бу икки аффикс ўзбек тилида *ҳаракат* сўзига қўшилиб келиб, юқоридаги маънони англата олиш хусусиятига кўра тенг келганда, ўзаро синоним бўлиб келади. Бунда *сер-* аффикси воситасида ясалган *серҳаракат* сўзи ўзининг китобий услубга хослиги билан фарқланиб туради.

8. ЭГАЛИКНИ ИФОДА ЭТУВЧИ ИККИДАН ОРТИҚ АФФИКСНИНГ ЎЗАРО СИНОНИМИЯСИ

Ҳозирги ўзбек тилида от туркумига оид сўздан сифат туркумига оид сўз ясовчи иккидан ортиқ аффикс бир негизга қўшилиб, бир вақтда, бир йўла ўзаро синонимик муносабатга киришиши мумкин. Бир неча аффикснинг бир вақтнинг ўзида, бир негизга қўшилиб келиб, ўзаро синонимик муносабатга киришуви ўзбек тилида куйидагичади.

-Ли аффиксига *-дор* ва *сер-* аффикслари синоним бўлиб кела олади. Яъни, бир вақтнинг ўзида бир негизга қўшилиб келган бу уч аффикс ўзаро синоним бўлиб келади. Форс-тожик тилларидан ўзлашган *-дор* ва *сер-* аффикслари ўзбек тилида, от туркумига оид сўзларга қўшилиб, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалайди. *Сер-* аффикси генетик жиҳатдан шу хусусиятга эга. У форс-тожик тилларидан шу хусусияти билан қабул қилинади. *-Дор* аффикси эса ўзбек тилига негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифода этувчи аффикс сифатида қабул қилиниб, форс-тожик тилларида фақат эга эканликни ифодалайди. *-Ли* аффикси эса асли ўзбек тилига оид аффикс бўлиб, асосан мавжуд бўлган объектни ифода этувчи маънога эга негизга қўшилиб, ўша объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келади.¹⁶³ Форс-тожик тилларидан ўзлашган *-дор* ва *сер-* аффиксларининг маъноси ўзбек тилидаги *-ли* аффиксининг ана шу кейинги маъносига тенг келади. *-Ли*, *-дор* ва *сер-* аффиксларининг маъно жиҳатдан тенг кела олиши, уларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўлишини таъминлайди. Масалаи: *Унинг мазмунли гапларини бошини қуйи солганча тинглаб ўтирди* (А.Қаҳҳор); *Киши анатомияси ҳақида мазмундор ва аниқлиги билан кишини таажжубда қолдирувчи таълимот баён этилади* (“Ўзб.сов.энциклопедияси”); *Қисқа, аммо сермазmun докладдан колхоздаги ютуқ ва камчиликлар маълум бўлди қолди* (“Сов.Ўзбекистони”).

Мисоллардаги *мазмунли*, *мазмундор*, *сермазmun* сўзларида *-ли*, *-дор*, *сер-* аффикслари негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга

¹⁶³Қаранг: Е.Тожиев. *-ли*, *-дор* ва *сер-* аффиксларининг синонимик муносабатлари ҳақида. Ўзбек тили стилистикаси масалалари. Т., 1972, 181-186 беглар.

эканликни ифодалаб келган. Биринчи мисолдаги *мазмунли* сўзида *-ли* аффиксининг негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалашига сабаб, “гап”нинг аслида мазмунга эга эканлигидир. Гап мазмунга табиий ҳолда эга бўлганлиги учун, энди *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга эга эканликни эмас, балки ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келади, *-ли* аффиксидаги бу хусусият унинг негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодаловчи *-дор* ва *сер-* аффикслари билан синоним бўлиб келиши учун сабаб бўлган. Куйидаги сўзларга қўшилиб келганда ҳам, *-ли* аффикси негиздан объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келади ва шунга кўра, *-дор* ва *сер-* аффикслари у билан синонимик муносабат ҳосил қилади: *унумли-унумдор-серунум, ҳосилли-ҳосилдор-серҳосил, ҳашамли-ҳашамдор-серҳашам, жаҳлли-жаҳлдор-сержаҳл, ширали-ширадор-сершира* кабилар.

1. *-Ли, -дор* ва *сер-* аффикслари ўзаро синоним бўлиб келганда, *-дор* ва *сер-* аффикслари ўзларининг эмоция ифодалаш хусусиятларига кўра фарқланиб туради. Демак, бир негизга қўшилиб келган *-ли, -дор* ва *сер-* аффикслари негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалашига кўра тенг келиб, эмоция ифодалашига кўра фарқланган ҳолда, ўзаро синонимик муносабатга киришади.

2. *-ли, -чан, ба-, сер-* аффикслари ўзаро синоним бўлиб келади: Яъни, бир вақтнинг ўзида бир негизга қўшилиб келган бу тўрт аффикс ўзаро синонимик муносабатга киришади. Ўзбек тилида *-чан* аффиксининг мавҳум тушунча ифодаловчи от туркумига оид сўзларга қўшилиб келганда, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалай олишини юқорида айтган эдик. Форс-тожик тилларидан ўзлашган *ба-* ва *сер-* аффикслари ҳам ўзбек тилида худди шу маънони ифодалайди. Ўзбек тилидаги *-ли* аффиксида ҳам бу хусусият мавжуд. Ҳозирги ўзбек тилида бу аффиксларнинг негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалай олиши, уларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўлишини таъминлайди. Масалан: *Ўзи саелатли, вазмин, аммо ишга қолганда анча гайратли одам* (Аб.Қодирий); *Жуда гайратчан йигит кўринасан, тез кунда ўзингни олдириб кўясан, болам* (“Қудратли тўлқин”); *Бундай багайрат аёлни умримда биринчи кўришим* (Ойбек); *Далада, юзлари кўешда қорайган ана шу сергайрат қизлардан бошқа ҳеч ким йўқ* (С.Аҳмад).

Мисоллардаги *гайратли, гайратчан, багайрат, сергайрат* сўзларида *-ли, -чан, ба-* ва *сер-* аффикслари негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. *-Ли, -чан, ба-* ва *сер-* аффикслари воситасида ясалган юқоридаги сўзлар асосан шахснинг характерли хусусиятидаги ортиқликни ифодалаш учун хизмат қилади. Ҳар қандай шахсда ҳам “гайрат” бўлади, яъни, гайратнинг шахсда бўлиши *-* табиий. Аммо ҳамма ҳам бир хил даражадаги гайратга эга эмас. Биров

гайратга ортиқ даражада эга, бошқа биров эса, кам даражада эга бўлади. Шунга кўра, *гайрат* сўзига кўшилиб келган *-ли* аффикси негиздан англашилган объектга эга эканликни эмас, балки ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Шахсдаги характерли хусусиятнинг ортиқлигини ифодалаш учун хизмат қилган. *-Чан* аффикси юқорида айтганимиздек, фақат мавҳум тушунчаларни ифодаловчи от туркумига оид сўзларга кўшилиб келганда, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келади. *Ба-* аффикси ҳам ўзбек тилида *-ли* аффиксига ўхшаш ўринларда сўзларга кўшилиб, шу маънони ифодалайди. Улар фақат ўз лексикасига оид сўзларга кўшилмайди. *Сер-* аффикси эса, ҳам конкрет, ҳам мавҳум тушунчаларни ифодаловчи сўзларга кўшилиб келиб, негиздан англашилган объектга ортиқ, мўл даражада эга эканликни ифодалайди.¹⁶⁴ Кўришиб турибдики, тўртгала аффиксда ҳам, ўрни билан, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаш хусусияти мавжуд. *-Ли, -чан, ба-* ва *сер-* аффиксларидаги ана шу хусусият уларнинг *гайрат* сўзига кўшилгани холда, ўзаро синоним бўлиб келиши учун сабаб бўлган. Шуни ҳам айтиш керакки, бир вақтнинг ўзида бир негизга кўшилиб келиб, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаган холда, тўрт аффикснинг ўзаро синоним бўлиб келиши, ўзбек тилида фақат *гайрат* сўзига кўшилиб келгандагина содир бўлади. Улар ўзаро синонимик. муносабатга киришганда, *-чан* аффикси ўзининг экспрессивликни ифодалаш хусусиятига кўра, *ба-* аффикси китобий услубга хослигига кўра, *сер-* аффикси эса эмоция ифодалаш хусусиятига кўра фарқлиниб туради.

3. *-Ли, -дор, ба-, -манд* ва *сер-* аффикслари ўзаро синоним бўлиб келади. Яъни бир вақтнинг ўзида, бир негизга кўшилиб келган бу беш аффикс ўзаро синонимик муносабатга киришади. Бу аффиксларнинг негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалай олишини юқорида айтиб ўтган эдик. *-Ли, -дор, ба-, сер-* ва *-манд* аффиксларидаги бу хусусият уларнинг ўзаро синонимик муносабатга киришувини таъминлайди. Масалан: *Ҳалиги савлатли, бетавфиқ одам кўринди* (С.Абдулла); *Бозорда савлатдор боғнлар кенг беқасам тўн кийиб, у ёқдан бу ёққа юрар эдилар* (И.Жўрабоев); *Басавлат бек овозини андак пасайтириб гап сўради* (Мирмуҳсин); *Тўраҳон маҳзумдан мактуб олиб келган серсавлат меҳмонга мадрасани топириб кетишига тўғри келиб қолди* (С.Абдулла); *-Ке, кўришайлик, -шоп мўйловли савлатманд киши унга қаради* (С.Анорбоев).

Мисоллардаги *савлатли, савлатдор, басавлат, серсавлат, савлатманд* сўзларида *-ли, -дор, сер-, ба-* ва *-манд* аффикслари негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Бу

¹⁶⁴ Агар конкрет тушунча ифодаловчи объект предметда бирдан ортиқ миқдорда бўла олмаса, бўлиши табиий ҳол ҳисобланмаса, бундай тушунчаларни ифодаловчи негизларга *сер-* аффикси умуман кўшилиб олмайди.

сўзларнинг ҳаммасидан ҳам “ортиқ даражада савлатга эга” деган маъно англашилиб турибди. Аммо *савлатдор* ва *серсавлат* сўзлари ўзларининг кучли эмоцияни ифодалашига кўра, *басавлат* сўзи китобий услубга хослигига кўра, *савлатманд* сўзи эса экспрессивлигига кўра фаркланади. Куйидаги мисолларда ҳам бу аффикслар маъно жихатдан тенг келиб, юқоридаги каби хусусиятларига кўра фаркланган ҳолда, ўзаро синоним бўлиб келган: *Худо бизни давлатли бойваччаларнинг ҳимматидан бенасиб қилмаса бўлгани* (Ойбек); *Ҳокимнинг олдига кириб келганларнинг иккаласи ҳам юртининг давлатдор кишилари* (И.Жўрабоев); *Бу саройга эътиборли, бадавлат савдогарлар ўз юкларини туширадилар* (Аб.Қодирий); *Ривоят қилишларича, ўзининг обрў эътибори ортиб, серфарзанд, сердавлат бўлиб, тирн бадавлатликдан шарафу бахтга эришибди* (“Т.оқшоми”); *Ҳоким учун алоҳида жой ажратилган бўлиб, у ерга фақат шаҳарнинг кўзга кўринган зотлари тақлиф қилинган эди* (Мирмуҳсин).

Мисоллардаги *давлатли*, *давлатманд*, *давлатдор*, *бадавлат*, *сердавлат* сўзларида *-ли*, *-дор*, *ба-*, *сер-*, *-манд* аффикслари негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Яъни бу сўзлардан “ортиқ даражада давлатга эга” деган маъно англашилиб турибди. Негиздан англашилган объект аслида мавжуд бўлганлиги учун, бундай негизга қўшилган *-ли* ва *ба-* аффикслари ортиқ даражада эканликни ифода этади. *Сер-* ва *-манд* аффикслари форс-тожик тилларининг ўзида ҳам негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифода этади. Улар ўзбек тилига шу хусусияти билан қабул қилинган. *-Дор* аффикси эса маъносига экспрессивлик берилиб, қабул қилингани учун, у ўзбек тилида негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эгаликни ифодалайди. Натижада, улар ўзбек тилида ўзаро синоним бўлиб қолган. Улар фақат экспрессив-услубий хусусиятларига кўра фарқ қилади.

От туркумига оид сўзлардан сифат ясовчи аффикслар куйидаги ҳолларда бир негизга қўшилиб келиб, бир вақтда бир йўла ўзаро синонимик муносабатга кириша олмайди:

1. Келтирилган аффиксларнинг айримлари негиздан англашилган объектга оддий эга эканликни ифодалаб келса, улар бир негизга қўшилиб келиб ўзаро синоним бўлиб кела олмайди. Жумладан, *соқолдор* сўзига *серсоқол*, *мўйловдор* сўзларига *сермўйлов* сўзи синоним бўлгани ҳолда, уларга *соқолли* ва *мўйловли* сўзлари синоним бўлиб кела олмайди. Чунки *-ли* аффикси *соқолли* ва *мўйловли* сўзлари таркибида негиздан англашилган объектга эга эканликни ифодаласа, *соқолдор*, *серсоқол*, *мўйловдор*, *сермўйлов* сўзлари таркибида негиздан англашилган объектга эга эканликни ифодаласа, *соқолдор*, *серсоқол*, *мўйловдор*, *сермўйлов* сўзларидаги *-дор* ва *сер-* аффикслари негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалаб келган. Шунга кўра, бир йўла бу уч аффикс ўзаро синоним бўлиб кела олмайди;

2. Шундай аффикслар ҳам борки, улар ўзбек тилида конкрет тушунча ифодаловчи сўзларга қўшилиб келганда, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалай олмайди ёки умуман, конкрет тушунча ифодаловчи сўзларга қўшилиб келганда, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалай олмайди. *Ба-* аффикси эса соф ўзбекчи сўзларга умуман қўшилиб кела олмайди. Яъни, *-чан* аффикси *гайрат*, *ҳаракат* сўзларига қўшилиб келганда, негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалагани ҳолда, *кўйлак*, *макси* сўзларига қўшилиб келганда, бу маънони англата олмайди. Шунингдек, *ба-* аффикси *давлат*, *савлат*, *гайрат* сўзларига қўшила олгани ҳолда, *пул*, *гавда* сўзларига қўшила олмайди. Бу нарса бир неча аффикснинг бир вақтнинг ўзида синоним бўла олмаслигига сабаб бўлади. Кўриниб турибдики, юқоридаги икки ҳолатда бир неча аффикс бир негизга қўшилиб келиб, бир йўла ўзаро синонимик муносабатга кириша олмайди.

Хуллас, негиздан англашилган объект ўзи оид бўлган объектда аслида мавжуд бўлса, бундай негизлардан ясалган сифатларда иккитадан ортиқ сифат ясовчи аффикс ўзаро синоним бўлиб келиши мумкин экан. Чунки бундай аффиксларнинг ҳаммаси негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодалайди. Бирок улар ўзаро экспрессив-услубий хусусиятларига кўра фарқланиб туради. *-ли*, *-дор*, *сер-* аффиксларининг ўзаро синоним бўлиб келиши кўп учрагани ҳолда, бундан ортиқ аффиксларнинг ўзаро синоним бўлиб келиши санокли даражададир.

2.2. ФЕЪЛ ТУРКУМИДАГИ СЎЗЛАРДАН СИФАТ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

Сифатлар отлардан ташқари, феъллардан ҳам ясалиши мумкин. Ўзбек тилида феъллардан *-қ*, *-к*, *-ғи*, *-ғи*, *-чақ* (*-чак*), *-гақ* (*гақ*), *-ғич* (*-ғич*), *-гир* (*-гир*), *-гин* (*-гин*), *-ма*, *-авон*, *-мол*, *-ч* *-л*, *-р* (*-ир*), *-қа* (*-қа*), *-миқ* аффикслари воситасида сифатлар ясалади. Булардан, *-мол*, *-л*, *-р* (*-ир*), *-ч*, *-қа* (*-қа*), *-миқ* аффикслари кам унум аффикслардир.¹⁶⁵

Феъллардан сифатлар ясовчи аффиксларнинг айримлари ўзаро синонимик муносабатда бўла олади.

-Гир (*-гир*), *-қир*, *-қир* аффикси феъл негизларига қўшилиб, хусусият билдирувчи сифатлар ясади: *билгир*, *тоққир*, *чопқир*, *учқур*, *сезгир*, *ўтқир*, *олгир* каби. Бу аффикс ҳам кўп маъноли аффикс ҳисобланиб, *чопқир*, *сезгир*, *тоққир*, *билгир*, *олгир*, *учқур* сўзларида предметнинг негиздан англашилган ҳаракатни тез бажаришини кўрсатади (предметнинг характерини ифодалайди). “Кесқир”, “ўтқир” сўзларида ҳам асосан шу маънода қўлланади. Аммо бу сўзлар предмет билан боғлиқ бўлганлиги учун, шу предметнинг характерини эмас, белгисини ифодалайди.

¹⁶⁵ А.Ф.Фуломов. Қўрсатилган асар. 45-бет.

“Бўлмағур”, “қур (и) мағур”, “яшамағур” сўзларида –*гур* аффикси бутунлай бошқа маънода қўлланган.

Бу аффикс биринчи маъноси билан ўзбек тилидаги феъллардан сифат ясовчи –*агон*, –*онгич* аффикслари билан синонимик муносабатда бўлади: *топқир-топагон*, *сезгир-сезагон*, *чопқир-чопогон*, *билгир-билагон-билонгич* каби. Демак, юқоридаги мисолларда –*агон* аффикси ҳам худди у маънода қўлланган.

Мисоллар кўрсатадики, –*гир* (–*қир*) аффикси предметдаги ўзакдан англашилган ҳаракатни тез бажара олиш билан боғлиқ бўлган характер-хусусиятни англатганда –*агон* ва –*онгич* аффиксларининг худди шу маъноси билан синонимик муносабатга киришади: –*қир*, –*агон*, –*онгич* катори ҳосил қилинади.

Кейинги –*агон*, –*онгич* аффиксларининг бошқа маънолари ҳам мавжуд бўлиб, улар негиздан англашилган ҳаракатни тез бажариш эмас, умуман бажариш хусусиятини ҳам англашиб кела олади. Бу ҳодиса, албатта, негизнинг маъно хусусияти билан ҳам боғлиқдир. (Бу ҳодиса, албатта, негизнинг маъно хусусияти билан ҳам боғлиқдир.) Жумладан, *чопмоқ*, *топмоқ*, *сезмоқ*, *учмоқ* феъллари, умуман, тез ҳаракатни ифодалайди. Шунга кўра –*қир* (–*гир*) аффикси ўрнида –*агон*, –*онгич* аффикслари билан синонимик муносабатда бўлса, иккинчи бир ўринда улар билан синонимик муносабатда бўлолмайди. Чунки –*қир* (–*гир*) аффикси негиздан англашилган ҳаракат-хусусият ортик даражада кучли эканлик маъносини ифодалаб келади.

Таҳлил кўрсатадики, –*қир* аффикси *сезгир*, *топқир*, *чопқир*, *билгир* сўзларида –*агон*, –*онгич* аффикслари билан синонимик муносабат ҳосил қилгани холда, *қопогон*, *сузагон*, *тепагон* сўзларида бу аффиксларга синоним бўлиб келмайди. Бу ҳодиса, биринчидан, аффиксларнинг маъно хусусияти билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, улар қўшилаётган негизларнинг маъно хусусияти билан боғлиқдир. Кейинги (*қопогон*, *сузагон*, *тепагон* каби) сўзларда –*агон* аффикси –*онгич* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади: *тепагон-тепонгич*, *сузагон-сузонгич*, *қопогон-қопонгич* каби.

Демак, –*қир* (–*гир*...) аффикси –*агон* ва –*онгич* аффикслари билан маълум ўринларда синонимик муносабатларга кириша олади. Бошқа ўринларда эса, –*агон* ва –*онгич* аффикслари –*қир* (–*гир*...) аффикси билан синонимик муносабатга киришмай, ўзаро синонимик муносабатга киришади ва натижада –*қир* (–*гир*...), (–*агон*; –*қир* (–*гир*), –*онгич* ва –*агон*, –*онгич* каторлари ҳосил бўлади.

–*Агон*, –*онгич* аффиксларининг келиб чиқиши ҳақида ҳар хил фикрлар мавжуд бўлиб, уларда қуйидагича талқинлар кўзга ташланади:

-а: аффикс интенсивности, -н: вставочный согласный или показатель возвратного залога+ *-гич* образующий имена прилагательные»¹⁶⁶

Бизнингча, “тепонгич”, “сузонгич”, “қопонгич”, “чопонгич”. сўзларида *-онгич* мураккаб аффиксининг таркиби *-и (и) I-ги+чи* дир. Яъни *суз+ин+ги+чи*, *теп+ин+ги+чи* ёки *суз+ин+иғ+и+ч+и*, *теп+ин+иғ+и+ч+и* дир. Бу сўзларнинг тарихий келиб чиқиши эса, *сузингувчи*, *тепингувчи* типига бўлиб, *-ч* аффикси *-чи* аффиксидаги “и” товушининг тушиб қолишдан ҳосил бўлгач, *-ги* аффикси “в” товушининг тушиб қолишдан вужудга келган (ўқувчи) ўқучи каби).

Бундан кўринадики, *-ги* аффикси ҳам аслида *-г (-иғ)+и* дир. Демак, *-онгич* аффикси аслида *-ин+иғ-и+в+чи* бўлиб, *-ин-* ўзлик даража ясовчи; *-иғ* ҳаракат ясовчи номи ясовчи ёки сифат ясовчи (фёъллардан сифат ясайди: *туз-тузик*, *буз-бузик* каби); *-и* эгалик аффикси бўлиб, ҳаракат номидан сўнг қўшилиши мумкин; *-в* ҳаракат номи ясовчи (*югурши+ув*, *чоп+иш+ув* каби кайта қўшилиши бор); охирги *-ч* бу ўринда қолдик аффикс бўлиб, *-чи* аффиксидан “и” нинг тушиб қолиши натижасидаги қолдикдир. *-Ин* аффиксининг ўзлик даража кўрсаткичи эканлигини М.Қошғарийнинг девонидagi айрим мисолларнинг тузилиши ҳам тасдиқлайди: *кир+ин+ди=киринди* (*сув ичига икўнгиди*), *тазінди* (*у ўзини қочаётгандек кўрсатди*)¹⁶⁷ каби.

Ўқоридаги мисолларга ҳам шу нуктаи назардан қарасак, *қоп+ин+ди* *ит ўзича қопинди* ва *қоп+ин+иғ+ич* – кўп қопинадиган (қопиниғувчи), *теп-инди* одам ўзича тепинди ва *теп+ин+иғ+ич* – кўп тепинадиган (тепингувчи) каби ҳолатларни кўришимиз мумкин.

-Агон аффиксининг келиб чиқиши ҳақида А.Ф.Ғуломов фикрларига кўшилган ҳолда (сифатдош ясовчи деб кўрсатилган)¹⁶⁸ шуни айтмоқчимизки, бу мураккаб аффикс аслида *-а* (равишдош ясовчи)+*-ди* (замон қўшимчаси+и+ган бўлиб, *-а* аффикси билан *-ган* аффиксининг қўшилиши *-ди* аффиксининг тушиб қолиши билан боғлиқдир. Чунки, бир фёъл ўзагига бир ўринда равишдош ясовчи, ҳам сифатдош ясовчи аффиксининг қўшилиши мумкин эмас. Демак, *чопагон*, *сузагон*, *қопагон* сўзлари аслида сифатдош бўлиб, сўнг сифатга кўчган. Шунга кўра, *сузадиган*, *чопадиган* сўзлари сифатдош деб қаралади, *сузагон*, *чопагон* каби сўзлар эса ҳозирги кунда сифат деб қаралади.

Ўқоридаги *-онгич* аффикси таркибидаги *-гич* аффиксининг аввало *-иғ/-иқ*, *-иқ*, *-иғ/+и+чи* эканлигини куйидаги мисоллар ҳам тасдиқлаши мумкин: *юл+иғ+и+в+чи* → *юлгувчи* → *юлгич*; *қис+иқ+и+в+чи* → *қисқувчи* → *қисқич*; *торт+иқ+и+в+чи* → *тортиқувчи* →

¹⁶⁶ А.Ф.Ғуломов, «О попутствующих явлениях при аффиксации в узб.языке». Научные труды. ТашГУ. Вып. 211, стр. 88-89.

¹⁶⁷ М.Қошғарий, ЛТ, индекс, 1967, 429-бет.

¹⁶⁸ А.Ф.Ғуломов, Кўрсатилган асар, 156-бет.

тортиқувчи → *тортқиш*. (*Елтиғич, тутқиш, ёритғич, ушлағич, тишлағич, сурғич* каби сўзларда ҳам худди шундай).

-*Ғич, -қиш* аффиксларининг ҳозирги кунда сифат ясамаслиги (алоҳида ҳолда ясай олмайди) ҳам бу аффикснинг юқорида кўрсатганимиздек, мураккаб ҳолда ясалганлиги сабаблидир.

А.Н.Кононов –*ғич (-ғич)* аффиксини сифат ясовчи тарзида алоҳида кўрсатган бўлса ҳам,¹⁶⁹ шунингдек, шу шакл –*агон* аффиксига синоним деб кўйган бўлса ҳам, бу аффикс сифат ясаганда ва –*агон* аффиксига синоним бўлиб келганда –*ғич* шаклида эмас, –*қир (-қир...)* аффиксига ҳам синоним бўлишини юқорида кўриб ўтдик. Демак, –*ғич* аффикси алоҳида ҳолда, худди шу кўринишда фақат битта сўзда сифат ясовчи бўлиб келади, холос. (Юлғич) У –*онғич* шаклида сифат ясовчи сифатида кенг ишлатилиши мумкин. Шунга кўра, –*агон* аффиксига –*ғич* аффикси эмас, –*онғич* аффикси синонимдир: *чопазон-чопонғич* каби.

–*қир (-қир)* аффикси отларга кўшилиб келиб сифат ясаганда, бу аффиксларга (*-агон, -онғич*) синоним бўлиб кела олмайди. Чунки юқоридаги аффикслар фақат феъллардан сифат ясайди, икки туркумга оид бўлган сўзлардан янги сўз (бирор туркумга оид) ясовчи аффикслар ҳеч қачон бир-бирига синоним бўлиб кела олмайди. (Бу ҳақда “Кириш”да айтилган):

Қозон қайнаётганини мўридан чиққан тутунданоқ билиб оладиган ҳидғир, муғомбир Асад қори ҳам қози домлани кўринмас ишлар билан чулғаб олган ўша қудратли ўйнинг қандай ўй эканлигини билмасмикан? (М.Исмоний).

Бу мисолдаги “ҳидғир” сўзи таркибидаги –*ғир* аффиксига юқоридаги –*агон* ва –*онғич* аффикслари синоним бўлиб кела олмайди.

–*Қир (-қир)* аффикси предметда негиздан англашилган ҳаракатни бажариши билан боғлиқ бўлган хусусиятнинг ортиқ даражада эканлигини ифодалаб келганда баъзан –*увчан* аффикси билан синонимик муносабатга киришади: *сезғир-сезувчан, билғир-билувчан, топқир-топувчан* каби. Худди шу маънолари билан –*агон, -онғич* аффикслари ҳам –*увчан* аффиксига синоним бўлиб келади: *қулазон-қулувчан, сузагон-сузанғич-сузувчан, билазон-билонғич-билувчан* кабилар.

–*Чан* аффикси, маълумки, феълларга кўшилиб сифат ясамайди. Шунга кўра, бу аффикс юқоридаги сўзларда ҳаракат номига кўшилиб келган ва бу ўринда ҳам ўзининг *гайратчан* сўзидаги маъносида қатнашиб предмет хусусиятининг ортиқлигини билдирган. Бу ҳолат унинг –*ув* аффикси билан кўшилган ҳолда юқоридаги аффикслар билан синонимик муносабатда бўлишини таъминлаган. Яъни –*увчан* аффиксининг –*агон, -онғич* аффикслари билан синонимик муносабат ҳосил қилиши учун сабаб бўлган.

¹⁶⁹ А.Н.Кононов. Кўрсатилган асар, 156-бет.

Ўзбек тилида *-қир (-гир), -агон, -онгич* аффикслари воситасида ясалган сифатлар асосан айрим жонли предметлар учун характерли хусусиятларни ифодалайди: *чопагон-чопқир* (одам), *сузагон-сузонгич* (сигир), *тепагон-тепонгич* (от), *топқир-топагон* (бола) каби. Айрим ўринлардагина бу сифатлар шу ҳаракатни бажариш учун ишлатиладиган асбобларнинг белгиларини ҳам билдириб келиши мумкин: *ўтқир* (пичок) *кесқир* (қилч) каби.

-Қир (-гир...), -агон, -онгич аффикслари ҳозирги ўзбек тилида, айрим ҳолларда (жуда кам), сифатдош ясовчи *-р (-ар)* аффиксларидан кейин қўшиладиган ва у билан бирга қўлланадиган *-мон* аффикси билан синоним бўлиб келади: *билагон-билармон; топагон-топармон* каби.¹⁷⁰ Аммо бу ҳодиса, ҳозирги ўзбек адабий тилида (айниқса, ёзма адабий тилда) учрамайди. Шунинг учун бу ҳодисага тўхталиб ўтирмадик.

Ўзбек тилида феъллардан сифат ясовчи *-қ (-к)* аффикси камунум ҳисобланади. Бу аффикс негиздан англашилган ҳаракат натижасида ҳосил бўлган белгини кўрсатади: *юмала+қ, тўл+иқ, бўл+иқ* (ғўза) каби.

-Қ (-иқ) аффикси айрим ҳоллардагина феъллардан сифат ясовчи *-а* аффиксига синоним бўлиб келади: *тўла-тўлиқ, бўла+бўлиқ*. Ҳар иккала мисолда, ҳам бу аффиксларнинг синонимик муносабати маълум бир синтактик ҳолатда сезилади. *-а* аффикси билан *-иқ* аффиксининг *бўла, бўлиқ* сўзларидаги синонимик муносабати шеваларга (Фарғона қишлоқ шевалари) хосдир. Биринчи мисолда синонимик ҳолати эса адабий тилда ҳам учрайди: *Кўча ўртасида кўзи қонга тўла кўргинчи гадоилар ётардилар* ("Қ,техрон"); *Токчалари ва хонтахта ёнидаги раф қаватлари турли диний ва дунёвий китоблар билан тўлиқ эди*. (М.И.); *Киноя ва аччиқлар билан тўлиқ бўлган мактубингизни олдим* (А.Қодирий); *Бу хатни ёзар экан, муҳаббатингиз билан тўлиқ бўлган юрагим мудҳиш бир ҳақиқат эҳтимолидан япроқ каби титрар ва ўзининг тўлиб тошган ҳасратларининг, фарёдларининг ифодасидан адашар эди* (А.Қодирий) каби. Шунга қарамай, бу аффиксларнинг синонимик муносабати фақат икки сўз доирасида учрайди. Шунга кўра, кенг тўхталмадик.

Феълдан сифат ясовчи *-л, -р, -н, -қа, -ма* аффикслари бошқа аффикслар билан синонимик муносабатда бўла олмайди. Чунки бу аффикслар ҳозирги кунда ўзлари қўшилган ўзак билан бирикиб, кенгайган ўзак ҳосил қилган: *чигал, чуқур, бўрон, манқа, қисқа, йўрга* сўзларидаги каби. Бу сўзларни ҳозир, ўзак ва аффиксга ажратиш мумкин эмас.

Юқоридаги аффикслардан фақат биттаси яъни *-ма* аффиксли сўзлар морфемаларга бўлинади.

Бу пайтда *у, -ил+ган /-ил* – мажхул даража кўрсаткичи; *-ган* – сифатдош ясовчи аффикси англагган маънони англашиб келади: *қирқма (қирқилган) қовун, бурама (буралган ёки бураладиган) мих, бўйма (бўялган)*

¹⁷⁰ А.Н.Канонов. Кўрсатилган асар, 157-бет.

кўйлак, осма (осиладиган) чироқ, ясама (ясалган) от каби. Бу мисоллардан: қирқилган, буралган, бўлган, ясалган кабилар сифатдош, қирқма, бурама, бўлма, ясама кабилар сифатдир. Шунга кўра, бу ўринда *-ма* аффикси *-ил+ган* аффиксига синоним деб қараш мумкин эмас. Уларнинг синонимик муносабати юқоридаги сифатдошлар сифатга айлангандагина содир бўлиши мумкин.

Булардан ташқари, *-мол* аффикси ҳам, юқорида айтганимиздек, айрим сўзларга кўшилиб келиб сифатлар ясаши мумкин. Бу аффикснинг келиб чиқиши ҳақида айрим фикрлар айтилган. *-Мол* аффикси *-ла* (от ясовчи)¹⁷¹ + *л* (сифат ясовчи) аффиксининг бирикувидан ташкил топган деб, кўрсатилади.¹⁷¹ Бу изоҳталабдир. Чунки *-ма* аффиксининг ўзи ҳам аслида мураккаб аффиксдир: *-м (-им)+-а* типиди.

Демак, *-мол* аффиксининг келиб чиқиши аслида *-м (-им) + -а + -л* тарзидадир. Бу аффикс кам унум ҳисобланиб,¹⁷² *чучмол, танимол, чидамол, ўрамол, кирчимол, синамол, сўзамол, тусмол* каби сўзлардагина учрайди. Юқоридаги сўзларнинг айримларида *-мол* аффикси *-м+ли* аффикслари англагган маънони берали: *ўрамол-ўрамли (ўрашли), синамол (синашли)* каби.

“*Кирчимол*”, “*сўзамол*” сўзларида эса бу аффикс *-чил* аффикси англагган маънони беради: *сўзамол (сўзчил), кирчимол (кирчил)* каби. Бу аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати шартлилик хусусиятига эга.

Ўзбек тилида, феълларга кўшилиб келиб, сифат ясовчи *-қоқ, -ғоқ* аффикси ҳам кам унум аффикс ҳисобланади: *уришқоқ, тиришқоқ, ётишқоқ, буришқоқ, тойғоқ* каби сўзларда ишлатилади, холос. Бу аффикс *-ув+чан* аффикси англагган маънони англади: *тиришқоқ (тиришувчан), ётишқоқ (ётишувчан), урушқоқ (урушувчан)* каби.

-Қоқ (-ғоқ) аффиксининг келиб чиқишини *-иқ+оқ* тарзида қараш мумкин: *бот+иқ+оқ=ботқоқ* каби.

Ботқоқ, тойғоқ сўзлари ҳозирги кунда от туркумига оид, қолган сўзлар эса сифат туркумига оиддир. Аммо *ботқоқ, тойғоқ* сўзлари ҳам аслида сифат бўлиб, субстантивация натижасида от туркумга ўтган.

Хулоса қилиб айтганда, *-қоқ (-ғоқ)* аффикси *тиришқоқ, уришқоқ, ётишқоқ, буришқоқ* каби сўзларда *-ув+чан* аффиксларининг бирга қўллангандаги ҳолатига синоним бўлиб келиши мумкин. Бу иккала аффикс биргаликда англагган маъно *-ғоқ (-қоқ)* аффикси англагган маънога юқоридаги мисолларда тенг келади: *ётишқоқ – ётишувчан, тиришқоқ – тиришувчан* каби.

¹⁷¹ А.Бердалиева, Кўрсатилган асар, 17-бет.

¹⁷² А.Фулмонов, Кўрсатилган асар, 45-бет.

-ИШ (-ГИШ), -ИТИР (-ИМТИР) АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

Ўзбек тилида сифатлар сифатлардан ҳам ясалиши мумкин деб кўрсатилади. Бу ҳодиса ўзбек тилишунослигида икки хил нуқтаи назардан қаралади. Биринчи ҳолатда бу ҳодиса ички ясалиш деб қаралса,¹⁷³ иккинчи ҳолатда сифатларда озайтириш даражанинг ифодаланиши сифатида қаралади.¹⁷⁴ Биз бу ишда, *-иш (-ғиш)* ва *-им+тир (-им+тил)* аффиксларини сифатларда озайтирма даража кўрсаткичи сифатида қараймиз.

Бу аффикслар айрим ранг-гус билдирувчи сифатларгагина кўшилиб келади, холос: *кўк+иш, сарғиш (сарғиз+иш), қизғиш (қизғиқ+иш), оқиш* ёки *кўкимтир, сарғимтир (сарғимтил), оқимтир (оқимтил), қорамтир (қорамтил)* каби.

-Иш (-ғиш) аффикси ўзбек тилида *-им+-ти+-р*¹⁷⁵ аффикси англлатган маънони англатади ва у билан синонимик муносабатда бўлади: *кўкиш-кўкимтир, оқиш-оқимтир, сарғиш-сарғимтир* каби. Демак, юқоридаги сўзларда бу аффикслар бир-бирининг синоним сифатида ишлатила олади.

Аммо, уларнинг фонетик структураси ўзакларнинг фонетик структурасига мос келмай қолиши ҳам мумкин. Жумладан, *-иш (-ғиш)* аффикси ранг-гус билдирувчи “қора” сўзига кўшила олмайди. *-имтир* аффикси эса “қизил” сўзига кўшила олмайди (*қизилғимтир, қизғимтир, қизимтир* кабилар мумкин эмас). Қолган ранг-гус билдирувчи сифатларга (*сарик, кўк, оқ*) ҳар иккаласи ёнма-ён равишда кўшилиб кела олади. Бунинг сабаби, фақат негиздаги товушлар билан аффиксдаги товушларнинг (ўзакларнинг) бўғинлар миқдори билан ҳам боғлиқдир. Жумладан, *-иш (-ғиш)* аффикси кўшилган сўзлар бир бўғин ҳолида бўлиши керак: *оқ+иш, кўк+иш* каби; *қизил* ва *сарик* сўзлари ҳам бир бўғинга айлантирилган тақдирда бу аффиксни кўшиш мумкин: *қизғиш, сарғиш* каби. Яъни аффикс кўшилгандан сўнг икки бўғинли сўз ҳосил бўлиши керак. Агар *-имтир* аффикси кўшиладиган бўлса, 3 бўғинли сўз ҳосил бўлиши керак. *Сарғимтил, кўкимтир, қорамтир* каби. Бу қонда бузиладиган бўлса, юқоридаги аффикслар кўшила олмайди ёки негизнинг структураси ўзгартирилган ҳолдагина кўшила олади: *қизил+имтир, сарғиз+имтир* мумкин бўлмагани учун, *қизғиш* ёки *сарғимтир* типига ясалади.

Ҳар икки аффикс ҳам негиздан англашилган белгининг (рангининг) предметда меъёрдан камлигини, меъёрга етмаганлигини билдиради: *Кўёш шуъаларига бурканиб, беқиёс яйнаб, қизқиш қалпоқли Ёвул гули кўринди* (Ш.Рашидов); *Ҳоким ана шу сарғиш соқоли битилиб, қовоқлари ишилиб кетган қисик, кўзли кишига тикилганча тўптончасининг тепкисига...* (М.Исмоний); *Тўрт жуфт кўзни ўзига боғлаб олган эди у, серкепак*

¹⁷³ А.Ф.Ғуломов. Кўрсатилган асар, 42-бет.

¹⁷⁴ Ҳозирги ўзбек адабий тили, Т., 1966, 238-239 бетлар.

¹⁷⁵ А.Ф.Ғуломов. Кўрсатилган асар, 42-бет.

қорамтир ун. (М.И.); Деворлари кўкимтир, тоқчалари рафли бўлиб, ерга эски, ирқит палос солинган эди. (“К.техрон”); Сочлари сарғиш, кўзлари катта, кўкиш қошлари ингичка, бурни тўғри, оптоқ юзида меҳр чақнаб турган бақувват бир рус жувон пайдо бўлди. (М.И.); Отабек азбаройи бўғилиб кетганидан кўкимтир товланган, қутидор безақлардек титрай бошлаган эди. (А.Қодирий).

-Иш (-ғиш), -имтир аффикслари ўзбек тилида -чил аффиксига синоним бўлиб келиши мумкин: оқчил-оқиш, кўкчил-кўкиш-кўкимтир каби. Бу ўринда -чил аффикси ҳам негизлан англашилган белгининг предметда меъёрдан камлигини билдириб келган. -Чил аффикси отларга қўшилганда “ортиклик” маъносини ифодалайди: гапчил, дардчил (гадон, дардманд маъноларида) каби.

Демак,-чил аффикси ҳам кўп маъноли аффикс бўлиб, “кирчил” сўзида бошқа маънода, “дардчил”, “гапчил” сўзларида яна бошқа маънода ва ниҳоят “кўкчил”, “оқчил” сўзларида яна бошқа маънода қўлланиб келган.

Бу аффикс сифатларга қўшилганда, -имтир, -иш (-ғиш) аффикслари билан, отларга қўшилганда -дон, -манд каби аффикслар билан синонимик муносабатга кириша олади.

-Чил аффиксининг ана шу хусусияти ҳам кўрсатадики, ҳар бир аффиксни маъно жихатдан текширганда, уларнинг кўп маънолилиқ хусусиятларини аниқланганда, шунингдек, синонимик муносабатларини ўрганганда, уларнинг қандай негизларга қўшилаётганлигини, албатта, кўзда тутиш лозим.

Хуллас, сифатларда даража кўрсаткичлари сифатида асосан -иш (-ғиш) ва -мтир (-имтир) аффиксларигина ўзаро синоним бўлиб келади.

Ҳозирги ўзбек тилида унумли сифат ясовчи аффикс ҳисобланган -кин (-ғин, -қин, -гин) аффикси асосан феъл ва баъзан от туркумига мансуб негизларга қўшилиб ҳолат-хусусият ифодаловчи сифатлар ясади: ҳорғин, қизғин, сўлғин, кескин, тутқин, ёрқин, сотқин, тошқин (сув) каби. Ҳозирги ўзбек тилида бу аффикснинг синонимик эквиваленти йўқ. Чунки бу аффикс англаган маъно бошқа сифат ясовчи аффикслар учун хос эмас. Бундан ташқари, бизнингча, юқоридаги сўзларда ҳозирги кунда ясовчи аффикс -қин, -ғин, -кин, -гин бўлса ҳам, тарихан бу сўзларнинг тузилиши бошқачадир: кескин (кес+ик+ин), қизғин (қизи+қ+ин), ёрқин (ёр+иқ+ин), тутқин (тут+иқ+ин) каби. Демак, бу ўринда қайта ясалиш ҳодисаси мавжуд бўлиб, ҳақиқатда -қин аффикси мураккаб аффиксдир.¹⁷⁶

Хуллас: 1. Ҳозирги ўзбек тилида феъл туркумига оид негизлардан сифат ясовчи аффикслар унчалик кўп эмас. 2. Бу аффиксларнинг айримлари тарихан кўшма аффикслардир. 3. Ҳозирги кунда феъллардан сифат ясовчи -қир (-ғир, -қир) аффикси билан -агон, -онғич аффикслари

¹⁷⁶Бердалиев А. Словообразующие сложные аффиксы в узбекском языке. Автореферат канд.диссерт. Т., 1970, с.11.

орасидаги синонимик муносабат анча кенг тарқалган бўлиб, улардан камроқ миқдорда *-қир* аффикси билан мураккаб аффикс ҳисобланган — *увчан* аффикси синоним бўлиб келади. Улардан ҳам кам миқдорда (бир неча сўз доирасида) *-қ (-иқ)* аффикси билан *-а* аффикси синоним бўлади. Феъллардан сифат ясовчи бошқа аффиксларда синонимия ҳодисаси йўқ: *синамомл-синалган, ётишқоқ-ётишувчан, бурама-буралган-бураладиган, бўяма-бўялган* каби ҳолатларда *-момл, қоқ, -ма* аффикслари синоним бўлиб келган бўлса ҳам, бу ҳолатни сифат ясовчи аффикслар синонимияси тарзида баҳолаб бўлмайди. Чунки *синамомл, бўяма, ётишқоқ, бурама* каби сўзлар ҳозирги кунда асосан сифат туркумига оид деб баҳоланса, *синалган, бураладиган, бўялган, ётишувчан* каби сўзлар сифатдош деб баҳоланади.

4. Сифатларда шакл ҳосил қилувчи аффикслар сифатида асосан *-мтир (-имтир)* ва *-иш (-ғиш)* аффиксларигина ўзаро синоним бўлиб келади (улар ҳам фақат айрим ранг-тус билдирувчи сифатлар доирасида учрайди).

II БОБ УЧУН УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. От туркумига оид сўзлардан сифат ясаб, негиздан англашилган объектга умуман эга эканликни ифодаловчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатга киришуви асосан қуйидагичадир: .

1) негиздан англашилган объектга умуман эга эканликни ифода этувчи аффикслар қуйидаги синонимик жуфтликлардан иборатдир: *-ли//-дор, -ли//сер-, -дор//сер-, -ли//ба-, -ли//-кор, -ли//-манд, -ли//-дон, -ли//-нок, -ли//-чан, -ли//-той, ба-//-манд, ба-//-дор, ба-//-чан, сер-//-чан* каби;

2) мазкур аффикслар қуйидаги икки маъно доирасида ўзаро синонимик муносабатга киришади: а) негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни билдирганда. Уларнинг ўзаро синонимик муносабатга киришиши учун негиз семантикаси ҳам ўз ўрни билан роль ўйнайди; б) эга эканлик маъноси билан.

3) юқоридаги аффикслар ўзаро синонимик муносабатга киришганда, *-дор* аффикси ўз синонимидан маъно киррасига, услубий қўлланишига ва эмоция ифодалаш хусусиятларига кўра, *сер-* аффикси ўз синонимидан эмоция ифодалашга, *ба-* ва *-кор* аффикслари китобий услубга хослигига, *-манд* ва *-дон, -чак, -той* аффикслари экспрессивликни ифодалашига, *-нок* аффикси эса поэтик услубга хослигига кўра фарқланиб туради;

4) мазкур аффикслар иккидан ортиқ миқдорда ҳам ўзаро синонимик муносабатга киришади. Бунда улар негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни билдиради ва шу маънога негиз маъносининг таъсири билан келган бўлади;

5) бу аффиксларнинг иккидан ортиғи ўзаро синонимик муносабатга киришуви асосан қуйидаги кўринишга эга: *-ли//-дор//сер-; -ли//-чан//сер-ба-; -ли//дор//сер-ба-//-манд;*

б) ўзбек тилида от туркумига оид сўзлардан сифат ясовчи, бештагача аффикс бир негизга қўшилиб келган ҳолда ўзаро синоним бўлиб келиши мумкин экан. Бундан ортиқ аффиксларнинг бундай ҳолатда синонимик муносабатга киришуви деярли учрамас экан. Яъни энг кўп аъзоли аффиксал синонимик қатор сифат ясовчиларда бешта аффиксли қатордир.

2. Ўзбек тилида от туркумига оид сўзлардан эга эмаслик ёки кам даражада эга эканлик маъноларини ифодаловчи сифат ясовчи аффикслар қуйидаги синонимик қаторларни юзага келтиради: *-сиз бе-*; *-сиз -но-*; *бе-но-*; *-сиз – бе- –но-*.

Бу аффикслар ҳам асосан икки маъно доирасида ўзаро синоним бўлиб келади: а) негиздан англашилган объектга умуман эга эмаслик маъносини ифодалаб келганда; б) негиздан англашилган объектга кам даражада эга эканлик маъносини ифодалаб келганда.

Ўзбек тилида негиздан англашилган объектга эга эмаслик маъносини ифодаловчи *-сиз, бе-, но-* аффиксларининг ўзаро синонимик муносабатидаги асосий ҳолатлар, қонуниятлар негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодаловчи *-ли, -дор, сер-, ба-, -манд, -чан* каби аффиксларнинг синонимик муносабатга киришуви ҳолатларидан тубдан фарқ қилмайди. Шунингдек, *-сиз, бе-, -но-* аффиксларининг ўзаро синонимик муносабатлари муаллифнинг алоҳида ишида,¹⁷⁷ тўла ёритилган. Шунга кўра, бу ўринда уларни изоҳлаб ўтирмадик.

3. От туркумига оид сўзлардан сифат ясайдиган аффиксларнинг бунчалик кўп синонимик жуфтликларига эга бўлиши учун четдан аффикс қабул қилиниши асосий сабаблардан бири бўлган. Улардан *-ли, -чан, -той* ва *-сиз* аффикслари генетик жиҳатдан ўзбек тилининг ўзига хос бўлиб, *-дор, сер-, ба-, -манд, -кор, -дон, -нок, бе-, но-* но ним аффикслари тожик тилидан қабул қилинган.

4. От туркумига оид сўзлардан сифат ясовчи аффиксларнинг ўзаро синоним бўлиб келиш ҳоллари тилнинг миллий хусусиятидан келиб чиққан.

5. Ўзаро синоним сифатида ишлатилиб келган аффикслар бир негизга қўшилиб келганда, уларнинг бири қўшилган негиз (сўз) кўчма маънода қўлланган бўлса (шу ясалишда кўчма маъноси билан иштирок этган бўлса), уларга қўшилган аффикслар ўзаро синоним бўлмайди. Масалан, *серкўз* сўзи таркибидаги *кўз* морфемаси кўчма маънода ишлатилган. Шунга кўра, *серкўз тахта* дейиш мумкин бўлгани ҳолда *серкўз одам* деб бўлмайди.

6. Икки синоним аффикс воситасида бир негиздан ясалган ясама сўзлардан бирортаси кўчма маънода қўлланиб кетса, улардаги аффикслар ўртасидаги синонимик муносабат йўқолади. *Ҳаволи – баҳаво* жуфтлигида

¹⁷⁷ Ё.Тожиев. Ўзбек тилида аффиксал синонимия, Т., ТошДУ наприети, 1981 йил.

бахаво сўзи кўчма маънодадир. Шунинг учун бу ўринда *-ли* ва *ба-* ўзаро синоним эмас. *Бебош* – *бошсиз*; *беюз* – *юзсиз* жуфтликларда ҳам шундай.

7. Синоним деб қаралган аффиксларнинг бирортаси бирор негизга маълум сабабларга кўра қўшила олмаса, уларнинг бири шу негиздан янги сўз ясай олмаса, шу ўринда улар ўртасидаги синонимик муносабат йўқолади...

8. Ҳозирги ўзбек тилида феъллардан сифат ясовчи *-қир* (*-гир*, *-қир*) аффикси билан *-агон*, *-онгич* аффикслари орасидаги синонимик муносабат анча кенг тарқалган бўлиб, улардан камроқ миқдорда *-қир* аффикси билан мураккаб аффикс ҳисобланган *-увчан* аффикси синоним бўлиб келади. Улардан ҳам кам миқдорда *-қ* (*-иқ*) аффикси билан *-а* аффикси синоним бўлиб келади. Феъллардан сифат ясовчи бошқа аффиксларда синонимия ходисаси учрамайди: *синамол* – *синалган*, *ётишқоқ* – *ётишувчан*, *бурама* – *буралган* – *бураладиган*, *бўяма* – *бўялган* каби жуфтликларда *-мол*, *-қоқ*, *-ми* аффикслари гўё *-лган*, *-увчан*, *-диган* аффиксларига синоним бўлиб келадигандек туюлса ҳам, бу ҳолатни сифат ясовчи аффикслар синонимияси сифатида баҳолаб бўлмайди. Чунки *синамол*, *бўяма*, *ётишқоқ*, *бурама* каби сўзлар ҳозирги кунда асосан сифат туркумига оид деб баҳоланса, *синалган*, *бураладиган*, *бўялган*, *ётишувчан* каби сўзлар сифатдош деб баҳоланади.

Сифатларда шакл ҳосил қилувчи аффикслар сифатида асосан *-мтир* (*-имтир*) ва *-иш* (*-гши*) аффиксларигина ўзаро синоним бўлиб келади. Улар ҳам айрим ранг-тус билдирувчи сифатлар доирасида учрайди.

Негиздан англашилган объектга эга эканлик ва ортиқ даражада эга эканлик маъноларини ифодаловчи аффикслар қуйидаги синонимик каторларни ҳосил қилади

1. *-ли*//*-дор* (*ҳомилали* – *ҳомиладор*)

-ли // *сер-* (*унумли* – *серукум*)

-ли // *-кор* (*итоатли* – *итоаткор*)

-ли // *-чан* (*таъсирли* – *таъсирчан*)

-ли // *-ар* (*ёшили* – *ёшар*)

-ли // *-той* (*ёқимли* – *ёқимтой*)

-ли // *-нок* (*газабли* – *газабноқ*)

-ли // *-бар* (*вақтли* – *барвақт*) каби.

2. *-дор* // *сер-* // *-чан* // *ба-* // *-манд*

сер- // *-дор* // *-чан* // *ба-* // *-манд*

ба- // *-дор* // *-чан* // *сер-* // *-манд*

-чан // *сер-* // *ба-* // *-манд* // *-дор* // *-каш*.

2.3. ЎЗАКДАН АНГЛАШИЛГАН ОБЪЕКТГА ЭГА ЭМАСЛИКНИ ИФОДАЛОВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

Ўзбек тилига оид илмий ишларда ўзакдан англашилган объектга эга эканликни ёки объектга оз даражада эга эканлигини ифода этувчи аффикслар сифатида асосан *-сиз, бе-* ва *но-* аффикслари қайд этилади. Ҳозирги ўзбек тилида *-сиз* ва *бе-* аффикслари жуда фаол қўлланиб, от туркумига оид асосларга жуда кенг доирада қўшилиб кела олади.

Но- аффикси ўзбек тилида кам унум аффикс бўлиб, асосан сифат туркумига оид сўзларга қўшилиб келиб, инкор маъносини ифодалайди, айрим ҳоллардагина от туркумига оид сўзларда сифат ясай олади. Шунга кўра, *-сиз* ва *бе-* аффикслари синонимик муносабатга фаол ҳолатда киришган ҳолда, *но-* аффиксининг бу аффикслар билан ўзаро синонимик муносабати эса айрим сўзлар доирасидагина учрайди.¹⁷⁸

Бу бобда *-сиз* аффикси билан *бе-* аффиксининг, *-сиз* аффикси билан *ним-* аффиксининг, *-сиз* аффикси билан *но-* аффиксининг ва *бе-* аффикси билан *но-* аффиксининг ўзаро синонимик муносабатга киришувини алоҳида-алоҳида кўриб ўтамиз. Ўзбек тилида *-сиз, бе-* ва *но-* аффиксларининг бир ўзакка қўшилиб келган ҳолда, ўзаро синонимик муносабатга киришган ўринлари ҳам бор. Бу ҳолатни алоҳида қисм сифатида, бобнинг охирида бериб ўтдик.

-СИЗ ВА БЕ- АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

От туркумига оид сўзлардан сифат туркумига оид сўзлар ясовчи ўзбек тилидаги *-сиз* аффикси ўрни билан форс-тожик тилларидан ўзлашган *бе-* аффикси билан синоним бўлиб келади. Бу ҳодиса шу аффиксларнинг ўзакка қўшилиб, англатган маънолари билан боғлиқдир.

-Сиз аффикси от туркумига оид сўзларга қўшилиб сифат ясар экан, бошқа туркий тилларда, ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни билдиради,¹⁷⁹ ўзбек тилида ҳам шу маънони ифода этади. 1) Масалан: *Бу одам саводсиз, фазлсиз, суҳбати совуқ, текин овқат қидириб юрадиган Зунунқори эди* (С.Абдулла); *Номерсиз билет билан тамошанага кирган кишилар сингари ўз дилларига ва бўйларига муносиб ўрин танлашар эди.*

¹⁷⁸Ҳозирги замон ўзбек тили. Ф. Камол таҳрири остида, Т., 1957. А.Н.Кононов, Қўрсатилган асар; У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Раҳмагуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Т., 1965; В.В.Рештетов. Основы фонетики и грамматики узб. языка. Т., 1965; Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., 1966; М.Мирзасев, С.Усмонов, И.Расулов. Ўзбек тили, Т., 1970; А.Г.Гулямов. Проблемы Исторического словообразования узб.языка. Автореферат докторской диссертации. Т., 1955; З.Маъруфов. Сўз состави, от ва сифат. Т., 1956; И.А.Киссен. Краткий грамматический справочник по узб.языку. Т., -Б., 1950; Р.Р.Сайфуллаева, Ф.С.Убаева. Сўз яшаш усуллари ҳақида қўлланма. Б., 1958. А.К.Боровков. Краткий очерк грамматики узб.языка. «Узбекско-русский словарь». III., 1959.

¹⁷⁹Н.А.Баскжов. Каракалпакский язык. II. М., 1952; Г.И.Рамstedт. Введение в альтайское языкознание. М., 1957; Ф.Г.Исхаков. Наблюдения по лексики в области прилагательных в тюркских языках. Сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков». М., 1961. Стр 178. К.М.Мусаев. Грамматика Караимского языка. М., 1964, 172 бет; Л.А.Покроская. Грамматика Гагузского языка. М., 1964, 88-бет; Современный татарский литературный язык. М., 1969. 163-бет. Грамматика Азербайджанского языка. Под.общ.ред. М.Ш.Ширалиева, Э.В.Севортяна, Баку, 1971. 62-бет.

(М.Исмоилий); *Бошпанасиз, беватанман, сизни худога яқин дейишди* (“Аф.латифаларидан”); *Сиздақанги диёнатсиз, бетавфиқ, одамларнинг касофатига юрт оқ пошиого қарам бўлиб қолди* (С.Абдулла).

Бу мисоллардаги *саводсиз, фазлсиз, номерсиз, бошпанасиз, диёнатсиз* сўзларида *-сиз* аффикси ўзакдан англашилган объектга эги эмасликларини ифодалаб келган: *-сиз* аффикси бундан ташқари, айрим ҳолларда, ўзакдан англашилган объектнинг оз даражада эканлигини ҳам ифодалайди. Яъни ўзакдан англашилган объект аниқланаётган предметди аслида мавжуд бўлса, унинг бўлиши табиий деб ҳисобланса, *-сиз* аффикси ана шу мавжуд объектнинг кам эканлигини ифодалайди. Бироқ унинг ўзакдан англашилган объектга эга эмасликини ифодалаш хусусияти тилди унинг кейинги хусусиятига нисбатан анча кенг тарқлаган. Кўлимиздаги карточкаларнинг 2100 таси *-сиз* аффикси воситасида ясалган сўзлар учун олинган бўлиб, шундан 1879 тасида, яъни қарийб 92 % мисолда бу аффикс ўзакдан англашилган объектга эга эмасликини ифодалаб келган.¹⁸⁰

Бе- аффикси *форс-тожик* тилларидан ўзлашган бўлиб, тилшуносликка доир адабиётларда қайд этилишича, от туркумига оид сўзга қўшилиб келиб, ўзакдан англашилган объектга эга эмасликини ифода этади. Масалан: *Илоҳо омин, худо сизга қилган назирингизга яраша бетом уй берсин* (“Аф.латифаларидан”); *Отелло ҳам қаҳрли, ҳам меҳрибон, ҳам мард, ҳам кўнгличан ва безубор одам.* (“Ўзб.Сов.Энциклопедияси”).

Мисоллардаги *бетом ва безубор* сўзларида *бе-* аффикси ўзакдан англашилган объектга эга эмасликини ифодалаган. Яъни, *бетом* сўзидан “томга эга эмас” деган маъно, *безубор* сўзидан эса *ғубори* йўқ деган маъно англашилиб турибди. Шуниси характерлики, *форс-тожик* тилларидан ўзлашган бу аффикс ўзбек тилида *-сиз* аффикси кўшила олиши мумкин бўлган ўзакларнинг деярли ҳаммасига кўшила олади. Маълумки, *-сиз* аффикси ўзбек тилида энг унумли сифат ясовчи аффикс бўлиб, у конкрет тушунча ифодаловчи ўзакларга ҳам, абстракт тушунча ифодаловчи ўзакларга ҳам қўшилиб кела олади. *Форс-тожик* тилларидан ўзлашган *бе-* аффикси ҳам худди шундай хусусиятга эга. Ўзбек тилида *-сиз* аффикси ишлатилган ўринларда деярли ҳамма вақт *бе-* аффиксини ишлатиш мумкин бўлгани ҳолда, *бе-* аффикси ишлатилган айрим ўринларда *-сиз* аффиксини ишлатиб бўлмайди.¹⁸¹ Бунинг сабаби ҳақида қуйироқда тўхтаб ўтаемиз.

¹⁸⁰И.А.Киссен. Краткий грамм.спр.по узб.языку. Т., Б., 1950; 95 бет. З.Маъруфов. Кўрсатилган асар, 57 бет; А.Ғ.Ғуломо. Докторлик диссертациясининг автореферати, Т., 1955; А.Н.Канонов. Кўрсатилган асар, 149 б; Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., 1966, 235 бет; М.Мирзасев, С.Усмонов, И.Расулов. Ўзбек тили. Т., 1970, 116 б. ва бошқалар.

¹⁸¹И.А.Киссен. Кўрсатилган асар, 73 бет; З.Маъруфов, кўрсатилган асар, 60 бет. Ҳозирги замон ўзбек тили, Т., 1957, 354 бет; Н.Кононов. Кўрсатилган асар 153 б; У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Рахматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Т., 1965; Ҳозирги ўзбек адабий тили, Т., 1966, 235 бет; М.Мирзасев, С.Усмонов, И.Расулов. Кўрсатилган асар, 118 бет.

Кўриниб турибдики, ҳозирги ўзбек тилида *бе-* аффикси жуда унумли сифат ясовчи аффикс сифатида ишлатилади. *Бе-* аффиксининг ўзбек тилида юқоридаги маъноси билан жуда фаол ишлатилиши унинг *-сиз* аффикси билан ўзаро синонимик муносабатга киришувини таъминлайди. Масалан: *Раҳимсиз бир жаллод, уятсиз бир йиғитнинг кўлидан келган иш иш бўлади* (А.Қодирий); *Бераҳм бой, тоқайгача хун-бийрон йиғлатасан* (Х.Х.Ниёзий). Биринчи мисолдаги *раҳимсиз* сўзида *-сиз* аффикси ўзақдан англашилган объектга эга эмасликни ифода этган. Яъни, бу сўздан “раҳми йўқ” деган маъно англашилиб турибди. Кейинги мисолдаги *бераҳм* сўзида *бе-* аффикси ҳам худди шу маънони ифодалаб келган. Аммо *бераҳм* сўзи ўзининг поэтик услубга хослиги билан фарқланиб туради. Кўриниб турибдики, келтирилган мисоллардаги *-сиз* ва *бе-* аффикслари ўзақдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалашга кўра, тенг келиб, стилистик жиҳатдан фарқланган ҳолда ўзаро синонимик муносабатга киришган. Бу аффикслар қуйидаги мисолларда ҳам ўзаро синоним бўлиб келган: *Ғаразсиз жиммайшига шунчалик маъно берса?* (М.Исмоилий); *Унинг бегараз гаплари Сидиқжонга жуда ёқар эди* (А.Қаҳҳор); *Бу ҳаёсизлар жамоатчиликнинг газабини кўзватмоқда* (Ойдин); *Ору номус билмаган беҳаё юзинга туф* (“Муштум”); *Бу ерда қанчадан-қанча гуноҳсиз одамларнинг қони тўкилган* (Ойбек); *Беғуноҳ гўдакнинг саҳарда қилган дуоси ижобат бўлади* (А.Қаҳҳор).

Мисоллардаги *ғаразсиз*, *ҳаёсиз*, *гуноҳсиз* сўзларида *-сиз* аффикси ўзақдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаб келган. Кейинги мисоллардаги *бегараз*, *беҳаё* ва *беғуноҳ* сўзларида *бе-* аффикси ҳам худди шу маънони ифодалаб келган. Яъни бу сўزلардан “ғарази йўқ”, “ҳаёси йўқ”, “гуноҳи йўқ” деган маъно англашилиб турибди. Аммо *бе-* аффикси воситасида ясалган *бегараз*, *беҳаё* ва *беғуноҳ* сўзлари ўзларининг поэтик услубга хослиги билан фарқланиб турибди. Буни *уйқу*, *мурувват*, *ҳуқуқ*, *шафқат*, *тайин* сўзларидан *-сиз* аффикси воситасида ясалган *уйқусиз*, *мурувватсиз*, *ҳуқуқсиз*, *шафқатсиз*, *тайинсиз* сўзларининг оғзаки нутқда, оддий сўзлашувда кўплаб ишлатилиши, шу сўзларнинг ўзақларидан *бе-* аффикси воситасида ясалган *беуйқу*, *бемурувват*, *беҳуқуқ*, *бешафқат*, *бетайин* сўзларининг эса баддий асарларда кўплаб учрашидан ҳам кўриш мумкин: *Феодал жамиятда беҳуқуқ ва мазлум бўлган хотин-қизлар тасвирида ҳам биз худди шу аҳволни кўрамыз* (Аб.Қодирий); *Социалистик-революция ўзбек халқини зolim ва бешафқат ижтимоий тузумдан қутқарганини кўрсатади* (“Ўзб.сов.адабиёти”); *Энди у дала манзараси билан овуқмоқчи, шу йўл билан бемурувват уйлاردан қутулмоқчи эди*. (М.Исмоилий); Бу мисоллардаги *беҳуқуқ*, *бешафқат*, *бемурувват* сўзлари ўрнида оғзаки нутқда кўпроқ *ҳуқуқсиз*, *шафқатсиз*, *мурувватсиз* сўзлари ишлатилади.

Агар форс-тожик тилларидан ўзлашган *бе-* аффиксида поэтик стилга хос хусусияти бўлмаганда эди, унинг ўзбек тилида кенг ишлатилишига

эхтиёж туғилмас эди. Ана шу стилистик фарқ бу аффиксларнинг ўзбек тилида фаол ишлатилишига имкон туғдиради. Шунга кўра, куйидаги сўзлар таркибидаги *-сиз* ва *бе-* аффикслари ҳам ўзақдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаш хусусиятига кўра тенг келиб, стилистик жиҳатдан фарқланган ҳолда, ўзаро синоним бўлиб келган: *ташвишсиз – беташвиз, тутуруқсиз–бетутуриқ, фарзандсиз–бефарзанд, хатарсиз–бехатар, вафосиз–бевафо, тартибсиз–бетартиб, поёнсиз–бепоён, ихтиёрсиз–беихтиёр, имонсиз–беимон, тузсиз–бетуз, сувсиз–бесув, нонсиз–бенон* кабилар.

Демак, *-сиз* ва *бе-* аффикслари ҳозирги ўзбек тилида ўзақдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаганда, маъно жиҳатдан тенг келиб, стилистик хусусиятига кўра фарқланган ҳолда, ўзаро синонимик муносабатга киришади.

-Сиз аффиксининг ўзбек тилида ўзақдан англашилган объектнинг кўзда тутилгандан (нормал ҳолатда) кам эканлигини ҳам ифодалаш мумкинлигини юқорида айтган эдик. Ўзақдан англашилган объект аниқланаётган предметда аслида мавжуд бўлса, унинг бўлиши табиий ҳол ҳисобланса, бундай ҳолларда *-сиз* аффикси ана шу мавжуд объектнинг умуман йўқлигини ифодалай олмайди. Балки объектнинг кам эканлигини, жуда оз миқдорда эканлигини кўрсатиб туради. Масалан: *Куз япроғи синғари жонсиз, ҳазон кўринган анови муштинлар хотингина бундай деб ўйлай олмасди* (М.Исмоилий); *Фаррух ичкарига кириши билан кучсиз, мадорсиз бир одамнинг кўрпага бурканиб, гингишиб ётганини кўрди.* (Козимий).

Мисоллардаги *жонсиз, кучсиз, мадорсиз* сўзларида: 1) ўзақдан англашилган объект аниқланаётган предметда аслида мавжуд бўлганда, *-ли* аффикси шу объектга эга эканликни эмас, балки ортик даражада эга эканликни ифодалашни юқорида айтган эдик. Худди шундай ҳолларда *-сиз* аффикси ўзақдан англашилган объектнинг умуман йўқлигини эмас, балки кам даражада эканлигини ифодалаб келган. Форс-тожик тилларидан ўзлашган *бе-* аффикси ҳам худди шундай ҳолларда ўзақдан англашилган объектнинг кам даражада эканлигини ифодалай олади. Масалан: *У шундай бир улуг гирдоб олдида бемадор бир сариқ япроқ каби эди* (Ғ.Ғулом); *У дармонсиз қулочларини ёзиб, чапак отар эди* (Ғ.Ғулом). Бу иккала мисолдаги *бемадор* ва *бедармон* сўзларида *бе-* аффикси ўзақдан англашилган объектнинг кам эканлигини ифодалаб келган. Яъни, *бемадор* сўзидан “дармони кам” деган маъно англашилиб турибди. Кўриниб турибдики, ҳар иккала аффикс ҳам ўзақдан англашилган объектнинг кам даражада эканлигини ифодалай олади. Ана шу хусусиятнинг ҳар иккала аффиксда ҳам мавжудлиги уларнинг ўзаро синонимик муносабатга киришувида имкон беради. Масалан: *У мадорсиз қўлларини лаблари орасидаги пашшаларни тутиб учун кўтарди* (А.Қахҳор); *Бемадор Мирҳайдарни зиндонбонлар юқорига тортиб ола бошладилар*

(Мирмуҳсин). Биринчи мисолдаги *мадорсиз* сўзида –*сиз* аффикс ўзакдан англашилган объектнинг кам эканлигини ифодалаган. Яъни кўлдаги мадорнинг жуда оз даражада эканлиги англашилиб турибди. Кейинги мисолдаги *бемадор* сўзида *бе-* аффикси ҳам худди шу маънони ифодалаб келган. Аммо *бе-* аффикси ҳам худди шу маънони ифодалаб келган. Аммо *бе-* аффикси воситасида ясалган *бемадор* сўзи ўзининг китойи *стилга* хослиги билан фаркланиб турибди. –*Сиз* ва *бе-* аффиксларининг бундай ҳолатда ўзаро синонимик муносабатга киришувини мисолларда ҳам кўриш мумкин:

Бурчакдаги нурсиз чироқ шуъласида яна бир кишининг сояси кўриниб турарди (А.Қодирий); *Дармонсиз, бенур кўзлари жиққа ёшга тўлиб, бошини кўйи солганича жим қолди* (С.Аҳмад); *Дармонсиз оёқлари дир-дир титрар, аъзойи бадани зирқирар эди* (С.Аҳмад); *Ичкаридан бедармон жушоннинг хириллагани овози эшитилди* (А.Қаҳқор).

Мисоллардаги *нурсиз* ва *дармонсиз* сўзларида –*сиз* аффикси ўзакдан англашилган объектнинг кам даражада эканлигини ифодалаб келган. –*Сиз* аффикси воситасида ясалган бу сўзлардан “*нури кам*”, “*дармони кам*” деган маъно англашилиб турибди. Кейинги мисоллардаги *бенур* ва *бедармон* сўзларида *бе-* аффикси ҳам шу маънони ифодалаб келган. Аммо *бе-* аффикси воситасида ясалган *бенур* ва *бедармон* сўзлари китобий *стилга* хослигига кўра фаркланиб турибди. Демак, –*сиз* ва *бе-* аффикслари айрим ҳолларда ўзакдан англашилган объектнинг кам даражада эканлигини ифодалаб келади ва ана шу маъноларига кўра тенг келиб, *стилистик* жиҳатдан фаркланган ҳолда ўзаро синоним бўлиб келади.

–*Сиз* аффикси билан *бе-* аффикси куйидаги ҳолларда ўзаро синонимик муносабатга кириша олмайди:

1) а) –*сиз* аффикси воситасида ясалган *бахосиз, ҳисобсиз, саноқсиз* сўзлари таркибидаги –*сиз* аффиксига *бебахо, беҳисоб, бесаноқ* сўзлари таркибидаги *бе-* аффикси куйидаги мисолларда ўзаро синоним бўлиб кела олмайди. Масалан: *Тўғри, отаси баҳосиз одам, лекин ўғли, ўғли нима қилиб кўйди* (С.Аҳмад); *Уларнинг ҳаммаси ҳам бебахо йиғитлар, иш десанг, ўзини томдан ташлайди* (О.Ёқубов); *Беҳисоб қудратга эга бўлган бу дўстлик секин-аста мустаҳкамланиб боради* (Ш.Рашидов); *Бу ерда саноқсиз асирлар, жабр-дийдалар туришади* (А.Мухтор); *Отардаги бесаноқ кўй-кўзиларни кўриб, кўнгли яна ёришиб кетди* (П.Қодиров).

Тўғри, бу мисоллардаги *бахосиз, ҳисобсиз, саноқсиз* сўзлари *бебахо, беҳисоб, бесаноқ* сўзларига синоним бўлиб келган. Аммо бу сўзлар таркибидаги –*сиз* аффикси билан *бе-* аффикси ўзаро синоним бўлиб келган эмас. Чунки, бу ўринда шу аффикслар воситасида ясалган сўзлар кўчма маънода қўлланган. Яъни, *бахосиз* ва *бебахо* сўзларидан “*бахоси чексиз*” деган маъно. *Ҳисобсиз* ва *беҳисоб* сўзларидан эса “*кўп*” деган маъно, *саноқсиз* ва *бесаноқ* сўзларидан эса “*саноғи чексиз*” деган маънолари англашилиб турибди. Улардаги ана шу кўчма маънолари улар ясагандан

кейин вужудга келган. Бу сўзлар шакллангандан кейин кўчма маънода қўлланиши уларнинг ўзаро синоним бўлишига сабаб бўлган. Кўриниб турибдики, бу ўринда юқоридаги сўзлар таркибидаги *-сиз* ва *бе-* аффикслари ўзаро синонимик муносабатга киришган эмас. Балки бу аффикслар орқали ясалган сўзлар кўчма маънода қўлланиб, ўзаро синоним бўлиб келган. Демак, бу ўринда аффикслар синонимияси ҳақида сўз юритиб бўлмайди.

б) *-сиз* ва *бе-* аффикси воситасида ясалган сўзларнинг бирортаси ўзбек тилида кўчма маънода қўлланса, *-сиз* аффикси билан *бе-* аффикси ўша сўз доирасида ўзаро синоним бўлиб кела олмайди. Масалан: *Шу билан нафсларинг ором олдими, қандай бетсиз одамсанлар!* (Ойбек); *Марҳум амир ўзига қул қилиб олмагунча, бир қанча мансабдорларда бесоқол бўлиб юрмаганмиди?* (И.Жўрабоев). Биринчи мисолдаги *бетсиз* сўзида *-сиз* аффикси ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаётгани йўқ. Чунки бу сўз аффикс қўллангандан кейин кўчма маънода қўлланган. Яъни, бу сўздан “ор-номуси йўқ” деган маъно англашилади. Модомики, бу сўз яхлит холда кўчма маънода қўлланган экан, унинг таркибидаги *-сиз* аффиксини ажратиб олиб, унга бирор аффиксни маъно жиҳатдан солиштириб бўлмайди. Кейинги мисолдаги *бесоқол* сўзида *бе-* аффикси ҳам ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаётгани йўқ. Яъни, *бесоқол* сўзи аввало, “соқоли йўқ” деган маънони англаган бўлса, ҳозир бу сўздан ўша маъно англашилмайди. Бу сўз яхлит ҳолича кўчма маънода қўлланган бўлиб, салбий тушунчани ифодалайди. Агар *соқол* сўзига *-сиз* аффикси қўшилиб келса, бу аффикс ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалайди. Яъни, сўз тўғри маънода қўлланган бўлиб, *-сиз* аффикси тўғри маънода қўлланиб келган. *Бесоқол* сўзи таркибидаги *бе-* аффикси эса ўзининг сўз яшаш функциясини бажарганидан кейин ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаш хусусиятидан марҳум бўлган. Чунки кўчма маъно ўзак ва аффикс қўшилиб бўлгандан сўнг ҳосил бўлган. Қуйидаги мисолларда бу ҳодисани яна-да яққол кўриш мумкин: *Булар бебош бўлмас, ким бўлсин* (П.Қодиров); *Бебош болаларнинг бу қилмишидан камтирлар хавотирга тушиб қолди* (А.Қаҳҳор). Ҳар иккала мисолдаги *бебош* сўзи кўчма маънода қўлланган бўлиб, бу сўздан “дайди” (ўзбошимча) деган маъно англашилиб турибди. Агар бу сўз ўзагига *-сиз* аффикси қўшилиб келса, ясалган *бошсиз* сўзи бу маънони ифодалай олмайди. Яъни, бу сўздан “боши йўқ” деган маъно англашилиб, *-сиз* аффикси ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаб келади: *бошсиз гавда, бошсиз чавандоз* каби. Кўриниб турибдики, бу ўринда ҳам *-сиз* аффикси билан *бе-* аффикси ўзаро синонимик муносабатга кириша олмайди. Демак, юқорида айтганимиздек, бу аффикс воситасида шу ўзакдан ясалган сўз тўғри маънода қўлланса, ясовчи аффикслар ўзаро синонимик муносабатда бўла олмайди.

2. Аслида *бе-* аффикси воситасида ясалган сўз, ҳозирги ўзбек тилида тарихий қисмларга ажратилмайдиган бўлиб қолган бўлса,¹⁸² яъни, сўз аффиксиз ҳолда бирор тушунчани ифодалай олмаса, бундай сўзлар таркибидаги *бе-* аффикси ҳозирги тил нуктаи назаридан ўзбек тилида, аффикс сифатида ажратилмайди. Шунга кўра, бу аффиксга бирор аффиксни маъно жиҳатдан солиштириб ҳам бўлмайди. Мисолларда келтирамиз: *Раиснинг гаплари бежиз гаплар эмас эди* (С.Аҳмад); *Онанинг бежо кўзларида қандайдир қўрқув бор эди* (С.Аҳмад); *Фуломжон беҳуда гапларга энди сира қулоқ солмас эди* (М.Исмоилий); *Бошида худди ҳозиргидай бесўнақай фуражска* (Мели Жўра). Бу мисоллардаги *бежиз*, *бежо*, *беҳуда*, *бесўнақай* сўзларидаги *бе-* аффикси ҳозирги кунда аффикс сифатида ажратилмайди. Яъни, бу сўзлар таркибий қисмларга ажратилмайди. Чунки ўзбек тилида *жиз*, *жо*, *худа*, *сўнақай* деган сўзлар умуман йўқ. Улар, алоҳида ҳолда, сўз сифатида ўзбек тилида тушунча ифодаламайди ва шунга кўра ишлатилмайди. Шунинг учун *-сиз* аффикси улардан янги сўз ясай олмайди. Кўриниб турибдики, маълум бир аффикс сўзнинг ажралмайдиган қисмига айланиб қолган бўлса, бу аффиксни мажбуран ажратиб олиб, унга бирор аффиксни синоним сифатида келтириб бўлмайди. Демак, бундай ҳолларда *-сиз* аффикси билан *бе-* аффикси ўзаро синоним деб қаралмайди.

3. Ҳозирги ўзбек тилида форс-тожик тилларидан ўзлашган айрим сўзлар таркибидаги *бе-* аффиксига *-сиз* аффикси синоним бўлиб кела олмайди. Жумладан, *бемаҳал* сўзидаги *бе-* аффиксига *-сиз* аффикси синоним бўлиб келмайди. Чунки бу сўз форс-тожик тиллари базасида ясалган бўлиб, ўзбек тилига ана шу ясалган сўз ва унинг ўзаги ўзлашган. Ясалган сўз ўзбек тилида кенг қўллангани ҳолда, туб ҳолдаги *маҳал* сўзи алоҳида ҳолда жуда кам қўлланади. Актив ишлатилмаган бу сўздан ўзбек тилида *-сиз* аффикси воситасида янги сўз ясалмаган. Яъни, кам ишлатилган бу сўздан ўзбек тилида *-сиз* аффикси воситасида янги сўз ясалмаган. Яъни, кам ишлатилган бу сўз ўзбек тилида янги сўз ясаш учун асос бўла олган эмас. Модомики, форс-тожик тилларидан ясама ҳолда ўзлашган сўз ўзбек тилида кенг қўлланиб, унинг ўзаги бу тилда янги сўз ясаш учун асос бўла олмас экан, демак, форс-тожик тиллари базасида ясалган сўз таркибидаги аффиксга ўзбек тилидаги бирор аффиксни синоним сифатида келтириб бўлмайди. *-Сиз* аффиксининг *маҳал* сўзига кўшилиб кела олмаслиги унинг *бе-* аффикси билан синоним муносабат ҳосил қилишига имкон бермайди. Шундай қилиб, *-сиз* аффикси билан *бе-* аффикси ана шу уч ҳолатда ўзаро синонимик муносабатга кириша олмайди. Санаб ўтилган уч ҳолатда *-сиз* ва *бе-* аффикслари айрим сўзлар доирасидагина ўзаро синонимик муносабатга киришмайди.

¹⁸² Ҳозирги ўзбек тилида *-сиз* аффикси воситасида ясалган сўзларнинг таркибий қисмларга ажратилмайдиган ҳолга келиб қолганлари учраймайди.

Хуллас, ҳозирги ўзбек тилида *-сиз* аффикси билан *бе-* аффикс асосан юқоридаги икки ҳолатда, яъни, ўзакдан англашилган объектга эг маслиқни ифодалаб келган ва ўзакдан англашилган объектнинг од даражада эканлигини ифодалаб келганда, ўзаро синоним бўлиб келади. Бу икки ҳолатда *-сиз* ва *бе-* аффиксларининг ўзаро синонимик муносабатга киришуви жуда кенг тарқалгандир. Улар ўзаро синоним бўлиб келганда, *бе-* аффикси ўзининг поэтик ва китобий стилига хослигига кўра фарқланиб туради.

-СИЗ ВА НО- АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

Ҳозирги ўзбек тилида *-сиз* аффикси айрим ўринларда форс-тожи тилларидан ўзлашган *но-* аффикси¹⁸³ билан синонимик муносабатга киришади. Ўзбек тилига оид дарсликларда ва айрим қўлланмаларда *но-* аффикснинг *-сиз* аффикси каби ўзакдан англашилган объектга эг эмаслик маъносини ифода этиши қайд этилади.¹⁸⁴ Аммо ўзбек тилида *но-* аффиксининг сўз ясаш имконияти *-сиз* ва *бе-* аффиксларининг сўз ясаш имкониятидан кескин фарқ қилади. Ўзбек тилида *-сиз* ва *бе-* аффикслари асосан от туркумига оид сўзлардан сифат туркумига оид сўзлар ясагани ҳолда, *но-* аффикси асосан сифат туркумига оид сўзларга қўшилиб, инкор ифода этади ва айрим ҳоллардагина от туркумига оид сўзлардан сифат ясай олади. Буни куйидаги рақамлардан ҳам кўриш мумкин: *-сиз* аффикси ўзбек тилида от туркумидаги 492 та сўздан сифат туркумига оид сўз ясаган, *бе-* аффикси 374 та от туркумидаги сўздан сифат ясаган, *но-* аффикси эса, атиги, 10 та психик ҳолат маъносини ифода этувчи от туркумидаги сўздан сифат ясаган. *-Сиз* аффикси ўзбек тилида сифат туркумига оид бир (қулай) сўзга *бе-* аффикси ҳам бир (316 бет сўз??? .. *тинч*) сўзига қўшилиб келиб, инкор ифода этгани ҳолда, *но-* аффикси сифат туркумига оид 28 та сўзга қўшилиб келиб, инкор ифода этади.¹⁸⁵ Ҳозирги ўзбек тилидаги 8 та сўзда, яъни, *нораста*, *норасида*, *нокас*, *нобуд*, *нобақор*, *нотавагон*, *ноёб* сўзларида бу аффиксни ўзакдан ажратиб бўлмайди. Кўрииб турибдики, ўзбек тилида *но-* аффиксининг сўз ясаш имконияти жуда чегараланган.

Но- аффикси от туркумига оид сўзларга қўшилиб келганда, ўзакдан англашилган объектга эга эмаслиқни ифодалаб келади. Бу аффикс сифат туркумига оид сўзларга қўшилганда эса *эмас* сўзининг маъносини ифодалайди. Масалан: *Бу одам раҳбарликка нолойиқ эди* (А.Қаҳҳор); *Машина нотекис жойлардан ўтиб, катта кўчага чиқди* (А.Муҳтор).

¹⁸³Э.Маъруфов. Сўз состави, от ва сифат. Т., 1956, 59 бет.

¹⁸⁴Ҳозирги замон ўзбек тили. Т., 1957; У.Турсунов, Ж.Муҳторов, Ш.Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., 1955.

¹⁸⁵Ўқоридаги рақамлар “Ўзбекча-русча лугат”даги (М., 1959) шу аффикслар ишғироқ этган сўзларнинг миқдоридир.

Мисоллардаги *нолойиқ* ва *нотекис* сўзларида *но-* аффикси эмас сўзи англатган маънони англатиб келган. Яъни бу сўزلардан “лойиқ эмас”, “текис эмас” деган маънолар англашилади.

Бу аффиксининг от туркумидаги сўзларга қўшилиб, ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаш хусусияти унинг шундай хусусиятга эга бўлган, ўзбек тилига оид *-сиз* аффикси билан синонимик муносабатда бўлишини таъминлаган. Масалан: *Уҳ, отам-онам нақадар бешафқат ва инсофсиз одамлар* (М.Исмоиллий); *Ноинсоф бой бу билан: чекланиб қолмай, ҳийла-найранг ишлата бошлади* (Ойбек). Биринчи мисолдаги *инсофсиз* сўзида *-сиз* аффикси ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаб келган. Яъни, бу сўздан “инсофи йўқ” деган маъно англашилиб турибди. Иккинчи мисолдаги *ноинсоф* сўзида *но-* аффикси ҳам худди шу маънони англатиб келган. Яъни, бу сўздан ҳам “инсофи йўқ” деган маъно англашилган. Аммо *но-* аффикси воситасида ясалган *ноинсоф* сўзи ўзининг поэтик стилга хослигига кўра фарқланиб турибди.

Қуйидаги мисолларда ҳам *-сиз* аффикси билан *но-* аффиксининг ўзаро синоним бўлиб келганлигини кўрамыз: *Умидсиз одамлар учун бу дунё фақат қоронгу ва зулматдан иборат бўлиб кўринади* (Мирмуҳсин); *Ноумид Арслонкул кечга яқин қишлоққа қайтиб келди* (Ойбек); *Иложсиз колхозчилар, ниҳоят, раисга мурожаат қилишди* (“Муштум”); *Бизникилар ноилож аҳволда қолганларида, бирдан Аҳмаджоннинг пулемёти тариллаб қолди* (А.Қаххор). Мисоллардаги *умидсиз*, *иложсиз* сўзларида *-сиз* аффикси ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаб келган. Яъни, биринчи сўздан “умиди йўқ”, иккинчи сўздан “иложи йўқ” деган маъно англашилади. Кейинги мисоллардаги *ноумид* ва *ноилож* сўзларида *но-* аффикси ҳам худди шу маънони ифодалаб келган. Аммо бу мисолларда ҳам *но-* аффикси воситасида ясалган сўзлар ўзининг поэтик стилга хослигига кўра фарқланиб турибди.

Демак, *-сиз* аффикси билан *но-* аффикси ўзбек тилида от туркумига оид абстракт тушунча ифодаловчи айрим сўзларга қўшилиб келиб, улардан сифат ясаганда, ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаш хусусиятига кўра тенг келиб, стилистик қўлланишига кўра фарқланган ҳолда, ўзаро синонимик муносабатга киришади. Ҳозирги ўзбек тилида бу икки аффикс сифат туркумига оид *қулай* сўзига қўшилиб келганда ҳам ўзаро синоним бўлиб келади.¹⁸⁶

Ўзбек тилида *-сиз* аффикси фақат шу сўзга қўшилиб келгандагина инкор маъносини ифодалаб келади. *-Сиз* аффиксининг сифат туркумидаги *қулай* сўзига қўшилиб келиб, инкор маъносини ифодалашни унинг *но-* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилишига имкон беради.

¹⁸⁶ *-сиз* аффиксининг сифат туркумига оид сўзларга қўшилиб келиши ҳам учрайди. *Но-* аффикси эса асосан сифатларга қўшилиб, улардан янги сўзлар ясади. Бу ўринда *-сиз* аффиксининг сифатга қўшилиб келиши бу икки аффиксининг синоним бўлишига имкон яратган.

Масалан: *Аммо бу автостанция жуда қулайсиз ерга жойлашган* (“Муштум”); *Ов учун ноқулай жой танлаганидан ўзини койиб кетди* (И.Жўрабоев).

Мисоллардаги *қулайсиз* ва *ноқулай* сўзларида –*сиз* ва *но-* аффикслари инкор маъносини ифодалаб келган. Яъни бу сўزلардан “қулай эмас” деган маъно англашилиб турибди. Аммо *но-* аффикси воситасида ясалган бу сўз ўзининг поэтик стилга хослиги билан фаркланиб турибди.

Демак, –*сиз* ва *но-* аффикслари ўзбек тилида *қулайсиз* ва *ноқулай* сўзлари таркибида келиб, инкор маъносини ифодалайди ва ана шу сўзларга қўшилиб келганда ҳам маъно жиҳатдан тенг келиб, стилистик жиҳатдан фарқланган ҳолда, ўзаро синонимик муносабатга киришади.

Ўзбек тилида –*сиз* ва *но-* аффикслари воситасида ясалган *чорасиз* ва *ночор* сўзлари ҳам ўзаро синоним бўлиб келади. Аммо бу сўзлар таркибидаги –*сиз* аффикси билан *но-* аффиксни ўзаро синоним сифатида қараб бўлмайди. Чунки *ночор* сўзини шу ҳолатда ўзақ ва аффиксга ажратиб бўлмайди. Бунга шу сўз ўзагидаги “а” товушининг тушиб қолиши сабаб бўлган. “а” товушининг тушиши натижасида *но-* аффикси сўзнинг ажралмас қисмига айланиб қолган. Шунга кўра, *чорасиз* ва *ночор* сўзлари сўз сифатида синоним деб қаралса ҳам, улар таркибидаги –*сиз* ва *но-* аффикслари синоним сифатида қаралмайди.

Демак, аслида *но-* аффикси воситасида ясалган сўз ўзагидаги бирор товушнинг тушиб қолиши натижасида, *но-* аффикси сўзнинг ажралмас қисмига айланиб қолса, унга –*сиз* аффиксини синоним сифатида келтириб бўлмайди.

–*Сиз* аффикси билан *но-* аффикси қуйидаги ҳолларда ҳам ўзаро синонимик муносабатга кириша олмайди:

1. Форс-тожик тилларидан ўзлашган *но-* аффикси ўзбек тилида, юқорида айтганимиздек, сифат туркумига оид сўзларга қўшлаб қўшилиб келиб, инкор маъносини билдиради, яъни *эмас* сўзи англаган маъно вазифасида қўлланади. *Но-* аффикси шу хусусияти билан –*сиз* аффиксидан фаркланади. –*Сиз* аффиксининг ўзбек тилида сифат туркумига оид сўзларга деярли қўшилиб кела олмаслиги унинг *но-* аффикси билан деярли ҳолларда ўзаро синоним бўла олмаслигига сабаб бўлади. Жумладан, *но-* аффикси *мувофиқ*, *муносиб*, *аниқ*, *маъқул*, *дуруст*, *бон*, *маълум*, *лойиқ*, *тўғри*, *реал*, *танниш* каби сифат туркумига оид сўзларга қўшилиб келиб, инкор ифода этиб кела олади. Аммо –*сиз* аффикси бу сўзларга умуман қўшилиб кела олмайди.

Демак, *но-* аффикси сифат туркумига оид сўзларга қўшилиб келиб, уларга инкор маъноси илова этгани ҳолда, –*сиз* аффикси билан синонимик муносабатга кириша олмайди.

2. –*Сиз* аффикси от туркумига оид конкрет тушунча ифодаловчи сўзларга қўшилиб келиб, улардан сифат туркумига оид сўзлар ясаганда, *но-* аффикси унга синоним бўлиб кела олмайди. Чунки, *но-* аффикси ўзбек

тилида от туркумидаги конкрет тушунча ифодаловчи сўзларга умуман кўшилиб кела олмайди. Жумладан, *-сиз* аффикси *фарзанд, соқол, юрак, тикан, хотин, бола, сув, ойна, мотор, соч, китоб* каби сўзларга кўшилиб келиб, улардан сифат ясагани ҳолда, *но-* аффикси бу сўзларга, умуман кўшила олмайди. Яъни *-сиз* аффикси от туркумига оид конкрет тушунча ифодаловчи сўзларга кўшилиб келганда, бу аффиксга *но-* аффикси синоним бўлиб кела олмайди.

3. *-Сиз* аффикси феъл ўзакларидан *-м (-им), -и (-иш), -қ (-иқ)* ва *-р (-ар)* аффикслари воситасида ясалган ясама сўзларга кўшилиб келиб, улардан сифат туркумига оид сўзлар ясаганда, *но-* аффикси у билан синонимик муносабатга кириша олмайди. Чунки, *но-* аффикси ана шу аффикслар воситасида феъл ўзакларидан ясалган сўзларга умуман кўшилиб кела олмайди. Яъни, *-сиз* аффикси феъл ўзакларидан *-м (-им)* аффикси воситасида ясалган *тиним, чидам, қўним, чиқим, ўтим* каби сўзларга, *-и (-иш)* аффикси воситасида ясалган *тегиш, бўлиш, ўзгарishi* каби сўзларга, *-қ (-иқ)* аффикси воситасида ясалган *тўсиқ, тўлиқ, сўроқ, яроқ, ютуқ* каби сўзларга, *-р (-ар)* аффикси воситасида ясалган *қаноатланар, қониқар* каби сўзларга кўшилиб келиб, улардан сифат ясай олгани ҳолда, *но-* аффикси бу сўзларнинг бирортасига ҳам кўшилиб кела олмайди. Биз тўплаган мисоллар ичида *но-* аффиксининг феъл ўзаклардан ясалган ясама сўзларга кўшилиб келган ҳолати умуман учрамайди. Яъни, *-сиз* аффикси феъл ўзакларидан ясалган сўзларга кўшилиб келиб, улардан сифат ясаганда, *но-* аффикси унга синоним бўлиб кела олмайди.

4. Аслида *но-* аффикси воситасида ясалган сўз, ҳозирги ўзбек тилида таркибий қисмларга ажратилмайдиган бўлиб қолган бўлса, яъни сўз аффикссиз ҳолда, бирор тушунчани ифодалай олмаса, бундай сўзлар таркибидаги *но-* аффикси аффикс сифатида ажратилмайди. Шунга кўра, бу аффиксга бошқа аффиксни маъно жиҳатдан солиштириб бўлмайди. Ҳозирги ўзбек тилида учрайдиган *нораста, норасида, нокас, нобуд, нобакор, нотавон* каби сўзларда *но-* аффиксини, аффикс сифатида ажратиб бўлмайди. Ана шу сўзлар таркибидаги *но-* аффиксининг сўзининг ажралмас қисмига айланиб қолишига, бу сўзларнинг ўзбек тили тарихий тараққиётидаги ўзгариши эмас¹⁸⁷, балки уларнинг ана шу ҳолатда, бошқа тиллардан ўзлашганлиги сабаб бўлган. Чунки, бу сўзларнинг ўзаклари ўзбек тилида алоҳида сўз сифатида йўқ. Шунинг учун *-сиз* аффикси улардан янги сўз (сифатида йўқ. Шунинг учун *-сиз* аффикси улардан янги сўз) ясай олмайди. Яъни бундай ҳолларда, *-сиз* аффиксини *но-* аффикси билан маъно жиҳатдан солиштириб бўлмайди ва улар ўзаро синоним бўла олмайди ҳам.

¹⁸⁷ Бу ҳақда эса ўзбек тилшунослигида аллақачон айтиб ўтилган. Улар *удагайла, етакчи, сувур, қачон, ярим* сўзларидаги аффикслар ажралмас қисм бўлиб қолганлиги кўрсатишди. Қаранг: А.Г.Гулямов. О сопутствующих явлениях при аффиксации в узб. языке. «Научные труды ТашГУ», вып. 211, Т., 1963. А.Г.Гулямов. К некоторым вопросам аффиксации в узб. языке, сб. В.А.Гордлевскому. К его семилетию. М., 1953; О.Қосимхўжаева. Сўзнинг морфологик таркиби, Т., 1963, ва бошқалар.

Демак, *-сиз* аффикси билан *но-* аффикси асосан ана шу 4 ҳолатда, ўзаро синонимик муносабатга кириша олмайди.

Хуллас, ҳозирги ўзбек тилида *-сиз* аффикси билан *но-* аффикси фақат икки ҳолатда, яъни, улар от туркумига оид психик ҳолат маъносини ифодаловчи айрим сўзларга қўшилиб келиб, ўзакдан англашилган объектга эга эмаслик маъносини ифодалаб келганда ва санокли ҳолатда сифатга қўшилиб, инкор этганда, ўзаро синонимик муносабатга киришади. Улар ўзаро синоним бўлиб келганда, *но-* аффикси ўзининг поэтик стилга хослигига кўра фарқланиб туради.

-СИЗ ВА НИМ- АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

Ҳозирги ўзбек тилида *-сиз* аффикси ўзакдан англашилган объектнинг оз даражада эканлигини ҳам ифодалашини юқорида айтиб ўтган эдик. Бу аффикс ана шу маънони ифодалаб келганда, форс-тожик тилларидан сўз сифатида ўзлашиб, айрим ўринларда аффикс сифатида қўлланаётган *ним-* элементи билан ҳам ўзаро синонимик муносабатга киришади. *Ним-* форс-тожик тилларига оид сўз бўлиб “ярим” деган лексик маъно ифодалайди.¹⁸⁸ Ўзбек тилида ҳам асосан шу маънони ифодалаб келади. Аммо ҳозирги кунда *ним-* сўзи айрим ҳолларда аффикс ҳолига келиб қолган. Айрим сўзларга қўшилиб келган бу аффикс ўзакдан англашилган объектнинг оз даражада эканлигини ифодалайди. *Ним-* аффиксидаги бу хусусият унинг *-сиз* аффикси билан ўзаро синонимик муносабатга киришувчини таъминлайди: *жонсиз-нимжон*, *рангсиз-нимранг* каби. Аммо шунинг ҳам айтиш керакки, *жонсиз* ва *рангсиз* сўзлари, қандай сўзлар билан бирикаётганлигига қараб, икки хил маънода қўлланиши мумкин: а) ўзакдан англашилган объектга умуман эга эмасликни ифодалайди: Қиёсланг: а) *жонли предметлар*; *жонсиз предметлар*; *Олма* – рангли; *ҳаво* – рангиз кабилар; б) ўзакдан англашилган объектнинг кам миқдорда эканлигини ифодалайди: *жонсиз одам*, *рангсиз юзлар* кабилар. Кўриниб турибдики, *ним-* аффикси *жонсиз*, *рангсиз* сўзлари таркибида *-сиз* аффиксига, у кейинги маъносида қўллангандагина синоним бўлиб келиши мумкин. Биринчи маъносида қўлланганда эса *ним-* аффикси *-сиз* аффиксига синоним бўла олмайди.

Улар ўзаро синоним бўлиб келганда, *ним-* аффикси воситасида ясалган *нимжон* ва *нимранг* сўзлари ўзининг поэтик стилга хослиги билан фарқланиб туради.

Ўзбек тилида бу иккала аффикснинг ўзаро синонимик муносабатга киришуви юқоридаги икки сўз доирасидагина учрайди.

Ним- аффикси айрим ҳолларда сифат туркумига оид *қора*, *кўк* сўзларига ҳам қўшилиб келади ва ўзакдан англашилган белгининг оз даражада эканлигини ифодалайди: *нимқора*, *нимкўк* каби. Бу сўзлардан

¹⁸⁸«Таджикско – русский словарь” под ред. М.В.Рахими и Л.В.Успенской. М., 1954, 264 стр.

“қорамтир”, “кўким” деган маънолар англашилади. Ўзбек тилидаги сифат туркумига оид *қора* ва *кўк* сўзларига эса *-сиз* аффикси қўшилиб кела олмайди. Шунга кўра, бу ўринда *-сиз* аффикси билан *ним-* аффикси ўзаро синонимик муносабатга кириша олмайди.

Демак, *-сиз* аффикси ўзакдан англашилган объектнинг оз даражада эканлигини ифодалаб келганда, форс-тожик тилларидан сўз сифатида ўзлашиб, ҳозирги ўзбек тилида айрим ҳолларда аффикс ҳолига келиб қолгани *ним-* аффикси билан *жон* ва *ранг* сўзлари доирасида ўзаро синонимик муносабатга киришади. *Ним-* аффикси эса ўзининг поэтик стилга хослиги билан фарқланиб туради.

БЕ- ВА НО- АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

Ҳозирги ўзбек тилида форс-тожик тилларидан ўзлашган *бе-* аффиксининг унумли эканлиги, от туркумидаги сўзлардан сифат ясаб, ўзакдан англашилган объектга эга эмаслигини ифодалаши ҳақида юқорида айтиб ўтган эдик. Бу аффикс билан айрим ҳолларда форс-тожик тилларидан ўзлашган кам унумли *но-* аффикси синоним бўлиб келади. *Но-* аффикси ҳам от туркумига оид сўзларга қўшилиб келиб, ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаб келади. Бироқ бу, тилда жуда кам учрайди. Шунга қарамай, ундаги ана шу хусусият унинг *бе-* аффикси билан ўзаро синонимик муносабатга киришувини таъминлайди: *Эҳтиётсизлик билан қилинган ножўя ҳаракат, баъзан, бир неча одамнинг ёстигини қуритар эди* (А.Мухтор); *Агар улуг мартабали шохимиз Ғиждувонда эканликлариди, бадкор Сангининг ножўя қилиги рўй бергудай бўлса, бошингизга тушади* (И.Жўрабоев).

Биринчи мисолдаги *бежўя* сўзидаги *бе-* аффикси ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаб келган. Яъни, бу сўздан “жўяси йўк” деган маъно англашилади. Иккинчи мисолдаги *ножўя* сўзида *но-* аффикси ҳам худди шу маънони ифодалаб келган. Аммо биринчи мисолдаги *бе-* аффикси воситасида ясалган сўз ўзининг китобий стилга хослиги билан кейинги мисолдаги *но-* аффикси воситасида ясалган сўз эса, поэтик стилга хослиги билан фарқланиб туради. Шуни ҳам айтиш керакки, *бе-* ва *но-* аффикслари қўшилиб келган *жўя* сўзи ҳозирги ўзбек тилида алоҳида ўзак сифатида тан олинса ҳам, аффиксиз жуда пассив, жонли тил доирасида ишлатилади. Яъни, бу сўз кўпроқ *ё* *бе-* аффикси *ё* *но-* аффикси билан қўшилган ҳолда қўлланган бўлади. Бу сўзнинг ана шу икки аффиксиз, алоҳида ҳолда қўлланмаслиги, ундан бошқа аффикслар воситасида янги сўзлар ясаш имконини чегаралайди.

Бе- ва *но-* аффиксларининг ўзаро синоним бўлиб келганлигини қуйидаги мисолларда ҳам кўриш мумкин: *Эр-хотин шу бетоб боланинг тақдири ҳақида ўйлаб қолди* (С.Ахмад); *Шу вақтда Гулсумбиби нотоб, иштаҳасиз қизи учун бир егулик ҳозирламоқда эди* (Ойбек).

Мисоллардаги *бетоб* ва *нотоб* сўзларидан “тоби йўк” деган маъно англашилади. Яъни, бу ўринда, ҳар иккала аффикс ҳам ўзакдан англашилган объектга эга эмаслиқни ифодалаб келган. Аммо, бу ўринда ҳам *бе-* аффикси воситасида ясалган сўз ўзининг китобий стилга ҳослигига, *но-* аффикси воситасида ясалган сўз эса ўзининг индивидуал стилга ҳослигига кўра фарқланиб турибди. Яъни, *бе-* ва *но-* аффикслари ўзбек тилида от туркумига оид, психик ҳолат маъносини ифодаловчи айрим сўзларга қўшилиб келганда, маъно жиҳатдан тенг келиб, стилистик қўлланишига кўра фарқланган ҳолда, ўзаро синоним бўлиб келади.

Ҳозирги ўзбек тилида бу икки аффикс сифат туркумига оид *тинч* сўзига қўшилиб келганда ҳам ўзаро синоним бўлиб келади. Ўзбек тилида *бе-* аффикси фақат шу ўринда, сифат туркумига оид сўзга қўшилиб келиб, инкор маъносини ифодалайди. Бошқа ҳолларда бу аффикснинг сифат туркумидаги сўзларга қўшилиб келиши учрамайди. *Бе-* аффиксининг сифат туркумига оид *тинч* сўзига қўшилиб келиб, инкор маъносини ифодалашни унинг *но-* аффикси билан синонимик муносабатга киришувини таъминлаган.

Масалан: *Бир томонда икки-уч лўли нимадир ҳақида баҳслашар, нарироқда бетинч болалар тупроққа белаб, ўйнашар эдилар* (С.Абдулла); *Олазарак нотинч одамлар шаҳарнинг ҳувиллаган кўчаларида у ёқдан бу ёққа югуришар эдилар* (Мирмуҳсин).

Мисоллардаги *бетинч* ва *нотинч* сўзларида *бе-* ва *но-* аффикслари ўзакдан англашилган белгининг инкорини ифодалаган. Яъни бу сўзлардан “тинч эмас” деган маъно англашилади. Аммо бу *бетинч* ва *нотинч* сўзларида ҳам иккала аффикс, юқоридаги каби стилистик жиҳатдан фарқланади.

Но- аффикси сифат туркумига оид бошқа сўзларга ҳам қўшилиб келиб, инкор маъносини ифодалагани ҳолда, *бе-* аффикси бошқа, сифат туркумига оид сўзларга қўшилиб кела олмайди. Шунга кўра *но-* аффикси сифат туркумига оид бошқа сўзларга қўшилиб келганда, унга *бе-* аффикси синоним бўлиб кела олмайди.

Ўзбек тилида форс-тожик тилларидан ўзлашган *ноҳуд* ва *бехуд* сўзларида *бе-* ва *но-* аффикслари синоним бўлиб келади. Бу сўзларда ҳам ўзак ажратилади. Доимо ана шу аффикслардан бирини олган ҳолда учрайди. Гарчи бу сўзлар таркибидаги *бе-* ва *но-* аффикслари ўзаро синоним бўлса ҳам, шу сўзларнинг ўзаги ўзбек тилига алоҳида ҳолда, ўзлашган эмас. Шунга кўра, бу сўзлар таркибидаги *бе-* ва *но-* аффикслари форс-тожик тилларида ўзаро синоним сифатида қаралиши мумкин. Куйидаги ҳолатларда ҳам *но-* ва *бе-* аффикслари ўзаро синонимик муносабатга кириша олмайди:

1. Аслида *бе-* ёки *но-* аффикслари воситасида ясалган сўзлар ҳозирги ўзбек тилида таркибий қисмларга ажралмайдиган бўлиб қолган бўлса, бу ўринда уларни ўзаро алмаштириб бўлмайди. Чунки бундай сўзлар

таркибидаги *бе-* ва *но-* аффикслари ҳозир аффикс сифатида ажратилмайди. Жумладан, *беҳуда*, *бесўнақай*, *безовта*, *бежо* сўзларини, шунингдек, *ноёб*, *нобуд*, *норасида*, *нораста*, *нодон* сўзларини ўзак ва аффиксга ажратиб бўлмайди. Яъни, *бе-* ва *но-* аффикслари бу ўринда, ўзаро синонимик муносабатга ҳам кириша олмайди.

2. *Бе-* аффикси воситасида ясалган сўз кўчма маънода қўлланганда, *но-* аффикси *бе-* аффиксига синоним бўлиб кела олмайди. Жумладан, *бе-* аффикси воситасида ясалган *бебош* (*бевош*) сўзининг кўчма маънода қўлланишини юқорида айтган эдик. Ана шу сўз таркибидаги *бе-* аффиксига *но-* аффикси синоним бўлиб кела олмайди. Чунки, бу ўринда, *бе-* аффикси ўзининг сўз яшаш функциясини бажаргани ҳолда, ўзак кўчма маънода қўлланган. Яъни, *бе-* аффикси қўшилиб келган *бош* сўзининг аслида кўчма маънода ишлатилганлиги бунга сабаб бўлган.

Хуллас, ҳозирги ўзбек тилида форс-тожик тилларидан ўзлашган *бе-* ва *но-* аффикслари психик ҳолат маъносини ифодаловчи айрим от туркумидаги сўзларга қўшилиб келганда, ҳамда сифат туркумига оид *тинч* сўзига қўшилиб келиб, инкор маъносини ифодалаганда, маъно жиҳатдан тенг келиб, ўзаро синоним бўлиб келади. Бирок улар стилистик жиҳатдан фарқланиб туради.

· -СИЗ, БЕ- ВА НО- АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

Ҳозирги ўзбек тилида ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифодаловчи *-сиз*, *бе-*, *но-* аффикслари бир йўла бир ўзакка қўшилиб келиб ҳам ўзаро синонимик муносабатга киришиши мумкин.

Маълумки, *-сиз* ва *бе-* аффикслари ўзбек тилида от туркумига оид ҳам конкрет, ҳам абстракт тушунча ифодаловчи сўзларга қўшили олгани ҳолда, *но-* аффикси фақат абстракт тушунча ифодаловчи сўзларга қўшилиб, конкрет тушунча ифодаловчи сўзларга қўшилиб кела олмайди. Шунингдек, ўзбек тилида *-сиз* аффикси феъл ўзакларидан *-м* (*-им*), *-ш* (*-иш*), *-қ* (*-иқ*) ва *-р* (*-ар*) аффикслари воситасида ясалган айрим ясама сўзларга қўшилиб келиб, улардан қўллаб сифат туркумига оид сўзлар ясагани ҳолда¹⁸⁹, *бе-* аффикси бундай ясама сўзларга жуда кам ўринларда қўшилиб келади: *бечиқим*, *бетиним* типиди. *Но-* аффикси эса, ўзбек тилида бундай сўзларга умуман қўшилиб кела олмайди. Бундан ташқари, *но-* аффикси сифат туркумига оид сўзларга қўшилиб келиб, инкор маъносини ифода этгани ҳолда, *-сиз* аффикси фақат бу туркумдаги *қулай* сўзига, *бе-* аффикси эса, фақат *тинч* сўзига қўшилиб келиб, шу маънони ифодалай олади.

Кўриниб турибдики, жуда кўп ўринларда бу аффикслар бир ўзакка қўшилиб кела олмайди. Шунинг натижасида, бу аффикслар бир-биридан маълум бир сўз туркумидан сифат ясай олиш имкониятига кўра ҳам кескин

¹⁸⁹Бу ҳақда бобнинг «*-сиз* ва *но-* аффикслари синонимияси» қисмида алоҳида тўхталганмиз.

фарқ қилиб туради. Аммо, шунга қарамадан, ўзбек тилида шундай сўзлар ҳам борки, уларга ҳар уччала аффикс ҳам қўшилиб кела олади ва ўзақдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалайди. Уларнинг ана шундай бир ўзақка қўшила олиши ва юқоридаги маънода қўлланиши, улар қўшилиб келган сўзнинг семантик-грамматик хусусиятлари билан боғлиқ бўлиб, биринчидан, улар қўшилган сўз от туркумига оид бўлиши керак, иккинчидан, абстракт тушунчани, яъни микдор ва ҳажм жиҳатдан ўлчанмайдиган тушунчани ифодалаши керак, учинчидан, ўша сўз, феъл ўзақларидан юқоридаги аффикслар воситасида ясалмаган сўз бўлиши керак. Улар қўшилиб келган ўзақ ана шундай бўлгандагина бу уч аффикс ҳам, унга қўшилиб келиб, ўзақдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаб келади. Ана шундай шароитнинг туғилиши эса, *-сиз, бе-* ва *но-* аффиксларининг ўзаро синонимик муносабатга киришуви учун асос бўлади. Масалан: *Унинг тайинсиз гапларини кўп эшитган* (С.Анорбоев); *Сарой бетайин маддоҳлар билан тўлиб борар* эди (С.Абдулла); *Туробжоннинг бу сўзлари хотинининг қулогига нотайин бир гулдираш бўлиб қирар* эди (А.Қаххор).

Мисоллардаги *нотайин, бетайин* ва *тайинсиз* сўзларида *-сиз, бе-* ва *но-* аффикслари ўзақдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаб келган. Яъни, ҳар уччала сўздан “тайини йўқ” деган маъно англашилиб турибди. Аммо бу мисоллардаги *бетайин* сўзи ўзининг китобий стилга хослигига кўра, *нотайин* сўзи эса поэтик стилга хослигига кўра фарқланган.

Куйидаги мисолларда ҳам бу уч аффикснинг бир ўзақка қўшилиб келиб, ўзаро синонимик муносабатга киришганлигини кўрамыз: *Халлов унинг ўринсиз жавобидан таяна қилмоқчи бўлиб турган бўлса ҳам, гапни бошқа томонга буриб юборишга мажбур бўлди* (И.Раҳим); *Ана шундай беўрин гапларга сени ишонтирмоқчи бўлишди* (А.Қаххор); *Буларнинг ҳаммаси ноўрин гаплар десак, бизни ўлдирмай кўймасс* (“Ўзбек халқ дostonлари”); *Инсоф йигит экан, билганимда бу ишни қилармидим* (Ойдин); *Шукур қил, агар беинсоф, ер юткур бойваччаларнинг қўлига тушиб қолганимда, ҳолинг нима кечар эди* (М.Исмоилий); *Ноинсоф бой, хотин устига яна хотин олмоқчимми?* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий). Олдинги мисоллардаги *ўринсиз, беўрин, ноўрин* сўзларида ҳам уччала аффикс ҳам ўзақдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаб келган. Яъни, бу сўзлардан “ўринли эмас” деган маъно англашилади. Кейинги мисоллардаги *инсофсиз, беинсоф, ноинсоф* сўзларида ҳам *-сиз, бе-* ва *но-* аффикслари ўзақдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаб келган. Бу сўзлардан “инсофи йўқ” деган маъно англашилади. Келтирилган мисолларда ҳам *бе-* аффикси воситасида ясалган сўзлар ўзининг китобий стилга хослиги билан, *но-* аффикси воситасида ясалган сўзлар эса, поэтик стилга хослиги билан фарқланиб турибди. Ана шу мисолларда бу уч аффикснинг бир ўзақка қўшилиб келиб, ўзаро синонимик муносабатга

киришувида, ўзакнинг семантик-грамматик хусусияти асосий ролни ўйнаган. Чунки, *-сиз* ва *бе-* аффикслари от туркумидаги бошка сўзларга кўшилиб келганда ҳам, ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалай олгани ҳолда, *но-* аффикси юқоридаги каби ўзақларга кўшилиб келгандагина ана шу маънони ифодалай олади.

Хуллас, *-сиз*, *бе-* ва *но-* аффиксларининг уччаласи ҳам от туркумига оид абстракт тушунчаларни ифодаловчи сўзларга кўшилиб кела олади ва ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифода этгани ҳолда, ўзаро синонимик муносабатга киришганда, *бе-* аффикси ўзининг китобий стилга хослиги билан, *но-* аффикси эса, ўзининг поэтик стилга хослиги билан фарқланиб туради.

Хуллас: от туркумига оид сўзлардан сифат ясаб, ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифодаловчи *-сиз*, *бе-* ва *но-* аффиксларининг ўзаро синонимик муносабати асосан қуйидагичадир:

1. Ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифода этувчи *-сиз*, *бе-*, *но-* ва *ним-* аффикслари қуйидаги синонимик жуфтликларни ташкил этади: *-сиз // бе-*, *-сиз // но*, *бе- // но-*, *-сиз // ним-*.

2. Булардан *-сиз* ва *бе-* аффикслари қуйидагича икки маъно доирасида ўзаро синонимик муносабатга киришади: а) ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни билдириб келганда; б) ўзакдан англашилган объектнинг оз даражада эканлигини ифодалаб келганда. Уларнинг ана шу икки ҳолатда маъно жиҳатдан тенг келиб, ўзаро синонимик муносабатга киришувида, улар кўшилиб келган ўзак семантикаси ҳам ўз ўрни билан роль ўйнайди.

3. Ўзбек тилида *ним-* сўзи айрим сўзларга кўшилиб келганда, аффикс сифатида қўлланади ва ўзакдан англашилган объектнинг оз даражада эканлигини ифодалаб келади.

Худди шу ўринда *сиз-* аффикси билан синонимик муносабатга киришади.

4. *-сиз* аффикси билан *но-* аффикси ва *бе-* аффикси билан *но-* аффиксининг ўзаро синонимик муносабати фақат улар абстракт маъно ифода этувчи сўзларга кўшилиб келгандагина содир бўлади.

5. Бу аффикслар ўзаро синоним бўлиб келганда, *бе-* аффикси ўз синонимидан китобий стилга хослигига кўра, *но-* ва *ним-* аффикслари эса ўз синонимидан поэтик стилга хослигига кўра фарқланиб туради.

6. Ҳозирги ўзбек тилида *-сиз*, *бе-* ва *но-* аффиксларининг бир ўзакка кўшилиб келиб, ўзаро синонимик муносабатга киришган ҳоллари ҳам учрайди. Бунда ҳар уччала аффикс ҳам ўзакдан англашилган объектга эга эмасликни ифодалаб келади. Бу уч аффиксининг ана шу маънони билдирган ҳолда, бир ўзакка кўшилиб кела олишига, улар кўшилиб келган ўзакнинг семантик-грамматик хусусияти сабаб бўлган. Натижада, *-сиз // бе-* // *но-* синонимик қатори вужудга келади.

III БОБ

ФЕЪЛ ЯСОВЧИ ВА ФЕЪЛ ШАКЛЛАРИ ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ АФФИКСЛАР МАЪНОДОШЛИГИ

I. ФЕЪЛЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ ВА ФЕЪЛ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР ҲАҚИДА

“Ҳозирги ўзбек адабий тили” дарсликларига, шунингдек, феъл туркумига оид ишларнинг ҳаммасида ҳам феълларнинг аффиксация (морфологик) усулда ясалиши, феъл ясовчи унумли ва унумсиз аффикслар кайд этилган.¹⁹⁰ Бироқ мавжуд ишларда *қувла, савала, тузат, томчила, тепкила, турткила, битказ* типидаги, кўринишидан ички ясалиш моделида турувчи лексемалар, улардаги ўзак ва аффиксларнинг хусусиятлари атрофлича ва чуқур ёритилган эмас. Ана шунга кўра, айрим адабиётларда¹⁹¹ даража кўрсаткичлари ҳам, ҳаракатнинг миқдор характеристикасини ифодаловчи аффикслар ҳам ясовчи аффикслар қаторида баҳолаб юборилаверган. Ёки уларнинг қай пайтда ясовчи бўлиши, қай пайтда эса шакл ҳосил қилувчи бўлиши эътибордан четда қолган. Тўғрироғи, ўзбек тилидаги кўпгина аффиксларнинг омонимлик хусусиятларига деярли эътибор берилмаган. Жумладан, *-т (-ит, -ат), -тур (-дир), -ғиз (-каз, -ғиз...), -н (-ин), -чи, -чай, -ра, -рай, -ир, -ка, -ик (-ин), -кира, -гила, -кила, -қила, -ғила* каби аффиксларнинг феъл ясовчилар ёки шакл ҳосил қилувчанлик хусусиятлари аниқ изоҳланган эмас.

Феъл ўзақларга бошқа сўз туркумларидан феъллар ясовчи аффикслар қўшилиб келганда, улар янги феъл (туб маънодаги феъл) ясамайди. А.Ғ.Ғуломов таъкидлаганидек, феъл ўзақларига қўшилиб келган бундай аффикслар янги феъллар ясамай, балки ўзақдан англашилган ҳаракатнинг давомчилигини, такрорлаганлигини, бўлинганини, майдалашганлигини, умуман, қисман ўзгарганлигини ёки тезлашганлигини кўрсатади, яъни ҳаракат характерини ифодалайди: *сава-савала, тит-титкила, теп-тепкила, турт-турткила, чўз-чўзгила, чай-чайқа, чўқи-чўқила, сурт-сурткила, чоп-чопқила, судра-судракла, қув-қувла-қувала, қашш-қашш(и)ла, кўз-кўзи-кўзга, тўз-тўзи, туз-туза, тузат* кабилар. Жумладан, *томчила* сўзига эътибор берайлик. Бу сўздаги *томчи* қисми от бўлиб, *-чи* аффикси воситасида *том* феълидан ясалган (наrsa оти), *-ла* аффикси эса ана шу наrsa отига (томчи) қўшилиб келиб, ундан феъл ясаган. Феълдан от ясалса ва ундан яна феъл ясалса, янги ҳосил бўлган феъл ўзақдан англашилган ҳаракатнинг давомчилиги, такрорийлиги ҳолатини ифодаловчи феъл

¹⁹⁰ “Ҳозирги ўзбек адабий тили”, Т., 1966 й; “Ҳозирги ўзбек адабий тили” Т., 1981 й; “Ўзбек тили грамматикаси”, Т., 1975 й.; А.Ғ.Ғуломов. Феъл. Ҳозирги ўзбек тили курсидан материаллар, ЎзССР “Фан” нашриёти, Т., 1954 й. ва бошқалар.

¹⁹¹ А.Бердалиев. Словообразующие сложные аффиксы в узб. языке, АКД. Т., 1970 й. 20-бет.

бўлади. Яъни алоҳида янги ҳаракатни ифодаловчи феъл эмас, балки мавжуд ҳаракатнинг ўзгарган ҳолатини ифодаловчи феъл ҳосил қилади. *Том-томчила, теп-тепкила* (*теп* – бир марта, *тепкила* – тез-тез ва кўп марта бажарилган ҳаракат). Худди шунингдек, *-ра* аффикси (*-р+а* тарзида бўлиб, кўшма аффиксдир¹⁹²) *ингра, хўнгра* каби жуда кўп сўзларда (ўзак ундов сўз) феъл ясовчи, аммо *сачра* сўзида ясовчи эмас, бундай буйруқ ҳам йўқ. Бу ўринда *-ра* аффикси ўзлик даража ҳосил қилган бўлиб, шакл ҳосил қилувчидир. *-Ир* аффикси *тутир* типидagi сўзларда (ўзак яна таклид сўз) феъл ясовчи, бироқ *учир, қочир, тушир* (ўзак=фел) типидagi сўзларда шакл ясовчи, ортгирма даража ҳосил қилади, ўтимсиз феълни ўтимли феълга айлантиради (асосий вазифаси ўтимсиз феълни ўтимлига айлантиришдир)¹⁹³. Бу аффикс, бизнингча, аслида ўзбек тилидаги *-тир* аффиксининг қисқарган шаклидир. Бироқ унинг келиб чиқиши ҳақида тилшунос Миртожиев фикри ҳам диққатга лойиқдир.¹⁹⁴

Ҳозирги ўзбек тилида *-ик, -иқ* аффикслари *чиник, ҳайиқ, ичик* (*ич* – от), *бириқ, зўриқ* каби ўзак қисми феълдан бошқа туркумларга оид бўлган сўзларда туб маънодаги ясовчи (феъл ясовчи), аммо *қониқ, кўниқ* каби (ўзак – феъл) сўзларида бу аффиксларни ясовчи сифатида баҳолаш мумкин эмас, улар феъл шакли ҳосил қилиб, маънони кучсизроқ ҳолда ифодалайди. Бу тип сўзларда ўзлик нисбат кўрсаткичи аслида ё-н бўлиб, у тил тараккиёти давомида ўзақдан ажралмайдиган қолга келиб қолган, ўзак билан сингишиб кетган ва натижада, кейинчалик, ўзлик нисбати ифодалаш учун қайтадан *-ик* ёки *-иқ* каби воситалар (аффикслар) қўшилган (ўзак таркибида, ауслаутда *-н* товуши бўлгани учун *-н* ёки *-л* ўзлик нисбат ясовчиларини кўшиш мумкин бўлмайди), ёки *-иқ, -ик* аффикслари ўзлик маъносини кучайтириш, таъкидлаш учун ишлатилган ва шу билан бирга, ҳаракатнинг характерини (ҳаракатдаги қисман ўзгаликни) ҳам ифодалаган. Қиёсланг: *ер сувга қонди* – *ер сувга қониқди; сувга қондингми* – *қониқдингми; шароитга кўниб қолдим* – *шароитга кўниқиб қолдим*.

Ўзбек тилида *-и* аффикси *бойи, тинчи, ками, чанги* каби сўзларда (ўзак-сифат ёки от) феъл ясовчи, аммо *жими* (*жим* – ўзак-феъл) сўзида бир ҳолатда феъл ясовчи, иккинчи ўринда эса шакл ҳосил қилувчидир – *жими* – кул (бироз кул, кулмисира маъносиди) бу ўринда *жими* сўзи *жиммай* сўзи аниқлаш маънони чиройлироқ, юмшоқроқ, мулоимроқ қилиб ифодалаш учун ишлатилган. Иккинчи ҳолатда *жими* сўзи “тинч бўл”, “гапирма”, “оғзингни очма”, “тинчлан” маъноларида қўлланган бўлиб, *-и* аффикси маънони кучайтириш учун ишлатилган. У бу ўринда шакл ҳосил қилувчидир. Шуни ҳам айтиш керакки, олдинги ҳолатда, ҳозирги ўзбек тилида *-и* аффикси ўзак таркибига сингишиб кетган.

¹⁹² А. Бердалиев. Кўрсатилган иш, 20-бет.

¹⁹³ М. Миртожиев. Туркий туб феълларда *а* ёки *и* каби ауслаут табиати – ўзбек тилшунослигининг актуалмас; ТошДУ, 1985, 39-49-б.

¹⁹⁴ М. Миртожиев. Сўз маъносининг кенгайиши ҳам торайиши ва кўчма маъно ҳосил бўлиши. – Ўзбек тилшунослигини масалалари, Т., ТошДУ, 1988, 9-16-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида, ҳақиқатан ҳам, *-m* (*-um*, *-am*) аффикси ҳамма ишларда ҳам тўғри қайд этилганидек, феъл-негизларга қўшилиб келганда, феълнинг орттирма нисбат шаклини ҳосил қилади. Бу вазифада у фаол аффикс, регуляр аффикс сифатида қўлланади, *ўқит*, *кирит*, *қўрқит*, *ярат*, *тўлат* (ўзақлар: *ўқи*, *кир*, *қўрқ*, *яра*, *тўл*) каби. Лекин бошқа сўз туркумларига оид негизларга қўшилганда ясовчи бўлиб келиши ҳам мумкин: *тўл* (феъл) $-a = тўла$ (сифат) $+ m = тўлат$ (феъл). Демак, *тўлат* сўзидаги морфологик ва сўз ясалиш структураси икки ҳолатда белгиланиши зарур. Яъни, биринчи ҳолатда *тўл* феълига (ундош билан тугани учун) $-am$ аффикси ($-m$ аффиксининг варианты) қўшилиб келаяпти ва феълнинг орттирма нисбат шаклини ҳосил қилаяпти, иккинчи ҳолатда *тўл* феълидан, аввало, $-a$ аффикси орқали (сифат ясовчи аффикслар $-була$ сўзидаги каби) сифат ясаляпти, ва сўнгра, $-m$ аффикси орқали сифатдан янги феъл ясаляпти. Бир вақтнинг ўзида $-m$ аффикси орттирма нисбатни ифодалаш учун ҳам хизмат қилган.

Биринчи ҳолат дарсликда¹⁹⁵ *тўл+am* шаклида келтирилган ва $-am$ ясовчи деб кўрсатилган (баъзи бошқа ишларда шакл ясовчи деб берилган), иккинчи ҳолат бошқа бир ишда¹⁹⁶ *тўла* (сифат) $+ -m$ шаклида келтирилган ва $-m$ аффикси ясовчи деб кўрсатилган. Кўриниб турибдики, олдинги ҳолатда $-am$ шакл ҳосил қилувчи, кейинги ҳолатда $-a$ аффикси ҳам алоҳида олинади ва феъл ясовчи сифатда баҳоланади. Бу сўзни морфемаларга ажратганда шунга алоҳида эътибор бериш лозимдир: *тўл+am*; *тўл-a-m* типиди икки хил ажратиш ва изохлаш зарурдир.

Шунингдек, ҳозирги ўзбек адабий тилида $-гиз$ ($-киз$, $-қиз$, $-гиз..$) аффикслари деярли ҳамма қўлланма ва алоҳида ишларда орттирма нисбат кўрсаткичи сифатида берилди. Бироқ юқорида тилга олинган дарсликда бу аффикслар нисбат кўрсаткичидан ташқари ясовчи аффикс сифатида ҳам қайд этилади. Бироқ бу нарса исботланмайди. Келтирилган *юргиз*, *егиз*, *қўргиз*, *битказ*, *ютқиз*, *турғиз*, *кетқиз*, *кетказ*, *турғаз* каби мисолларда бу аффиксни сўз ясовчи сифатида талқин қилинган. Ваҳоланки, бу аффикслар феъл ўзақларга қўшилиб келар экан, фақат шакл ҳосил қилувчи бўлиб келади. Бу аффиксда ҳам феълдан янги феъл ҳосил қилиш хусусияти йўқдир. Келтирилган феъл шакллари феълнинг орттирма нисбат шакллари дир. Бироқ шуни ҳам айтиш керакки, бу ўринда бир жиддий масала бор. Яъни ўзбек тилида *битказ*, *битир* сўзларидаги ўзакнинг хусусияти бир оз бошқачароқ бўлиб, яъни бошқа феъл ўзақларидан фарқ қилиб, иккинчи шахсга қаратилган буйруқ холида эмас. *Битмоқ* феълнинг кўчма маънода, тарихан эса ҳақиқий ўз маъносидида қўллангандаги ҳолат (хатни битмоқ, китоб битмоқ – ёзмоқ, бит-битик) ҳисобга олингани йўқ. Бу ўринда биз *туғамоқ* маъносидидаги *битмоқ* феъли ҳақида фикр юритяпмиз. Тилимизда бирор нарсага нисбатан тезроқ бит,

¹⁹⁵ Ҳозирги ўзбек адабий тили, Т., 1966 й, 303-бет.

¹⁹⁶ А.Ф.Ғуломов. "Феъл", "Фан нашриёти", 1954 й.

туга тарзида қўллаш учрамайди. Бундай қўллаш нутқий мантисизликни юзага келтиради (гулла, кўзила, болала, томчила... каби сўзларга ўхшаш). Демак, ҳозирги ўзбек адабий тилида *ўқи, ёз, кел, кет* типидagi фeъллар худди шу шаклда қўллана олгани ҳолда *битмоқ* фeъли *бит* шаклида қўллана олмайди. У ҳар доим *битмоқ, битиш, битказ, битир, битди* каби шаклларда, маълум бир грамматик шаклни қабул қилган ҳолда (худди боғли ўзаклар каби) қўлланади. Ўзакнинг ана шу хусусиятини ҳисобга олган ҳолда, фақат шундан келиб чиқибгина *–битказ* ёки *битир* сўзлари таркибидagi *–каз* ва *–ир* аффиксларини ясовчи сифатида талкин қилиш мумкин. Бирок бу ўринда ҳам бир нарса кўзга ташланади. Яъни *битир* ва *битказ* фeъл шакллари таркибидagi *–ир* ва *–каз* фeъл ясовчи эмас, балки нисбат кўрсаткичидир. Бунда ўзакдagi юқорида қайд этилган хусусиятнинг мавжудлиги фeъл шаклида маъно кўчишига сабаб бўлган. *Битказ* ва *битир* фeъл нисбат шакллари шу йўл билан алоҳида ҳаракатни ифодалайдиган маънога эга бўлган. Бу маъно ана шу маъно кўчиши натижасидир.¹⁹⁷

“Ҳозирги ўзбек адабий тили” (1966 й.) дарслигида ясовчи сифатида келтирилган *–аз, –из* аффикслари (*текизмоқ, эмизмоқ, оқизмоқ, томизмоқ, боқизмоқ* сўзларида, 303-бет) ҳам ясовчи эмас. Аввало, улар алоҳида мустақил аффикслар ҳам эмас. Келтирилган сўзларда алоҳида, мустақил аффикслар сифатида *–гиз, –қиз, –киз, –қаз* шакллари бўлиб, улардagi *з, к, қ, г* ундослари тушиб қолган, холос (*теккиз, эмгиз, оққиз, томгиз, чикқаз* каби). Демак, *–аз, –из* шаклларини *–гиз, –гиз...* аффиксининг варианти сифатида қараш ҳақиқатга тўғри келади. Шу билан бирга, уларни фeъл ясовчи сифатида талкин қилиш ҳам тўғри эмас.

Юқоридagi каби ҳолатлар *–й (-ай)* ва *–а* аффиксларига ҳам тааллуқлидир. Жумладан, *–й (-ай)* аффикси равиш, сифат ва отларга қўшилганда улардан янги фeъллар ясади, фeълларга (қўшилиб келганда янги фeъллар ясади, фeълларга) қўшилиб келганда эса, майли (буйрук-истак, асосан истак) ифодалайди:

а) *кўтай, камай, кучай, олай* (ўзак ола-сифат), *қорай* – янги фeъллар ясади;

б) *борай, тузай, бойий* (негиз-бойи), *олай* (негиз ол – фeъл), *санай* (*сана* – фeъл), *бузай, чўзай* – майл шакллари.

Ҳозирги ўзбек тилида *–а* аффикси от, сифат туркумларига оид сўзларга қўшилиб келиб (айрим ҳолларда маъноси ўзгариб қетган ёки умуман, маъно аниқламай қолган ўзакларга қўшилиб, уларнинг таркибий қисми сифатида қўлланиб) фeъллар ясади: *бўш-а = бўша, тун-а = туна, ош-а = оша, таш-а = таша* (бу ўринда *–а* аффикс эмас, балки *–ла* аффиксининг қисқарган шаклидир) *ёш-а=ёша, ўт-а=ўта, сон-а=сана, буй-а=бўя, туз-а=туза* кабилар. Бу аффикс фeълларга қўшилиб келганда эса,

¹⁹⁷ М. Мирзожонев. Ўзбек тилида полисемия, Т., “Фан”, 1975 й.

асосан равишдош ясайди ёки ҳаракатнинг давомлилигини ифодалайди: *бур-а=бура, кел-а (кела берди), бил-а (била олди), кўр-а (кўра қолди); олавер, қолавер, айта қолди, айта бошлади* кабилар. Бундан ташқари *-а* аффикси шундай ўзакларга қўшилиши мумкинки, бу ўзаклар аслида ўз маъносида эмас, балки кўчма маънода бўлиб, бу маънонинг аслида қандай маъно эканлиги *-а* аффикси қўшилгандан кейин реаллашади. Бу ўзаклар алоҳида олинганда феъл, лекин *-а* қўшилгандан сўнг, ҳосил бўлган сўзнинг маъноси олдинги сўз (ўзак) билан алоқадор эмас. Янги ҳосил бўлган сўз маъноси ўзак маъносига асосланмаган.

Бундай ҳолатларда *-а* ва ўзак (кўчма маънодаги омоним ўзак) ажралмасдир. Шу нуқтаи назардан қуйидаги сўзларни феъл: *-а* тарзида ажратиш ва феълларга *-а* аффикси қўшилиб келиб, янги сўз ясалаяпти, деб қараш мумкин эмас: *тила, сўра (сўр ўзаги айрим ҳоллардагина, кўчма маънода-юқоридаги маънода ишлатилади: ранг кўр – ҳол сўр каби. Аслида бу ўринда ҳам сўр эмас, сўрадир. Қофия талабига кўра шундай ишлатилган, холос), тира, суя, қара* кабилар.

-а аффикси феълларга қўшилиб келганда, янги феъллар ясай олмайди. Фақат феъл шаклларги ҳосил қилади. Юқорида келтирилган ҳолатлар эса (*тила, сўра, суя, тира, қара* кабилар) янги сўзнинг – феълнинг ҳосил бўлиши аффиксация натижаси эмас, балки кўчма маъно ҳосил бўлишидаги айрим босқичлар натижасидир.¹⁹⁸

Ҳозирги ўзбек тилида *-а* аффикси айрим бошқа тип сўзлар таркибида ҳам учрайди: *теша, даста, тақа, ёқа, сўқа, бўла, бўта, ўра* кабилар. Булардан *мола, тақа, теша, сўқа, даста* кабилар нарса-қурол отлари бўлиб (*тақа – отнинг тақаси), тақа сўзи тақ (қада, ос)* феълига *-а* аффиксининг қўшилиши натижасида, *теша сўзи теш (ўй, кавла)* феълига *-а* аффиксининг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган дейиш мумкин. *Ёқа* сўзини *ёқ* феълидан эмас, балки *ёқ (томон)* отидан *-а* аффиксини қўшиш орқали, *бўла* сўзини *бўл* ёки *тўл* феълига *-а* аффиксининг қўшилишидан (*бўла, тўла*) ҳосил бўлган сўзлар сифатида қараш мумкин. Худди шунингдек, *бўта, сўқа, ўра (чуқур)* сўзларини ҳам ҳар ҳолда, тарихан *бўт, сўқ, ўр* ўзакларига *-а* аффиксининг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган деб, талқин қилиш мумкин. Булар шуни кўрсатадики, отлар (айниқса, нарса-қурол отлари), феъллар (ёки бошқа туркумга оид сўз эканлиги англашилмай қолган) *-а* аффиксининг қўшилиши натижаси сифатида юзага келган.

Ўзбек тилида *тақа* сўзи маълумки, омоним сўз:

Тақа – феъл (қада маъносида);

Тақа – от (отнинг тақаси).

¹⁹⁸М.Миртоғжиев. Кўрсатилган тўплам, Т., 1988, 16-бет.

Биринчи сўзни таркибий қисмга (*тақ-а* типиди) ажратиш синхрон планда ўзини оқламайди. Тарихан эса ажратилади. Иккинчи сўзни бундай қисмларга ажратиш мумкин.

Кўринадики, *-а* аффикси от ва бошқа сўз туркумларидан феъллар ясаши мумкин (ҳозирги кунда бу феълларнинг кўпчилиги – ўзақлари қайси сўз туркумига мансуб эканлиги аниқланмаганлари таркибий қисмларга ажратилмайди), *-а* аффикси феъллардан нарса-қурол отлари ясаши мумкин, шунингдек, равишдош шакли ҳам ҳосил қилади.

Ҳар қандай сўзнинг аффиксация усули билан ясалишини текширганда, аффиксларнинг қандай ўзақларга қўшилаётганлиги нуқтаи назаридан қараш, яъни ўзак ва аффикслардаги семантик мосликка эътибор бериш керак. Ҳар қандай аффикснинг маъно хусусиятлари, қандай сўзлар ясаши, унинг қандай ўзакка қай ҳолда қўшилаётгани билан боғлиқ экан, демак, бу ҳол бир аффикснинг ҳам сўз ясовчи, ҳам шакл ясовчи, деб қараш имконини беради. Феъллар билан боғлиқ бўлган аффикснинг синонимик муносабатини белгилашда, уларнинг сўз ясовчими ёки шакл ҳосил қилувчими эканлигини, аввало, аниқлаб олиш, катта аҳамиятга эгадир. Демак, юқоридаги дарсликда келтирилган аффикслардан ҳаммасини ҳам туб маънодаги феъл ясовчилар деб қараб бўлмайди. Уларнинг айримлари феъл нисбатлари ясади, айримлари феъл майллари, айримлари феъл шакллари ясади ёки феълнинг миқдор характеристикасини ифодалайди. Худди шундай анализ *бекин* сўзидаги *-ин* аффиксининг аслида ўзлик даража кўрсаткичи эканлигини, кейинчалик, ўзакнинг *бек(берк)* шаклига келиб қолиши натижасидагина ясовчи сифатда қўлланганлигини (бу ўринда ҳам *-ин* ўзининг ўзлик нисбат ифодалаш функциясидалигини) кўрамыз. Аслида “бекин” сўзи “беркин” тарзида бўлиб, “беркин” сўзининг тузилиши эса, бизнингча, *бир-ик-ин* типидадир. *Беркит* = *бир-ик-ит*, яъни *бириктир* типиди бўлиб, эшикни ёки бирор нарсани унга тааллуқли бўлган нарса билан бириктириш маъносини билдиради. “Оч” сўзи ҳам худди шундай: *оч-ач-аж (ай) айир, ажирик*, яъни *ай+ир* ёки *аж(ач)-ир-ақ* каби. Демак, *берк* сўзи *бир-ик* структурасига эга бўлиб, “и” товуши “з”га айланган, “р” товуши билан “к” товуши ўртасидаги “и” товуши эса тушиб қолган. Буни ўзбек тили фонетикаси системасидаги товуш ўзгаришлари бемалол тасдиқлайди. Юқоридагилардан кўринадики, ўзбек тилида феъллар, асосан, отлардан, тақлид сўзлардан (кенг маънода), сифатлардан, равишлардан ва айрим ҳоллардагина олмошлардан (*сен, сиз*) ясалиши мумкин. Иш отларига феъл ясовчи аффиксларни қўшганда эса, феълнинг миқдор характеристикаси ифодаланаяди. Ҳақиқатда феъл деб қаралган сўзлардан аффикслар орқали янги феъллар ясаб бўлмайди, балки ҳаракатнинг такрорланиши, ўзгариши ёки давомлилиги ифодаланаяди. Шу билан бирга, жуда кўп феъллар, аслида ясалма бўлиб, тил тараққиёти давомида таркибий қисмларга ажралмайдиган бўлиб кетган. Бундай феълларни ҳозир ўзак ва аффиксга ажратиб бўлмайди ва аффиксни

алоҳида олиб, бошқа аффикслар билан синонимик муносабатда бўла олади деб, қарай олмаймиз. Феъллар билан боғлиқ бўлган аффиксларнинг синонимик муносабатини белгилашда, феъл бўлмаган сўзлардан феъл ясовчи аффиксларни ясовчилар сифатида қараймиз ва улар ўртасидаги синонимик муносабатларга тўхталамиз, феълларга қўшилиб, феъл шакллари, феъл нисбатлари ясовчи аффиксларни шакл ҳосил қилувчилар сифатида қараймиз ва улар ўртасидаги синонимик муносабатларни алоҳида текшираемиз.

2. ФЕЪЛ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР МАЪНОДОШЛИГИ

-Ла аффикси ўзбек тилида энг унумли феъл ясовчи аффиксдир. Бу аффикс ўзбек тилида отлардан, сифатлардан, сонлардан, ундовлардан, равишлардан ва олмошлардан феъллар ясайди. *-Ла* аффиксининг келиб чиқиши ва ҳоказолар ҳақида ўзбек тилшунослигида анча ишлар қилинган.¹⁹⁹ Бу аффикс кўп маънолилиги бўлганлиги учун маълум маънолари бўйича алоҳида синонимик уяларга кириши мумкин. *-Ла* аффикси ҳозирги ўзбек адабий тилида баъзи ёрдамчи феъллар ўрнида ҳам қўлланади. Бошқача айтганда, *-ла* аффикси баъзи сўзлардан феъллар ясаганда у англатган маънони ўзбек тилидаги *қилмоқ, этмоқ* каби ёрдамчи феъллар ифодалайди. *Хабарлади – хабар қилди* каби. Бундай ҳолат феълнинг аналитик шаклларини ҳосил қилишда кенг тарқалгандир.²⁰⁰ Бирок хабарлади – хабар қилди тарзидаги ҳолатларда аффиксал синонимия ҳақида гапириб бўлмайди (улар учун белгиланган мезонни қўллаш мумкин эмас). Шунга кўра бундай кўринишларни алоҳида тадқиқот учун қолдирдик.

-Ла аффикси, шу *-ла* аффиксининг ўзидан келиб чиққан, унинг фонетик варианти ҳисобланган *-та* аффиксига синоним бўлиб келган. Аммо ҳозирги кунда, улар ўртасида синонимик муносабат бор деб қараб бўлмайди: *ниқла // ниқта*. Бу сўзлар аслида (ҳозир ҳам айрим ҳоллардагина) айнан бир маънони англатса ҳам, кейинчалик, икки хил маъно англатадиган бўлиб кетган. “*Ниқла*” сўзи бирор нарсани бирор нарсага итариб жойлаш, тўлдириш маъносини англатса (*чўнтагинга ниқла, пахтани қонга ниқла* – тўлгунича сол, элтгунича сол каби), *ниқта* сўзи бирор кишини ёки нарсани туртиш, қисиш маъноларини (*Каримни деворга ниқта, Эшакнинг қорнига ниқта* каби) англатади. Ҳар икки аффикс ҳам аслида бир аффикс бўлганлиги учун буларни синоним аффикслар деб қараб бўлмайди. Ҳозирги ўзбек тилида *ниқта* сўзи иш-ҳаракатнинг давомчилигини ифодаловчи *ниқтала* сўзига ҳам синоним

¹⁹⁹ А. Ғуломов. Об аффиксе *-ла* в узбекском языке, ученые записки, вып. 1. Т., 1947 й., 39-бет.

²⁰⁰ А. А. Юлдашев. Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке, Издательство АН СССР, М., 1958; Алмаматов Турсункул. Вспомогательные глаголы в узбекских народных говорах. Канд. дисс. автореферат, Т., 1978 й.

бўлиб келади, бироқ сезилиб турганидек, биринчисида ҳаракат бир марта, кейингисида кўп марта, такрорий ҳолатда бўлган. Ўзбек тилида *тисла*, *тисар* сўзларида *-ла* аффикси *-ар* (айрим ҳолларда *-тар*, *-тис-тар*) аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади. Бу ўринда шуни айтиш керакки, *тис* сўзи аслида иккита сўздир. Бири ундов сўз, иккинчиси эса *тес* (*терс*) сўзидир. *Тис* сўзи ундов сўз сифатида асосан отни тўхтатиш учун ишлатилади. Аслида “тис” тарзида эмас, “тисс” тарзида айтилади (туяни чўктириш учун “чйхх” ёки “чийхх”, эшакни тўхтатиш учун “ишшш” ишлатилгани каби). *Тисла*, *тисар* сўзларидаги “тис” эса *терс* (*тес*)нинг ўзгаргани бўлиб, аслида, орқага қайтиш, тескарига юриш маъносини беради (*терс-тес-тис* каби). Демак, *-ла* аффикси ҳаракатни ўзакдан англашилган томонга йўналтириш маъносини англатади ва *-ар* (эҳтимол *-тар*, чунки *терс* сўзига *-та-р* қўшилган бўлиши, кейинроқ “р” товуши тушиб қолгандан сўнг, икки жарангсиз товуш “с”, “т” ёнма-ён қолиб, кейинги “т” товуши ҳам тушиб қолган бўлиши мумкин – *пастуус*, *сустусус* каби) аффикснинг худди шу маъноси билан синонимик муносабат ҳосил қилади. Аммо ҳозирги кунда, бу икки сўз маъно жиҳатдан фарқ қилади: *тисар* деганда, бирор нарсани орқага қайтариш, орқага юргизиш тушунилади (*машинани тисар*, *отни тисар* каби) *тисла* деганда эса шахснинг ўзи орқага тисарилади. Олдинга ўтиб қолган, чегарадан бузиб ўтган одамга *тисла* дейиш мумкин (*Сал тисласангчи, кўрмайтсанми, бостириб келаяпти*). Бу сўзлар маъно жиҳатдан тўла дифференциация қилган тақдирда, *-ла* аффикси билан *-ар* аффикси ўртасидаги синонимик муносабат ҳам йўқолади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *тисармоқ*, *тисартмоқ*, *тисламоқ*, *тислатмоқ*, *тислантирмоқ* каби сўзлар ҳам берилган бўлиб, бу сўзлар ўзaro синонимдир. Бу нарсa “Луғат”да ҳам ўз ифодасини топган (188-бет). Бироқ ясовчи аффикслар синонимияси ҳақида гап кетганда, асосан *тисламоқ* ва *тисармоқ* сўзларинингина бир-бирига қиёслаш кифоя қилади. Жумладан, “Изоҳли луғат”да *тисармоқ* сўзининг биринчи маъноси шундай изоҳланади: 1. Орқаси билан юргизмоқ, орқаси билан юргизиб кетига қайтармоқ. Энди *тисламоқ* сўзининг маъноларига эътибор берсак, унинг иккинчи маъноси куйидагича изоҳланган: 2. Орқаси билан юргизмоқ, тисармоқ. Кўриниб турибдики, *тисармоқ* сўзининг биринчи маъноси *тисламоқ* сўзининг иккинчи маъносига тенг. Бу сўзлар ана шу маъноларига кўра синоним бўлиб, синонимликни *-ла* ва *ар*-аффиксларининг тақлид (ундов) сўзларга қўшилиб келганда, ана шундай феъллар ясай олиш хусусияти таъминлаган. *Тисар* сўзи кенг қўлланилади ва жонли сўзлашувга хос, *тисла* сўзи эса китобий услубга хосдир. Ўзбек тилида “сйла”, “сйпа” сўзларида ҳам *-ла* ва *-па* аффикслари маълум даврда, синонимик муносабат ҳосил қилган бўлиши мумкин. Лекин кейинроқ *сйла* сўзи таркибидаги “й” товуши тушиб қолиб *сила* тарзида қўлланадиган бўлган ва силаш ҳаракатини ифодалайдиган бўлиб кетган: *сйла* сўзи эса худди шу шаклида ўз маъносида қолган (*эл сйлага:чи-худо*

сийлайди – мақол). –*Па* аффикси ҳам, –*ла* аффикси ҳам бу сўз таркибида ажралмас қисм сифатида қолиб кетган. (Ҳозирги тилимизда –*па* аффикс сифатида қолиб кетган. Ҳозирги тилимизда –*па* аффикси ҳам бу сўз таркибида ажралмас қисм сифатида қолиб кетган.) Ҳозирги тилимизда –*па* аффикс сифатида умуман йўқ бўлиб, фақат *сийпа* ва *тўйпа* сўзлари таркибидагина учрайди. Демак, ҳозирги кунда *сила* (*сийпа*), *сийпа* сўзлари таркибидаги –*па* ва –*ла* элементларини алоҳида аффикс сифатида қараб бўлмайди. Шунга кўра, улар бир-бирига синоним ҳам бўла олмайди. –*Ла* аффикси ундов сўз (тақлидий сўз-товушга тақлид) “туф”га қўшилиб келиб, худди шу сўзга қўшилиб келган –*ур* (*-ир*) аффиксига синоним бўлиб келиши мумкин. Бу ўринда, ҳар икки аффикс ҳам шахснинг, ҳаракат вужудга келмасдан олдин ҳосил бўлган нарсани ўзидан чиқариб ташлаши маъносини англатади. Аслида *тупурук* ҳосил бўлади, уни чиқариш учун эса лаб, тишлар ёрдамида ҳаракат қилинади, ҳаракат натижасида “туф” деган овоз эшитилади. Бу товушга тақлидан, сўз вужудга келади. Вужудга келган сўзга, махсус аффикслар қўшиш орқали ҳосил бўлган ва шу ҳаракат натижасида чиқариб ташланадиган нарсанинг номи – “тупурик” ҳосил қилинади (туф-ур-ук=туф – тақлидий сўз; -ур – феъл ясовчи; -ун – нарса оти ясовчи). “Туф” сўзидаги “ф” товушининг “п”га айланиши бу сўзга –*ур* аффиксининг қўшилиши натижасидир. –*Ла* ҳамда –*ур* – *ир* аффикслари “туфла”, “тупур” сўзларида айрим услубий фарқларига қарамай, жуда кўп ўринларда бир-бирининг ўрнида, худди шу маънода қўлланиб, синонимик муносабат ҳосил қилиши мумкин. “Туфла” сўзи айрим ҳоллардагина контекст талаби билан интонациянинг таъсирида, салбий маънони англатиши мумкин.

Солиштиринг:

Унинг юзига туфла;

Ерга, ерга тупур.

“Изоҳли луғат”да *туф* сўзи тупурганда ҳосил бўладиган товуш деб изоҳланган (235-бет), *туф* демоқ эса *тупурмоқ* сўзи маъносида деб берилган. Бошқа бир ўринда (224-225-бетларда) *тупла* ва *тупур* сўзлари изоҳланган: *тупламоқ*. Оғиздан тупук, сўлакай, балғам ва ш.к. *ташламоқ*; *тупурмоқ* – айн. Тупламоқ; *Осмонга тупурсанг, бетингга тушар* (мақол); *Эликбоши... лой ва қон аралаш туплайди* (Ойбек); *У... оғиздан носини тупуриб, “бисмилло” деганича шимининг почасини шимариб, кетмон билан ўртага тушди* (С.Аҳмад). Келтирилган мисоллардаги *тупур* ва *тупла* сўзларининг ўзаро синоним бўлиб келиши улар таркибидаги –*ла* ва –*ур* феъл ясовчиларининг ўзаро синонимлиги натижасидир. Ҳар иккала сўз ҳақорат маъносини ҳам билдириб кела олади: *юзига тупурдим; юзига тупладим* каби. Бироқ *тупурмоқ* сўзи кенг ишлатилади. Шунингдек, “туфла” сўзи икки маънода (“туф де” маъносида, тупурикни ташла, тупук

соч маъносида) қўлланади, *тутур* сўзи фақат тупурикни ташла, соч маъносида қўлланади.

-*Ла* аффикси “ўнг” сўзига қўшилиб келганда, худди шу сўзга қўшилиб келувчи, феъл ясовчи *-ар* (*гар*) аффиксига синоним бўлиб келади: *ўнгла // ўнгар*. *Ўнгар* сўзи икки хил маънода ишлатилади. “Ўнгар” сўзининг ўзи ҳам икки хил маънода (*ўнг-ар*, *ўн-гар*) ишлатилади. *Ўн-гар* типидида ишлатилганда, бу сўз, бирор нарсани устига олиш, олиб кетиш, кўтариб олиш каби маъноларни англатади. *Ўнг+ар* ёки *ўнгар* типидида ишлатилганда эса, тескари нарсани, нотўғри ҳолатдаги нарсани ўнг ҳолатига келтириш маъносини билдиради. Бунда ҳаракат бажаришдаги чакқонликка хос маъно нозиклиги бор. Худди шу маънода бу сўз, *ўнгла* сўзи маъносини беради. Демак, *ўнгла* сўзидаги *-ла* аффикси *ўнгар* (*ўнгар*) сўзидаги *-ар* (*гар*) аффикси билан, худди шу маънода, синоним бўлиб келади: *ўзини ўнглаб олди/ўзин ўнгариб олди*. Биринчи сўз адабий тилда, китобий услубга хос сўз сифатида кенг қўлланса, кейинги сўз оғзаки адабий тилда кенг қўлланади. Шунингдек, *ўнгармоқ* сўзи маънони кучлироқ ифодалайди. “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да (2 том, 505-бет) *ўнгармоқ* сўзининг иккинчи маъноси айнан *ўнгламоқ* сўзига мос келиши қайд этилган ва мисоллар билан тасдиқланган. *Бизнинг туман бойлари ўз ишларини озгина вақтда ўнгариб оладилар, -деди бой; Аҳмаджон шошмасдан милтигини ўнглади*.

-*Ла* аффикси “берк” сўзига қўшилиб келганда, худди шу сўзга қўшилиб келувчи, шу сўзда ясовчи сифатида қаралган *-ит* аффиксига синоним бўлиб келади *-т* (*-ит*) аффикси аслида “эт” сўзидан келиб чиққан.²⁰¹ “Беркла” сўзи тилимизда икки маънода: ёп ва бирор нарса билан маҳкамлаш маъноларида қўлланади. “Беркит” сўзи эса, ёп, тўс, яшир каби маъноларни англатади. Юқоридаги маъноларни, биринчи сўзда *-ла* аффикси берса, иккинчи сўзда *-т* (*-ит*) аффикси беради. *-Ла* аффикси *-т* (*-ит*) аффикси фақат ёп маъносида бир-бири билан синонимик муносабатда бўлади. *Беркит* сўзида яширилиши кўзда тутилган нарса биринчи ўринда турса, *беркла* сўзида яшириш кечими биринчи ўринда туради. *Эшикни яхшилаб беркла – эшикни яхшилаб беркит*. “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да (1-том, 98-бет) *бекламоқ* сўзи шундай изоҳланади: *бекламоқ – с.т. айн. бекитмоқ. Ўзбек ойим уйнинг эшигини беклаб келди-да, Ҳасаналининг яқинроғига ўтирди* (А.Қодирий). Қўринадики, бу аффикслар ўзаро синоним бўлиб келади. Бироқ *беркла* сўзи маънони кучлироқ, бўрттириброк ифодалайди.

-*Ла* аффикси *тишиқ* (ясама сифат, *тишиқ*) сўзига қўшилиб келганда, худди шу сўзга қўшилиб келувчи *-тир* аффикси билан синонимик муносабатда бўлади. *-Тир* аффикси, агар феъл ўзагига қўшилиб келганда, орттирма нисбат ясар эди. Сифатга қўшилиб келгани учун, бу аффикс янги

²⁰¹ А.Ф.Ғуломов. Кўрсатилган асар, 39-бет.

сўз (фeъл) ясапти. Демак, *-тир* аффикси сифатларга (айниқса, ясама сифатларга) кўшилиб келиб, янги фeъл ясайди ва шу билан бирга, орттирма нисбатни ҳам ифодалайди. *-Тир* аффикси икки хил хусусиятга эга бўлиб, биринчидан, у янги сўзлар ясаши мумкин, иккинчидан, нисбат кўрсаткичи сифатида, шакл ясаши мумкин. Юқоридаги мисолда *-тир* ясовчи сифатида келган, шунинг учун у бемалол *-ла* аффикси билан синонимик муносабатга киришган. *Пишиқла/пишиқтир*. Бу сўзларнинг “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да берилган талқини қуйидагича: *пишиқтирмоқ* 1. Пишиқмоқ фл, орт.н. 2. айн. Пишиқламоқ. *Сир сақлаш учун болани пишиқтириб қўймоқ*, - *Мингбоши...Жўрахонни ҳам сўроққа талаб қилиб қолишлари мумкинлигини ўйламаган эди. Қизининг қулогини пишиқтириб қўймаганига мана энди афсус еб келди* (М.И.); *Олдиндан пишиқлаб қўйилган бўлса ҳам гапидан адашиб кетди*. Бу гаплардаги *пишиқтир* ва *пишиқла* сўзлари бир-бирга синоним бўлиб, синонимлик *-ла* ва *-тир* аффиксиларининг синонимлиги натижаси сифатида вужудга келган. Бирок *пишиқла* сўзи: а) адабий тил учун ҳам хос; б) маънони кучли ифодалайди. Бу ҳолат ўз-ўзидан *-тир* аффиксининг ана шундай ҳолатларда фeъл ясовчи бўлиб келиши мумкинлигини ҳам тасдиқлайди. Чунки унинг маъно ва вазифаси бу мисолларда *-ла* аффиксининг маъно ва вазифасига тенгдир.

-Тир аффикси худди юқоридаги каби *қизик* (қиз-и-к) ясама сифатга кўшилиб келганда, *-ла* аффиксига синоним бўлиб келмайди. Чунки бу ўринда *-тир* аффикси ясовчи эмас, фақат нисбат кўрсаткичи сифатида келган. Бунга сабаб, “қизик” сўзининг икки хил маънода қўлланишидир. (фeъл маъносида: *ўйинга қизикма ўқишга қизик*; сифат маъносида: *қизик ўйин* каби). Демак, *-тир* аффикси бу ўринда сифатга эмас, фeълга кўшилган, шунга кўра у, шу фeълнинг даражасини кўрсатиб турибди. Даража ясовчи билан сўз ясовчи синоним бўлмайди.

-Ла аффикси “ис” сўзига кўшилиб келиб, худди шу сўзга кўшилган *-ка* аффиксига маълум давргача синоним бўлиб келган. Ҳозирги кунда “иска” сўзининг кўп қўлланиши, *-ка* аффикси қўлланишининг кучайиб кетиши натижасида, *-ла* аффикси билан *-ка* аффиксининг синонимик муносабати йўқолибборяпти. Бу ҳол, “исла” сўзининг истeъмомдан чиқиб қолаётганлиги билан ҳам боғлиқ. Ўзбек тилида *-ла* аффикси *-са (-си)* аффиксига фақат қуйидаги сўзда синоним бўлиб келади. *Алаҳла // алаҳса*. Аммо бу сўздаги *-ла* ва *-са* аффикслари сўзнинг таркибий қисмидир, уларни алоҳида олиб бўлмайди. Ҳар бир аффикс ҳам шундай хусусиятга эга бўлганлиги учун, синонимик муносабатда бўла олиши мумкин. Ҳар икки сўз ҳам икки маънода (теварак-атрофга қарамай ва кечки уйкуда гапирмоқ, сандиракламоқ) қўлланади, *-си* аффикси билан келган *алаҳса* сўзи кейинги пайтда бошқа маъноларни ҳам билдиради (*изламоқ, қийналмоқ*). Бу маънолари билан у “алаҳла” сўзига синоним бўлолмайди. Демак, бу ўринда *-ла* аффикси билан *-си* аффикси ўртасида маъно

жихатдан фарқ пайдо бўлган. Бирок “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да *алаҳламоқ* ва *алаҳσιμοқ* сўзларининг маъноларида бир хиллик борлиги қайд қилинган. Чунончи, *алаҳламоқ* сўзининг биринчи маъноси *алаҳсирamoқ* сўзининг маъносига тенг келиши айтилиб, бу сўзнинг диалектал эканлиги қайд этилади. Фарқ юқорида айтганимиздек, *-ла* ва *-си* аффикслари маъноларидаги хосланиш билан боғлиқ. Шунингдек, *-си* аффикси ўрнида *-сирa* аффиксининг кенг қўллана бошлаганидир. Шунини айтиш керакки, бу ҳолат шевага хос бўлиб, ўзбек адабий тилида асосан *алаҳламоқ* ва *алаҳсирamoқ* сўзларидаги *-ла* ва *-сирa* аффикслари синоним бўлиб келади.

Ўзбек тилида *-ла* аффикси жуда кўп сўзларда нисбат кўрсаткичлари билан бирга қўлланади ва мураккаб аффикс сифатида, феъллар ясайди. *-Ла* аффикси биргалик нисбат шакли билан қўшилиб келади.

-Лаш аффикси, *бир* сўзига қўшилган ҳолда худди шу сўздан феъл ясаган *-ик* аффиксига синоним бўлиб келади: *бирик//бирлаш//бириктир//бирлаштир/*. *Бириктир* ва *бирлаштир*, *бирик* ва *бирлаш* сўзлари ўртасида маъно жиҳатдан фарқ бор. Бу фарқ *-ик* ва *-лаш* аффиксларининг маънолари билан боғлиқ. *-Ик* аффикси кўпроқ икки нарсанинг учини туташтириш учун, икки шахснинг ҳамкорлигини билдириш учун ишлатилади. *-Лаш* аффикси эса, кўп нарсаларни туташтириш, тўплаш, йиғиш маъноларини билдиради. Демак, *-ик* аффикси билан *-лаш* аффиксининг бошқа маънолари ҳам бор бўлиб, фақат қўшиш маъносига (нарсаларни бир-бирига қўшиш) кўра синоним бўлади. *-Лаш* аффикси билан *-ик* аффиксининг синонимик муносабати фақат шу сўздагина учрайди. *Бирик* сўзи ўзбек тилида 4 маънога эга бўлиб, *бирлаш* сўзи икки маънога эгадир. Ўзбек адабий тилида *бирик* сўзининг олдинги икки маъносига (*бирга қўшилмоқ*, *бир-бирига мустаҳкамламоқ*...) *бирлаш* сўзининг икки маъноси бир-бирига мос ҳолда синоним бўлади. Демак, *-лаш* ва *-ик* аффикслари *бир* сонидан феъл ясаганда ўзаро синоним бўлади. Шу асосда улар *-тир* аффикси билан қўлланганда ҳам ўз синонимик муносабатини сақлайди.

-Лаш аффикси *-лан* аффикси билан синоним бўлиб келади. Бу ҳодиса фақат, ҳар икки аффикс, сифатларга ёки равишларга қўшилганда содир бўлади: *тетиклан//тетиклаш*, *қашшоқлан//қашшоқлаш*, *дагаллан//дагаллаш*, *дадиллан//дадиллаш*, *четлан//четлаш*, *тезлан//тезлаш* каби.

-Лаш аффикси айрим сифатларга ва айрим равишларга қўшилганда *-й (-ай)* аффиксларига ҳам синоним бўлиб келиши мумкин: *каттай//катталаш*. Бу, айниқса, қуйидаги сўзга *-тир* аффиксини қўшганда яққол кўринади: *каттайтир//катталаштир*. Отларга қўшилса, бундай синонимик ҳолат бўлмайди. Масалан, *кучай* дейиш мумкин, аммо *кучлаш* дейиш мумкин эмас, *-лаш* ва *-лан* ясовчиларининг ўзаро синоним бўлиб келишини ҳар иккала аффикснинг ҳам феъл яшаш билан бирга ўзлик

нисбатни ифодалай олиши таъминлаган. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *тезланмоқ*, сўзи учун *одамлар тезланди, иш суръати тезланди* типидаги мисоллар келтирилган бўлса, *тезлашмоқ*, сўзи учун (унинг иккинчи маъносига) *поезд тезлашди, шабада ҳам тезлашиб...* типидаги мисоллар келтирилган. Демак, ҳар иккала аффикс ҳам, улар қўшилиши натижасида ҳосил бўлган сўзлар ҳам кўп маъноли бўлиб, ясама феъллар ўзлик нисбати ҳолатида бўлгандагина улар синоним бўлиб келади. Кўрсатилган луғатда *тетиклан-тетиклаш* сўзлари ҳам худди шу ҳолатда бир-бирига синоним бўлишини кўрсатувчи фактлар мавжуд. (168-бет).

Қашишоқлашмоқ, сўзининг изоҳи эса, айнан *қашишоқланмоқ*, сўзи орқали берилган; *дадилланмоқ* ва *дадиллашмоқ* сўзларининг ҳар иккаласи ҳам деярли бир хил изоҳланган (205-бет). Қолган сўзларнинг изоҳлари ҳам фикримизни тасдиқлайди. Демак, ўзбек тилида *-лаш* аффикси айрим ҳолларда (асосан сифат ва равишлардан феъллар ясаганда ва ясама феъллар ўзлик нисбати шаклида бўлганда *-й (-ай)* аффиксига синоним бўлиб келади. Бироқ ўзбек тилида *-лаш* ва *-лан* аффиксларида нозик маънолари ҳам мавжуд. Жумладан, *қашишоқланмоқ* сўзида шу ҳолатга келганлик ифодаланса, *қашишоқлашмоқ* сўзида шу ҳолатга келиш кечимини ўтмоқ маъноси ифодаланади.

Ўзбек тилидаги “паст” сўзи оғзаки тилда “пас” тарзида талаффуз қилинади ва бу ўринда *-ай* аффикси *-лаш* аффиксига синоним бўлиб келади: *пасай/паслаш/паст-ай, паст-ла-ш* каби. *Сусай/суслаш* сўзларида ҳам худди шундай. Ҳар икки (суст, паст) сўзда ҳам *-лаш* аффикси қўшилганда, *-т* товши, ёзувда (адабий тилда) тушириб қолдирилмайди ва бу, меъёрий ҳолат ҳисобланади. Лекин *-ай* аффикси қўшилганда *-т* товуши тушуриб қолдирилади ва бу, адабий тилда *меъёрий* ҳолат ҳисобланади. Бу ҳодиса, сўзга қўшилаётган аффиксларнинг фонетик структураси билан боғлиқ бўлиб, аффиксларнинг бири ундош билан бошланган, иккинчиси эса, унли билан бошланган.

-Лаш аффикси, фақат битта сўзда икки аффиксининг англатган маъносини ва унга (уларни бирга олганда) синоним бўлиб келади: *гаплаш-гатириш*. Бошқа сўзларга қўшилганда бу ҳодиса учрамайди. *-Лаш* аффикси билан *-ириш (-ир-иш)* аффиксининг бириккан ҳолда бу сўзда, синоним бўлиб келишига сабаб, адабий тилда *гап* сўзига *-иш* аффиксининг қўшилмаслигидир. *-Иш* аффикси, одатда, феълларга қўшилиб иш отлари (ҳаракат номлари) ясайди. “Гап” сўзига *-иш* аффиксини қўшиб бўлмайди.

Фарғона вилоятининг айрим қишлоқ шеваларида *-иш* (биргалик нисбат кўрсаткичи) аффикси, *гап* сўзига тўғридан-тўғри қўшилган ҳолда ишлатилади. Бу, шевада *-ир* аффиксининг, “гапириш” сўзида тушиб қолиши билан боғлиқ. (*Мен райисминан гапшитим, у кўнди, энди бағини ўзинг тўғрилейсан*).

Демак, *гап* сўзига аввало, *-ир* аффикси қўшилади, сўнгра биргалик кўрсаткичи *-иш* аффикси қўшилади. Ясовчи *-ир* ва нисбат кўрсаткичи *-иш*

биргалашиб *-лаш* (ла-ш) аффиксига синоним бўлиб келади. Худди *-ир-ши* каби *-лаш* аффикси ҳам бу сўзда ҳам ясовчи, ҳам биргалик нисбат кўрсаткичидир (аслида, ясовчи *-ла*, нисбат кўрсаткичи *-ш*, лекин *-ла* аффикси *гап* сўзига қўшилган ҳолда ўзбек тилида алоҳида учрамайди, *гапла* деган сўз йўқ, шунга кўра, ясовчи билан нисбат кўрсаткичи бирикиб, мураккаб аффикс вужудга келган ва бу мураккаб аффикс ҳам сўз ясовчилик, ҳам шакл ясовчилик функциясини бажаради).

-Ир -ши аффиксида ҳам, *-лаш* аффиксида ҳам худди шу хусусият бўлганлиги учун улар синоним бўлиб кела олади.

Ҳозирги ўзбек тилида *-лан* (*-ла-н*) аффикси *-лаш* аффиксидан ташқари, бошқа аффикслар билан ҳам синонимик муносабатда бўлиши мумкин: масалан, *ажабланди//ажабсинди*, *ажабланма//ажабсинма*, *тинчлан//тинчи* каби, *-лан* аффиксининг *-син* (*-си-н*) аффикси ва *-и* аффикси билан синоним бўлиб келиши, фақат шу икки сўзда учрайди, иккала сўз ҳам мавҳум тушунчани ифодалагани учун, бу аффикслар, ёнма-ён равишда, уларга қўшила олади. Бундан ташқари, *-лан* аффикси ҳам феъл ясаётми, ҳам ўзлик нисбатни ифодалаётми (таркибда *-н* бўлгани учун), *-син* аффикси ҳам, *-и* аффикси ҳам юқоридаги сўзларга қўшилиб, ҳам феъл ясаётми, ҳам ўзлик нисбатни ифодалаётми. Юқоридаги сабабларга кўра *-лан* аффикси бир ўринда *-син* аффиксига, иккинчи ўринда *-и* аффиксига синоним бўлиб келади: бироқ *ажабланмоқ* сўзи билан *ажабсинмоқ* сўзи синоним бўлиб келганда, *ажабсинмоқ* сўзи маънони бир оз кучсиз ифода этади. Яъни, *ажабсинмоқ* – “*бир оз ажабланмоқ*” маъносини беради.

Тинчимоқ ва *тинчланмоқ* сўзларининг ҳар иккиси ҳам кўп маъноли бўлиб, *тинчимоқ* сўзининг 3 маъноси, *тинчланмоқ* сўзининг эса икки маъноси қайд этилган. *Тинчимоқ* сўзи учинчи маъносида айнан “ўзидан тинди” маъносини ифодалаган. Қолган икки маъносида у *тинчланмоқ* феъли англатган маъноларни ифодалайди: *зал тинчиди* – *зал тинчланди*; *Отабек унинг (Жумушининг) манглайини қўли билан босиб ушлаган эди, бир оз тинчигандек бўлди* (А.Қодирий); *Отабекнинг тишиллаб ухлаган товушини эшитиб, бир даража тинчланди* (А.Қодирий).

Бу сўзларда *-и* ва *-лан* аффикслари ҳам феъл ясаётми, ҳам ўзлик нисбатни ифодалаётми, *-и* аффикси *тинчиди* феълидаги ҳолат бирданига юзага келганлигини билдирса, *тинчланди* феълидаги *-лан* аффикси секин-аста юзага келганлигини билдиради.

-Ла аффикси алоҳида ҳолда, кишилиқ олмошлари “сен” ва “сиз”га (иккинчи шахс бирлик ва кўплик) қўшилиб келиб феъл ясайди. Бошқа олмошлардан *-ла* воситасида феъллар ясалмайди. *Сен* ва *сиз* олмошлари кўчма маънода қўлланилганлиги учун *-ла* аффиксини қабул қилади. *Мен* олмоши ҳам айрим ҳолларда *-ла* аффиксини қабул қилади. Аммо бу ҳодиса *сен*, *сиз* сўзларининг *-ла* аффиксини қабул қилишидан кескин фарқ қилади. *Бирор одам ҳадеб, ҳар гапнинг орасида мен, мен деяверса, унга “нега мунча менладинг”, деб айтиш мумкин.*

-Ла аффикси *сен, сиз* олмошларига қўшилганда, шахс билан ўзакда ифодаланган олмош орқали муносабат қилиш маъносини англатади (*сиз де, сен де* каби, *демоқ* маъносида келади).

Ўзининг бу маъноси билан *-сир* (*-си-ра*) аффиксининг худди шу маъносига синоним бўлиб келади. Маълумки, *-сир* аффиксининг ҳам маънолари жуда кўп. Масалан, *сувсир*, *қонсир* сўзларида, ўзакдан англашилган предметни иташ, *хавфсир*, *ётсир* сўзларида шундай деб қабул қилиш²⁰², олмошларга қўшилганда юқоридаги маънони, *манмансир* сўзида эса, яна бошқа маъноларни англатади.

Бу аффикс ўзининг бошқа маънолари билан *-ла* аффиксига синоним бўлиб кела олмайди. Фақат *сен, сиз* олмошларига қўшилгандагина, шунингдек, *алаҳ* сўзига қўшилиб келгандагина шу маъноси билан, *-ла* аффиксига синоним бўлади. *-Сир* аффикси ҳам *-ла* аффикси каби бошқа олмошларга қўшилиб келолмайди. *-Сир* аффикси ўзининг иташ маъноси билан, айрим ҳоллардагина *-са* аффиксига синоним бўлиб келиши мумкин: *сувсир/сувса, қулимсир/қулимси* каби. *Йиғламсир* сўзида *-сир* аффикси *-са* аффиксининг варианты *-си* аффиксга синоним бўлиб келиши мумкин, *йиғламси/йиғламсир/йиғласима/йиғламсирама* каби. Бу ўринда *-са* аффикси алоҳида бўлмай, балки *-сир* аффиксининг қисқарган шаклидир (*сир-сўра-сра-са* каби). Бошқа ўринларда *-са* аффикси алоҳида аффиксдир. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *сизламоқ* ва *сизсирамоқ* сўзлари кенг қўлланади: *Собиржон қорининг эшигида бирга ишлаб, ҳасратлашиб юрган вақтларида Сидиқжон уни сенсирар, "Ҳайдар" дер эди, қачондан бери уни сизлайдиган, ўзидан бир ёки икки ёш кичик бўлишига қарамай, "Ҳайдарали ака" дейдиган бўлди* (А.Қаҳҳор); *Ҳож* *хотинни сизсираб: "Сиз икки келин ушлашни билмабсиз, Зайнабга жабр қилган кўринасиз"*. (А.Қодирий).

Бу икки сўзнинг айнан бир маънони ифодалашни "изоҳли луғат"да ҳам қайд этилган. Худди шунингдек, *сенсир*моқ ва *сенламоқ* сўзлари ҳам адабий тилимизда кенг қўлланади. Бироқ "Изоҳли луғат"да фақат *сенсир*моқ сўзи қайд этилгани ҳолда, *сенламоқ* қайд этилмайди. Бу луғатнинг камчилигидир. Чунки, "Ўзбек тили морфем луғати"да *сенламоқ* ҳам, *сенсир*моқ ҳам берилган. (Т., 1977, 215-бет). Бу сўзлар бошқа луғатларда ҳам қайд этилган.

*Сенсир*моқ ва *сенламоқ* сўзларининг синонимлиги *-ла* ва *-сир* аффиксларининг синонимлиги натижасидир. *Сенсир*моқ сўзида денотатга салбийлик муносабати бор.

Демак, *-ла* аффикси ўзбек тилида энг унумли феъл ясовчи аффикс бўлиб, от, сифат, олмош, равиш, ундов ва иш отларидан феъллар ясайди. Бу аффикс алоҳида қўлланганда, *-ка, -т (-ит), -ар, -ур, -са, -на, -тир, -сир* аффиксларига синоним бўлиб келади, *-ла* аффикси *-ш* аффикси билан

²⁰² А.Ф.Фулмонов, Феъл. Т., 1954 й.

бирга қўлланиб, мураккаб аффикс сифатида феъллар ясаганда, *-лан, -ик, -ир-иш, -й (-ай)* аффикслари билан синонимик муносабатда бўлади. Бу аффикс *-н* аффикси билан бирга қўлланиб феъллар ясаганда, *-син, -и* аффикслари билан синонимик муносабатга киришади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида, феъл ясовчи, бошка жуда кўп аффикслар ҳам ўзаро синоним бўлиб келади. Жумладан, *-ин* аффикси *-си* аффиксига (*ўқин/ўқиси*), *-ди* аффикси *-чи* аффиксига (*чимди/чимчи*), *-шай* аффикси (бу аффикс адабиётларда қайд қилинмаган, чунки аффикс сифатида алоҳида мавжуд эмас, алоҳида қўллана олмайди. Фақат *ўйшай, иршай* сўзлари таркибида, *-жай* аффиксининг *илжай, тиржай* сўзлари таркибида қўллангани каби учрайди. Ҳар иккаласи ҳам алоҳида аффикс эмас) *-қир* аффиксига (*ўйшай/ўйқир*), *-қар* аффикси *-қаз* аффиксига (*қутқар/қутқаз*), *-он* аффикси *-на* аффиксига (бу аффикс *-н-а* дир) *қувон/қувна, -кай* аффикси *-гаш* аффиксига (*-к-ай, -г-аш*) *энкай/энгаш, -ки* аффикси *-та* аффиксига (*силки/силта*), *-қ* аффикси *-л* аффиксига (*интиқ/интил- нега бунча интиқди/интилди*), *-кар* аффикси *-тар* аффиксига (*тўнтар-тўнкар*), *-вир* аффикси *-пай (-ай)* аффиксига (*шалвир/шалпай, шалвирма/шалпайма*), *-пан* аффикси *-ган* аффиксига (*сийпан/сийган, сирпан/сирган*), *-а* аффикси *-ка* аффиксига (*тира/тирка*) синоним бўлиб келади. Юқоридаги мисолларнинг ҳаммаси ҳам таркибий қисмларга ажрамайди, ўзак алоҳида маъно англатмайди. Бу сўзларнинг ҳаммасини ҳозирги тилимизда туб сўз сифатида қараймиз. Аммо тарихий нуқтаи назардан бу сўзларнинг ҳаммаси ҳам ясамадир, улардаги аффикслар эса феъл ясовчи синонимдир. Шунга кўра, бу ўринда, сўзлар эмас, аффикслар синонимдир. Лекин ўзакларнинг маънолари номаълум бўлганлиги сабабли, бу аффиксларнинг қайси маънолари билан синоним бўлиб келаётганликларини аниқлаш қийин. Шунинг учун ҳам бу сўзлар ҳақида гап кетганда уларни лексик синонимлар сифатида баҳолаймиз. Чунки, бу сўзларни синхрон аспектда морфемаларга ажратиш қийиндир.

Феъл ясовчи *-и* аффикси кам равишига қўшилиб келганда, худди шу сўзга қўшилиб келувчи, ясовчи *-ай* аффиксига синоним бўлиб келади (*ками/камай*) ва предметнинг ўзақдан англашилган ҳолатга киришини кўрсатади. Ҳар икки аффикс ҳам, бу ўринда, худди шу маънода ишлатилган. *-Ай* аффикси шу маънода *зўр* (сифат, равиш) сўзига қўшилиб келиб *-иқ* аффиксига синоним бўлиб кела олади (*зўриқ/зўрай, ярам зўриқиб кетди, ярам зўрайиб кетди* каби).

Булардан ташқари, феълларда, ҳозирги кунда, айрим сўзларда *-ин* аффикси *-на* аффиксига, *-ғир* аффикси *-дир* аффиксига, *-и* аффикси *-га* аффиксига, *-а* аффикси *-ка* аффиксига синоним бўлиб келади. Шевада *озғир/оздир, кўзи/кўзга, урин/урна/унна* каби. Биринчи сўзнинг ўзаги *оғ* (*ағ*) бўлиб, бу ўринда метатеза ҳодисаси ғ-з бордир. Агар шу нуқтаи назардан қарасак, бу сўзлар қуйидаги кўринишдадир: *оғ-из-ир, оғ-из-дир* типиди. Демак, бу мисолда феъл ясовчи аффикслар эмас, феъл нисбати

(орттирма нисбат) ясовчи аффикслар *-ир* (*-тир*, *-ир* бўлса керак) ва *-дир* аффикслари синоним бўлиб келаяпти. Иккинчи сўзнинг ўзаги *кўз* бўлиб, ўзлик нисбатидида, унга *-и* ортторма нисбат кўрсаткичи қўшилган, иккинчи ҳолатда *-га* аффикси қўшилган, *-бу* ҳам ортторма нисбат кўрсаткичи (бишл), айрим ҳолларда *-гат* (*-гот*) шаклида ҳам қўлланилади. Демак, бу мисолда ҳам феъл ясовчилар эмас, шакл ясовчилар синоним бўлиб келган (*оловни кўзи/оловни кўзга*). Учинчи сўзнинг ўзаги *ур* бўлиб, унга ўзлик нисбат кўрсаткичи *-ин* қўшилган, *-на* аффикси эса, *ўрин* сўзига *-а* аффиксининг қўшилиши натижасида вужудга келган: *урин-а-урна-унна*. Ҳар икки сўз ҳам кўчма маънода қўлланганлиги учун, бу ўринда туб сўз сифатида қараб, ўзак ва аффиксларга ажратмаймиз. Шунинг учун, *-на* аффикси билан *-ин* аффиксининг синонимик муносабатини ҳам юқоридаги, таркибий қисмларга ажралмайдиган, аммо ясовчи аффикслари аниқ кўриниб турган сўзлардаги каби ҳодиса деб қараймиз.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек тилида, кўпгина, феъл ясовчи аффикслар ўзаро синонимик муносабатда бўла олади. Бу ҳодиса аффиксларнинг қандай ўзакларга қўшилаётганликлари, қандай маънода қўлланаётганликлари билан боғлиқ. Бундан ташқари, синонимик муносабатга киришаётган аффиксларнинг ҳаммаси ҳам кўп маъноли аффикслардир. Аффиксларнинг ана шу хусусияти ҳам улар ўртасидаги синонимик муносабатни таъминловчи асосий воситадир. Бироқ шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, ҳозирги ўзбек адабий тилида *-ла* аффикси энг унумли феъл ясовчи аффикс саналади. У аксарият ҳолларда отлардан янги феълларясайди. Унинг сифатлардан, олмош, сон, равиш ва бошқа сўзлардан феъл ясаши ниҳоятда чекланган. Отлардан феъл ясаш хусусиятини профессор А.Ғуломов шахс отлари ясовчи *-чи* аффиксига қиёслайди²⁰³. Академик А.Н.Кононов *-ла* аффиксининг 7 та маъносини кўрсатади.²⁰⁴ Шуниси қизиқки, бу аффикс отлардан, айниқса, конкрет отлардан кўплаб феъллар ясашига қарамай, бу ҳолатда бошқа аффикслар билан синонимик муносабата киришмайди. Демак, у алоҳида ҳолда олмош туркумига оид *сен* ва *сиз* сўзларидан, *ўнг*, *берк*, *пишиқ* каби сифат ёки равиш туркумига оид айрим сўзлардан ва асосан айрим тақлидий сўзлардан янги феъллар ясагандагина бошқа айрим аффикслар билан синонимик муносабатда бўла олади.

Умуман олганда, феъл ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати айрим сўзлар доирасидагина бўлиб, анча чеклангандир.

²⁰³ А.Ғуломов. Феъл "Ған" нашироти, Т., 1954, 68-бет.

²⁰⁴ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, изд-во «Наука», М.-Л., 1960, стр. 247-248.

3. ФЕЪЛ ШАКЛЛАРИ ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

1. ФЕЪЛ НИСБАТ ШАКЛЛАРИ ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

Феълларда асосан бешта нисбат шакли мавжуд бўлиб, бош (аниқ) нисбатни ифодаловчи махсус шакл (кўрсаткич) йўқ. Улар кўрсаткичсиз ифодаланади: *ёзди, келди, ўқиди, тушди, чиқди* каби.

Ўзлик нисбат ўзбек тилида асосан *-и (у)н* ва айрим ҳолларда *-(у)л* аффикслари ёрдамида ҳосил қилинади: *ясанди, ювинди, таранди, безанди, сиқилди, сурилди, ижирганди* каби.

Мажхул нисбат асосан *-(у)л* ва *-(у)н* аффикслари воситасида ҳосил қилинади: *ювилди, терилди, сотилди* (ўзлик, мажхул), *тўпланди, тайёрланди* (ўзлик, мажхул) каби.

Орттирма нисбат асосан *-(у)т, -(а)т, -гиз (-қиз, -қиз, -каз; -қаз, -газ, -гиз), -ир, -дир (-тир)* аффикслари ёрдамида ҳосил қилинади: *қурит, тўлат, юргиз, биткиз, эшиттир, ичкиз, ичир, чиқар, ёздир* каби.

Биргалик нисбат тилида *-и (-иш)* аффикслари воситасида ифодаланади.

Ўзлик нисбатни ифодаловчи аффикслар ҳаракатнинг объекти субъектнинг ўзида эканлигини кўрсатади. Ҳаракат субъект томонидан бажарилади, объект ҳам субъектнинг ўзи бўлади. Ўзлик нисбат кўрсаткичлари *-(у)н* ва *-(у)л* айрим ҳоллардагина бир-бири билан синонимик муносабатда бўлиши мумкин: *бурқалди-бурқанди, суянди-суялди, суринди-сурилди, қисилди-қисинди* каби. Бу ҳодиса субъектнинг ўзича ҳаракат қилишда, бирор нарсанинг восита бўлиши билан боғлиқ. Бунда субъект бошқа нарсани (воситани) ҳаракатга келтирмайди. У ўзича ҳаракат қилади, аммо бу ҳаракат восита борлиги учун қилинади. Агар восита ҳаракат қиладиган бўлса, бу восита фақат шахснинг ўз қисми бўлиши керак. Масалан, *бурқанди* – бунда субъект ўз қисмлари (оёқ, қўл, бош) воситасида ҳаракатни амалга оширади, *суянди-суялди* – бунда субъект ўзича ҳаракат қилди, аммо у суянган восита ҳаракатсиз қолди. *Суринди-сурилди* сўзларида бундай восита ўрин билан боғлиқдир. Агар субъект маълум бир воситани ҳаракатга келтириш асосида ўзи ҳаракат қилса, бу аффикслар ўзaro синоним бўлмайди. Масалан, *безанди, ясанди, ювинди, таранди, ташланди* каби. Шунингдек, субъектнинг ўзи эмас, унинг бирор қисми, хусусияти, белгиси кабиларнинг ҳаракати ифодаланганда ҳам, бу аффикслар бир-бирига синоним бўлиб кела олмайди: *юрақ сиқилди, кўнгил очилди, иситмаси босилди, боши айланди, оёғи чўзилди, сирини очилди, бўйни эгилди, тиззаси букилди* каби. Демак, ўзлик нисбат кўрсаткичлари *-(у)н* ва *-(у)л*, фақат юқоридаги бир ўриндагина синоним бўлиб келиши мумкин. Яъни феълнинг ўзлик нисбат

шаклини ҳосил килувчи *-(u)н* ва *-(u)л* аффикслари феъл ўзагида каузатувлик хусусияти бўлмасагина ўзаро синоним бўлиб келади. Чунки каузатув семантикасига эга бўлмаган феълларда пациент валентлиги бўлмайди.²⁰⁵

Ўзбек тилида фақат бир-икки сўзда *-(u)н* аффикси *-ман* (бу аффикс феъл ўзақларига жуда кам кўшилади, ўзи жуда кам унум аффикс бўлиб, ҳозир янги сўзлар ясамайди, айрим сўзларда унинг маъноси *-ув* аффикси маъносига яқинлашади)²⁰⁶ аффиксига синоним бўлиб келади: *ийин-ийман-ийинмасдан, тез-тез олавер), куйин-куйман* каби. Бу ўринда *шинмоқ* сўзи уялмоқ маъносидадир. *Ий* сўзининг бошқа маънолари ҳам бор (*сигир ийиб кетди* – *имиймоқ; елкангни ийинтирма-қисмоқ* маъносида). *Ийман* сўзидаги *-ман* аффикси *-ма-н* бўлиши ҳам мумкин (*ий* – ўзақ + *-ма* – бўлишсиз шакл+*н* – ўзлик нисбат кўрсаткичи, иккинчи тусловчи *-ман* аффикси эса ҳозирги кунда ажралмас аффикс бўлиб, аслида мен олмоши билан боғлиқдир. Тарихан бу аффикснинг ҳам *ми-н* дан иборат эканлигини, айрим тилшунослар тасдиқлайди.²⁰⁷ *Мен* олмошининг ёқут тилда ҳам *мин* формасида ишлатилганлигини кўраимиз.²⁰⁸

Аммо *ийман* сўзининг (уялмоқ) *ийма* шакли, маъноли қисми йўқдир. Шунга кўра, *-ман* аффиксини иккига ажратиб бўлмайди. Лекин “ий” ўзақ сифатида ажралади ва *елкангни ийинтирма* бирикмасидаги каби *қисинмоқ, қимтилмоқ* маъноларини англатади (*ийман* сўзида ҳам *ий*, асосан шу маънода). Демак, бу ўринда ўзлик нисбат *-ман* аффикси воситасида ифодаланган. *Куйин, куйман* сўзларида ҳам худди шундай.

Аммо бу ўринда *-ман* аффикси фақат *-(u)н* аффиксига синоним бўлиб қолмай, ўзбек тилида, *-ик* (феъл ясовчи) аффиксига ҳам синоним бўлиб келади: Бу ўринда *-ик* шакл ясовчидир. *Куйик* – *куйман*. *-Ик* аффикси ўз ўрнида яна *-ин* аффиксига ҳам синоним бўлиб келади: *куйик//куйин//куйикма//куйинма, куйикасан//куйманасан//куйинасин*.

Демак, *-ик* аффикси ҳам тарихан ўзлик нисбат кўрсаткичи сифатида қаралиши мумкин (ҳозир нисбат кўрсаткичи сифатида, йўқ ҳисоб). *-(u)н, -(u)л* аффикслари мажҳул нисбат кўрсаткичи сифатида қўлланганда, синонимик муносабатда бўлолмайди. Чунки, бу ўринда ҳаракатни бажарган субъект ҳам, ҳаракатнинг объекти ҳам бор. Фақат ҳаракатни бажарган субъектнинг ким эканлиги номаълум, холос. Бу ҳолат *-(u)н, -(u)л* аффиксларининг ўзлик нисбатни ифодалаганда синоним бўлиб келган ҳолатига мутлақо зиддир.

Ўзбек тилида орттирма нисбат, юқорида айтганимиздек, анчагина аффикслар ёрдамида ифодаланиши мумкин: *-(u)т, -(u)т* аффикслари энг

²⁰⁵М.Миртожиев. Кўрсатилган мақола, 4-бет.

²⁰⁶А.Ф.Гуломов. Автореферат. Докт.диссертация, Т., 1955, 17-бет.

²⁰⁷Ф.Г.Исхаков. О происхождении конечных *-т* и *-д* в словах аст, уст и т.п. сб. статей Ак. В.А.Гордлевскому, М., 1953 г. стр. 133.

²⁰⁸Е.И.Убрятова «Служебные слова кизне в якутском языке», сб.статей. Академику В.А.Гордлевскому, М., 1953 г., стр. 283.

унумли, орттирма нисбат ясовчи аффикс ҳисобланади. Бу аффикс, ўзбек тилида, сифат ва равишлардан ясалган феълларга кўшилиб келиб, орттирма нисбат ва равишлардан ясалган феълларга кўшилиб келиб, орттирма нисбатни ифодалаганда, *-тир* аффиксига синоним бўлиб келади. (Бу ҳодисани *-и(т)* аффиксининг келиб чиқиши ҳам тасдиқлаши мумкин);²⁰⁹ *озаймоқ-озайтирмоқ*, *ўзгарт-ўзгартир*, *қисқарт-қисқартир*, *кучайт-кучайтир*, *кўпайт-кўпайтир*, *сарғайт-сарғайтир*, *оқарт-оқартир*, *кўкарт-кўкартир*, *қизарт-қизартир*, *қорайт-қорайтир*, *қийшайт-қийшайтир*, *пасайт-пасайтир* кабилар. Мисоллардан кўринадики, *-(и)т* ва *-тир* аффикслари асосан *-й (-ай)*, *-ир (-ир, -ар)* аффикслари воситасида сифат ва равишлардан ясалган феълларга кўшилиб келади. Демак, *-т (-ит)* аффикси билан *-тир* аффиксининг синоним бўлиб кела олиши учун феъл ўзаги аслида сифат ёки ўрин ва даража равиши бўлиши керак ва феъл *-й(ай)* ёки *-р(-ир, -ар)* аффикслари воситасида ясалган бўлиши керак. Шундагина орттирма нисбат ясовчи *-ит (-ит)* ва *-тир* аффикслари (булар ҳозир алоҳида-алоҳида аффикс саналади) синонимик муносабатга киришиши мумкин. *-Ит(ит)* аффикси ўзак ҳолидаги феълларга кўшилганда, отлардан, олмошлардан ясалган феълларга кўшилганда *-тир* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қила олмайди. Бундай ўринларда (ўзак от ёки феълдан бўлса) *-ит(ит)* аффикси *ин+тир (-н -ўзлик нисбат кўрсаткичи, тир-* орттирма нисбат кўрсаткичи) аффиксига синоним бўлиб келиши мумкин: *яса+т/яса+н+тир*, *буг+ла+т//буг+ла+н+тир*, *лой+ла+т//лой+лан+тир*.

Юқоридаги мисолларда *-ит* аффикси икки маънони англатади; (*яса*т – ўзингни яса; *яса*т – болангни яса; *буглат* – ўзинги буглат (бугга кириб бирпас ўтир маъносида); *буглат* – уйни буглат) *-т* аффикси, юқоридаги мисолларда, икки маънони англатган. Бу аффикс, ҳолат равишларидан *-да* воситасида ясалган феълларга кўшилиб келганда, *-иттир* аффиксига синоним бўлиб келади: *секинлат//секинлаштир*, *тезлат//тезлаштир*, *яқинлат//яқинлаштир*, *узоқлат//узоқлаштир* каби.

Бу ҳолатни шундай изоҳлаш мумкин: *-ла* аффикси юқоридаги равишларга кўшилиб келганда, янги феъл яшаш билан бирга, ўзлик нисбатни ҳам ифодалайпти. *-Ла* аффиксининг бундай хусусияти, унинг қандай ўзақларга кўшилаётганлиги, ўтимли ёки ўтимсиз феъллар ясай олиши кабилар билан боғлиқдир. “Если исходное основы обозначает условия действия, то глаголы *-ла* обозначают движения и состояния и не имеет переходного значения. Если основы обозначают само действие и его существенных моментах, то глаголы на *-ла* приобретают переходное значение и выражают производительные действия».²¹⁰ *-Ла* аффикси ўтимсиз феъллар ясаганида, ўзлик нисбатни ифодалаши мумкин, ундан

²⁰⁹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узб.лит.ного языка. М., Л., 1960 г. 194-195 стр.

²¹⁰ Э.В.Севортян. И соотношению грамматики и лексики в тюркских языках. Вопросы узбекского языкознания. Т., 1954, 68-67 бет.

кейин кўшилган –ит аффикси эса, орттирма нисбат ясайди. Фейл ясовчи ва нисбат ясовчи аффиксларнинг бундай хусусиятга эга бўлишини академик А.Н.Кононов ҳам кўрсатиб ўтган.²¹¹ –Ш аффикси ҳам юқоридаги сўзларда биргалик нисбатни эмас, балки ўзлик нисбатни ифодалаган (*секинлаш, тезлаш, узоқлаш, яқинлаш* каби). Чунки, бу ўринда –ла аффикси ўзлик нисбатни эмас, аниқ нисбатни ифодалапти. (*секинла, тезла, узоқла, яқинла* сўзлари икки маънода қўлланади, биринчи маъносида ўзлик нисбат – *ўзинг секинла, ўзинг тезла, ўзинг яқинла, ўзинг узоқла* каби, иккинчи маъносида аниқ нисбат – *отни секинла, Аҳмадни тезла, Каримни узоқла* каби). Биринчи ҳолатда феъллар ўтимсиз, иккинчи ҳолатда эса ўтимлидир. Юқоридаги сўзлар –ш аффикси кўшилаётган ҳолатда ўтимлидир. –Ш аффикси бу ўринда ўзлик нисбат кўрсаткичидир. Кейинги –тир аффикси орттирма нисбат кўрсаткичи. Таҳлил шуни кўрсатадики, –ла аффиксининг биринчи маъноси билан –ш аффиксининг бу маъноси ўзаро тенг бўлиб, –т аффикси билан –тир аффиксларининг маънолари ҳам ўзаро (юқоридаги каби) тенг бўлиб, улар ҳам бир-бирига синонимдир. (*Секинлат//секинлаштир, тезлат//тезлаштир* каби). *Яқинла-яқинлаш, яқинла-яқинлаштир*. (*яқинла* сўзи кейинги ҳолатда бошқа маънода). *Узоқла, узоқлан-узоқла-узоқлаштир* (кейинги *узоқла* сўзи бошқа маънода бўлиб, бирор нарсани узоққа элтиш, узоқ жойга олиб бориш маъноларидадир), *узоқлат-узоқлаштир, яқинлат-яқинлаштир* каби феъллар ва феъл шакллари “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да ҳам маънодош сўзлар ва сўз шакллари сифатида изоҳланган: *От ёнига яқинлатмайди. Ишни яқинлатиб қўйдик: Тошни кўндаланг ушлаб, мен айтганда, бир маротаба чайқаб, бекнинг кўзларига яқинлаштиринг.* (А.Қаҳҳор “Кўр кўзнинг очилиши”). Бу мисоллардаги *яқинлат* сўз шакли билан *яқинлаштир* сўз шакли ўзаро синонимдир. Бу феъллар ифодалаган ҳаракатнинг объект ва субъектга бўлган муносабатида фарқ сезилмайди. Демак, –лат (-ла, ясовчи, –т – нисбат кўрсаткичи) ва –лаштир аффикслари ўзаро синоним бўлиб келган. Бу синоним бўлиб келар экан, *яқинлаштир* каби қўлланишларда давомийлик бор. Шунингдек, яқинлашиш даражаси *яқинлат*дагига караганда кучсиздир.

Ўзбек тилида –т (-ит, –ат) аффикси феъл ўзақларига кўшилиб келганда, бошқа орттирма нисбат ясовчи аффикслар билан ҳам синонимик муносабатда бўла олади: *киритт//киргиз (киргаз), Қизитт//қиздир, тўлатт//тўлгизт//тўлдир* (-дир аффикси –тирнинг вариантдир) каби.

–Т (-ит, –ат) аффикси –тир аффикси билан синоним бўла олар экан, демак, –тирнинг варианты –дир билан ҳам синоним бўла олади. Шунингдек, –гиз аффикси билан синоним бўлар экан, унинг вариантлари билан ҳам синоним бўла олади. Бу ҳодиса –тир ва –гиз аффиксларининг кандай товуш билан тугаган ўзақка кўшилаётганлиги билан боғлиқдир.

²¹¹ А.Н.Кононов. Юқоридаги асар. 197-бет.

-Т аффикси фақат битта сўзда –ла аффиксига ҳам синоним бўлиб келади: *туғатм/туғалла* каби. Бу ўринда, ҳар иккала аффикс ҳам орттирма нисбат ясовчисидир. Чунки аниқ нисбат юқоридаги мисолда *туғадир*. Бошқа ҳолатларда –*м//ла* ҳодисаси учрамайди. *Туғалла* сўзидаги биринчи –*л* товуши аслида ўзлик нисбатни ифодалаган бўлиб, бу товуш *туғат* сўзи таркибида ҳам, аслида бордир (туғ+а+л+ит(эт)). Кейинчалик, аввало –*л* товуши тушиб қолган (–*л* жарангли, –*т* жарангсиз) сўнгра –*л* товуши тушиб қолган (*а, и* ёнма-ён қўлланмайди). Натижада, *туғат-туғалит* вужудга келган. Ўзбек тили товушлар системасидаги фонетик ўзгаришлар буни тасдиқлайди. Кейинги (туғалла) сўзида –*ла* аффикси қўшилганлиги учун –*л* аффикси сақланиб қолган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида битта сўзда –*т* аффикси –*на* (–*н+а*) аффиксига қўшилган ҳолда келиб, –*дар* аффиксига синоним бўлиб келади. *Ағнатм/ағдар*. Бу сўзларнинг тарихий кўриниши, аслида *ағ+ин+а+т* ва *ағ+тар* бўлиб, бу ҳол товуш тушишлари натижасида вужудга келган. Ҳозирги тилимиз нуқтаи назаридан аффиксларни –*на+т* ва –*дар* шаклида оламиз ва уларни ўзаро (худди шу сўзда) синоним деб қараймиз.

Юқоридаги сўзларнинг тарихий ҳолатини *оғ+ла* тарзида олиб, –*на* билан –*да* аффиксларини унинг вариантлари сифатида кўрсатиш ва –*т* ҳамда –*р* аффиксларини алоҳида аффикс деб изоҳлаш мумкин. Аммо бу, ишончли эмас. Чунки *ағ* сўзига –*ин* аффиксининг сўнгра –*а*, аффиксининг қўшилганлиги бу фикрни тасдиқламайди (*ағ+ин+а=ағна*).

–*Т* аффикси, *кўрсат* сўзида –*са* аффикси билан қўшилиб мураккаб аффиксни ҳосил қилади, шу билан бирга, ўзининг орттирма нисбат кўрсаткичи эканлигини сақлаб қолади. “Кўрсат” сўзидаги –*сат* аффиксини, ҳозирги кунда, иккига ажратиш мумкин эмас. Чунки ўзбек тилида, *кўрса* деган буйруқ майлидаги феъл йўқ (шарт майли, истак майли бор). Фақат *кўрсат* феъли бор, холос. –*Са* аффиксининг бошқа аффикслар билан бирикиб кетиб, мураккаб аффикс таркибига кириб кетганлиги тилшуносликда тасдиқланган.²¹² Демак, –*са+т* аффикси ҳозирги кунда мураккаб аффиксдир. Бу аффикс, юқоридаги сўзга қўшилиб келганда, –*гиз* (–*газ*) аффиксига синоним бўлиб келади: *кўрсатм/кўргаз* (*кўргиз*) каби. Бошқа сўзларда бундай ҳолат учрамайди. Чунки –*т*, аффикси, фақат шу сўздагина, –*са* аффикси билан қўшилиб, мураккаб аффикс ҳосил қилади.

Ўзбек тилида, энг унумли орттирма нисбат ясовчи аффикслардан яна бири –*тир* аффиксидир. Бу аффиксининг келиб чиқиши ҳақида ҳар хил фикрлар бор бўлиб²¹³, биз бу ҳақда тўхталиб ўтирмадик. –*Тир* (–*дир*) аффикси, туб феълларга, айрим ҳолларда, ясама феълларга қўшилиб келиб –*гиз* аффикси ва унинг фонетик вариантларига синоним бўлиб келади: *торттирп/торткиз*, *тузаттирп/тузаткиз*, *айттирп/айткиз*,

²¹² А.Н.Кононов. Кўрсатилган асар, 196-бет.

²¹³ А.Н.Кононов. Кўрсатилган асар, 195-бет.

юбортир//юборгиз, ювдир//ювгиз, юрдир//юргиз, янчтир//янчгиз, соттир//сотгиз, кўчиртир//кўчиргиз, ўчиртир//ўчиргиз, кийдир//кийгиз, буздир//бузгиз, тўйдир//тўйгиз, тешир//тешигиз кабилар. Юқоридаги сўзлардан *тузаткиз//тузаттир*, *ўчиртир//ўчиргиз* икки маънода қўлланилади: биринчи ҳолатда *тузат*, *ўчир* маъноларига тенг келса, иккинчи ҳолатда семантикасида пациент валентлиги бўлади.

Ўзбек тилида *-тир* ва *-гиз* аффиксларининг бундай параллел ҳолатда қўлланишини, улардаги синонимик муносабатни, шунингдек, *-гиз* (*киз*) аффиксининг секин-аста истеъмолдан чиқа бошлаб унинг ўрнини *-тир* (*-дир*) аффикси эгаллаётганлигини академик Кононов ҳам кўрсатиб ўтган.²¹⁴ *-Гиз* аффиксининг фонетик вариантлари ва унинг келиб чиқиши ҳақида ҳар хил фикрлар мавжудлигини академик Кононов юқоридаги ўринда кўрсатиб берган. Биз бу аффиксининг келиб чиқиши масаласида С.Броккелман фикрига қўшилаемиз.²¹⁵ *-Тир* ва *-гиз* аффикслари ҳозирги кунда ҳам тилимизда ёнма-ён равишда, бири ўрнида иккинчисини ишлатилиб келмоқда:

Қозоннинг занги чиқиб қорайган гўжсага қатиқ ҳам ранг киргизолмади (А.Қаҳҳор, “Анор”); *Шаҳарнинг катта-кичигидан ўзига ихлосмандлар орттирган* (А.Қодирий. “Ўтган кунлар”); *Вақтлар ўтиши билан шамол кўмларни ҳайдаб ариқларни тўлгизди; ...360 та ариқ қаздирди* (“Сов.Ўзбекистони”, 1972 йил); *Мен бировнинг дўстисини бировга кийгизмайман, ўзим кийиб қўя қоламан* (“Муштум”); *-Бўлмаса, анави зардўзчи опани киргизамизми? - деди Парвардигоров* (Мирмуҳсин); *Бекликнинг тажрибақор эски мансабдори бўлгани учун мустасно тарзида Бурхон мажлисга киргизилди* (И.Жўрабоев); *Бутун умри жаҳолатда ўтган Хадича буви аччигида тақдир эгасига тил тегизиб юборганидан...* (М.Исмоилий); *Бу бизнинг мактаб, яқинда битказдик* (Х.Назир); Юқоридаги мисолларнинг кўпчилигида *-тир* аффикси ўрнида *-гиз*, *-гиз* аффикси ўрнида *-тир* (*-дир*) ишлатиш мумкин.

Ҳозир ўзбек тилида *-тир* ва *-гиз* аффикслари *-(а)р*, *-(а)з* – шаклида ҳам учрайди: *эмиз*, *томиз*, *ичир*, *чиқар*, *чиқаз* каби.

Бу ҳолатда, *-гиз* аффиксининг бу кўриниши *-тир* аффиксига *-тир* аффиксининг *-(а)р* ҳолати *-гиз* аффиксига синоним бўлиб келади. Ўзбек орфографиясида юқоридаги сўзларда *-тир* ва *-гиз* аффиксларининг бу ҳолатлари меъърий ҳодиса сифатида қаралади. Уларнинг синонимик муносабати қуйидагича: *эмиз//эмдир* (*эмиздир*), *томиз//томдир* (*томиздир*), *ичир//ичкиз*, *чиқар//чиқаз* (*чиқаздир*) типиди.

-Гиз (*-қаз*) аффиксининг тарихий варианты *-қар* ҳозирги кунда ҳам айрим сўзларда учрайди. Масалан, *қутқар*, *битқар*, *етқар* каби. Булардан *қутқар* ҳозир ҳам кенг истеъмолда бўлиб, *битқар* ва *етқар* сўзлари тарихий асарларда кўплаб учрайди. Ҳар уччала сўзда ҳам тарихий вариант

²¹⁴ А.Н.Кононов. Кўрсатилган асар, 195 бет.

²¹⁵ А.Н.Кононов. Кўрсатилган асар, 195 бет.

ўрнида, кейинги вариант (каз) ишлатилаверади (*қутқаз, битказ, етказ* каби). Тарихий *-қар* аффиксининг фонетик варианты *-қар* ҳам *-а(р)* кўринишида учрайди ва кейинги *-қаз (-қаз)* аффиксининг *-а(э)* кўринишига синоним бўлиб келади: *чиқаз/чиқар*. Демак, ўзбек тилида *-тир* аффикси, унинг вариантлари ва *-(а)р* кўриниши *-гиз* аффикси, унинг ҳамма вариантлари ва *-(а)з* кўриниши билан синонимик муносабатда бўла олади. *-Тир* аффиксининг қайси вариантыга *-гиз* аффиксининг қайси варианты тўғри келиши фонетик ҳодисалар билан боғлиқ ҳодисадир. Бу аффикслар феълларга алмашинган ҳолда ва алмашинмаган ҳолда қайта (такрорий) кўшилишлари ҳам мумкин. Бу вақтда ҳаракат, восита (бошқа субъект) ёрдамида амалга оширилади. Масалан, *ёздиртир/ёздиргиз, олдиртир/олдиргиз, кеткиздир/кетиргиз, едиртирди, келтиргизди, тўлдиртиргизди, билдиртирди/билдиргизди* каби. Юқоридаги мисоллар кўрсатадики, *-тир* ва *-гиз* аффикслари такрорий қўлланганда, аввало, 3 тагача ишлатилиши мумкин бўлса, шу билан бирга, бундай ҳолатда ҳам улар ўзаро синонимик муносабатни сақлайди. *-Тир (-дир)* аффикси от, сифат, сон, олмош ва равишларга кўшилиб келганда, тамомила бошқа маъно англатади, бошқа вазифани бажаради: *сендир, удир, олмадир, кимдир, инженердир* каби. Бу ҳолатда *-тир* аффикси *-гиз* аффиксига мутлақо синоним бўлиб келмайди.

Бу *-дир (-тир)* аффиксининг келиб чиқиши ҳам бошқача бўлиб, *турур* сўзининг қисқариши билан боғлиқдир. (А.Ғуломов).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *-тир* ва *-гиз* (вариантлари ҳам) аффиксларининг биз кўриб ўтган сўзларда кенг қўлланиши ва ўзаро синоним бўлиб келиши “Ўзбек тилининг изохли лугати”да ўзбек тилига онд дарсликларда, айрим қўлланмаларда ва нисбат категориясига бағишланган ишларда²¹⁶ ҳам қайд этиб ўтилган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги айрим нисбат шаклларининг ўзаро синонимик муносабати феъл стилистикасига бағишланган махсус ишда²¹⁷ ҳам қайд этилган: *битирди-битказди; ўтиртирди-ўтқазди; қизит-қизиттир, совут-совуттир, танит-таништир; тўзит-тўзидир, тўлат-тўлдир; қизит-қиздир; юргизди-юрдирди; кўргиз-кўрсат* кабилар. Бу китобда ҳар бир нисбат шаклининг ўзига хос стилистик хусусиятлари ёритиб берилган.

Демак, феъл нисбат шакллариининг ўзаро синоним бўлиб келиши шу феъл формаларининг стилистик жиҳатига албатта таъсир кўрсатади, ва нутқнинг ранг-баранглигини таъминлайди.

Хуллас, ҳозирги ўзбек адабий тилида асосан ўзлик нисбат кўрсаткичлари ва ортгирма нисбат кўрсаткичлари синонимик муносабатда бўлади, холос. Феъллар мажхул ва биргалик нисбат бўлганида нисбат кўрсаткичлари ўзаро синоним бўлиб кела олмайди. Нисбат кўрсаткичлари

²¹⁶Қаранг: Маматкулов Сатгор. Побудительный залог в современном узбекском языке. АКД. Т., 1980 г.

²¹⁷М.Солиқова. Феъл стилистикаси. “Фан” нашриёти, Т., 1975 й. 40-44-бетлар.

ичида –*тир* ва –*гиз* аффикслари энг кўп миқдорда синонимик муносабатга киришади. Энг турғун синонимик қатор ҳосил қилувчи нисбат билдирувчи аффикслар сифатида –*тир* ва –*гиз* аффиксал синонимик қаторини келтириш мумкин.

Бу иккала аффикс ва уларнинг вариантлари синоним бўлиб келар экан, –*гиз* аффиксининг ишлатилиш даражаси чекланиб бораётганлиги кузатилади. –*Тир* аффикси эса, ҳам жонли сўзлашувда, ҳам китобий услубда кенг қўлланаётганлиги билан характерлидир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *келдилар* ва *келишди* типдаги қўлланишларда *гўё –ш (-иш)* аффиксига –*лар* аффикси синоним бўлиб келади. Бу ҳолат адабий тилда кенг учрайди. Бироқ, маълумки, шу сўздаги –*ш (-иш)* аффикси Фарғона шеvasида хурматни, адабий тилда биргалик нисбатни ифодаловчи сифатида баҳоланади. –*Лар* аффиксининг биргалик нисбатни ифодалаши эса тилшунослиқда қайд этилмаган ва ўрганилган ҳам эмас. Агар *келишди*, *туришди* сўзларидаги –*ш (-иш)* аффикси (у ҳаракатнинг – бир томонга йўналган ҳаракатнинг кўпчилик томондан, бир неча субъект томонидан биргалиқда бажарилганини ифодалайди) биргалик нисбат кўрсаткичи деб баҳолайдиган бўлсак, унда ўз-ўзидан *келдилар* ва *турдилар* сўзларидаги –*лар* аффиксини ҳам биргалик нисбат кўрсаткичи сифатида баҳолаш керак (отлардаги –*лар* аффикси бошқа нарса). Агар –*ш (-иш)* аффикси бу мисолларда биргалик нисбатни ифодалаётгани йўқ, худди –*лар* аффикси каби сўз ўзгартирувчи сифатида (А.Фуломов) мослаш вазифасини (эга кесим мослашуви) бажаряпти, биргалик нисбат одатда *чотишишди*, *келишишди* типдаги сўзлардаги кейинги –*ш (-иш)* орқали ифодаланади, холос деб қарайдиган бўлсак, унда –*лар* ва –*ш (-иш)* аффикслари икки маъносига кўра синоним бўлиб келади: а) феълларга қўшилиб келганда хурмат маъносини ифодалаган ҳолда: *келишди* (Фарғона шеvasида асосан хурматни ифодалайди)//*келдилар*; б) ҳар иккаласи субъектнинг кўплигини ифодалайди ва эга-кесимнинг сондаги мослигини таъминлайди. Улар бу ўринда ҳам шакл ясовчи сифатида синоним бўлиб келади. Бизнингча, мана шу кейинги ҳолатларда –*лар* ва –*ш (-иш)* аффиксларини хурматни ифодаловчи шакллар сифатида баҳолаган маъқул. –*ш (-иш)* ҳам, –*лар* аффикси ҳам нисбат кўрсаткичи бўлмайди. –*ш (-иш)* аффиксининг бир ҳолатда такрорий ҳолда қўлланмай туриб биргалик нисбатни ифодалаши ва иккинчи бир ҳолатда такрорий қўлланган ҳолда (*чотишишди* типда) биргалик нисбатни ифодалаши алоҳида текширишни талаб қилади ва бу нарса улар қўшилиб келаётган феълнинг семантик структураси билан боғлиқдир: *қўллаш*, *ёрдамлаш*, *сўраш* (*сўрашиш*), *кўриш* (*кўришиш*) каби.

Биргалик нисбат шакли –*ш (-иш)* аффиксининг такрор ҳолда ёки шу аффикснинг ўзини ўз семантик структурасига боғлиқ ҳолда бир марта қўллаш орқалигина ҳосил қилингани учун бу ўринда аффикслар синонимияси ҳақида фикр юритиб бўлмайди.

2. СИФАТДОШ ШАКЛИНИ ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

Ўзбек тилида сифатдошлар асосан *-ган*, *-ёт+ган*, *-диган*, *-(а)р*, *-ажак* (*-яжак*), *-иш* (*-миш+ди*), *-гуси* (*-гиси*), *-куси...* (*-а+си*), *и(қ)*, *-ли*, *-ма*, *-(а)р*, *-ин*, *-ис*, *-и(у)*, *-в+чи*, *а-гон* аффикслари воситасида ҳосил қилинади.

Аммо, ҳозирги ўзбек тилида, сифатдош ясовчи аффикслар воситасида ясалган айрим сифатдошлар тамомила от туркумига, айримлари эса, сифат туркумига ўтиб кетган. Шунингдек, юқоридаги аффиксларнинг бир қисми (*-с*, *-ин*, *-иқ*, *-ли*, *-миш* кабилар) жуда кам сўзлардагина сақланиб қолган. Ана шу ҳолатга асосланган ҳолда профессор А.Ҳожиев ҳозирги ўзбек адабий тилида сифатдош ҳосил қилувчи асосий аффикс сифатида *-ган* аффиксини кўрсатиш кераклигини таъкидлайди.²¹⁸ Бироқ бундай дейишга ҳали эрта. Чунки биз юқорида санаб ўтган аффикслар ҳар ҳолда, ўзбек тилида сифатдош шаклларини ҳосил қилишда иштирок этмокда.

Сифатдош ясовчи *-а+гон* аффикси – (бу аффикс, бир бўгинли феълларга равишдош ясовчи *-а* аффикси орқали кўшилади) воситасида ясалган ҳамма сўзларни сифат деб қарашимиз мумкин. Шунинг учун бу шаклни “сифатлар” баҳсида қараб ўтган эдик. Шунга қарамай, ҳозирги ўзбек адабий тилида *-агон* аффиксининг кўп ҳолларда *-онгич* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилишини ҳам айтиш керак. *Қулагон-қулонгич*. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *қулонгич* сўзи *қулагон* сўзининг синоними сифатида берилса, *қулагон* сўзи “жуذا кўп қуладиган” деб изоҳланади. Демак, аслида *-агон* аффикси ҳам *-онгич*, ҳам *-диган* аффиксларига синоним бўлиб келади. Яъни у ҳам сифатдош ясовчи бўлган: *чонагон*, *сузагон-сузонгич* – кўп сузадиган каби. Сифатдош ясовчи аффиксларнинг маъно муносабатлари сифатдошнинг галда қандай вазифада келганлиги билан чамбарчас боғлиқдир. Маълумки, сифатдошлар ўрни билан эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи ва ҳол вазифасида кела олиши мумкин.²¹⁹ Аффиксларнинг синонимик муносабатини белгилашда, сифатдошнинг аниқловчи вазифасидаги ҳолатини асос қилиб олдик.

Энг унумли, сифатдош ясовчи *-ган* аффикси, алоҳида ҳолда *-миш* аффиксига синоним бўлиб кела олади: *бўлмиш-бўлган*, *ўтмиш-ўтган*. *Кечаси бўлмиш воқеа ҳаммани ҳайратда қолдирган, ҳатто Қутидорнинг ўзи ҳам ҳайратда* (“Ўтган кунлар”), *-Бўлган воқеанинг ҳаммасини айтдингми?* (Ойдин, ҳикоялар). *-Ҳа, Индамадингми? Ўлмиш одамнинг жияниман.* (“Ўтган кунлар”).

Ҳозирги ўзбек тилида *-миш* шакли бу маънода умуман ишлатилмайди. Бу ҳодиса *-ган* аффиксининг фаоллашганлиги билан боғлиқдир.

²¹⁸ А.Ҳожиев. Феъл. “Фан” нашриёти. Т., 1973 йил, 168-бет.

²¹⁹ А.Н.Кононов. Кўрсатилган асар, 238-бет.

Сифатдош ясовчи *-миш+ли* аффикси ҳам *-ган* аффикси билан синонимик муносабатда бўлган. Бу аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати ҳал ҳам сакланган: *ўқимишли бола/ўқиган бола* каби.¹ Мисоллар: *Ўқимишли, чиройли йигит. Замонали кўвингиз ўқиган, ақли,² келишган йигит* (П.Қодиров); *Абдуваҳоб аканинг ўқимишли, зиёли одам эканини дарҳол сезган эди* (“Тунги чакмоқлар”, Мирмуҳсин); *Ўқимишли бўлса, жуда яхши, бизнинг ўғил ҳам ўқимишли, у ҳам ўқиган, келишган йигит.*

Академик Кононов *-миш* аффиксини *эмиш* тўликсиз феъли билан боғлайди. Бизнингча, сифатдош ясовчи *-миш* аффиксининг *эмиш* сўзи билан алоқаси йўқ. Солиштиринг: *борармиш* (борар эмиш). Бундаги *-миш* эмишининг қисқаргани: *эмишинг* (овқатни) *олақарға* (мақолдан) – *Бунинг эмишга алоқаси йўқ*, бунда *э+м+миш*; *чида+м+миш*, *ўл+им+миш*, *ўқ+м+миш* (бу сўзда *-миш* ҳолатида қўшилади) каби сўзларда ҳам шундай. *Борармиш, келармиш* сўзларидаги *-миш* аффикси эса, ҳақиқатда, *эмиш* сўзининг қисқарган шаклидир. Бу икки аффиксининг алоҳида эканлиги уларнинг қандай негизга қўшилганлигида ҳам кўринади: *кўрганмиш, борармиш* кабиларда сифатдош шаклидаги негизларга қўшилиб келади. Бу *эмиш*нинг қисқарганидир. *Қуда бўлмиш* тарзидаги қўлланишларда *-миш* туб негизга, иккинчи шахс бирлик шаклидаги негизга қўшилади: *сўзламиш одам, бўлмиш воқеалар* кабилар. Демак, ўзбек тилида сифатдош ясовчи *-ган* аффикси кўп дарслиқларда сифатдош ясовчи сифатида кўрсатилмаган *-миш+ли* аффикси билан синонимик муносабатда бўлади. Чунки, ҳар икки аффикс ҳам предметда, ҳаракат натижасида ҳосил бўлган белгини билдиради (фаол белгини).

-Ган аффикси билан *-мишли* аффикслари ўзаро синоним бўлиб келар экан, шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, юқориде айтганимиздек, *-миш* аффиксининг келтирилган мисоллардаги каби ҳолатларда қўлланиши ҳозирги ўзбек адабий тили учун характерли эмас. Бу шакл архаиклашган. Шунга кўра, *ган* ва *-мишли* аффиксларининг синонимик муносабатини диахрон аспектидагина тан олган маъқул. Аммо *-ган* ва *-мишли* аффиксларининг синонимик муносабати синхрон аспектда ҳам тан олинади. Чунки *-мишли* аффиксининг қўлланиши ҳозирги кун учун ҳам меъёрдир. Удум нуктаи назаридан классик услубда қўлланади.

-Ган ва *-мишли* аффикслари синоним бўлиб келар экан, *-мишли* аффикси классик услубга хосланганлиги, шахснинг маданий жиҳатини ҳам, умуммаданиятини ифодалашга кўра ҳам (айниқса, *ўқимишли* сўзида) фарқланиб туради.

-Ган аффикси айрим сўзлардагина *-ма* аффикси билан синонимик муносабатда бўлади: *қирчиллама/қирчиллаган, дангиллама/дангиллаган, тўрлаган/тўрлама* каби. Мисоллар: *Қирчиллама йигитлар олборнинг тарозисига посонги бўлиб ўтиришибди?...* (“Қ.кўзлар”);

Бу дангиллама ўйни ва айвонни Исматбобо қурдирган эди. “Қ.кўзлар”. Дехқонбой ота каттакон тўрлама қовун тумиуғидаги ириган ерини ўтқир пичоғи билан ўйиб ташлаб, қарч қилиб сўйди.

Юқоридаги мисолларда –*ма* аффиксига –*ган* аффикси синоним бўлиб келади. Аммо ҳозирги кунда, тилимизда –*ма* аффикси воситасида ясалган бундай сўзлар, шунингдек, *қайнатма, сайратма* сўзлари сифат туркумида келтирилади. Чунки бу сўзлар предметнинг доимий белгисини ифодаловчи сўзга айланиб қолган. Агар бу нуктаи назардан қарайдиган бўлсак, –*ган* аффикси билан –*ма* аффикси туб маънодаги синонимлар эмас. *Қарсиллама, ялтиллама* сўзларидаги –*ма* аффикси ҳам шундай.

–*Ган* аффиксининг –*ик, -иқ* аффикслари билан синонимик муносабати ҳам юқоридаги каби хусусиятга эгадир. Чунки *кесик, ўсиқ* сўзлари ҳам ҳозирги тилимизда предметнинг доимий белгисини англатадиган бўлиб қолган. Шунга қарамаслан, –*иқ, -ик* аффикслари англатган маъно – *ган* аффикси англатган маънога тенг келиши ҳам мумкин. *Турдаги кичкина эшик очилиб, ичкаридан тўла юзли, ўсиқ қошли, оғир қарағувчи кўзли киши кўринди* (“Ўтган кунлар”); *Кесик чилвир туғуни билан Турдининг қўлида қолди* (“Қ.кўзлар”). *Кесик* сўзидаги ҳолатда ўтимлини –*ил* орқали ўтимсизга айлангирсак, шу ҳодиса юз беради. *Ўсиқ* сўзи ўтимсиз бўлгани учун шу кўринишда синоним бўлиб келаверади.

–*Ган* аффикси айрим ҳолларда –*с* ва –*гур* аффиксларига ҳам синоним бўлиб келиши мумкин. (*Бўлмагур//бўлмаган ган, арзимас//арзимаган ган* каби); *Оғир дақиқаларда арзимас гапни кўнгилга олиш сизнинг каби олийжаноблар иши бўлур, деб ким ўйласин.* (“Меҳробдан чаён”); *Шу арзимаган гапни ҳалиям кўтариб юрибсанми?*

Кейинги пайтларда –*гур* ва –*с* аффиксларининг ўрнида (юқоридаги сўзларда) –*ган* аффикси қўлланмоқда. –*Ган* аффиксининг –*гур, -с* аффиксларининг бундай маъно жиҳатдан муносабати фақат бўлишсиз шаклдаги феъллардагина учрайди, –*ган* аффикси –*ди* аффикси билан биргаликда келиб (–*диган* фақат 1 та сўзда) –*ли* ва –*си* аффикслари билан синонимик муносабат ҳосил қилади, *бўлади бола//бўладиган бола; бўласи иш//бўладиган иш* каби. *Бўлади бола.. маълум; бўласи бола.. маълум.* (Мақол).

–*Диган* аффикси ўзбек тилида асосан –*у(в)+чи* аффиксига синоним бўлиб келади. Ҳар иккала аффикс ҳам мураккаб ҳолда ишлатилиб, бири ўрнида иккинчиси қўлланаверади: *борувчилар//борадиганлар, аталувчи//аталадиган, кўрувчи//кўрадиган, чиқарувчи//чиқарадиган, яшовчи//яшайдиган* каби. Мисоллар: *Бу маҳаллада яшовчи дўкандорлар бўлса гўё қар ва соқовга ўхшардилар* (“Қора кўзлар”); *Ўз газетасида оилавий ўқишлар учун бемаза ҳикоялар босиб чиқарадиган ношир ўрнидан туриб деди* (“Қ.техрон”); *Унинг эғнида сардорий деб аталадиган қора камзул, бошида “Қулоҳи Низомий” деб аталувчи қора наमत қулоҳ бор эди.* (“Қ.техрон”); *Қани энди унинг оҳу зорига қулоқ сояғувчи бирон дўст,*

бирон ҳамдард бўлса-ю... Яъни ер остида илон қимирласа сезадиган ва қайси уйда қандай қозон қайнаётганини мўридан чиққан тутунданоқ билиб олувчи ҳидгир, муғомбир Асад қори (А.Қаххор); Ғўзанинг томирини кўрадиган доктор ҳам бўлар экан-да (Ойбек).

Юқоридаги мисолларнинг ҳаммасида $-a+di+ган$, $-(y)в+чи$ аффикслари қўшилиб келган сўзларнинг ҳаммаси ҳам аниқловчи вазифасида келган. Ҳамма мисолларда биринчи аффикс ўрнида, иккинчи аффиксни қўллаш мумкин. $-y+в+чи$ аффикси бу ўрнида сифатдош ясаydi. Бу аффикс воситасида ясалган сифатдошларнинг жуда кўпчилиги, ҳозирги ўзбек тилида лексик отлашишга учраган: *ўқувчи бола, ёзувчи бола, борувчи, айтувчи одам* кабиларда сифатдош бўлиб келса, *ёзувчи, ўқувчи, ўқитувчи* каби ҳолатда от бўлиб келган. $-(y)в+чи$ аффикси таркибидagi “y” товуши аслида “a” бўлиб, равишдош кўшимчасидир. Феъл ўзакларига, аввало “a” аффикси (равишдош ҳосил қилади) қўшилган, сўнгра эса, $-в+чи$ аффикслари қўшилган. Натижада “a” товуши “y”га айланган. Бу “a” товуши $-диган$, $-ган$ аффиксларини қўшганимизда яна тикланди. *Ўқувчи сўзида “в” аффиксининг таъсирида “и” товушининг “y” товушига айланганлиги* ҳам буни тасдиқлайди. Демак, $-диган$, $-ган$ ва $-в+чи$ аффикслари феъл ўзакларига равишдош ясовчи $-a$ аффиксидан сўнг қўшилади. Ўзбек тилидаги ҳозирги $-(y)вчи$ аффикси аслида $-(a)в+чи$ ёки $-(o)в+чидир$: *кўрадиган* =! *Кўра* $-в+чи$ кўрувчи каби. Бу аффикслар сифатдош ясовчи аффикслар сифатида синоним бўлиб келар экан, белгини ифодалаш $-вчи$ ($-увчи$) аффиксида кучлидир. Шу билан бирга, *аталадиган, кўрадиган, бажарадиган* типидagi сифатдош шаклларида келаси замонни ифодалашга мойиллик ҳам сезилади. Бундан ташқари *боқувчи* ва *боқадиган* сўзларида яна қуйидаги фарқ кузатилади: *боқадиган*: *ҳам боқадиган, ҳам шу иш билан шуғулланувчи; боқувчи* фақат *боқадиган*. Бунда доимий шуғулланиш маъноси йўқ. Ана шу фарқларга қарамай, *кўрувчи, бажарувчи, аталувчи* сўзлари таркибидagi $-вчи$ ($-увчи$) аффикси билан *кўрадиган, бажарадиган, аталадиган* сўзларидаги $-диган$ аффикси, улар қўшилиб келган сифатдошлар гапда аниқловчи вазифасида келганда, ўзаро синоним бўлиб келади. Бу аффиксал синонимик қатор сифатдошлар доирасида энг тургун ва кенг қўлланувчи синонимик қатордир.

Тарихий асарларда учрайдиган $-ғувчи$ ($-ғувчи$) аффикси шундай таркибий қисмларга ажралади $-ғу+в+си$ типида. Айрим сўзларда бу аффикс ажралмайдиган ҳолга келиб қолган. Масалан, *келгувси, бўлгувси* каби.

Сифатдош ясовчи $-диган$ ва $-ғувчи$ ($ғувси$ - $ғуси$, $-ғуси$) аффикслари айрим ҳолларда $-жак$ аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади: $-Ҳозир$, $Гулнор$ учун, *қаришида турган йигит арслонга чанг солабилажак* // *сола биладиган бир қудрат ва жасоратга эга кўринида* (Ойбек); *Бўлгувси* // *бўлажак мутахассислар билан суҳбат ўтказайлик. Келажакда* // *келгувсида бу жойлар, жуда ажойиб жойлар бўлиб қолади* каби. $-Жак$, $-$

гусси, *-диган* аффиксларининг бундай синонимик муносабати улар кўшилган сўзлар аниқловчи ёки ҳол вазифасида келганда содир бўлади. Бошқа ўринларда улар ўртасидаги синонимик муносабат йўқолади. Шунингдек, юқоридаги сўзлар алоҳида олинганда ҳам бир-бирига синоним бўлиб келолмайди. Демак, сифатдош ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатини синтактик синонимияда алоҳида яна қайд қилиш керак.

Сифатдош ясовчи *-р+ли* аффикси айрим ўринлардагина *-ин* ва *-диган* аффикслари билан синонимик муносабат ҳосил қилади: *оқар сув // оқин сув, очиқарли // очиқадиган жойкаби. Очиқарли* ва *очиқадиган* сўзларининг ҳар иккисидо доимий замон ифодаланган бўлиб, биринчи сўзда сифатдошдан сўнг эгаликни ифодаловчи *-ли*, аффикси кўшилиб, бу сўзни доимий замон ифодаловчига айлантирган бўлса, *очиқадиган* сўзида *-ди* доимий замон маъносини ифодалаган ва сўнг *-ган* сифатдош ясовчиси кўшилиб бу сўзни ҳам *очиқарли* сўзи каби маънога эга қилган. Бу нарса уларнинг синонимлигини таъминлаган. Масалан: *Давлат тўғрисида бўлса, очиқарли ерда эмассиз* (“Ўтган кунлар” *Бу ер очиқадиган жой эмас, бу ерда ҳамма нарса бор.* (Оғз.нутқда)

Демак, *-р+ли*, *-диган* аффиксларининг ўзаро синонимик муносабати ҳозирги ўзбек адабий тили учун характерли эмас.

Хуллас, ҳозирги ўзбек адабий тилида сифатдош ясовчи айрим аффикслар чекланган сўзлар доирасида бўлса-да, ўзаро синонимик муносабатда бўлади. Айрим адабиётларда ҳам бу ҳолат маълум даражада қайд этиб ўтилган. Жумладан, М.Содиқованинг “Феъл стилистикаси” (“Фан” нашриёти, Т., 1975) китобида *-жак* (*ажак*) аффиксига *-гу+си* аффикси синоним сифатида келтирилади. (52 бет); *-май* ва *-масдан* кўшма аффикслари ҳақида ҳам фикр мавжуд: *-ма+й* бўлишсизлик кўшимчаси (кўпроқ жонли нутқида) *-масдан* кўшма аффикси билан вазифадошдир: *кўрқмай-кўрқмасдан* каби. (53-бет) Бироқ шунини таъкидлаш лозимки, сифатдош ясовчи айрим аффиксларнинг синонимик муносабати ниҳоятда чекланган ва айрим ҳолларда ҳатто, бу муносабат йўқолиб борапти. Чунки айрим аффикслар *-ган* ёки *-диган* аффиксларининг активлашиши таъсирида пассивлашган ёки айрим шевалардагина ўз активлигини сақлаган: *-ажак* аффикси Хоразм шевалари учун ўз активлигини йўқотмаган, адабий тилда ёзма, поэтик нутқда учрайди. *-Миш*, *-мишли*, *гу+си* типидоги аффикслар ҳам, қўлланиш жиҳатдан пассивлашмоқда. *-Гур* типидоги аффикслар эса фақат айрим сўзлар доирасидагина сақланиб қолган: *бўлмагур* типидо.

3. РАВИШДОШ ШАКЛИНИ ХОСИЛ ҚИЛУВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

Равишдошлар ўзбек тилида асосан, *-а, -ай, -б(-иб) –гани (-қани, -гани, -қани, -гач, -гунча (-қунча, -қунча)) –масдан* аффикслари воситасида ясалади.

-А аффикси ўзбек тилида асосан такрорланган ҳолда қўлланади ва ҳаракатнинг узоқ давом этганлигини, қайтарилишини кўрсатади. Бу аффикснинг ўзига хос хусусияти шундаки, у фақат равишдошнинг бўлишли шаклини ясайди.

-А аффикси билан тугаган ҳамма равишдошлар бўлишли ҳолатидадир. Бўлишсиз шакл ҳосил қилиш учун *-й* аффикси хизмат қилади. Шунингдек, унли билан тугаган феъл ўзақларига ҳам асосан *-й* қўшилиб келади: *ўқий бошлади, айтмай, кетди, индамай кетиб қолди* каби.

-Иб (-иб) аффикси ҳам асосан, бўлишли равишдошлар ясайди. Бу аффикс билан тугаган равишдошларнинг ҳаммаси ҳам бўлишли ҳолатидадир. Демак, *-а, -б(-иб)* аффикслари ўзбек тилида бўлишсиз шаклдан кейин қўшила олмайди. *-б (-иб)* аффикси унли билан тугаган ўзақларга *-б* шаклида, ундош билан тугаган ўзақларга *-иб* шаклида қўшилиб келади. *-А* аффикси билан *-б(-иб)* аффиксларининг бундай хусусияти уларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўлишига имкон беради: *кула-кула гатирди // кулиб-кулиб гатирди: Лекин ҳаммадан бурун раиснинг қота-қота Кулар эди. (Ойбек); Тутун буралиб-буралиб, осмонга кўтарилга бошлади. (А.Қаҳҳор); Ўктам кулиб-кулиб қаради (Ойбек);*

...Сархушлардай чайқалиб-чайқалиб арча дарaxти олдига борди. (С.Айний). ...Мастларча чайқала-чайқала қадам босарди (С.Айний); Демак, *-а* аффикси билан *-б (-иб)* аффикси фақат такрорланган ҳолдагина бир-бирига синоним бўлиб келиши мумкин. *-А* аффикси асосан такрорланган ҳолда қўлланиб, такрорланмаган ҳолда жуда кам учрайди. *-Б (-иб)* аффикси эса, такрорланган ҳолда ҳам такрорланмаган ҳолда ишлатилганда *-а* аффиксининг такрорланган ҳолдаги ҳолати билан синонимик муносабат ҳосил қилади.

Бу аффикслар синоним бўлиб келар экан, ҳаракат бажарилишидан олдин юзага келганлик маъноси *чайқалиб-чайқалиб* ҳолатида ифодаланган бўлса, ҳаракат билан бир вақтда юзага келганлик маъноси *чайқала-чайқала* қўлланишида ўз ифодасини топган. Қиёсланг: *чайқала-чайқала қадам босди; чайқалиб-чайқалиб қадам босди*. Шунингдек, *-б(-иб)* воситасида ҳосил қилинган равишдошда *чайқалмоқ* ҳаракати аниқ бажарилганлиги сезилиб туради, у ҳаракат ҳолатини аниқ билдиради. Ҳар иккала аффикс ҳам такрорланмаган ҳолда қўллаганда синоним бўлолмайди. *-А* аффикси такрорланмаган ҳолда қўлланганда *-иб+оқ* аффикси англатган маънони англатади ёки синтактик ҳолатда ифодаланган *кела солиб, бора солиб*

маъноларини билдиради. *Аҳмад кела ишга киришди; Карима бора мени сўрапти; Салима уйга кира қайтиб чиқди. Аҳмад келибоқ // кела солиб ишга киришди; Карима борибоқ // бора солиб, мени сўрапти; Салима уйга кирибоқ // кира солиб қайтиб чиқди*, каби. Демак, *-а* аффиксининг якка ҳолда қўлланганда англлатган маъноси *-иб+оқ* аффикси маъносига ва *-а* солибангллатган маънога тўғри келади. *-А* аффикси бошқа ҳолатда ҳам якка қўлланиши мумкин. Аммо, бу ўринда, бу кўшма феълларнинг етакчи элементи таркибида бўлади: *бора қолди, кета берди (кетаверди), чопа бошлади* ва ҳоказо. Кўринадики, такрорланган *-а* (такрорланган *-б(-иб)*), такрорланмаган *-а* (биринчи, содда феълдаги кўриниши) *-иб+оқ* ҳолати юзага келади.

-б (-иб) аффикси такрорланган ҳолда қўлланганда *-й* аффиксининг такрорланган ҳолда қўлланишига синоним бўлиб келади. Чунки *-й* аффикси айнан *-а* аффиксининг ўрнида унлига тугаган ўзакларда қўшилиб келади ва такрорланган ва такрорланмаган ҳолатда қўллана олади. Демак, *-й* аффикси унли билан тугаган ўзакларга қўшилиб такрорланган ҳолда қўлланганда *-б(-иб)* аффиксининг асосан *-б* такрорланган ҳолда қўлланганига синоним бўлиб келади: *Салима ўқий-ўқий чарчади// Карима ўқиб-ўқиб чарчади; Сўрай-сўрай ҳовлингизга зўрга етиб келдим// Сўраб-сўраб ҳовлингизга зўрга етиб келди; Механик ҳам уннай-уннай тузатолмади // Механик ҳам уннаб-уннаб тузатолмади* каби. *-б(-иб)* ва *-й* аффиксларининг синонимик муносабатида ҳам, улар воситасида ҳосил қилинган равишдошларнинг фарқи *-а* аффикси билан *-б(-иб)* аффикси ўртасидаги фарққа ўхшайди.

Бошқа ҳолатларда *-й* аффикси *-б* аффиксига синоним бўла олмайди. *-й* аффикси бўлишли ҳолатда, *-а* аффиксининг такрорланмаган ҳолда *-иб+оқ* аффикси маъносида қўллангани каби қўллана олмайди. Бу аффикс, бўлишли ҳолатда *ё* такрорланган ҳолда қўлланади ёки кўшма феълларнинг етакчи элементи таркибида келиб, етакчи феълни кўмакчи феъл билан боғлайди. (*-а* аффиксида ҳам бундай хусусият борлигини кўрган эдик).

-й аффикси фақат унлилардан сўнг қўшила олганлиги учун бўлишсизликни ифодаловчи *-ма* аффиксидан кейин ҳам қўшилиб кела олади. Агар *-й* аффиксининг шу хусусияти ҳисобга олинмаса *-а* аффикси билан бу аффикснинг бошқа ҳеч қандай фарқи йўқ, деса бўлади; *-й* аффиксининг бу хусусияти унинг *-с+дан* мураккаб аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилишига имкон беради: *ўқимай // ўқимасдан, инда+ма+й // инда+мас+дан, айтмай // айтмасдан* каби. *-с* аффикси аслида, гумон маъносини англлатиб, келаси замон гумон феъли кўрсаткичи *-р(-ар)*нинг бўлишсизликни ифодаловчи *-ма* аффиксидан кейин қўшилган кўринишидир (*борар, бормар, бормаз, бормас* каби). Шунга кўра, “Ҳозирги ўзбек адабий тили” курси дарсликлариди кўрсатилган, равишдош ясовчи *-масдан* аффикси таркибидан бўлишсизликни ифодаловчи *-ма* аффиксини чиқариш керак. Чунки *-ма* аффиксининг равишдош ясашга ҳеч

қандай алоқаси йўқ. Фақат равишдош ясовчилар феълнинг бўлиши ва бўлишсиз шаклларида равишдошлар ясаш хусусиятига эгадирлар.

Феълларда бўлишсизликни ифодаловчи шакл “м” + “а” товушларидан иборат бўлганлиги учун, бу шаклдан сўнг –а ва (-иб) қўшила олмайди.

Охирги товуш “а” унлиси бўлганлиги учун –а қўшила олмайди. Олдинги товуш (-б)иб товуши бўлганлиги учун –б қўшила олмайди. Шунинг учун ҳам –ма аффиксидан кейин –й ва –с+дан аффикслари ҳақиқий ўз маъноларида бўлмасдан, иккаласининг маъноси бир-бири билан мутлақо қўшилиб кетиб, бутунлай бошқача маъно-равишдош ясовчи –й аффикси маъносини англатади. Бундай ҳолат мураккаблашган аффиксларнинг ҳаммасида ҳам учрайди.²²⁰ Демак, –й аффикси бўлишсиз феъллардан равишдош ясаганда бўлишсиз феъллардан равишдош ясовчи –с+дан аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади: *Олисда ўт ёнишига қарамай, шаҳарлар вайрон бўлишига қарамай... баҳор одамлар кўнглига аллақандай илиқлик олиб кирарди (Ойдин); Абдуғанибой, омборда қулаб кетган қоплар остида қолиб ўласи бўлганида бу докторхонага бормай, симга кетган эди. (А.Қахҳор); Афанди овқат егани қўймасдан, устма-уст савол бера бошлади (“Афлатифалари”); У шошилмасдан, қулай пайтни кутди (Эртак). Ушбу мисоллардан масалан, шошмай ва шошмасдан сўзлари таркибидаги –май ва –масдан аффиксларини маъно жиҳатдан кузатадиган бўлсак, –масдан аффикси ҳаракатнинг (шошмасдан сўзида) айни пайтла шу тарзда бажарилиши маъносини ифодаласа, –май аффикси (шошмай сўзида) умумий тарздаги инкор маъносини ифодалаб келган.*

Бўлишсиз шаклдаги феълларга тусловчи қўшимчалар қўшилганда ва феъл тусланганда равишдош ясовчи –б аффикси тикланиши мумкин: *борибман-бормабман, борибсан-бормабсан* каби. Бошқа ҳолатларда –б аффикси –ма аффиксидан кейин қўшила олмайди.

Юқорида биз кўриб ўтган аффикслардан –б (-иб) такрорланмаган ҳолда қўлланганда, гапда алоҳида маъно касб этади. Бу маъно, ўзбек тилида –ди+да аффиксларининг биргаликда англатган маъносини беради (-ди – ўтган замон кўрсаткичи, -да – кучайтирув, таъкид юклагаси): *Таҳсилни чала қолдириб, мадрасадан чиқди (Ойбек); “Кўча боғи” унинг овозига қовушди-да, ажойиб бир қувноқлик, жозибали бир жўшқинлик билан теварак-атрофда, узоқ-узоқларда, кенг фазоларда янгради “М.Исмоилий”; Кўйлақчан эғнига чопонини ёпинди-да, ўрнидан турди. (А.Қод.) Қозининг хотини ўлиб у ёлғиз қолди (А.лат.); Анвар уйдан чиқиб, тўғри сарой томонга қараб кетди (А.Қод.).*

Бу мисоллар –б (-иб) аффиксининг –ди+да аффиксига маъно жиҳатдан тенг келишини кўрсатса ҳам, уларни синоним сифатида қараб

²²⁰ А.Бердалиев. Кўрсатилган асар. 7-10-бетлар.

бўлмайди. Чунки, уларнинг маъно жиҳатдан тенг келиб қолиши учун, албатта, маълум синтактик конструкция талаб қилинади. Маъно жиҳатдан тенг келишини таъминловчи махсус синтактик конструкция бўлгандагина уларнинг синонимик муносабати ҳақида гапириш мумкин. Шунга кўра, бу ҳолатни синтактик синонимия баҳсида алоҳида ҳодиса сифатида текшириш керак: Шу нуқтаи назаридан қараганда, ҳозирги ўзбек адабий тилида синоним аффикслар сифатида қаралаётган қаратғич ва чиқиш келишиклари кўшимчаларини ҳам аслида синтактик синонимия баҳсида текширган маъкул. Чунки, улар, одатда, *студентларнинг бири* – *студентлардан бири* типигаги, таркибида *бири* сўзи иштирок этган конструкциядагина ўзаро синоним бўлиб келиши мумкин. Демак, бу ўринда аффикслар эмас, конструкциялар ўзаро синоним бўлиб келган.

Равишдош ясовчи *-гани* (*-қали, -қани, -кани...*) унли ва ундош билан тугаган, бўлишли ва бўлишсиз феъллардан равишдошлар ясайди: *ўқигани, ёзгани (ўқимагани, ёзмагани)* каби.

-гани аффиксининг келиб чиқиши ҳақида ҳар хил фикрлар мавжудлигини²²¹ ҳисобга олиб, бу ҳақда тўхталиб ўтирмадик. Аммо биз, ҳар ҳолда бу аффиксларнинг жўналиш келишиги шакли *-га* билан алоқаси бор деб ҳисоблаймиз. (*-га+н+и* типига). Буни, *-гани* аффиксининг ўзбек тилида *-и(ш)+га* аффиксига синоним бўлиб келиши (маъно жиҳатдан тенглиги) ҳам тасдиқлайди.

Шунингдек, айрим ҳолларда *-и(-иш)* аффиксларидан кейин кўшилган *-и* аффикси ҳам *-гани* таркибидаги “и” товушининг аслида эгалик аффикси эканлигини кўрсатади:

Мен уларга қўлимдан келишича яхшилик қилдим (“Т.ҳақ.”); Отабек дўқондорнинг кўрсатишича, Қутидорнинг ташқарисига кирди (А.Қод.); Кўрган бегининг кўрсатишича, кимга уч танга пул, кимга адрас чопон улашила бошланди (А.Қод.).

Юқоридаги мисолларда *-иш+и* аффикси ўрнида бемалол *-гани* шаклини ишлатиш мумкин; *Ҳожи ёқуббой у ўйлаганича бировнинг мулкани босиб оладиган қора юракли одам эмас. (С.А.); Отабек шу кетганича, Тошкентда анча туриб қолди. (Абд.Қод.). Салима уларга қўлидан келганича ёрдам бериб қаби. -и (-иш) аффиксининг келишик кўшимчалари билан бирга келиб, гапда ҳар хил вазифаларда қўлланиши ҳозирги ўзбек тилида кўплаб учрайди.²²²-и (-иш) аффикси жўналиш келишиги кўшимчаси билан келганда, асосан: мақсад ҳоли вазифасида келади. Бу ҳолат ҳам *-и (-иш)+га* аффиксининг маъно жиҳатдан *-гани* аффиксига тенг эканлигини тасдиқлайди: *Уни кўргани тез-тез келиб тураман (Ойбек); Мен бу ера ўқишга келганман; Мен сен билан муштлашгани келганим йўқ; Мен сен билан муштлашишига келганим йўқ; Кўришига кетди – кўргани кетди; ўқишига-ўқигани, ёзишига-ёзгани, туришига-тургани* каби.*

²²¹Г.И.Рамстедт. “Введение”. 87-88-бетлар.

²²²К.Мелиев. Ҳозирги туркий тилларда ҳаракат номларн, Т., 1969, 30-38-бетлар.

Равишдош ясовчи *-гани* ҳамда *-иш+га* аффиксида феълдан англашилган ҳаракат кечими биринчи планда турса, *-ган* аффиксида феълдан англашилган мақсад биринчи планда туради. Равишдош ясовчи *-гани* аффикси, ўзбек тилида, *-иш* аффиксининг жўналиш келишиги кўшимчаси билан қўшилиб келиб, ҳол вазифасида келган равишдош ясаган ҳолатига синоним бўлиб келади. *-гани* аффикси *-ча* аффикси билан бирга қўлланиб, равишдош ясади: *келганича, кўрсатганича, чиққанича, кетганича, бўлганича* каби.

-гани аффикси *-ча* аффикси билан бирга келганда, *-и(-и)* аффикси+(эгаллик) аффикси *-ча* аффиксига синоним бўлиб келади. (*-ганича, -иши+ча*). *Қўлимдан келишича//келганича ёрдам бераман* каби. Равишдош ясовчи кейинги шакл жуда кўп адабиётларда²²³ кўрсатилмаса ҳам, айрим адабиётларда²²⁴ бу *-и ш+и+ча* аффиксининг равишдош ясай олиши қайд қилинади. Хулоса қилиб айтганда, *-гани* аффикси (уларнинг вариантлари ҳам) ўзбек тилида *-иш-иш+га* аффиксига, *-га+иш+ча* аффикси эса, *-и(иш)+и+ча* аффиксларига синоним бўлиб келади. Улар ўртасидаги синонимик муносабат, улар қўшилиб келган равишдошларнинг гапда қандай вазифада келганлиги билан боғлиқдир. Бу аффиксларнинг маъноларида ҳам нозик фарқ бор: *-ганича* кўшма аффикси феълдан англашилган ҳаракатни меъёри ҳолатида ифодаласа, *-ишича* аффикси феълдан англашилган ҳаракатни давом эттиш ҳолатида ифодалайди. Бу фарқларга қарамай, улар ўзаро синоним бўлиб келган. Ўзбек тилида *-гани* аффиксининг варианты ҳисобланган *-гани* эса халқ оғзаки ижоди поэтик услубига хосдир.

Равишдош ясовчи *-гунча* аффиксининг келиб чиқиши аслида *-га+н+и+ча* бўлиб, унинг қисқаришидан *-ганча* аффикси ва фонетик ўзгариши сабабли *-гунча* аффикси вужудга келган. *У то ўлгунича сарбозликда қолишга мажбур.* (С.Айний) Демак, бу аффиксларни бир-бирига синоним бўлади дейиш мумкин эмас. Чунки бу аффикслар бир мураккаб аффикснинг икки вариантда кўриниши, холос. Айрим ишларда кўрсатилганига қарамай,²²⁵ *-ганча* аффикси *-гунча* аффиксининг грамматик синоним бўла олмайди.

Шундай қилиб, равишдош ясовчи аффикслар синонимиясини қуйидагича кўрсатиш мумкин.

-а аффикси такрорланган ҳолда қўлланганда *-б (-иб)* аффиксининг такрорланган ҳолда қўлланганига (бўлишли ҳолатда) синоним бўлиб келади;

-а аффикси такрорланмаган ҳолда қўлланганда, бир ўринда, *-иб+оқ* аффикси англаган маънони англади ва унга синоним бўлиб келади,

²²³ Дарсликлар. Кўзда тутилади.

²²⁴ К.Мелиев. Кўрсатилган асар. 20-бет.

²²⁵ К.Мелиев. Кўрсатилган асар. 28-37-бетлар.

иккинчи ўринда, етакчи феъл таркибида келиб, уни кўмакчи феъл билан боғлайди (у бу ўринда синонимик муносабат ҳосил қилмайди).

-*й* аффикси такрорланган ва такрорланмаган ҳолда қўлланади. Такрорланган ҳолда қўлланганда -*б* (-*иб*) аффиксининг такрорланган ҳолатдаги маъносига (бўлишли ҳолатда) синоним бўлиб келади.

-*й* такрорланмаган ҳолда қўлланганда, бир ўринда, етакчи феъл таркибида келади ва уни кўмакчи феъл билан боғлайди, иккинчи ўринда, (бўлишсизлик шаклидан кейин) -*с+дан* аффикси англагган маънони англатади ва унга синоним бўлиб келади.

-*б* (-*иб*) аффикси бўлишли феълларда такрорланган ҳолда қўлланган маъноси билан -*а* ва -*й* аффиксларига синоним бўлиб келади. Такрорланмаган ҳолда, бир ўринда, етакчи феъл таркибида келиб уни кўмакчи феъл билан боғлайди, иккинчи ўринда, -*ди+да* аффикси+*да* юкламаси англагган маънони англатади ва -*ди+да* кўшилмасига синоним бўлиб келади – синтактик синонимия бўлади. -*гани* (-*гани*, -*кани*...) аффикси алоҳида қўлланганда, -*ш* (-*иш*) аффикслари англагган маънони англатади ва у билан синонимик муносабатда бўлади.

Иккинчи ҳолатда, яъни -*ча* аффикси билан бирга ишлатилганда (-*гани+ча*) бу аффикс -*ш(-иш)+и+ча* аффикси англагган маънони англатади ва у билан синонимик муносабатда бўлади. Улар ўзаро синоним бўлиб келар экан, -*а* аффикси ҳаракатнинг бир вақтда юзага келганлик маъносини ифодалаши билан, -*б* (-*иб*) аффикси эса ҳаракатнинг олдин юзага келганлик маъносини ифодалаши билан фарқ қилади; -*й* аффикси (-*май* шаклида) -*с+дан* (-*масдан* шаклида) аффиксидан ҳаракатдаги инкорни умумий тарзда ифодалаши билан фарқланади; -*гани* аффикси -*иш+га* аффиксидан феълдан англашилган ҳаракатдаги мақсад маъносини биринчи планга олиб чиқиши, -*ишга* аффикси ҳаракатдаги кечимни биринчи планга олиб чиқиши фарқ қилади. -*гани* аффиксининг варианты бўлган -*гали* эса халқ оғзаки ижоди поэтик услубига ҳосланиб қолган; -*ганича* аффикси билан -*ишича* аффиксларида ҳам нозик маъно фарқи бор: -*ишича* аффикси ҳаракатни давом этиши ҳолатида ифодаласа, -*ганича* аффикси ҳаракатни меъёри ҳолатида ифодалайди. Равишдош ясовчи аффикслар синонимиясини аффиксларнинг тузилиши нуктаи назаридан қарайдиган бўлсак, қуйидаги ҳолни кўраемиз:

1. Содда аффикс // содда аффиксга // -*а*, -*б(-иб)*; -*й*, -*б(-иб)*;
2. Содда аффикс // мураккаб аффиксга // -*а*, -*иб+оқ*; -*иб*, -*ди+да*;
3. Мураккаб аффикс // мураккаб аффиксга // -*ш(-иш)и+ча*/-*гани+ча*

каби.

Равишдош ясовчи бошқа аффикслар билан синонимик муносабатда бўла олмайди.

4. ҲАРАКАТ НОМЛАРИ ШАКЛИНИ ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

Маълумки, ҳаракат номлари ва ҳаракат номларини ҳосил қилувчи аффикслар, ҳаракат номларининг гапда қандай вазифада келиши каби масалалар юзасидан туркий тилларда бир неча йирик-йирик ишлар²²⁶ қилинган. Бироқ уни ҳосил қилувчи аффиксларнинг синонимик муносабати алоҳида тадқиқот объекти бўлган эмас. Шунингдек, ҳозирги ўзбек тили курси бўйича яратилган дарсликларда ва бошқа ишларда ҳам ҳаракат номлари ясовчилар, ҳаракат номи шакллариининг гапдаги вазифалари ҳақида умумий гаплар айтилади.²²⁷ Биз, ҳаракат номлари, уларнинг феълнинг функционал шаклларига тегишли ёки от туркумига тегишли эканлиги ҳақидаги баҳсга киришмоқчи эмасмиз. Аммо шунга айтиш керакки, К.Мелиев ўзининг “Ҳозирги туркий тилларда ҳаракат номлари” монографиясида ҳаракат номи шакллариининг даражани (видни) ва ўтимли-ўтимсизликни кўрсатиб келишини ноўрин изоҳлайди: “Ҳар қандай феъл негизларидан ясала олишликлари сабабли ҳаракат номи формалари даражани (*кулдириш, кулдирув, кийиниш, кийинув, тутқизув, топилиши, топиув*), ўтимли-ўтимсизликни (*ётиш, ётқизиш, ўлув, ўлдирув*), тус (вид)ни тортиш тортиклаш, сурув-сурғалов) кўрсатиб ўтади”.²²⁸ Бунга, умуман кўшилиб бўлмайди. Чунки, юқоридаги сўзларда даража, ўтимли-ўтимсизлик, тус (вид) кабилар ҳаракат номлари ясовчи шакллар воситасида ифодаланаётгани йўқ, балки ҳар бири ўзининг махсус шакллари воситасида ифодаланган.

Юқоридаги мисоллар кўрсатадики, ҳаракат номлари феълнинг ҳар қандай шаклларида ҳам ясала олиши мумкин. Ахир, феъл ҳамма вақт ҳам, маълум даража шаклида, ўтимли ва ўтимсиз ҳолатда бўлади. Феълларда ўтимли-ўтимсизлик ҳаракат номлари ясовчилар билан боғлиқ бўлмай, нисбат кўрсаткичлари билан боғлиқ бўлади. Феълларда тус (вид) категорияси эса феълларнинг феъл ўзақларидан ёки ҳаракат номларидан ясалиши билан боғлиқ. Демак, ҳаракат номлари ясовчи аффикслар нисбатни ҳам, ўтимли-ўтимсизликни ҳам, тус (вид)ни ҳам ифодалай олмайди. Шунингдек, юқоридаги муаллифнинг “ҳаракат номлари сифатлар билан эмас, равишлар ёки равишдошлар орқали аниқланади (тез ҳайдов керак: секин юриш лозим) деган фикри ҳам ноўриндир. Ҳаракат

²²⁶Н.Неталиева, *Имена действия в сов. Казахском языке*, канд.диссертацияси, Олма-ота, 1963; Б.К.Кутлимуратов, *Имена действия в современном Каракалпакском языке*, кандидатлик диссертацияси, Нукус, 1963 йил; Ф.Исхаков, *Имена действия и состояния в современном узбекском языке (форма на (н)м, -мак, -(у)в*, канд.диссер-си, в современном узбекском языке (форма на) (н)м, -мак, -у (в) канд.диссертацияси. Самарқанд, 1960 йил. К.М.Мелиев. *Имена действия в совр.уйгурской языке*, канд. дис-си, М., 1953 й.

²²⁷Н.А.Баскаков. *Капакатский язык*, П.М. 1952 й.; А.Н.Кононов, *Грамматика современного узбекского литературного языка*, М.-Л. 1980. М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов. *Ўзбек тили*, Т., 1962 й.; У.Турсунов, Ж.Мухторов, И.Раҳмогуллаев, *Ҳозирги замон ўзбек тили* 1960 й.; *Ҳозирги ўзбек адабий тили*, 1960 й.

²²⁸К.Мелиев. *Ҳозирги туркий тилларда ҳаракат номлари*, “Фан”, Т., 1969 й.

номларининг қандай сўзлар билан аниқланиши унинг гапда қандай вазифада келиши билан боғлиқ: *Тоза юриш-соғлиқнинг ёроби. Катта партишув* мисолида ҳаракат номлари сифат билан аниқланган. Бундан ташқари, ҳаракат номлари келишик, эгалик ва кўплик кўшимчаларини олиш хусусиятига эга. Демак, ҳаракат номларига икки нуқтаи назардан қараш керак. а) ҳаракат номлари келишик, эгалик, кўплик кўшимчаларини қабул қилганда, янги сўзлар ясаш учун асос бўлиб келганда, от (иш оти, ҳаракат оти) деб баҳоланиши керак.

б) ҳаракат номлари, бўлишли-бўлишсизлик нуқтаи назардан қаралганда, тусловчи кўшимчалар билан келган пайтда, замон кўшимчалари, майл кўшимчалари кабилар билан қўлланганда феълнинг функционал шаклидир. Юқоридаги таҳлил кўрсатадики, ҳаракат номлари алоҳида қўлланганда, феълдан ясалган от (иш оти) бўлиб, бош келишиқдадир. Феъл шаклларини кўрсатиб, феъл шаклларини қабул қилиб келганда эса, феълнинг функционал шаклидир.

Ҳаракат номларининг бундай икки хусусияти, албатта, уларнинг қандай сўзлар билан бирикаётганлиги, гапда қандай вазифада ишлатилганлиги билан боғлиқдир. (Асосий мақсад – бориш; *Аҳмад билан чотиш*) Биринчи ҳолатда, *бориш* сўзи иш оти ва у кесим вазифасида келган (Миртемир шоир каби); иккинчи ҳолатда, *чотиш* сўзи феъл, биргалик нисбатда (кесим вазифасида – ёрдамлаш каби).

Ҳаракат номлари ўзбек тилида, *-моқ*, *(-и, ш, у(в))* аффикслари ёрдамида ясалди.

-моқ, *-и(ш)*, *-у(в)* аффикслари ҳаракат номлари ясаган вақтда ҳамма вақт ҳам бир-бирига синоним бўлиб келади. Фақат улар қўшилаётган ўзакларнинг фонетик тузилиши, бу аффиксларнинг бири ўрнида иккинчиси доимо қўлланишига имкон бермайди. Демак, бу аффикслар семантик жиҳатдан (ҳаракат номлари ясаганда) бир-бирига синоним бўлиб келади. Фонетик жиҳатдан айрим ҳолларда бири ўрнида иккинчиси қўллана олмасликлари мумкин. *-моқ* аффикси нарса-қурол отлари ясаганда (*чақмоқ, қармоқ, сиртмоқ, қаймоқ, қуймоқ, тўқмоқ, чўқмоқ, сўқмоқ (йўл), илмоқ, пашмақ, пахмоқ, қасмоқ* кабилар), сифат ясаганда (*маймоқ-майиш* сўзидан), *-и(ш)* аффикси биргалик нисбат ясаганда, бу аффикслар ўртасида синонимик муносабат бўлмайди. Шунингдек, *-моқ* ва *-у(в)* аффикслари ўзаклари маъно англамай қолган сўзларга қўшилиб келганда, бутунлай бошқа маънода қўлланади ва сўзнинг таркибий қисмида бўлади.

Ана шундай сўзларда, бу аффикслар, бошқача маъно касб этади. (*сулув, сурув* сўзларида ҳам шундай). Худди шундай *-и(ш)* аффикси ҳам, нисбатни ифодалаганда, бутунлай бошқача маънода қўлланади. Бундай ўринларда, уларни синоним сифатида қараш мумкин эмас.

Иккинчи бир ўринда ҳам бу аффикслар синонимик муносабат ҳосил қила олмайди. *-Моқ* аффикси билан келган феъллар *-да*, *-чи* аффиксларини олган ҳолда тусланиш хусусиятига эга, *-и(ш)* *-(у)в* аффиксларида бундай

хусусият йўқ. –ув аффикси –чи аффиксини олганда, шахс оти ясаш асоси бўлади; *бормоқдаман, бормоқчисан* мумкин (*боришидасан, борувдасан* мумкин эмас). Бу ўринда –моқ аффикси бошқа аффикслар билан кўшилган ҳолда бошқа маъно англатади. Худди шу ўринда бу аффикс феълнинг инфинитив шаклидир. Бу таҳлил шуни кўрсатадики, *-(и)ш, -(у)в* ва *–моқ* аффикси фақат ҳаракат номлари ясаган пайтдагина синоним бўлиб келиб, ўзидан кейинги аффиксларнинг синонимиясига имкон бермайди. Куйида уларнинг синонимик муносабатини тасдиқловчи мисоллар келтирамиз:

...Россия каби мамлакатларнинг илгор маданияти билан танишув имкониятига эга бўлган савдогарлар муҳитидан чиқади (А.Қод); Гуллар боғининг умрбод яшنامоғи учун Нарғиз билан Бамбукнинг, дийдор кўришмоғи учун, сеғви ва дўстлик тантанаси учун курашамиз ва албатта енгамиз; Мирза Баҳром мунозарада ўзини кўрсатмоқ учун... (А.Қаҳҳор); Бу ўринда сукут қилиб кетишлик (кетмоқлик) эп кўришмас эди (А.Қод); Таҳоратсиз номоз ўқимоқлик – гуноҳга ботмоқлик эрурким, сув топилмаган ерларда тааммум шарт зарурийдир (М.Исмоилий). Рус феодал князликлари бирлашувининг шарт-шароитлари (“Кўрқинчли Техрон”). Демак, мен киришмоқчи ишга кўмаклашувга тайёрсан. Хўш, менга ёрдамлашувга тайёрмисан? Аҳволимиз шу кўйича кетаверса, бундай ҳаёлга тушувимиз асло мумкин бўлмайди. ...Фақат у билан сўзлашувни истарди, Фаррухнинг бирга бўлуvidан жуда севинарди. Маъшуқаси висолига эришишга умид боғлай олмаган ошиқ маҳзун бўлиб йиғламайдими, ахир?; Хали ҳам кўринмайди, менинг бўлса, боққа тушувим мумкин эмас. (“Кўрқинчли Техрон”).

Юқорида келтирилган мисоллардаги *танишув, бирлашув, кўмаклашув, ёрдамлашув, сўзлашувни, бўлувчидан, тушувим* каби сўзлардаги *–в (-ув)* аффикси ўрнида Ўзбек тилида ҳам *–моқ* аффиксини: *танишмоқ, бирлашмоқ, кўмаклашмоққа, ёрдамлашмоққа, сўзлашмоқни, бўлмоғидан, тушмоғим* типиди, ҳам *–ш(-иш)* аффиксини) *танишув, бирлашиш, кўмаклашишга, ёрдамлашишга, сўзлашишини, бўлишидан, тушишим* типиди) ишлатиш мумкин. Маънода катта ўзгариш содир бўлмайди.

Худди шунингдек, мисолларда келтирилган ва *–моқ* аффикси воситасида ясалган *яшنامоқ, кўришмоғи, кўрсатмоқ, ўқимоқлик, ботмоқлик* каби сўзлар таркибидаги *–моқ* аффикси ўрнида ҳам *–в (-ув)* аффиксини, ҳам *–ш(-иш)* аффиксини қўлласа бўлади. Айрим ҳолларда *–моқ* ўрнида фақат *–ш(-иш)*ни ишлатиш мумкин: *яшنامоғи-яшнаши, курашмоғи-курашиши, кўрашуви; кўрсатмоқ-кўрсатиш-кўрсатув; ўқимоқлик-ўқишлик, ботмоқлик-ботишлик* каби.

Мисоллардаги *кетишлик, эришишга* сўзларидаги *–ш(-иш)* аффикси ўрнида *–в(-ув)* ва *–моқ* аффиксларини ишлатиш мумкин (*кетмоқлик, эришмоққа, эришува, титида*). Бундай ҳолатда ҳам маънода фарқ

кузатилмайди. Жумладан, *Демак, мен киришмоқчи бўлган ишга кўмаклашувга тайёрлан*, - гапидаги *кўмаклашувга* сўзи ўрнида *кўмаклашишга* ва *кўмаклашмоққа* сўзи шакллари ишлатиш мумкин. Аммо улар ўртасида услубий тафовут бор. Чунки ҳозирги ўзбек адабий тилида сўзлашув услуби учун, адабий тил учун *кўмаклашиш* сўзи хослангандир. Шу билан бирга, бу сўзнинг кўлланиш доираси ҳам кенг. *Кўмаклашмоқ* ва *кўмаклашув* сўзлари маълум даражада кам ишлатилиб, ҳар ҳолда архаиклашган. Шунга кўра, *-моқ* ва *-в(-ув)* иштирокида ҳосил қилинган шаклларнинг кўпчилиги одатда расмий-тарихий услубга, бадий услубга, айниқса, поэтик услубга хослашиб келган. Қиёсланг: *ушига киришди* – *узмоққа киришди*; *тузишни буюрди* – *тузмоқни буюрди*; *танишишни истарди*. Бу мисоллардаги *узмоққа*, *тузмоқни*, *топишмоқни*, *танишувени* сўзларида ана шу тафовутлар сезилиб туради.

-ш (-иш) аффикси иштирок этган сўзларда, аксинча, соддалик, жонли сўзлашувга хослик кўзга ташланади. Демак, юқорида келтирилган мисолларда *-моқ*, *-ш(-иш)* ва *-а(-ув)* аффикслари воситасида ҳосил қилинган ҳаракат номлари асосий маъноларига кўра тенг келиб, услубий кўлланишига кўра фарқланган ҳолда ўзаро синонимик муносабатга киришган.

Ана шундай сўзлар доирасида, услуб талабига кўра нутқнинг раволигини, хилма-хиллигини таъминлаш мақсадида бу аффиксларни ўзаро алмаштириб қўллаш мумкин. Биз бу аффиксларнинг худди ана шундай ҳолатда, яъни ҳаракат номи ясовчи сифатида ўзбек совет ёзувчиларининг деярли ҳамма асарларида ишлатилганлигини, ишлатилганда ҳам, кўп ўринларда асосан синонимлар сифатида ишлатилганлигини кўрамиз.

Шуни ҳам айтиш керакки, ҳаракат номи ясовчи бу аффиксларнинг шевалараро ва индивидуал стиллар бўйича ишлатилиш доираси ҳам ўзаро фарқ қилади, яъни ҳар хил даражададир. Жумладан, Фарғона қишлоқ шеваларида *-ш (-иш)* аффиксининг биргаликни ифодалаш хусусияти унинг ҳурматни ифодалаш хусусияти (*-ш(-иш)* аффикси асосан шу шевада ҳурмат маъносини ифодалаб келади) билан деярли тенгдир. Масалан: *Домла қанилар? – кетишди*. Кейинги гапда *кетишди* сўз шакли адабий тилдаги *кетдилар* сўз шаклига тенгдир. Яъни у бирликда бўлиб, фақат ҳурматни ифодалайди, бир кишининг (ҳурматга сазовор кишининг) кетганлигини билдиради. Бошқача айтганда, бу шевада *келишди*, *югиришди*, *чиқишди*, *туришди*, *олишди* ва шу каби сўзлар икки хил грамматик маънода кўлланади:

- а) бирликда ва ҳурматни ифодалайди;
- б) биргалик нисбатидаги феъл шаклидир.

Тошкент шевасида ва адабий тилда бу шаклдаги феъллар фақат биргалик нисбат шаклидаги феъллар сифатида қаралади.

Бундан ташқари, ҳаракат номларининг *-моқ* аффикси воситасида ясалган шакли М.Исмоилдиннинг “Фарғона тонг отгунча” асарида *-в (-ув)* ва *-ш (-иш)* аффикслари воситасида ясалган шаклларига нисбатан анча кўп ишлатилган. 80 фоизни ташкил этади. Бошқа ёзувчилар асарларида эса, жумладан Ҳ.Ғулум, П.Қодиров, Ў.Ҳошимов асарларида *-моқ* аффиксли шаклга нисбатан *-ш(-иш)* ва *-а(-ув)* ли шакллар кўп учрайди. (57 фоизни ташкил этади). А.Қодирдиннинг “Ўтган кунлар” ва “Меҳробдан чаён” асарларида яна *-моқ* аффиксли шакл кўп ишлатилган. (78 фоиз). Бу нарса, биринчидан, *-моқ* аффиксли шаклнинг тарихий стилга хослигини кўрсатса (келтирилган асарларнинг уччаласи ҳам тарихий романлардир), иккинчидан, унинг индивидуал стилга хосланганлигини, ҳозирги ўзбек тилида ҳаракат номи ясовчи сифатида маълум даражада чекланганлигини кўрсатади, *-в(-ув)* аффикси ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилида *-ш (-иш)*, *-моқ* ва *-в(-ув)* аффикслари воситасида ясалган жуда кўп ҳаракат номлари тил тараққиёти давомида феълнинг ҳаракат номи шаклидан иш оти-абстракт отга ўтиб кетган. Бошқача айтганда, энди улар ҳаракат номи сифатида эмас, балки иш оти сифатида қўлланадиган бўлиб қолган ва маълум бир шаклда (айримлари маълум фонетик ўзгариш билан дифференциация топган ва ана шу фонетик тузилишда хосланиб қолган *-уриш -уруш* типиди) иш оти сифатида ишлатилади: *уруш, ўқиш қурилиш, таниш, ўйнаш* (салбий маънода), *сўқиш, сузиш* кабилар. Бу сўзларни феълнинг функционал шакли сифатида қарай олмаймиз. Улар тамомила феълнинг функционал шакли сифатида қарай олмаймиз. Улар тамомила от туркумига ўтиб кетган. Ҳаракат номи сифатида қўлланганда, бу сўзларнинг таркибида *-моқ* ва *-в(-ув)* аффиксларини ҳам, *-ш(-иш)* аффиксини ҳам учратамиз. Аммо улар соф от типиди ишлатилганда, уларнинг таркибида фақат *-ш(-иш)* аффиксигина иштирок этган бўлади, улар *ўқув, қурулув, топув, ўйнов, сўқув, сузув* кўринишида от бўлиб кела олмайди. Айниқса, *таниш, ўйнаш, сўқиш, сузиш* сўзлари бу жиҳатдан характерлидир. Чунки бу сўз шакллари ҳаракат номи ясалиши учун ўзлари асос бўлиши ҳам мумкин: *танишув, ўйнашув, сўқишув, сузлашув* типиди. *Ўқиш* ва *қурилиш* типидаги сўзлардан эса ана шу *-в(-ув)* аффиксини қўшиш орқали бундай шакллар ясаб бўлмайди. *Отиш, чотиш* сўз шаклларида ҳам *-в (-ув)* қўшиш орқали ҳаракат номлари ясаб мумкин (*отишув, чотишув* типиди). Бунга юқоридаги сўзлардан англашилган ҳаракатнинг одатда икки томоннинг, икки нарсанинг иштирокида бажарилиши, юзага келиши сабаб бўлиб, улар таркибида *-ш(-иш)* аффикси эса худди шу ўринларда асосан биргалик нисбатини ифодалашга хизмат қилган. Унинг биргаликни ифодалаш етакчи ўринди турибди. Шунинг учун бу негизларга *в(-ув)* аффикси ёки айрим ҳолларда *-моқ* аффиксини қўшиш орқали ҳаракат номи ясалади. Бундай сўзларда агар *-ш(-иш)* аффиксининг ўзи ҳаракат номини ифодалаб турган бўлса, ундан сўнг *-в(-ув)* ёки *-моқ* аффиксларини қўшишга эҳтиёж

гуғилмайди. Ҳаракат номлари *-ш(-иш)* аффикси воситасида ясалган бўлса, бундай ҳолат шу ҳаракат номида отлик хусусияти устун туради ва унинг таркибидаги *-в (-ув)* аффиксига ўзбек тилида худди шу шаклдаги феъллардан *-ма* аффикси воситасида ҳаракат номи ясашиб, отлик хусусияти етакчи бўлса, унинг таркибидаги ана шу ясовчи *-ма* аффикси синоним бўлиб келади: *Шундан сўнг отишув бошланиб кетди* (А.Қаҳҳор). *Отишма шомгача давом этиб, азамат бир ёнгин бошланиши билан тугади*. (А.Қаҳҳор). Бу мисолларда *-в (-ув)* ва *-ма* аффиксларининг ўзаро синоним бўлиб келганлигини кўрамиз. Бунга сабаб, биринчидан, ҳар икки аффикснинг ҳам *-ш (-иш)* аффиксидан кейин қўшилиши бўлса, иккинчидан, улар иштирокида ясалган сўзларнинг от типидида ишлатилганлигидир. (Айниқса, *-ма* аффикси воситасида ясалган сўзларда бу кўп учрайди. *Жумладан, сакратма, қатлама, терлама* каби жуда кўп сўзлар аслида *-ма* аффикси воситасида ясалган сифатдошлар бўлиб, улар отлашиб кетган). Бу аффикслар *-ш(-иш)* аффиксидан бошқа аффикслар қўшилиб келган феъл шаклларига қўшилиб келганда ўзаро синоним бўлиб кела олмайди (*бошқар-ма-бошқарув* типидида).

Юқоридаги мисолларда *отишма* ва *отишув* сўзлари маъно жиҳатдан тенг келиб, услубий жиҳатдангина фарқланиб турибди. *Отишма* сўзи, биринчидан, жонли сўзлашувга хос, иккинчидан эса, маънони таъкидлаб, бўрттириброк ифодалаяпти. *Отишув* сўзи кўпроқ китобий услубга хослигига кўра фарқланиб турибди.

Ана шу сўзлардаги бу тенглик ва стилистик фарқ улардаги аффиксларнинг маъно тенглиги ва стилистик фарқланиши натижасидир. Шундай қилиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида а) ҳаракат номлари асосан *-ш(-иш)* аффикси воситасида ясашиб *-в(-ув)* ва *-моқ* аффикслари воситасида унга нисбатан кам ясалади. Яъни тарихан бу аффикслар бир хил даражада ишлатилган бўлса ҳам, ҳозирги кунда *-ш(-иш)* аффикси актив қўллангани ҳолда, *-в(-ув)* ва *-моқ* аффикслари анча пассивлашган; бу аффикслар ҳаракат номи ясовчи аффикслар сифатида қўлланганда, ҳозир ҳам кўпгина феъл негизларига қўшилиб келиб, маъно жиҳатдан тенг келган ҳолда стилистик қўлланишига кўра фарқланиб, ўзаро синонимик муносабатга киришади. Бунда *-ш (-иш)* аффикси ўзининг ҳамма стилларга хослигига, бироқ кўпроқ жонли сўзлашув стилига хослигига кўра, *-моқ* ва *-в(-ув)* аффикслари ўзларининг расмий-тарихий стилга хослигига кўра фарқланиб туради.

в) *-моқ* аффикси *-чи* ва *-да* аффиклари билан бирга келиб, мақсад майли ва ҳозирги замон давом феъли маъносини ифодалаб келганда, унга *-в (-ув)* ва *-ш(-иш)* аффиксларини синоним сифатида келтириб бўлмайди. Бундай ҳолларда у мураккаб аффикс таркибида ишлатилган бўлади ва унга мураккаб типдаги бошқа аффикслар синоним бўлиб келиши мумкин.

Бундай мураккаб ҳолатдаги аффиксларнинг ўзаро синонимлик муносабатга киришуви алоҳида текширишни талаб қилади.

5. ФЕЪЛЛАРДА ЗАМОН ШАКЛЛАРИНИ ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтетик усулда феъл замон шаклларини ҳосил қилувчи махсус аффикслар мавжуд бўлиб, улар ҳам феълнинг маълум бир замон шаклини ҳосил қилганда, шу шакл доирасида ўзаро синоним бўлиб келиши мумкин. Жумладан, ҳозирги замон феъл шакллари ўзбек адабий тилида асосан *–япти* аффикси воситасида ҳосил қилинади. Бироқ ўзбек тилида *–моқда* ва *–ётир* аффикслари ҳам ҳозирги замон феъл шаклини ҳосил қилишда иштирок этади. Бундан ташқари, айрим адабиётларда *–ётиб* аффикси воситасида ясалувчи шакл ҳам борлиги ва бу шаклнинг асосан диалектик шакл эканлиги қайд этилади.²²⁹ *...юқори ҳосил олишяпти... хунар эгалари бўлиб ўсмоқда; ...анча пушаймон бўлаётибди* кабилар.

Келтирилган жумлаларда *–япти*, *–ётир*, *–моқда* ва *–ётиб* аффикслари ўзаро синоним бўлиб келган. Уларнинг ҳаммаси ҳам ҳаракатнинг нутқ моментидан олдин бошланганини ва нутқ momentiда ҳам давом этаётганлигини ифодалаб келган.

Куйидаги гапда берилган феъл шаклларига эътибор қилайлик: *Дала тўла одам, бири ер чопаяпти, бир кўш ҳайдаяпти, аллакимлар ер ўлчаши билан овора.* (М.Исмомиллий); *Афанди уйига келиб мақтанди: Хотин худо берди, сенга давлат келтираётирман. Тиллани кўряпсанми? (“Афанди латибалари”). Сен кимсан? Қаердан келаётирсан? – деб сўради. – “Мусофирман, Сарижўйдан келаётирман, – деб жавоб берди йигит. (С.Айний). У кўчанинг бир томонига қараса, бир одам гишт кўятир. Шоир унга яқинлашди ва билдики, бу одам шеър ҳам ўқиётир; Қизим, нима деяпсан, менинг тўғримда гапирётибсанми? (А.Қаххор); –Ўртоқ Муҳамедов уч станокда ишлаб, топшириқни ошириб бажармоқда. (К.Ўзб).*

Бу мисоллардаги *чопаяпти*, *ҳайдаяпти*, *келтираётирман*, *кўряпсанми*, *келаётирсан*, *келаётирман*, *кўяётир*, *ўқиётир*, *гапирётибсан*, *деяпсан*, *бажармоқда* феъллари ҳозирги замонни ифодалаб келган. Бу феъллардаги замон шакллари асосий маъноларига кўра тенг бўлганлари учун, уларни юқоридаги ўринларда алмаштириб қўллаш мумкин. Бироқ *–япти* орқали ясалган шакл кўпроқ жонли сўзлашувга хослиги, шунингдек, нейтралликда ҳам бошқа шаклларга нисбатан фарқ қилиши, ҳозирги замон маъносини аниқ, конкрет ифодалаши билан, ва ниҳоят асосий шакл сифатида кенг қўлланиши, ҳамма стилларда ҳам қўллана олиши каби хусусиятлари билан ҳам бошқа аффикслардан фарқ қилади.

²²⁹Кононов А.Н. Кўрсатилган асар, 211-бет.

-*ётир* аффиксига айрим адабиётларда архаик шакл ёки диалектал шакл сифатида қараш ҳам учрайди. “Эта форма (характерная для хорезмского диалекта) в специальной литературе известна названием “настоящее эпизодическое время”²³⁰

Бу шакл, ҳақиқатан ҳам, Хоразм шеваларида кенг қўлланади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса асосан бадийий стилда учрайди. Бу аффиксда ҳам қисман бўлса-да, давомлилик оттенкаси ҳам мавжуд. Худди шу давомлиликни қисман ифодалаш, китобий стилга хослик -*ётиб* аффиксига ҳам тааллуқли. Бирок ҳозирги ўзбек адабий тилида -*ётиб* аффикси қўлланиши керак бўлган аксарият ҳолларда активлашган -*япти* аффикси қўлланапти.

-*моқда* аффикси, олдинги аффиксларидан: а) давомлиликни ифодалашига кўра; б) ёзма нутққа, китобий, расмий нутқларга хослигига кўра фарқ қилади.

Шунинг учун ҳам -*моқда* аффикси воситасида ҳосил қилинган феъл шакли ҳозирги замон давом феъли деб юритилади: *Фарғона шаҳрида бир ойдан бери футбол мусобақалари давом этмоқда* (Газетадан); Кўриниб турибдики, -*моқда* шакли образли ифодаларда, тантанали, кўтарин нутқларда кенг қўлланиши билан характерланади.

Юқоридаги мисолда келтирилган *этноқда* феълида -*моқда* ўрнида -*япти* қўлланса, асосий маънода ўзгариш бўлмайди, бироқ воқеа оддий баён тусини олган бўлади.

Хуллас, ҳозирги ўзбек адабий тилида феълнинг ҳозирги замон шаклини ҳосил қилишда (синтактик усулда) актив-пассивлигидан қатъий назар -*япти*, -*моқда*, -*ётир* ва -*ётиб* аффикслари қўлланапти. Бирок -*япти* аффиксининг қўлланиш даражаси кучли. Ундаги активлашиш кейинги пайтларда яққол сезиляпти. Бу нарса адабий тилнинг, адабий нутқнинг шеваларга ва жонли сўзлашувга таъсири натижасидир. Бу аффикслар ҳозирги замон феъл шаклларини ҳосил қилганда, асосий маъноларига кўра тенг келиб, юқорида санаб ўтилган хусусиятларига кўра фарқланган ҳолда ўзаро синоним бўлиб келади.

Ҳозирги ўзбек тилида феълнинг ўтган замон шакллари қуйидаги воситалар ёрдамида ҳосил қилинади: -*ди*, -*ган*, -*и(б)* аффикслари ва улардан сўнг *эмоқ* тўлиқсиз феъли (аналитик ҳолат) ёки шахс -*сон* қўшимчаларини келтириш орқали (синтетик ҳолат); *бордим*, *борганман* (борган эдим), *борибман* (бориб эдим). Булардан ташқари *бормоқда* эди (-*моқда+эди*), *борар эди*, *борётган эди* (-*ётган+эди*) шакллари ҳам ўтган замон феъл шаклларини ҳосил қилади.

Шуниси характерлики, ўзбек тилида *борганман*, *борган эдим*, *бориб эдим*, *борибман* шакллари, шунингдек, *бормоқда эди*, *борар эдим* (хатто, *бораётган эди*). Шакллари асосий маъноси жиҳатдан бир-бирларига тенг

²³⁰ А.И.Кононов. Курсатилган асар, 212-бет.

келиши ва фақат маъно кирраси ва стилистик хусусиятларига кўрагина бир-бирларидан фарқ қилиши мумкин. Демак, бир грамматик шакл иккинчи грамматик шакл билан ўзаро синоним бўлиб кела олади. Бирок, шакллarning бири синтетик шакл, иккинчиси аналитик шакл бўлганлиги сабабли, бу ўринда аффикслар синонимияси ҳақида гапириб бўлмайди. Шунга кўра, ўтган замон феъл шакллари ҳосил қилувчи грамматик шакллар бир хил маъноларини ифодаласалар-да, биз уларни аффиксал синонимиянинг кўриниши сифатида баҳоламаймиз. Бу алоҳида текшириш объектидир. (*Тасдиқла-тасдиқ қил-тасдиқ эт* каби). Ҳозирги ўзбек тилшунослигида синтетик ва аналитик шакллarning синонимик муносабати масаласига ҳам қўл урилгани йўқ, айниқса, грамматик маъно ифодаловчи синоним шакллар, ҳеч ўрганилган эмас. Ф.Жумаев бу борада номзодлик диссертацияси ёқлади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида келаси замон феъл шакллари²³¹ асосан қуйидагилардир: 1. Ҳозирги-келаси замон аниқлик; 2. Ҳозирги-келаси замон гумон шакли.

Ҳозирги-келаси замон аниқлик шакли *-а, -й* аффикси билан равишдошни шахс-сон билан тушлаш орқали ҳосил қилинади. *ёзаман...ишлайман...* каби. Ҳозирги келаси замон гумон шакли сифатдошнинг *-(а)р- (-мас)* аффикси билан ясалувчи турини шахс-сон билан тушлаш орқали ҳосил қилинади.²³² Кўринадики, ҳозирги-келаси замон шакллари ҳосил қилувчи махсус, алоҳида аффикс йўқ. Шунга кўра, бу ўринда ҳам аффиксал синонимия ҳақида гапириб бўлмайди. Тўғри, ўзбек тилида, *борадиганман-бормоқчиман, айтадиганман-айтмоқчиман* типидagi феъл замони мақсад феъллини ҳосил қилади. Бирок бунда ҳам сифатдош ясовчи ёки майл ясовчи аффикс билан туловчи аффикслар бирга олинishi натижасида шу маъно ҳосил қилинган. Алоҳида (хоҳ содда бўлсин, хоҳ қўшма бўлсин) аффикс замонни ифодалай олмайди.

Хуллас, ҳозирги ўзбек тилида шартли равишда фақат ҳозирги замон феъл шакллари ҳосил қилувчи *-япти, -моқда, -ётир, -ётиб* аффиксларигина ўзаро синоним бўлади. Феъл майл ва шахс-сон шакллари ҳосил қилувчи аффиксларда ҳам синонимия ҳодисаси кўзга ташланмайди.

Хуллас:

1. Ўзбек тилида феъллар аффиксация усулида асосан отлардан, тақлидий сўзлардан, сифатлардан, равишлардан (кам микдорда) ва айрим сўзлар доирасидагина олмошлардан (сен, сиз) ҳамда сонлардан (иккилан) ясалиши мумкин. Иш отларига феъл ясовчи аффиксларни қўшганда эса, феълнинг микдор характеристикаси ифодаланади. Ҳақиқатда феъл деб баҳоланadиган сўзлардан аффикслар орқали янги феъллар ясаб бўлмайди.

²³¹1980 йилда нашр этилган дарсликда “Ҳозирги-келаси замон” термини ишлатилган.

²³²Ҳозирги ўзбек адабий тили. “Фан” нашриёти, Т., 1980 й. 363-364-бетлар.

Феъл + аффикс модели орқали ҳаракатнинг такрорланиши, ўзгариши ёки давомлилиги ифодаланади: *савла+ла=савала* каби.

2. Ўзбек тилида кўпгина феъл ясовчи аффикслар ўзаро синонимик муносабатда бўла олади. Бу ҳодиса аффиксларнинг қандай ясовчи негизларга қўшилаётганликлари, қандай маънода қўлланаётганликлари билан боғлиқ.

3. Синонимик муносабатга киришаётган феъл ясовчи аффиксларнинг ҳаммаси ҳам кўп маъноли аффикслардир. Ана шу хусусият бундай муносабатни таъминлаган.

4. *-ла* аффикси феъл ясовчи энг унумли аффикс ҳисобланиб, турли негизлардан янги феъллар ҳосил қилади. У конкрет маъноли отлардан ҳам янги феъллар ҳосил қилади. Бироқ бу ҳолатда у бошқа феъл ясовчи феъллар ҳосил қилади. Бироқ бу ҳолатда у бошқа феъл ясовчи аффикслар билан синонимик муносабатда бўлмайди. У алоҳида ҳолда олмош туркумига оид *сен* ва *сиз* негизларидан, *ўнг*, *берк*, *тишиқ* каби сифат ёки равиш туркумларига оид айрим негизлардан ва асосан айрим тақлидий сўзлардан янги феъллар ясагандагина бошқа айрим аффикслар билан синонимик муносабатда бўлади.

5. Феъл ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати айрим сўзлар доирасидагина бўлиб, анча чеклангандир: *ниқла-ниқта (-ла)(-та)*, *тисла-тисар (-ла)(-ар)*, *тулла-тупир (-ла)(-ур)*, *ўнгла-ўнгар (-ла)(-ар)*, *беркла-беркит (-ла)(-ит)*, *тишиқла-тишиқтир (-ла)(-тир)*, *исла-иска (-ла)(-ка)*, *сенла-сенсир*, *сизла-сизсир* (-ла)(-сир); *-лаш (-лан)* *дадилла-дадиллаш*, *катта+й-катталаш (-лаш)(-й)*, *насай-настлаш (-лаш)(-ай)*, *-лаш (-ириш (-ир+иш))*, *-ланди (-синди)* *ажабланди-ажабсинди*, *-и (-лан)* *тинчиди-тинчланди* кабилар.

Бошқа мисолларда учраган ҳолатларда аффикслар синонимияси ҳақида гапириб бўлмайди. Чунки сўзларни таркибий қисмларга фақат тарихий аспектдагина ажратиш мумкин: *сийла-сийла*, *қувон-қувона* кабилар.

6. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ортгирма нисбат ва ўзлик нисбат шакллари ҳосил қилувчи аффикслар ўзаро синоним бўлиб келади. Нисбат шаклларида *-тир* ва *-гиз* аффикслари энг кўп микдорда синонимик муносабат ҳосил қилади.

Бу иккала аффикс ва уларнинг вариантлари синоним бўлиб келар экан, *-газ* аффиксининг ишлатилиши даражаси чекланиб бораётганлиги кузатилади, *-тир* аффикси эса ҳам жонли нутқда, ҳам китобий услубда кенг қўлланилаётганлиги билан характерлидир.

7. Биргалик нисбат шакли сифатида баҳоланаётган *-ш(-иш)* аффикси ва унинг *-лар* аффикси билан муносабатда ўзига хос бўлиб, *келишди* ва *келдилар* типидagi қўлланишларда улар гўё синонимик муносабат ҳосил қилади.

Агар бу аффиксларни синоним сифатида баҳолайдиган бўлсак, икки ҳолат кўзда тутилади: а) ҳар иккала аффикс ҳурмат маъносини ифодалаб

келган ҳолат синоним бўлади; б) ҳар иккаласи эга, кесим мослигини таъминловчи шакл сифатида синоним бўлиб келади.

8. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сифатдош ясовчи айрим аффикслар чекланган сўзлар доирасида бўлса-да, ўзаро синоним бўлиб келади: *-агон онгич, -ган-миш, -мишли-ган, -ган—ма, -иқ—ган, -увчи—диган, -гувчи-диган* каби.

9. Равишдош ясовчи *-а* аффикси такрорланган ҳолда қўлланади ва *б(-иб)* аффикси ҳам такрорланиб келган ҳолатда улар ўзаро синоним бўлади: *кула-кула//кулиб-кулиб; -й* аффикси такрорланган ҳолда (бўлишли феълларда) қўлланганда *-б(-иб)* аффиксининг такрорланган ҳолати билан синонимик муносабат ҳосил қилади: *ишлай-ишлай//ишлаб-ишлаб* каби. Бу аффикс бўлишсизлик шаклидан кейин қўлланганда, *-с+дан* кўшма аффикси англатган маънони ифодалайди ва у билан синонимик муносабат ҳосил қилади: *гапирмай//гапирмасдан* каби.

Равишдош ясовчи *-гани* аффикси алоҳида қўлланганда, *-ш(-иш)+га* мураккаб аффикси англатган маънони ифодалаб келади ва унга синоним бўлиб келади: *кўргани//кўришга келиши* каби.

Равишдош ясовчи аффикслар қуйидаги уч кўринишда ўзаро синоним бўлади:

1) содда аффикс // содда аффикс: *-а, -б(-иб), -й (-иб), -иб* каби.

2) содда аффикс // мураккаб аффикс: *иб//ди+да* каби.

3) мураккаб аффикс // мураккаб аффикс: *-ш+и+ча // гани+ча, -гани/-иш+га* каби.

10. Феъллардаги ҳаракат номи шаклини ҳосил қилувчи *-в(-ув), -ш(-иш)* ва *-моқ* аффикслари маъно жиҳатдан тенг келиб, ўзаро синоним бўлиб келади. Улар синоним бўлиб келар экан, *-ш (-иш)* аффикси кенг қўлланаётганлиги, ҳамма услубларга ҳам хос эканлигига кўра, *-моқ* ва *-в(-ув)* аффикслари расмий ва китобий услубларга хосланганлиги билан фарқланиб туради.

11. Ҳозирги ўзбек тилида шартли равишда фақат ҳозирги замон феъл шаклларини ҳосил қилувчи *-япти, -моқда, -ётир* аффикслари ўзаро синоним бўлиб келиши мумкин.

Феъл шаклларини ҳосил қилувчи бошқа аффикслар ўзаро синонимик муносабатда бўлолмайди.

12. Феъл ясовчи ва феъл шакллари ҳосил қилувчи синоним аффиксларда умумий маъно кирраларидаги фарқдан ташқари қўлланиш имкониятларининг чекланганлиги, пассив қўллана бошлаганлиги (*-гиз* каби) жиҳатлардан ҳам фарқли томонлар бор.

РАВИШ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида равиш ясовчи аффикслар анчагина бўлиб, айникса, *-ча, -ларча, -часига, -лаб, -деб, -дай* аффикслари унумли ясовчи аффикслар сифатида талкин этилади; *-она, -ан, -н(-ин), -лай, -лай, -симон* каби аффикслар эса унумсиз аффикслар сифатида баҳоланади.²³³ Худди шу китобда *-ига, -сига* аффикслари ҳам алоҳида аффикс сифатида қайд этилгани кузатилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, равишларнинг аффиксация усулида ясалиши, шунингдек, айрим равиш ясовчи аффиксларнинг структураси айрим мулоҳазаларни айтиб ўтишни тақазо қилади. Жумладан, *-ларча* кўшилмасини ҳозирги ўзбек адабий тилида кўшма аффикс сифатида баҳолаш масаласи аниқлик талаб қилади. *-ларча* кўшилмаси англатган маъно *-ча* аффикси англатган маънодан фарқ қилмайди дейилади ва ўша дарсликда куйидаги мисоллар келтирилади: *дўстларча-дўстча, мардларча-мардча*.²³⁴ Биринчидан, ҳозирги ўзбек адабий тилида *мардча, дўстча* типидида қўлланиш учрамайди ва у меъёр ҳам эмас. Чунки ҳозирги кунда асосан *мардларча, дўстларча* сўзларининг ишлатилиши меъёрга айланиб қолган. Иккинчидан, *мардча* ва *мардларча* сўзлари орасидаги маъно жиҳатдан фарқ лингвист бўлмаган одамлар учун ҳам сезиларлидир: *мардча* – бирликда, *мардларча* – кўplikда. Демак, бу ўринда *-лар* ва *-ча* аффикслари биргаликда яхлит ҳолга келганлиги ҳақида гапириш, ҳамда бу ўринда *-ларча* типидида яхлит олиб кўшма аффикс сифатида қараш ҳали эртадир.

Ҳозирги ўзбек тилида *-ча* аффиксининг ўзигина равиш ясовчи бўлиб, у баъзи ўришларда бирлик шаклдаги сўзларга кўшилиб келиб, янги равишлар ҳосил қилса, баъзи ҳолларда фақат кўplik шаклдаги сўзларга кўшилиб келиб янги равишлар ҳосил қилади. Қиёсанг: *русча, ўзбекча, йигитча, аскарча, қаҳрамонларча, мардларча, ўртоқларча* кабилар. *-Ча* аффикси воситасида ясалган барча равишларни у кўшилиб келган сўз шакллари нуқтаи назаридан, шунингдек, ясалмаларнинг ҳозирги типдаги нормативликка қай даражада мос келиши нуқтаи назаридан чуқур кузатилса, *-лар+ -ча* кўшилмасини кўшма аффикс сифатида баҳоланмайди. Яъни *-ча* аффикси равиш ясар экан, маълум лексик-семантик гуруҳ ташкил этувчи негизларга улар бирлик шаклда бўлгандагина кўшилиб келса, бошқа лексик-семантик гуруҳдаги негизларга улар кўplik кўрсаткичи *-лар* аффиксини олгандан кейингина кўшилиб келади. Бу ҳолатнинг эса эргаш морфемалар оранжеровкасига таъсири ҳам, алоқаси

²³³Ўзбек тили грамматикаси. I-китоб, "Фан" нашриёти. Т., 1975 й., 529-бет.

²³⁴Уша китоб, 530-бет.

ҳам йўқ. Бундай ҳолат ўзбек тилида мавжуд бўлиб, сифатлардаги *кузда+ги* (*куз+ги*), *далада+ги* каби ҳолатларда ҳам учрайди.

Худди шундай ноаниқлик *-часига* қўшилмасига нисбатан айтилган фикрларга ҳам тегишлидир. Жумладан, бу қўшилмани сунъий равишда қўшма аффикс сифатида баҳолаш мумкин эмас. Чунки: а) *очиқчасига*, *мўғулчасига*, *ҳарбийчасига*, *тошкентчасига* типидagi сўзларга эътибор берадиган бўлсак, улардаги *очиқча*, *мўғулча*, *ҳарбийча*, *тошкентча* сўзларнинг ўзлари ҳам ясама равишлардир. Шунингдек, уларнинг маънолари олдинги қатордаги сўзларнинг маънолари билан асосан тенгдир: *очиқча гаплашайлик/очиқчасига гаплашайлик*. Демак, ҳақиқий равиш ясовчи аффикс *-ча* аффиксининг ўзидир; б) ҳозирги ўзбек адабий тилида *-сига (-ига)* аффиксининг ўзи равиш ясовчи бўлиб, у маълум бир лексик-семантик гуруҳни ташкил этувчи ўзак-негизларга қўшилиб келганда, янги равишлар ҳосил қилса (*қиясига*, *бараварига*, *узунасига*, *қаторасига*, *сидирғасига*, *ялтисига*, *ёптасига*, *бирданига*, *чинакамина*, *тикканасина*, *кўтарасига...* кабилар), *-ча* аффикси воситасида ясалган ясама равишларга қўшилиб келганда, шакл ясовчи сифатида баҳоланади, кучайтириш маъносини ифодалайди: *очиқча гаплашайлик – очиқчасига гаплашайлик*. Бундай ҳолат бошқа аффиксларда ҳам кузатилади. Жумладан, *-ла* аффикси феълларга қўшилиб келганда шундай хусусиятга эга бўлади: *қув-қувла*, *сава-савала* каби. Яъни, *-ла* аффикси феълдан янги феъл ясамайди. Худди шунингдек, *-сига (-ига)* аффикси ҳам бошқа (чинакам кўтара каби) сўзларга қўшилиб келганда, янги равишлар ҳосил қилгани ҳолда, равишларга, айниқса, *-ча* воситасида ясалган ясама равишларга қўшилиб келганда, улардан янги равишлар ҳосил қилолмайди. У шакл ясовчи сифатида баҳоланади. Демак, сунъий *-часига* қўшилмасини ҳосил қилиш ва уни қўшма аффикс сифатида баҳолашга асос йўқ.

Равиш ясовчи аффикслар сифатида *-лай* ва *-лайн* аффикслари келтирилади. Бу ўринда ҳам аниқлик киритиш лозим. Жумладан, ҳозирги ўзбек тилида асосий равиш ясовчи аффикс *-лай* аффикси бўлиб, *-лайн* унинг варианты эмас: *тириклай-тириклайн*, *хомлай-хомлайн* сўзларига эътибор берадиган бўлсак, бу нарса кўзга ташланади: *-лай* аффикси равиш ясовчи бўлиб, *-ин* кучайтирувчи шаклдир. Шунга кўра, кучайтириш зарурати туғилганда, *тириклай* сўзи охирида *-ин* аффикси келтирилади.

Бу қисқача таҳлил шуни кўрсатадики, ҳозирги ўзбек адабий тилида равиш ясовчи аффикслар ҳақида гап кетганда, *-ларча*, *-часига*, *-лайн* типидagi қўшилмаларни сунъий равишда қўшма аффикс сифатида баҳолаш ва уларни шу ҳолатда олиб равиш ясовчилар қаторига киритиш мақсадга мувофиқ ҳам эмас, реал ҳолатга мос ҳам келмайди.

Равиш ясовчи аффикслар синонимияси текширилар экан, бунга эътибор бермаслик мумкин эмас.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида равиш ясовчи унумли аффикслардан бири бўлган *-ча* аффиксининг, худди шунингдек равиш ясовчи унумли

аффикслардан бири бўлган *-дай (-дек)* аффикси билан синоним сифатида қўлланиши кузатилади. Бу ходисанинг айрим адабиётларда қайд этилганлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди: “Отларга кўшилган *-ча* аффикси урғули бўлса, отларда кичрайтириш, эркалаш маъносини англатади. Агар урғу олмаса, равиш ясаб, *-дай (-дек)* аффиксларига синоним бўлади, *болача мулоҳаза қилди – боладек мулоҳаза қилди* каби.²³⁵

-ча аффиксининг *-дай (-дек)* аффикслари билан синонимик муносабати улар бирлик шаклдаги сўзларга кўшилиб келганда ҳам, кўплик шаклдаги сўзларга кўшилиб келганда ҳам сақланади: *болача-боладек, болаларча-болалардек, қаҳрамонларча-қаҳрамонлардек* кабилар. Мана шу ҳолатнинг ўзи ҳам кўрсатиб турибдики, *-ларча* кўшилмасини қўшма аффикс сифатида баҳолаш мумкин эмас. Чунки, агар шундай қилинадиган бўлса, у ҳолатда *-лардек* кўшилмасини ҳам қўшма аффикс сифатида баҳолаш керак бўлади. Ваҳоланки, *-ча* аффикси ҳам, *-дай* аффикси ҳам бир ўринда бирлик шаклдаги сўзларга кўшилиб келса, иккинчи ўринда кўплик шаклдаги сўзга кўшилиб келади ва ҳақиқий равиш ясовчи аффикслар шуларнинг ўзидир. Ҳар икки ҳолатда ҳам улар ўзаро синонимик муносабатини сақлайди.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, *-ча* ва *-дай* аффикслари айрим отлардан ва айрим сифатлардан янги равишлар ясагандагина ўзаро синоним бўлиб келади. Аввало, масалан, *-ча* аффикси ҳамма сифатлар ва ҳамма отлардан равиш ясай олмайди. Яъни ҳамма отлар ва сифатларга ҳам кўшилиб келавермайди; *-дай* аффикси аксарият отлар ва сифатларга кўшилиб кела олиш хусусиятига эгадир. Бошқача айтганда, *-ча* ва *-дай* аффикслари от ва сифатларга кўшилиб кела олиш даражасига, улардан янги равишлар ҳосил қилиш даражасига кўра кескин фарқ қилади.

Айрим отлар ва сифатларга бир хилда кўшила олиш хусусиятларига кўра эса бир-бирига ўхшайди. Демак, *-ча* ва *-дай* аффиксларининг ўзаро синонимик муносабати ана шундай бир хил отлар ва сифатларга кўшилиб келиб, янги равишлар ҳосил қилгандагина содир бўлади. Кўринадикки, *-ча* ва *-дай* аффиксларининг от ва сифатларга кўшилиб келиб улардан янги равишлар ясаган ҳолатда ўзаро синоним бўлиб келиши ҳам чекланган даражададир.

а) *-лар* аффиксини ёки эгалик аффиксини қабул қилган отларга кўшилиб, улардан равишлар ясаганда: *ҳарбийларча-ҳарбийлардек, болаларча-болалардек, ҳарбийча-ҳарбийдек, болача-боладек* ҳолати ҳам бор, *муштича-муштидек* каби;

б) сифатлар кўплик кўшимчасини олиб отлашганда: *катталарча-катталардек, яхшиларча-яхшилардек, қаҳрамонларча-қаҳрамонлардек, дўстларча-дўстлардек, мардларча-мардлардек* кабилар.

²³⁵Ўзбек тили грамматикаси, 1-китоб, “Фан” нашриёти, Т., 1975 й. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили. Т., “Фан” нашриёти, 1966, 235-б.; М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов. “Ўзбек тили”, “Фан” нашриёти, Т., 1970, 160-бет.

в) пайт билдирувчи сўзларга *-ги* аффикси қўшилиб, сифат ясалгандан сўнг, бу сифатлардан *-ча* аффикси воситасида равиш ясалганда: *аввалигича-аввалигдай, ҳозиргича-ҳозиргдай* кабилар.

Юқоридаги каби ҳолатларда *-ча* ва *-дай(-дек)* аффикслари ўзаро синоним бўлиб келар экан, улар қўшилиб келган сўзлар (равишлар) асосий маъноларига кўра тенг келади. Яъни ҳар иккала аффикс ҳам ҳаракатнинг ўзакдан англашилган предмет (предметлар), белгиларга ўхшаш тарзда бажарилганлигини ифодалаб келади. Бироқ ана шу ўхшашлик маъноси – *дай (-дек)* аффиксида ўзаро тенглаштиришга асосланса (*-ча* аффиксида ўхшашлик ўзаро яқинлаштиришга асослангандир. Бундан ташқари *-дай (-дек)* аффикслари воситасида ясалган равишлар (сўзлар) одатда китобий нутққа, расмий ва илмий нутққа хослиги билан, *-ча* аффикси воситасида ясалган сўзлар (равишлар) эса жонли сўзлашув нутқига хослиги билан ажралиб туради: *Асал, севган ёринг орсизларча сени ташламас* (Уйғун); *Ёш хотини бўлишига қарамай, Назир орсизлардай иш тутди* (“Совет Ўзбекистони”); *Икки киши ҳарбийларча қадам ташлаб келмоқда эди* (Ф.); *Ҳарбийлардек кийинган қизчани ҳеч ким танимади* (“Шарқ юлдузи”).

Бу гапларда, шунингдек, *мардларча курашди-мардлардек курашди; оталарча гамхўрлик-оталардей гамхўрлик* каби асосий маъноларига кўра тенг келиб, юқоридаги нозик маъноларига кўра ва равиш туркумига хослик даражасининг ортиқ-камлиги (*-ча* воситасида ясалган сўзларнинг равиш эканлиги аниқ, уларда равишлик хусусияти анча кучли, *-дай (-дек)* аффикси воситасида ясалган сўзларда бу хусусият анча паст даражададир. Шунга кўра, *-дай* аффиксининг равиш ясовчи эканлиги ҳам баъзан айрим тилуносларда шубҳа туғилишига олиб келади. Натижада айрим дарсликларнинг “равиш ясалиши” қисмида *-дай (-дек)* аффиксларига эътибор берилмаган) ҳамда стилистик хусусиятларига кўра фарқ қилган ҳолда ўзаро синоним бўлиб келганлигини кўраимиз.

Куйидаги ҳолатларда бу аффикслар ўзаро синоним бўлиб кела олмайди:

1. *-дай (-дек)* аффикси жонсиз предметларни ифодаловчи сўзларга қўшилиб келганда *-ча* аффикси билан синонимик муносабатда бўла олмайди: *ойнадек, симобдек* каби қўлланишларда ҳам *-дай* аффикси ўхшатиш маъносини ифодалайди. Бироқ *-ча* аффикси бу типдаги сўзларга ё қўшилиб келмайди, ёки қўшилган тақдирда ҳам бундай маънони ифодаламайди;

2. *-ча* аффикси олмошларга қўшилиб келганда, унга *-дай* аффикси синоним бўлиб кела олмайди: *ўзича* ва *ўзидай* сўзлари, шунингдек, *унингча, унингдай, сенча, сендай, бунча, бундай* сўзлари бир-биридан фарқ қилади;

3. *-дай (-дек)* аффикси аслий сифатларга ҳам қўшилиб кела олгани ҳолда, *-ча* аффиксида бундай хусусият кузатилмайди. Шунга кўра, бу

ҳолатда ҳам улар ўзаро синоним бўла олмайди: *каттадай, қизилдай, сариғдай, софдай* каби қўлланишлар учрайди, бироқ бу сўзлар ўзақларига —ча аффикси қўшилмайди.

4. *Ойлар, йиллар, кунлар* типидagi вақт тушунчасини ифодаловчи ва кўплик шаклида қўлланивчи сўзларга —ча аффикси қўшилиб келгани ҳолда, —дай аффикси қўшилиб келмайди: *ойларча, йилларча, кунларча* типида қўлланишлар учрайди, бироқ *ойлардай, йиллардай, кунлардай* типида қўлланишлар учрамайди. Демак, —ча ва —дай (—дек) аффиксларининг ўзаро синоним бўлиб келиши учун юқорида биз санаб ўтган шарт-шароитлар мавжуд бўлиши тақозо этилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида равиш ясовчи аффикслардан бири бўлган —она аффикси асосан сифатларга қўшилиб, ҳолат ва ўхшатиш маъносига равишлар ясайди: *дўстона, қаҳрамонона, мардона* кабилар. Бу сўзларнинг ўзақлари ҳозирги ўзбек адабий тилида от каби ҳам талқин қилинади, бироқ улар аслида сифатдир. Ўзбек тилида *дўстона, маслаҳат, қаҳрамонона кураш* типидagi қўлланишларда бирикма эллипсисга учраган. Чунки бу конструкциялар аслида *дўстона маслаҳат берди, қаҳрамонона курашди* ёки *қаҳрамонона кураш олиб борди* типида бўлиши керак.

—Она аффикси воситасида ясалган равишларда феълдан англашилган ҳаракатнинг хусусияти негиздан англашилган белгига нисбат берилган ҳолда ифодаланади.²³⁶ Ана шундай ҳолатларда —она аффиксининг маъноси —лар+ча аффиксларининг биргаликда англашган маъносига тенг келади: *қаҳрамонона-қаҳрамонларча, мардона-мардларча, золимона-золимларча* каби. Худди шу каби сўзларда —она аффикси —лар+дай аффикси биргаликда англашган маънони ҳам ифодалайди: *мардона-мардларча-мардлардай, золимона-золимларча-золимлардай* каби.

Ўзбек тилида *мардона* сўзи кетидан —вар (—вор) аффикси ҳам қўшилиб келади ва *мардонавор* типида қўлланади. Бу ўринда ҳам —лар+ча қўшилмаси англашган маъно англашилади: *мардонавор курашди — мардларча курашди* каби. Шуни ҳам айтиш керакки, айрим ҳолларда —вор аффикси худди —ли аффикси каби сифат ҳам ясаб келади ва ўша —ли аффикси англашган маънони билдиради. Бундай ҳолларда улар ўртасида синонимик муносабат ҳосил бўлади: *Сибеулиснинг вальси тантанавор ва қувноқ янгради* (“Совуқ зулматни ёриб”, таржима); *Музыка садолари тантанали ва қувноқ янгради* (“Ёш ленинчи”).

Бу сўзларда —вор аффиксининг —ли аффикси билан синоним бўлиб келишига сабаб бўлаётган нарса улар орқали ясалган сўзларнинг ҳаракат билан, феъл билан боғланаётганлигидир. Агар бу сўзлар от билан боғланиб келса ва унинг белгисини кўрсатиб турса, бир-бири билан синоним бўла олмайди: *тантанали мажлис* дейиш мумкин бўлгани ҳолда, *тантанавор мажлис* дейиш учрамайди.

²³⁶Ҳозирги замон ўзбек адабий тили, “Фан” нашриёти, Т., 1966, 335-бет.

-она аффикси *-лар+ча, -лар+-дай* кўшилмалари билан синонимик муносабатга киришганда, улар маънони кучли ёки кучсиз ифодалаш, шунингдек, стилистик хусусиятларига кўра фарқланиб туради. Жумладан, *-она* аффикси воситасида ясалган сўзларда экспрессивлик кучлироқ бўлади. Шунга кўра, бу типдаги сўзлар поэтик стилга хослиги билан ажралиб туради.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *-ан* аффикси билан ясалган равишлар ҳам учрайди: *масодифан, қисман, воқеан, умуман* кабилар. Бу аффиксга худди шу сўзларга кўшилиб келиб аналогия асосида равиш ясовчи *-ий* аффикси баъзи ҳолларда (айниқса, оғзаки нутқда) синоним бўлиб келиши мумкин. Маълумки, *-ий (-вий)* аффикси сифат ясайди. Бироқ сифат билан равиш бир-бирига жуда яқин турувчи, ҳар иккаласи ҳам белги ифодаловчи сўз туркумлари бўлганлиги сабабли, модомики, бу аффикс сифатлар ясар экан, аналогияга кўра баъзида равишлар ҳам ясайди: *масодифий, тахминий, руҳий* кабилар. *-ан* аффикси воситасида ясалган *масодифан, тахминан, руҳан* сўзлари асосан ҳаракат белгисини ифодаласа, *-ий* аффикси воситасида ясалган юқоридаги сўзлар ҳам предмет белгисини, ҳам ҳаракат белгисини ифодалаб келади: *тахминий ўлчадик, масодифий учрашди* кабилар. Мана шу бирикмалар ўзбек тилида *тахминан ўлчадик, масодифан учрашдик* типда ҳам қўлланади, ана шу ҳолатларда *-ан* ва *-ий* аффикслари бир-бири билан синонимик муносабат ҳосил қилади: Бирок: а) бу ҳодиса асосан шу сўзлар доирасидангина учрайди; б) нутқий характерга эга.

Шунга кўра *-ан* ва *-ий* аффиксларининг ўзаро синоним бўлиб келишини шартли равишдагина белгилаш мумкин.

-лай аффикси асосан мавҳум маъно ифодаловчи сўзларга кўшилиб ҳаракатнинг ижро этилишидаги ҳолатни ифодаловчи равишлар ясайди: *бутунлай, тириклай, хомлай, ёшлай, тиккалай* кабилар. Айрим ҳолларда б уаффиксдан кейин *-ин* аффикси ҳам қўлланиб келиши кузатилади: *бутунлайин, тириклайин, хомлайин* кабилар. Бу аффикс шунингдек, *атай* сўзига ҳам кўшилиб келиши (атайин) мумкин. Юқорида айтганимиздек, айрим адабиётларда *-ни* аффиксини *-лай* аффикси билан бирга олган ҳолда *-лай* аффиксининг варианты сифатида баҳоланади. Бунга кўшилиб бўлмайди. Чунки *-лай* аффикси равиш ясовчи *-ин* аффикси эса шакл ясовчи бўлиб, кучайтириш вазифасини бажаради.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *-лай* аффикси англатган маънони ифодалаш учун баъзан *-лигича* аффикслар кўшилмаси (*-лик* – от ясовчи, *-и* – эгалик аффикси, *-ча* равиш ясовчи) ҳам ишлатилади. Бу ўринда *-лигича* кўшилмасини шартли равишда кўшма аффикс сифатида баҳолаш мумкин. Демак, содда *-лай* аффикси билан кўшма *-лигича* аффикслари ўзаро синоним бўлиши мумкин: *тириклай-тириклигича, хомлай-хомлигича* каби.

Ўзбек тилида *бутунлай* ва *бутунлайича* шаклида ҳам учрайди. Бундай ҳолат кейинги аффикс плеонастик тарзда қўлланган бўлиб ҳолатни

кучайтириш учун ишлатилган. Аслида эса ҳақиқий равиш ясовчи ҳисобланган *-ча* аффикси баъзи сўзларга *-и* эгалик аффикси орқали боғланиш хусусиятига эгадир (*мардларча, мардлардек*) каби. Бошқача айтганда, *-ча* аффикси баъзан фақат ана шу эгалик аффиксини олган сўз шаклларида янги равишлар ҳосил қилиш хусусиятига эга: *бутун+и+ча, хом+и+ча* типиди.

Кўринадики, *-лай* аффикси ўрнида ўзбек тилида баъзан *-лигича* кўшма аффикси қўлланса, баъзан *-ича* (буни ҳам шартли равишда кўшма аффикс дейишга тўғри келади) аффиксини қўллана олади: *бутунлай-бутунлигича-бутунича; тириклай-тириклигича-тиригича; хомлай-хомлигича-хомича* кабилар: *тириклай ютиб юборди – тириклигича ютиб юборди – тиригича ютиб юборди*.

Шундай қилиб, равиш ясовчи *-лай* аффиксига шу уч сўз доирасида *-лигича* ва *-ича* аффикслари синоним бўлиб келади. Бироқ *-лигича* ва *-ича* аффикслари воситасида ҳосил қилинган равишлар асосан жонли сўзлашув нутқида хослиги билан ажралиб туради ва маъноси бир оз кучлироқ ифодалади.

Ҳозирги ўзбек тилида равиш ясовчи деб баҳоланувчи *-лаб* аффикси ҳам мавжуддир. Бу аффикс *ҳафталаб, йшлаб, ойлаб, кечалаб, саҳарлаб, кўлаб, тонналаб, ҳовучлаб* каби сўзлар таркибида равиш ясовчи сифатида қўлланса, *қўлаб, атайлаб* сўзлари таркибида шакл ясовчи сифатида қўлланади ва маънони кучайтириб келади. Ана шу сўзлар таркибидаги *-лаб* аффиксини ҳали равиш ясовчи сифатида баҳолаш хато дидир. Чунки янги равишлар асосан бошқа туркумга оид сўзлардан махсус равиш ясовчи аффикслар воситасида ясалиб, ташқи ясалиш характерида эгадир. *Атай* ва *қўн* сўзлари туркумига мансуб бўлиб, уларга қўшилиб келган *-лаб* аффикси маънони кучайтирган. Ҳозирги ўзбек тилида *атай* сўзига худди шундай маънони кучайтириш учун *-ин* аффикси ҳам қўшилиб кела олади: *атайин / хомлайин, тириклайин* сўзларидаги каби/.

Шунинг учун ҳам *атай* сўзига қўшилиб келиб маънони кучайтириш учун хизмат қилувчи *-лаб* аффикси билан, худди шу сўзда ана шундай вазифани бажарувчи *-ин* аффикси ўзаро синонимдир: *атайлаб-атайин* каби. Бироқ бу ўринда равиш ясовчи аффикслар синонимияси ҳақида гапириб бўлмайди.

Худди шунингдек, ўзбек тилида *дастлаб* сўзи ҳам мавжуд бўлиб, ҳозирги кунда бу сўзни морфемаларга ажратиб бўлмайди. *-Лаб* аффиксининг иштироки сезилиб турган бўлса ҳам, *даст* қисми алоҳида морфема сифатида мавжуд эмас. Шунга қўра, бу сўзга *дастлавал* сўзи синоним бўлиб келар экан, бу ўринда гап аффиксал синонимия хусусида эмас, балки луғавий синонимия ҳақида боради.

Демак, равиш туркуми доирасида *-лаб* аффикси икки хил вазифа бажаради: *сўз ясайди; шакл ясайди*. У шакл ясовчи вазифасида

кўллангандагина, унга худди шундай шакл ясовчи –*ин* аффикси синоним бўлиб келиши мумкин.

Сўз ясовчи сифатида кўлланганда, бошқа аффикслар билан синонимик муносабатда бўлмайди.

Ҳозирги ўзбек тилида *алла-* аффикси (у аффиксоидлик ҳолатини ўтиб бўлган) асосан гумон олмошлари ясовчи сифатида қаралса ҳам, бироқ пайт маъносини ифодаловчи сўроқ олмошларига ҳамда ўрин маъносини ифодаловчи сўроқ олмошларига қўшилиб келганда, ҳаракатнинг қачон ва қаерда бажарилганлигини абстракт ҳолда ифодаловчи равишлар ҳам ясайди: *аллақачон, аллақаерга, аллақаерда* кабилар.

Ўзбек тилида худди шундай хусусиятга эга бўлган яна бир аффикс бор. Бу –*дир* аффиксдир. У ҳам асосан сўроқ олмошларига қўшилади. Бироқ пайт ва ўрин маъносини ифодаловчи айрим сўроқ олмошларидан янги равишлар ҳам ҳосил қилиши мумкин: *қачондир, қаердадир* кабилар. Ҳар иккала аффикс ҳам ана шундай хусусиятларга эга бўлганлиги учун улар *қачон* ва *қаер*, *қандай* сўроқ олмошларига қўшилиб келиб, пайт ва ўрин равишлари ҳосил қилганда ўзаро синоним бўлиб келади: У *аллақандай ўйчан эди* (М.И.); *Ёш бўлса ҳам, қандайдир унинг кўзлари оғир, мазмунли қарайтгандек, қандай хизмат бўлса, тайёрдек кўринди* (Ойдин).

–*Алла* ва –*дир* аффиксларининг ўзаро синонимик муносабати улар, айниқса, гумон олмошлари ясаганда яққол намоён бўлади: *кимдир-аллаким, нимадир-алланима, қандайдир-аллақандай* каби. Бу масала алоҳида мавзу сифатида муаллиф томонидан ўрганилган. Шунга кўра, бу ўринда –*алла* ва –*дир* аффиксларининг ўзаро синонимик муносабатига кенг тўхталиб ўтирмадик.

Ҳозирги ўзбек тилида *но-* префикси бир сўзга қўшилиб келганда равиш ҳам ясайди. Худди шундай хусусият –*сиз* аффиксида ҳам бордир: *ноилож-иложсиз*. Ҳар иккала сўз ҳам сабаб равиши ҳисобланади. *Кундузойнинг қисташи билан ноилож биринчи қаторга бориб ўтирди* (Ойдин).

Ҳар иккала аффикснинг сифат ясовчи сифатида ўзаро синоним бўлиб келиши алоҳида китобда батафсил ўрганилган. Улар фақат *илож* сўзига қўшилиб келиб равиш ясаганда, шу сўз доирасидагина равиш ясовчилар сифатида ҳам ўзаро синонимик муносабатни саклайди.

Форс-тожик тилидан ўзлашган –*намо* аффикси ўзбек тилида асосан сифат ва сифатдошларга қўшилиб, иш-ҳаракатнинг ҳолатини ўхшатиш орқали ифодалайдиган равишлар ясайди. Айрим дарсликларда бу аффикснинг фақат сифатларга қўшилишигина кўрсатилган, холос.²³⁷

–*Намо* аффикси сифат ва сифатдошларга қўшилиб равиш ясаганда, унга –*симон* аффиксиоди, –*дай* (–*дек*) ва –*лар+*–*дай* аффикслар синоним бўлиб келади: *Райимбек бошлар устидан жирканганнамо эгарнинг қошига*

²³⁷Ҳозирги замон ўзбек тили, “Фан” нашриёти, Т., 1966, 336-бет.

кўзини тикиб турар эди (“Ш.юлдузи”); Энди бояғига қараганда бироз енгиллагансимон жон олувчи қора кўзлари ҳаракатлана бошлаган, қизил юзлари очилинқираган эдилар; Кўргон устидаги ясов тортган қаҳрамонлар кўл боғлаб икки букилгансимон таъзим билан Азизбекни илгарига ўтказга бошладилар. (А.Қод.)

Шунингдек, *олифтано* юради – *олифталардай* юради, *жирканганнамо* – *жиркангандай*, *чекканнамо* – *чеккансимон* – *чеккандай*; *У азоб чекканнамо инграр эди* (“К.Техрон”) каби мисолларда –*намо*, –*симон* ва –*дай(-дек)* аффиксларининг синонимик муносабати кузатилади.

Тилшунос И.А.Киссеннинг “Краткий грамматический справочник по узбекскому языку” (“Ўқитувчи” нашриёти, Т., 1975) китобида –*намо* ва –*симон* аффикслари қуйидагича изоҳланади: “–*намо* (суффикс) – означает “похожий” (на что-либо), *кажушийся* (чем-либо), *смахвающийся* (на кого-либо), например: *олим* – *учёный*, *олимнамо* – *похожий на ученого*” (81-бет). –*симон* (суффикс) – означает “подобный, похожий” и образует прилагательные, соответствующие русским, оканчивающимся на”...подобный...образный”, например: *газсимон* – *газообразный*” (84-бет).

Кўриниб турибдики, ҳар иккала аффиксда ҳам ўзақдан англашилган предметга, белгига ёки ҳаракатга ўхшашлик маъносини ифодалаш хусусияти мавжуддир.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу маълумотномада –*намо* аффиксининг қандай туркумга оид сўзлар ясаши кўрсатилмаган бўлса, –*симон* аффиксининг фақат сифат туркумига оид сўзлар яшаш хусусияти қайд этилган. “Ўзбек тили грамматикаси” (“Фан” нашриёти, Т., 1975 йил) китобида эса ҳар иккала аффикс сифат ясовчи сифатида талқин қилинади. “Равиш” баҳсида –*симон* аффикси равиш ясовчи сифатида ҳам қайд этилади.

Ана шу дарсликда бу икки аффиксининг изоҳлари қуйидагича берилган: –*намо* (тожик тилидан кирган). Бу аффикс от ва сифатларга кўшилиб, ўзақдан англашилган предмет, ҳодиса, ҳолат тушунчасига “ўхшаш” деган маънони берувчи белгилар (сифатлар ҳосил қилади: *олимнамо*, *мажнуннамо*, *жинниннамо*, *мулланамо*, *калнамо* ва х.к.) (284-бет).

–*симон*. Бу аффикс кўпроқ отларга кўшилиб “ўхшаш” маъносини беради: хусусият, хосса, шакл билдирувчи сифатлар ҳосил қилади: *маймунсимон*, *одамсимон*, *ойсимон*, *тухумсимон* (ўша бет). –*симон* аффикси мавҳум от ёки сифатдошларга кўшилиб, ўхшатиш маъносини билдирган равишлар ясади: *ҳазилсимон*, *хафасимон*, *уялгансимон*, *жиловлангансимон*, *эркалагансимон*... каби (532-бет).

Кўриниб турибдики, ўзбек тилшунослигида –*намо* ва –*симон* (–*дай*, –*дек* ва бошқа айрим аффиксларнинг ҳам) талқини қиёмига етган эмас. Уларнинг сифат ёки равишлар яшаш хусусиятлари кенг ўрганилмаган.

Шуни айтиш керакки, *-симон* ва *-намо* аффикслари сифат туркумига оид сўзларга қўшилиб келганда янги сифат ясай олмайди. *-симон* аффикси баъзи конкрет ва абстракт отларга қўшилиб келиб, улардан сифат ва равишлар ҳосил қилса, сифат ва сифатдошларга қўшилиб келганда, фақат равишлар ясайди. *-намо* аффикси эса отларга қўшилиб келганда сифат ва равишлар ҳосил қилса, сифат ва сифатдошларга қўшилиб келганда, янги равишлар ҳосил қилади.

Демак, ҳар иккала аффиксда ҳам от, сифат ва сифатдошларга қўшилиб келиб ўхшатиш маъносини ифодаловчи равишлар яшаш хусусияти мавжуддир. Бу иккала аффикс ўхшатиш маъносини ифодалаган холда равишлар ясаганда ўзаро синоним бўлиб келади. Юқорида келтирилган мисоллардаги *жирканганнамо*, *енгиллагансимон*, *букилгансимон* сўзларида *-намо* ва *-симон* аффикслари сифатдошларга қўшилиб келиб, *жирканган каби* (ўхшаш), *енгиллаган каби* (ўхшаш), *букилган каби* (букилганга ўхшаш) деган маъноларни англатувчи равишлар ясаган ва ўзаро синоним бўлиб келган.

Улар ўзаро синоним бўлиб келар экан, ҳар иккала аффикс ҳам китобий ва поэтик услубларга хослиги билан, шунингдек, ўхшашлик даражасининг маромга етмаганлигини ифодалаш хусусиятлари билан *-дай* (*-дек*) аффиксидан фарқ қилади. Қиёсланг: *жирканганнамо* – *жиркангансимон* – *жиркангандек*; *олимнамо* – *олимсимон* – *олимдек каби*.

Гарчи *-симон* ва *-намо* аффикслари поэтик услубга хос бўлсалар-да, *-намо* аффиксининг поэтик нутқида қўлланиш даражаси кучлидир.

Хуллас:

1. Ҳозирги ўзбек адабий тилида равиш ясовчи айрим аффикслар ўзаро синонимик муносабатда бўлади. *-Ча* ва *-дай* аффикслари ўзаро синоним бўлиб келади. Уларнинг ўзаро синонимик муносабати қуйидаги ҳолларда содир бўлади: а) ҳар икки аффикс *-лар* аффиксини ёки *-и* эгалик аффиксини қабул қилган отларга қўшилиб келганда (*ҳарбийларча* – *ҳарбийлардек*; *муштича-муштидай*); б) кўplik қўшимчасини олиб отлашган сифатларга қўшилиб келганда (*катталарча-катталардеккаби*); в) пайт билдирувчи сўзлардан *-ги* аффикси воситасида ясалган сифатларга қўшилиб келиб, равишлар ясаганда (*аввалгича-аввалгидай*, *ҳозиргича-ҳозиргидайкаби*).

Бошқа ҳолатларда *-ча* ва *-дай* (*-дек*) аффикслар ўзаро синоним бўлиб келолмайди.

2. Равиш ясовчи *-она* аффикси билан баъзи ҳолларда (*-она* аффикси англатган маънони ифодалаб келган пайтда) мураккаб аффикс сифатида баҳоланувчи *-лар+ча* аффикси ўзаро синоним бўлиб келади: *мардона-мардларча*, *қаҳрамонона-қаҳрамонларча каби*. Бу икки аффикс ўзаро синоним бўлиб келар экан, *-она* аффиксида маънони кучлироқ ифодалаш хусусияти бордир.

3. Равиш ясовчи *-ан* ва *-ий* аффиксларининг ўзаро синонимлиги фақат оғзаки нутқ доирасидагина учрайди.

4. *-лай* равиш ясовчиси асосан абстракт маъно ифодаловчи сўзларга кўшилиб келиб равишлар ясайди ва бу ҳолатда унга *-лигича* кўшма аффикси (шартли) синоним бўлиб келади. *-лигича* аффикси баъзан *-ича* формасида ҳам қўлланади: *хомича, бутунича* каби.

Бу ҳолатда ҳам *-лай* аффикси билан синонимик муносабати йўқолмайди: *ҳомича-ҳомлигича-ҳомлай* каби.

5. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам гумон олмошлари ясовчи, ҳам равиш ясовчи сифатида қўлланувчи *-алла* ва *-дир* аффикслари ўзаро синоним бўлиб келади: *аллақачон-қачондир, аллақерга-қаергадир* кабилар. Бу икки аффикснинг равиш ясовчи сифатида ўзаро синоним бўлиб келиши, асосан, улар *қачон, қаер, қандай* сўроқ олмошларига кўшилиб келганида содир бўлади.

6. Ҳозирги ўзбек тилида, асосан, бир сўз доирасида *но-* ва *-сиз* аффикслари равиш ясовчи сифатида синоним бўлиб келади: *ношлож-шложсиз* каби.

7. Тожик тилидан ўзлашган *-намо* аффикси билан *-симон* аффиксининг ўзаро синонимик муносабати анча кенг тарқалган. Улар ҳам сифат ясовчи сифатида, ҳам равиш ясовчи сифатида ўзаро синоним бўлиб кела олади. Шу билан бирга, бу икки аффикс *-дай (-дек)* аффиксига ҳам синоним бўлиб келади.

8. Булардан ташқари, ўзбек тилида, *ажабланиб қаради, гойибона эшитди, сийраксиб қолди, ўлиб кетгудай бўлсам* каби қўлланишларда ҳам ясама равишлар борлиги кузатилади. (*ажабсиниб, гойибона, сийраксиб, кетгудай* кабилар). Худди шу равишларнинг бошқа равиш ясовчи аффикслар воситасида ясалган кўринишлари ҳам бор: *ажабланиб, гойибдан, сийраклашиб* каби. Бундай ҳолатда ҳам аффиксал синонимия ҳодисаси содир бўлади, бироқ *ажабсиниб, сийраксиб* типидagi қўлланишлар одатда оғзаки нутқда ишлатилади. Бундай ташқари *-ла* ва *-си, -она* ва *-дан* (*гойибона-гойибдан эшитилди*) аффиксларининг ўзаро синонимик муносабати жуда кам учрайди ва бу одатда маълум бир куршови (контекст) талаб қилади. Шунга кўра, бундай ҳолатларни “синтактик синонимия” баҳсида кўрилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

V БОБ

СОН ВА ОЛМОШ ТУРЛАРИНИ ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

I. *-ов, -ала* ва *-овлон* аффикслари синонимияси ўзбек тилида сон туркумига оид сўзларнинг ҳам ўзига хос шакл ҳосил қилувчи аффикслари мавжуд. Ана шу аффикслар сон турларини ҳосил қилиш учун хизмат қилади.

Ҳозирги ўзбек тилида жамловчи сонларни ҳосил қилувчи аффиксларгина ўзаро синонимик муносабатда бўла олиши билан характерланади.

Жамловчи сонлар санок сон негизларига *-ов (-аг, -а+га, -а+-агун), -ола (-ав+-ла+н), -овлон*²³⁸ аффиксларини қўшиш билан қилинади: *икков, учов, тўртов, бешов, олтов, етов, учала, иккала, тўртала, бешала, олтала, еттала, иковлон, учовлон, тўртовлон, бешовлон, олтовлон, ўновлон, юзовлон, қирқовлон, минговлон* каби.

Бу аффиксларнинг сон негизларига қўшилиб келиши ҳам ўзига хос хусусиятларга эгадир. Жумладан, *-ала* аффикси асосан 2,3,4,5 сонларига қўшилиб келади. Айрим ҳоллардагина 6,7 сонларига ҳам қўшилиши мумкин. Бошқа сонларга умуман қўшилиб кела олмайди. Шунингдек, 2,6,7 сонларига қўшилиб келганда, шу сонлардаги кейинги унли тушиб қолади: *етти+ала=етталаси* каби. Бу нарса кўрсатадики, *-ала* аффикси кўпроқ бир бўғинли сонларга (бир бўғин билан ифодаланувчи) ёки унли билан тутаган икки бўғинли сонларга қўшилиб келади, кейинги ҳолда, юқорида айтганимиздек, қисқариш (тушиш), ходисаси юз беради.

-ала аффикси қўшма ва таркибли сонларга қўшилиб кела олмайди.

-ов аффиксининг сонларга қўшилишу келиб жамловчи сон ҳосил қилиши ҳам худди *-ала* аффиксининг каbidир.

Жумладан, бу аффикс ҳам асосан 2,3,4,5,6,7 сонларига қўшилиб келади (“бир” сонига қўшилганда бошқа маъно беради), 2,6,7 сонларига қўшилганда товуш тушиши содир бўлади (айнан, *-ала* аффикси қўшилгандаги каби), қўшма ва таркибли сонларга қўшила олмайди, шунингдек, асосан бир бўғинли сонларга қўшилиб келиб, икки, уч бўғинли сонларга қўшила олмайди (2,6,7 мустасно)

-ов+лан аффиксининг сонларга қўшилиб келиш доираси олдинги аффиксларникидан бир оз кенгрок. Бу аффикс 2,3,4,5,6,7 сонларидан ташқари, ўн (10), қирк (40), юз (100), минг (1000) сонларига ҳам бемалол қўшилиб кела олади. Бошқа ҳолларда юқоридаги аффиксларга ўхшаш хусусиятга эгадир.

²³⁸ А.Г. Гулямов. Проблемы исторического словообразования узбекского языка автореферат докт. диссертации, стр. 47.

-ов аффикси эгалик аффикси билан бирга қўлланади ва бу пайтда – ала аффиксининг эгалик аффикси билан қўлланган ҳолатига *иккови // иккаласи, тўрттови // тўртталаси* каби) синоним бўлиб келади.

Бу икки аффиксининг синонимик муносабатда бўла олишини (тенг қўллана олишини) айрим тилшунослар ҳам кўрсатиб ўтган: *иккови//иккаласи; учовимиз//учаламиз, тўрттовимиз//тўртталамиз, бешовингиз//бешалангиз, олтовингиз//олтангиз, еттовингиз//етталангиз.*²³⁹

Бу аффикслар кўшилган сўзлар (сонлар) эгалик аффиксларисиз келган пайтда бир-бири билан синонимик муносабатда бўла олмайди.

-овлан аффикси ўзбек тилида айрим ҳоллардагина эгалик аффикслари билан бирга келган –ов, –ала аффикслари билан синонимик муносабатга киришади; *икковлон//иккаламиз бордик; тортовлон//тўрталамиз келдик* каби. Аммо –ов ва –ала аффикслари эгалик аффиксларисиз келадиган бўлса, синонимик муносабат узилади (*тўртовлон//тўрттала/тўрттов мумкин* эмас).

Бу ўринда шунини айтиш керакки, агар жамловчи сон –овлан, –ов аффикслари воситасида ясалган бўлсаб улар бошқа бирор сўз ёрдамида кесимга боғланадиган бўлса, эгалик аффиксларисиз ҳам синоним бўлиб кела олади: *тўртовлан бўлиб келдик//тўрттов бўлиб келдик, учовлон бўлиб келдик//учов бўлиб келдик* каби. Агар бундай восита бўлмаса –ов ва –ала аффиксларининг эгалик аффикслари билан бирга қўллангандагина ҳолатига –овлан аффикси эгалик аффиксларисиз қўлланиб туриб синонимик муносабат ҳосил қилади: *икковлон//иккаламиз//икковимиз борамиз* каби. Кўринадики, ҳозирги ўзбек тилида сон турларидан бўлган жамловчи сонларни ҳосил қилувчи –ов ва –ала аффикслари асосан иккидан еттигача бўлган санок сонларга кўшилиб келганда жамлик маъносини ифодалайди. Бошқа санок сонларга эса кўшилиб келмайди. Бу аффикслар фақат икки бўғинли жамловчи сонлар ҳосил қилиш учунгина қўлланади. Шунга кўра, улар саккиз, тўққиз сонларидан ва бошқа қўшма ҳамда мураккаб ҳолдаги сонлардан жамловчи сонлар ҳосил қилмайди. Тўғри, икки, олти, етти сонлари аслида икки бўғинли (бу жиҳатдан саккиз ва тўққиз сонлари фақат қилмайди), бироқ икки, олти, етти сонларига –ов аффикси кўшилиши натижасида товуш алмашиниши –о ёки товуш тушиши ҳодисаси содир бўлиб, охир-оқибатда, барибир, икки бўғинли сон тури ҳосил бўлади. Саккиз ва тўққиз сонларига бу ҳолатни юзага келтириш мумкин эмас. Шу сабабли –ов аффикси ҳам, –ала аффикси ҳам улардан жамловчи сон ҳосил қилмайди.

Биров сўзида эса –ов аффикси негиз семантикаси билан боғлиқ ҳолда бошқа маънони ифодалайди (гумон маъноси бор). *Бир* сўзи семантикасида жамлаш учун асос бўладиган маъно йўқ. Бу сўзга –ала аффикси умуман

²³⁹ А.Н.Кононов. Грамматика, стр. 169.

кўшилиб келмайди. Бунга ҳам *бир* сони ва *-ала* аффикслари маъноларидаги фарқ сабаб бўлади.

Демак, ўзбек тилида *-ов* ва *-ала* аффикслари асосан олтига санок сонга кўшилиб келиб, улардан жамловчи сонлар ҳосил қилганда, бир хил вазифа бажаради, бир хил маъно ифодалайди ва ўзаро синоним бўлиб келади. Бошқа ҳолларда ўзаро синоним бўлмайди.

Сонларнинг бошқа турларида, синоним ҳолда қўлланиши мумкин бўлган бошқа аффикслар учрамайди.

-тача, *-ларча* аффиксларининг маънолари, шунингдек, *-ларча*, *-лаб* аффиксларининг маънолари ҳам бир-бирига яқин туради. Оғзаки нутққа бири ўрнида иккинчисининг ишлатилиши учрайди. Шунга қарамай, улар синоним бўлмайди. Улар ёзма нутқда ҳеч қаерда бир-бирининг маъносини ифодаламайди.

Хуллас, сон туркуми билан боғлиқ бўлган аффикслардан, фақат, жамловчи сонларни ясовчи *-ов*, *-ала*, *-овлон* аффикслари юқоридаги ҳоллардагина синонимик муносабатга киришади.

Жамловчи сонларни ҳосил қилгувчи *-ов* ва *-ала* аффикслари ўзаро синоним бўлиб келар экан, улар асосан бир хил маънони – биргалик, жамлик маъносини ифодалайди. Бироқ улар услублараро қўлланишига кўра фарқ қилади. Жумладан, *-ов* аффикси воситасида жонли сўзлашув нутқида қўлланиши билан бирга, асосан баддий услубда (поэтик услубда), фольклоржа кенг қўлланиши билан характерланади. Бу хусусият, айниқса, *-овлон* аффиксида кузатилади. Ўзбек тилида *-ала* аффикси асосан сўзлашув нутқида хосдир.

2. ГУМОН ОЛМОШЛАРИНИ ҲОСИЛ ҚУЛУВЧИ –ДИР ВА АЛЛА-АФФИКСЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

Гумон олмошлари ҳозирги ўзбек тилида асосан сўроқ олмошлари олдидан *алла-* аффиксини ва улар кетидан *-дир* аффиксини кўшиш орқали ҳосил қилинади.

Гумон олмошларининг сўроқ олмошларига *алла-* аффиксини кўшиш орқали ясалганлари, айрим ҳолларда эгалик, кўплик кўшимчаларини қабул қилиб отлар каби хусусиятларга эга бўлиши мумкин.

Гумон олмошларининг *-дир* аффикси воситасида ясалганлари бундай хусусиятга эга эмас. Демак, *алла-* аффикси билан *-дир* аффиксининг синонимик муносабатига эътибор берилганда, улар кўшилган сўроқ олмошларининг бошқа аффиксларсиз қўлланган ҳолатини кўзда тутиш лозим.

Кузатишлар кўрсатадики, *алла-* ва *-дир* аффикслари воситасида ҳосил қилинган гумон олмошлари бошқа сўзлар билан бириктириш хусусиятларига кўра ҳам бир-бирларидан фарқ қилади. Жумладан, *аллаким*, *алланима*, *кимдир*, *нимадир* олмошлари асосан отлар билан

бирикади: *аллақандай одам, аллақайси жойда, аллақандай йигит, қайсидир бола каби*; “аллақанча” олмоши билан ҳам, феъл билан ҳам бирика олади: *аллақанча одам, аллақанча бўлди, аллақанча югурди каби; аллақайғқа, аллақарға, аллақардан каби* олмошлар ҳам асосан феъллар билан бирикади: *аллақардан келди, аллақарға кетди, аллақарда қолди каби*.

Шунингдек, *-дир* аффикси воситасида ясалган гумон олмошлари турланадиган бўлса, турловчи кўшимчалар (келишик, кўплик кўшимчалар) *-дир* аффиксидан олдин қўшилади. *Аллақандай, аллақанақа, негадир* олмошлари умуман турланмайди. Бунинг сабаби, қанақа, нега, қандай олмошларининг маъно хусусиятлари ҳамда уларнинг қандай сўзлар билан бирика олишлари билан боғлиқ ҳодисадир.

“Нега” олмоши “не” шаклида ёки “нима” шакли ишлатилса, турлана олади. Ҳозирги ҳолатда, унинг таркибида жўналиш келишиги кўшимчаси – “га” бўлганлиги учун (бу аффикс унинг таркибий қисмига айланиб қолган бўлиб, бу сўз аслида *нима+га* кўринишидадир. Бу сўз турланмайди. Бундан ташқари “нега” олмошига *алла-* аффиксини кўшиб гумон олмоши ясалмайди. Аммо “нимага” шакли қўлланса, ундан *алла-* аффикси орқали гумон олмоши ҳосил қилиш мумкин: *алланимага, алланимадан каби*.

“Нега” олмошига *-дир* аффиксини кўшиш орқали гумон олмошлари ҳосил қилинади. Бу ҳам бўлса, *нимага* олмоши тузилишида фонетик ўзгариш юз берганлигидир. Яъни бу олмош таркибида қисқариш содир бўлган. Ўзбек тилида *алланимага* тарзида қўлланиш учрайди, бироқ *алланега* тарзида қўлланиш йўқ. *Нимага* сўзи таркибидаги фонетик ўзгариш унинг маъносига ҳам таъсир этган. Унда мавҳумликни ифодалаш кучли.

Гумон олмошлари ясовчи *алла-* ва *-дир* аффикслари бошқа ўринларда, деярли ҳамма сўроқ олмошларига қўшилганда бир-бирига синоним бўлади.

Бу икки аффикснинг синонимик муносабатини белгилаганда, асосан, гумон олмошлари асос қилиб олинishi керак.

Чунки бу аффикслар сўроқ олмошларидан бошқа сўзларга қўшилганди, гумон олмошлари ясамайди, балки бутунлай бошқа вазифани бажаради ва бошқа маънода қўлланади. Шунинг учун ҳам, бу аффикслар фақат гумон олмошлари ясагандагина бир-бирига синоним бўлади.

Жумладан, *алла-* аффикси “махал” сўзига кўшилиб келганда, негиздан англашилган пайтнинг анча ўтганлигини миқдор жиҳатдан кўрсатади. Тўғри, бу ўринда ҳам *алла-* аффикси маълум даражада гумон маъносини ҳам ифодалаётганга ўхшайди. *Карим алламаҳалда келди; У алламаҳалгача индамай ўтирди каби*. Бу гапда пайтнинг миқдори номаълум ифодаланган. Гумон билан, маълум бир (кўзда тутилаётган вақт) пайтнинг номаълумлиги бир хил ҳодиса эмас. Демак, *алла-* аффиксининг сўроқ олмошларига қўшилгандаги маъноси бошқа-ю, бошқа сўзларга

қўшилгандаги маъноси бошқадир. Бу ҳодисани *алла-* аффикси “вақт”, “нарс” сўзларига қўшилганда ҳам кўриш мумкин: *аллавақт* сўзида ҳам *алла-* аффиксининг маъноси *алламаҳал* сўзидаги маънога тенг. Шунингдек, *алла-* аффикси “палла” сўзига қўшилиб келганда ҳам шу маънони ифодалайди: *Келди-кетди кечаси алла-паллагача давом этди* (Ойбек).

–*дир* аффиксининг ҳам ўзига хос хусусиятлари бор бўлиб, бу аффикс ҳам бошқа сўзларга қўшилганда бошқа маъно англатади, бошқа вазифа бажаради.²⁴⁰

Жумладан, –*дир* аффикси от туркумига оид негизларга қўшилар экан, кесимликни шаклантиради, модал маъно ифодалайди. Гапларга мос модаллик, ҳукм ифодаланади, *китобдир*, *нарсадир* каби. Бу аффикс феъл шаклларига қўшилиб келганда ҳам шу вазифани бажаради: *келгандир*, *кетгандир* каби: *Йўлчи камтар ва жасур йигитдир* (Ойбек)

Кўринадики, –*дир* ва *алла-* аффикслари фақат сўроқ олмошларига қўшилиб келганларидагина гумон олмошлари ҳосил қилиб, бошқа ҳолатларда бошқа сўз шакллари ҳосил қилади. Шунга кўра, уларнинг ўзаро синонимик муносабати асосан гумон олмошлари ҳосил қилган ҳолатдагина содир бўлади. Чунки уларнинг маъно вазифаси ана шу ҳолатдагина бир хил бўлади. Бошқа ҳолатларда, жумладан, –*дир* аффикси феъл шаклларига қўшилиб келганда ёки *алла-* аффикси айрим вақт билдирувчи мавҳум отларга, шунингдек, нарс сўзига қўшилиб келганда, бошқа-бошқа вазифани бажаради, бошқа-бошқа маъноларни ифодалайди. Шу сабабли бундай ҳолларда улар ўзаро синоним эмас.

Бу икки аффикс сўроқ олмошларига қўшилиб гумон олмошлари ҳосил қилганда, олмошларнинг қандай сўзлар билан бирикаётганлигидан қатъий назар бир-бирига синоним бўлиб келади: *аллақанақа-қанақадир*, *аллаким-кимдир*, *алланима-нимадир*, *аллақандай-қандайдир*, *аллақайси-қайсидир*, *аллақарга-қаргадир*, *аллақарғи-қарғидир* каби.

Бу мисоллардан: *аллақанақа-қанақадир*, *аллақандай-қандайдир*, *аллақайси-қайсидир* жуфтлари от туркумидаги сўзлар билан бирикиб келади: *аллақайси одам*, *аллақанақа киши*, *аллақандай жой*; *қайсидир одам*, *қанақадир шаҳар*, *қандайдир куч* каби.

Ўзбек тилида *аллаким-кимдир*, *алланима-нимадир*, *аллақарга-қаргадир*, *аллақарғи-қарғидир* жуфтликлари асосан феъл билан бирикади: *аллаким келди*, *алланима деди*, *аллақарга бордик*, *қаргадир кетди*, *кимдир келди*, *қарғидир кетди* каби.

Юқоридаги жуфтликларнинг ҳаммасида *алла-* ва –*дир* аффикслари ўзаро синонимик муносабатдадир.

Ҳозирги ўзбек тилида баъзи сўроқ олмошларига қўшилиб келган *алла-* ва –*дир* аффикслари ўзаро синоним бўлиб кела олмайди. Юқорида *нега* олмошига –*дир* аффикси қўшилгани ҳолда, *алла-* аффиксининг

²⁴⁰ И.А.Киссен. Краткий грамматический справочник по узбекскому языку, Т., -1950, стр-82.

қўшила олмаслиги сабабли улар орасида синонимик муносабат содир бўлмаслигини айтган эдик.

Уларнинг ўзаро синоним бўла олмаслик ҳоллари аффикслар *қачон* ва *қачон* сўроқ олмошларидан гумон олмошлари ҳосил қилганда ҳам кузатилади. Аммо бу ўринда у бошқачароқ ҳолатда намоён бўлади. Яъни юқоридаги ҳолатда *нега* олмошига *-дир* аффикси қўшилиб келиб гумон олмоши ҳосил қилгани ҳолда (негадир), *алла-* аффикси бу олмошга умуман қўшилиб кела олмаган бўлса, кейинги ҳолатда ҳар икки аффикс *қачон* ва *қанча* олмошларига қўшилиб келади, лекин ўзаро синоним ҳисобланмайди. Ўзбек тилида *алла-* аффикси билан *-дир* аффикси ўртасидаги маъно жиҳатдан фарқ худди шу ўринда яққол сезилади: *аллақанча-кўп* маъносида (аллақанча китоб сотиб олди – кўп, анчагина китоб сотиб олди). Бу ўринда микдор анча бўрттирилган ҳолда ифодаланган. Яъни шу сўзнинг маъноси кўп сўзининг маъносига асосан тенг бўлиб, бу маъно бир оз бўрттирилгандир. Бу сўздаги гумон маъноси иккинчи ўринда бўлиб, ана шу кўпликнинг аниқ микдорда эмаслигини кўрсатиб туради.

Ўзбек тилида *қанчадир* сўзи ҳам қўлланади: *Бу ердаги одамлар қанчадир китоб олишди-да, нақд пул тўламай, пул ўтказилишини айтдилар*. Бу гапдаги *қанчадир* сўзида асосан гумон маъно биринчи ўриндадир. Куйидаги гапга ҳам эътибор берайлик: *Меҳмонлар аллақачон келиб бўлишган, бироқ асосий мезбондан ҳали дарак йўқ*. (С.Абдулла, “Мавлоно Муқимий”). Бу гапдаги *аллақачон* сўзидан анча вақт илгари, кўп вақт олдин деган маъно англашилади. Бунга сабаб шу маънонинг биринчи планда эканлигидир. Яъни меҳмонларнинг келган вақти номаълумдир: *аллақачон келган-келганига* анча вақт бўлган; *қачондир келган* – келган пайти номаълум. Биринчи ҳолатда *аллақачон* сўзи гумон маъносини ифодалаётганга ўхшаса ҳам, ҳар ҳолда вақт маълум даражада аниқ. Яъни меҳмонлар келганига 1-2 соат вақт бўлган. Кейинги ҳолатда эса асосан гумон маъноси ифодаланган бўлиб, вақт нуқтаи назаридан умуман номаълум, меҳмонларнинг қачон келганини ҳеч ким билмайди. Олдинги ҳолатда меҳмонларнинг келганини кимдир аниқ билади, кейинги ҳолатда эса унинг қачон келганлигини ҳеч ким аниқ билмайди.

Кўришиб турибдики, *алла-* ва *-дир* аффикслари айрим сўроқ олмошларига қўшилиб келганда, негиз маъноси боғлиқ ҳолда бир-биридан фарқ қилувчи маъноларни ифодалайди ва бундай ҳолатда улар синоним саналмайди.

“*Қанчадир*” сўзи англаган маъно ҳам худди шундай. Предметнинг кўпми-озлиги номаълум. Аммо “аллақанча” сўзи англаган маънога эътибор берадиган бўлсак, предметнинг микдори, бир томондан, жуда аниқ ифодаланган – яъни кўп.

Демак, *аллақанча китоб* деганимизда, китобнинг кўп эканлиги бизга маълум бўлади. Лекин аниқ микдори – ўша “кўп”нинг сони номаълум

бўлади; канчадир китоб деганимизда, умуман китобнинг озми-кўпми эканлиги ҳам номаълум бўлади, ҳақиқий сони номаълум бўлади.

Шунга кўра, айтишимиз мумкинки, *алла-* аффикси билан *-дир* аффикси маълум бир ўринда маъно жиҳатдан бир-бириги тенг келса ҳам, иккинчи бў ўринда улар маъно жиҳатдан кескин фарқ қилади.

Бу аффиксларнинг маънолари қуйидаги сўроқ олмошларига қўшилиб келгандагина тенг бўлади: *Ким, нима, қандай, қаерга, қаерда, қаердан, қайси, қанақа* кабилар. Бошқа сўроқ олмошларига қўшилганда, улар маъно жиҳатдан фарқ қилади ва ўзаро синоним саналмайди.

Алла- аффикси билан *-дир* аффиксининг ўзаро синоним сифатида ишлатилиши (бири ўрнида иккинчисининг қўлланиши) бадиий адабиётда кўплаб учрайди. Улар ўртасидаги синонимик муносабатни тасдиқловчи мисоллар келтирамиз.

Тонг ортиши билан яна докторлар кириб, алланималарни ўз тилларида гапиришди (И.Р.); *Гуламдомхоннинг уйига олиб боринг боваччани! –деди-да кўзлари ва юз ҳаракати билан яна нималарнидир кампирга ишорат қилди хўжайин* (Ойдин); *Бу қандайдир безовта бир жимлик эди* (А.М.); *Ҳамма нарса ҳорғин, мудрашга бошлаган каби аллақандай поёнсиз ғариб оқишом* (О.); *-Қоравул кўчанинг у юзига ўтиб қаергадир кириб чиқди, кимнидир чақирди, ким биландир гаплашди* (А.Қаҳҳор); *Қандайдир бир ҳаёл ичида ўтирувчи бу йигит Тошкентнинг машҳур аъёнларидан бўлган Юсуфбек хожининг ўғли Отабек* (А.Қод.); *Яна аллақандай қурчоқбоз ҳам бор, дейди, – деди* (М.И.) *Кимдир Мавлоно Лутфийнинг шўх-уйноқи мусиқийли бир газалидан баъзи байтларини ўқиб мақтай бошлади* (А.Қаҳҳор). бундай мисолларни ҳар бир ёзувчини асаридан, ҳар бир шоирнинг шеъридан келтириш мумкин.

Келтирилган мисолларнинг ҳаммасида *алла-* ва *-дир* аффикслар ўзаро синоним бўлиб келган. Чунки улар асосан бир хил маънони-гумон маъносини ифодалайди. Шунга қарамай, *алла-* аффикси воситасида ҳосил қилинган олмошларда гумон маъноси бир оз бўрттирилган ҳолда ифодаланган.

Демак, бу икки аффикс айрим сўроқ олмошларига қўшилиб келиб, деярли ҳамма вақт бир-бирининг синонимидир. Бироқ айрим сўроқ олмошларига қўшилиб келганда, улар бошқа-бошқа маъноларни ифодалаб келади ва шунга кўра ўзаро синоним эмас.

Алла- аффикси ҳақида икки оғиз гапириш лозим. Чунки жуда кўп адабиётларда²⁴¹ бу аффикс сўз сифатида тилга олинади. Бизнингча, “*алла-*” ўзбек тилида сўз эмас, балки аффиксдир. Бунга сабаб, унинг алоҳида ҳолда маълум бир тушунчани ифодаласлиги, маълум бир маънони (лексик маънони) англатмаслигидир. Ўзбек тилида бу элемент фақат бошқа сўзлар таркибидангина мавжуд бўлиб, ўзи алоҳида сўз сифатида ҳеч

²⁴¹ Ҳ.Замон ўзбек тили, Т., 1966. Т., 1966, 262-бет; М.Мирзасев, С.Усмонов, И.Расулов. Ўзбек тили, Т., 1970. 131 бет.

қандай аффиксни ўзига қабул қила олмайди. Унинг мана шу аффикс қабул қила олмаслик хусўсияти ҳам унинг сўз эмас, аффикс эканлигини тасдиқлайди.

Шунга кўра, бу ўринда –*дир* аффикси “алла” сўзи билан эмас, балки *алла-* аффикси билан синонимик муносабатга киришган.

Хуллас: 1. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *алла-* ва –*дир* аффикслари асосан гумон маъносини ифодалаб келганда ўзаро синоним бўлади. Улар *ким, нима, қандай, қаерга, қаерда, қаердан, қайси, қанақа* сўроқ олмошларига қўшилиб келиб гумон олмошлари ҳосил қилганда, маъно жиҳатдан тенг келади ва ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилади. 2. Бу аффикслар *қачон, қанча* каби олмошларига қўшилиб келганда, бошқа-бошқа маъноларни ифодалайди ва ўзаро синоним бўлолмайди. *Алла-* аффикси асосан “кўп” деган маънони ифодалайди, –*дир* аффикси асосан “гумон”, “номаълум” деган маънони ифодалайди. 3. Ўзбек тилида баъзи ҳолатларда –*дир* аффикси қўшилиб келган негизларга *алла-* аффикси, *алла-* аффикси қўшилиб келган негизларга –*дир* аффикси қўшилмайди. Бунга сабаб негиз тузилишидаги фонетик ўзгариш ва асосан негиздан ифодаланган маъно билан маъно билан аффиксда ифодаланган маънонинг мос келмаслиги, негизнинг бошқа туркумга оидлигидир (*алламаҳал, аллавақт, алланарса* кабилар) 4. *Алла-* аффикси билан –*дир* аффиксининг ўзаро синоним сифатида қўлланиши юқоридаги олмошлар доирасида анча кенг тарқалган бўлиб, улар синоним бўлиб келганда, *алла-* аффикси гумон маъносини бўрттириб ифодалайди. Шунингдек, бу аффикс воситасида ҳосил қилинган гумон олмошлари китобий услубга хосланганлиги, –*дир* аффикси воситасида ҳосил қилинганлари сўзлашув услубига хосланганлиги билан фарқ қилади.

Хуллас: 1. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сон туркуми доирасида жамловчи сонларни ҳосил қилувчи –*ов*, –*ала* ва –*овлон* аффиксларигина ўзаро синонимик муносабатда бўлади. Бу аффикслар асосан икки, уч, тўрт, беш, олти, етти санок сонларига қўшилиб келганда, жамловчи сонлар ҳосил қилади ва бир хил маънода қўлланади. Бу нарса уларнинг синонимик муносабатини юзага келтирувчи омил бўлади. Улар ўзаро синоним бўлиб келар экан, –*ов* аффикси воситасида ҳосил қилинган жамловчи сонлар жонли сўзлашув услубида қўлланиши билан бирга, бадий (поэтик) услубда, фольклорда кўп қўлланиши билан характерланади. Бу хусусият, айниқса, –*овлон* аффиксида кучлидир. Ўзбек тилида –*ала* аффикси асосан сўзлашув услуби учун характерлидир.

2. Ўзбек тилида олмош туркуми доирасида асосан гумон олмошларигина аффикслар воситасида ҳосил қилинади. Гумон олмошларининг ҳосил қилинишида сўроқ олмошлари асос вазифасини бажаради. *Алла-* ва –*дир* аффикслари ана шу сўроқ олмошларидан гумон олмошлари ҳосил қилади.

Шундан келиб чиққан ҳолда асосан *-дир* ва *алла-* аффиксларининг ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилиши кузатилади. Бу аффикслар: а) *ким, нима, қандай, қаерга, қаерда, қаердан, қайси, қанақа* сўрмоқ олмошларига қўшилиб келиб гумон олмошлари ҳосил қилганда, ҳиққаласи гумон маъносини ифодалайди ва ўзаро синоним бўлади; б) бу аффикслар *қачон, қанча* каби олмошларга қўшилиб келганда бошқа-бошқа маъноларни ифодалайди ва ўзаро синоним эмас: *аллақачон* ва *қачондир* сўзларида *алла-* аффикси “кўп вақт” маъносини (кишига маълум бўлган вақт маъносини), *-дир* аффикси “номаълум вақт” маъносини ифодалайди; в) *-дир* аффикси қўшилиб келган негизларга *алла-* аффикси, *алла-* аффикси қўшилиб келган негизларга *-дир* аффикси қўшилиб келолмаган ўринларда, яъни улар маъно ва вазифаси жиҳатдан фарқ қилган ҳолатларда ҳам ўзаро синонимик муносабат кузатилмайди; г) улар ўзаро синоним бўлиб келган ўринларда гумон маъноси *алла-* аффикси воситасида бўрттирилган тарзда ифодаланади. Шунингдек, бу аффикс воситасида ҳосил қилинган гумон олмошлари китобий услубга хосланганлигини, *-дир* аффикси воситасида ҳосил қилинган гумон олмошлари эса сўзлашув услубига хосланганлиги билан характерланади.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

Бу тадқиқот ҳозирги ўзбек адабий тили фанининг семантик-стилистик аспектидаги иш бўлиб, унда асосан сўз ясовчи ва шакл ҳосил қилувчи аффикслар семантик-стилистик хусусиятларига кўра тадқиқ қилинади. Тадқиқот натижаси сифатида қуйидаги назарий хулосаларга келинди:

1. Аффиксларнинг семантик-стилистик хусусиятлари улар конкрет негизларга қўшилиб келганда тўла намоён бўлади. Сўз ясовчи ва шакл ҳосил қилувчи аффиксларнинг қандай маъноларга эга эканлигини, уларнинг имкониятларини белгилашда ана шу аффикслар қўшилиши натижасида ясалган ясалмалар ёки ҳосил бўлган сўз шакллари асосий қуршов сифатида хизмат қилади. Синтактик вазифа бажарувчи аффикслар учун эса сўз бирикмаси ёки гап ана шундай қуршов вазифасини ўтади.

2. Тилдаги аффиксларнинг семантик-стилистик хусусиятлари текширилар экан, асосан улар орасидаги синонимик муносабатларга алоҳида эътибор берилади. Бу ҳар бир аффикснинг маъно ва қўлланиш имкониятларини тўла тадқиқ қилишни тақозо этади.

3. Ҳозирги ўзбек адабий тилида аффикслардаги синонимия ҳодисаси асосан сўз ясовчи ва шакл ҳосил қилувчи аффикслар доирасида кузатилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида шахс отлари ясовчи аффикслар шунингдек, отлардан сифатлар ясовчи аффикслар доирасида синонимия ҳодисаси кенг тарқалган бўлиб, бунда ўзбек тилига бошқа тиллардан ўзлашган ясовчи аффикслар асосий омил вазифасини ўтаган. Шу билан бирга, айниқса, шахс отлари ясовчи ҳамда отлардан сифатлар ясовчи аффиксларнинг ўз доирасида ўзаро энг кўп ҳолатларда синоним бўлиб келиши ана шу аффиксларнинг кўп маънолилиги натижаси ҳамдир.

4. Сўз ясовчи аффиксларнинг синонимик муносабати феъл ясовчилар, равиш ясовчилар доирасида кенг тарқалмаган. Бунга асосий сабаб феъл ясовчилар бошқа тиллардан қабул қилинмайди, равиш ясовчилар эса жуда кам ўзлашган. Бундан ташқари феъл ясовчи аффикслар анчагина бўлишига қарамай, улар турли лексик-грамматик характеристикасига эга бўлган негизлардан турли лексик-грамматик характеристикасига эга бўлган негизлардан ясалади. Сифатларда ҳам шундай. Синоним сифатида қаралуви сифат ясовчилар асосан отлардан сифат ясайди. Феъл ясовчиларда бундай ҳолат кузатилмайди. Масалан, *-ла* аффикси турли лексик-грамматик характеристикага эга бўлган негизлардан (от, сифат, олмош, сон, равиш, таклидий сўз каби) феъллар ясай олади.

5. Шакл ҳосил қилувчи аффикслар доирасидаги синонимик муносабат от, сифат, равиш туркумларидаги шакл ясовчиларда кузатилмайди. Асосан, ўзбек тилида феъл шаклларини ҳосил қилувчи аффиксларда бу ҳодиса кенг тарқалган. Жумладан, феълларда нисбат

шакллари, сифатдош, равишдош, ҳаракат номи шакллари доирасида бу ҳодиса кўп кузатилади. Биолқ бу шаклларни ҳосил қилувчи аффикслар орасидаги ўзаро синонимик муносабат даражаси ҳам бир хилда эмас. Масалан, нисбат шакллари ичида асосан орттирма нисбат ҳосил қилувчиларда бу ҳодиса кенг тарқалгандир.

Сон ва олмош туркумларида уларнинг баъзи маъно турларини ҳосил қилувчи шакл ясовчиларгина ўзаро синоним бўлиб келади.

6. Қуйидаги шарт-шароитлар аффикслардаги синонимликни белгиловчи асосий мезонлар бўла олади:

1. Аффикслар маълум бир белгиланган негизга қўшилади.

2. Аффикслар қўшилаётган сўз (негиз) маълум бир туркумга онд бўлиши, маълум бир грамматик шаклда турган бўлиши лозим. Жумладан, агар аффикслар қўшилаётган сўз от туркумига мансуб бўлса, ҳар икки аффикс (бир неча аффикс қўшилиши ҳам мумкин) қўшилиши учун (агар уларнинг синонимик муносабати текширилаётган бўлса) у маълум бир келишида туриши керак. Ясалган сўзларга бериладиган грамматик характеристика ҳам бир хил бўлиши даркор. Масалан, “чорвадор” сўзи шахс оти сифатида қаралсагина ундаги –дор аффикси “чорвачи” сўзидаги –чи аффиксига синоним бўлиши мумкин. Акс ҳолда –дор аффикси –ли ва сер- ... каби аффикслар билан синонимик муносабатга киришиши мумкин.

3. Аффиксларнинг фонетик структураси ўзакнинг фонетик структураси билан мос келиши керак.

Яъни аффиксдаги товушлар билан негиздан товушларнинг бирлашиши қонуний ҳол бўлиши, фонетик ўзгаришлар бу қўшилишни тақазо қилган бўлиши керак: *нонсиз, бенон мумкин, аммо нонон* ҳолати мумкин эмас.

4. Синоним сифатида келтирилаётган аффикслар ё шу тилнинг ўзига мансуб, ёки улар мутлақо шу тилга аффикс сифатида ўзлашиб кетган бўлади;

5. Синоним сифатида келтирилаётган аффикслар замонавийлиги жиҳатидан маълум бир қатламга тегишли бўлади;

6. Аффикслар қўшилган сўз гапда маълум бир гап бўлаги бўлиб келгандагина улар таркибидаги аффиксларни синоним сифатида баҳоланади;

7. Аффикс қўшилаётган сўз маълум бир маъноси билан қатнашади.

8. Аффиксларнинг синонимлиги уларнинг маълум бир негизга қўшила олиши билан белгиланади;

9. Бир синонимик уяга кирувчи аффиксларнинг валентлиги талабига негиз маъноси мос бўлиши тақозо этилади.

10. Синонимик аффикслар воситасида ясалган сўзларнинг ҳаммаси шу тилнинг лексик бирликлари ҳисобланади ва контекстда шундай ҳолатда танлаб олиниб, унда реаллашади.

7. От туркумига асосан шахс отлаи ясовчилардагина синонимлар бор. Чунки бошқа тиллардан от ясовчи аффикслар айникса кўп ўзлашган. Бу шу тилдаги аффикслар билан синонимликни юзага келтирган.

8. Ўзбек тилида энг унумли шахс отлари ясовчи аффикс ҳисобланган *-чи* аффикси ўрнига қараб тожик тилидан ўзлашган, шунингдек, рус тилидан ўзлашган сўзлар таркибидаги шахс отлари ясовчи аффикслар билан синонимик муносабатга киришади.

9. *-чи* аффикси сотувчи шахс маъносини ифодалаганда, *-фуруш*, *тузатувчи* шахс маъносини ифодалаганда *-соз*, тасдиқ қилувчи, ёзувчи маънолари билан *-шунос*, *-навис*, айтувчи, ўргатувчи маънолари билан *-эъй*, *-хон* кўп истемол қилувчи, хуш кўрувчи, парвариш қилувчи, тикувчи, пиширувчи шахс маънолари билан *-хўр*, *боз*-, *-дўз*, *-паз*, *-кор* каби аффикслар билан синоним бўлиб келади.

10. Ўзбек тилидаги ўз ва ўзлашган сифат ясовчилар ўзаро синоним бўлади: жумладан, *-дор*, *сер*-, *-манд*, *-чан*, *ба*-, *чил*-, *-нок* каби аффикслар эга эканлик ва ортик даражада эга эканлик маъноларига кўра *-ли* аффикси билан синонимик муносабатга киришади.

11. Негиздан англашилган объектга эга эмаслик маъносини ифодаловчи *-сиз*, *бе*-, *но*- аффиксларининг синонимик муносабати ҳам юқоридаги *-ли* аффикси билан синоним бўлиб келган аффиксларники кабидир.

12. Сифатлар аффиксация усулида феъл туркумига оид сўзлардан ҳам ясалади. Бироқ бу сифатларнинг аксарияти сифатдош бўлиб, адъективация натижаси сифатида сифатига айлангандир. Шунингдек, негизи феъл бўлган ясама сифатлар таркибидаги аффикслар, ҳозирги ўзбек адабий тили нуктаи назаридан кузатилса, ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилмайди.

Ўзбек тилида *топқир-топагон-топонгич*, *сузагон-сузонгич*, *сезгир-сезувчан*, *билагон-билармон*, *топагон-топармон* каби жуфтликларда гўё аффикслар орасида синонимлик бордек туюлса ҳам, бу нарса адабий тил учун характерли эмас.

Шунингдек, сифат туркумида айрим ранг-тус билдирувчи сўзларга қўшилиб келиб, белгининг меъёрдан кам даражада эканлигини ифодаловчи *-мтир* ва *-ш(-иш)*, *-(иш)* аффикслари орасида ҳам синонимик муносабат кузатилади. Бироқ бу ҳодиса фақат икки-уч сўз доирасида бўлиб, алоҳида тадқиқот талаб қилмайди.

13. Феъллар асосан отлардан ясалади, ундан камроқ тақлидий сўзлардан, равишлардан, сифатлардан ва энг кам даражада сонлардан ва олмошлардан ясалади. *Сава-савала* каби ясалишларни эса феъл модал шаклларининг ясалиши деб қаралади.

14. Энг унумли, феъл ясовчи аффикс ҳисобланган *-ла* аффиксининг бошқа феъл ясовчи аффикслар билан синонимик муносабатини 2 ҳолатда олиб қараш лозим:

а) у якка ҳолда яъни *-ла* формасига қўлланиб, фақат *битта-битта* сўзда, *-ка, -т(-ит), -ар(-ур), -са, -на, -тир, -сира* аффикслари билан синоним бўлиб келади.

б) *-Ла* аффикси *-н* ва *-ш* аффикслари билан бирга, мураккаб ҳолда қўлланиб (*-н* ва *-ш* даража кўрсаткичлари), бошқа бир қанча аффикслар билан синоним муносабатга киришади.

15. Ўзбек тилидаги кўпгина феъллар таркибида тарихий жиҳатдан таҳлил қилинса, аффикслар мавжудлиги кўзга ташланади: *қутқар, уйшай-ўшқир, қувон-қувна, энкай-энгаиш, силки-силта, тўнтар-тўнқар, шалвира-шаллай, сирпан-сирган, тирка-тира, оғдир-оздир, қўзи-қўзга, урин-урна* кабилар. Бироқ бу феъллар ҳозирги кунда морфемаларга ажратилмайди. Шунга кўра, бу сўзларда гўё аффикслар синонимияси ҳодисаси мавжуддек туюлса ҳам, ҳозирги кунда морфемаларга ажратилмайди. Шунга кўра, бу сўзларда гўё аффикслар синонимияси ҳодисаси мавжуддек туюлса ҳам, ҳозирги кун нуктаи назаридан бу жуфтликларни лексик синонимлар сифатида баҳолаш мумкин.

16. Феъл нисбатлари ясовчилардан ўзлик нисбат кўрсаткичлари *-н(-ин)* ва *-л(-ил)* айрим ўринлардагина синонимик муносабат киришади. Асосан ортгирма нисбат кўрсаткичлари ўзаро синоним бўлиб келади. Бошқа нисбат кўрсаткичларида бу кузатилмайди. Чунки бу феъл нисбатларини ясовчилар бир аффиксдангина иборатдир.

17. Сифатдош ясовчиларда *-ган, -мишли, -ган, -ма, -ган, -иқ, -ган, -с+гур; -али, -диган, -али, -диган; -диган -у(в)чи; -диган, -ғувчи; -ғувси -ажак* синонимик жуфтликлари ҳосил бўлади.

18. Равишдош ясовчи аффикслар синонимиясини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1) *-а* аффикси такрорланган ҳолда қўлланганда, *-(и)б* аффиксининг такрорланган ҳолда қўлланганига (бўлишли феълларда) синоним бўлиб келиб, такрорланмаган ҳолда қўлланганда, бир ўринда, *-иб+оқ* аффиксига синоним бўлиб, иккинчи ҳолатда у синонимлик муносабатга киришмайди. Биранчи ҳолатда у худди оқламадек қўлланади.

2) *-й* аффикси такрорланган ҳолда қўлланганда *-(и)б* аффиксининг такрорланган ҳолдаги маъносини бериб ва у билан синоним бўлиб келса, такрорланмаган ҳолда бўлишсиз феълларга қўшилиб келганда *-с+дан* аффикси англатган маънони беради ва у билан синонимик муносабатга киришади.

3) Равишдош ясовчи *-гани* аффикси *-и(ш)+га* аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади.

19. *-моқ, -иш(-и)* ва *-в(-ув)* аффикслари алмашиб бир хил турланишга эга бўлса, ўзаро синоним ҳисобланади.

20. Равиш ясовчи аффикслар ўзаро синоним муносабатга киришади ва қуйидаги синонимик қаторларни вужудга келтиради:

1) *-ча (-дай, -дек);*

2) –она // -ларча, лардай (-дек);

3) -ан // -ий;

4) –лай // -лигича, -ича;

5) –лаб // -(и)н.

21. Гумон олмошлари ясовчи –*дир* ва *алла-* аффикслари ўзаро синоним бўлади. Бу ҳолат куйидигича бўлади: биринчидан, *-улар* фақат сўроқ олмошларига қўшилиб келгандагина ўзаро синоним бўлиб келади; иккинчидан, сўроқ олмошларидан *қанақа, ким, нима, қандай, қайси, қаерга, қаёққа* олмошларига қўшилиб гумон маъносини англатиб келганда ўзаро синонимликни таркиб топтирди.

22. Ҳозирги ўзбек тилида жамловчи сон ҳосил қилувчи –*ов, -ала, -овлон* аффиксларининг ўзаро синоним бўлиб келиши кузатилади. Бу ҳолат ана шу аффикслар асосан икки, уч, тўрт, беш, олти, етти сонларига қўшилиб келганда содир бўлади.

23. Аффиксларнинг сўзда тутган ўрни ва содда ёки мураккаблиги уларнинг синонимлиги учун ҳеч қандай роль ўйнамайди, балки уларнинг маъноларигина асосий аҳамиятни касб этади.

24. Аффиксларнинг бундай синонимлик касб этиши тил бойлигининг ортишига ва бадий тил имкониятининг кенгайишига сабаб бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. РУС ТИЛИДАГИ АДАБИЁТЛАР:

1. АВАЛИАНИ Ю.Ю., РОЙЗЕНЗОН Л.И. Синонимические отношения слов и фразеологических сочетаний. В. Кн.: Лексическая синонимия, М., "Наука" 1967.
2. АВАЛИАНИ Ю.Ю. К словообразовательной синонимии в разноструктурных языках. Актуальные проблемы русского словообразования. Материалы республиканской научной конференции. Самарканд, 1972.
3. АЙМИРЗАЕВА Азиза Абдимовна. Субстантивация имён прилагательных и причастий в совр. каракалпакском языке, АКД, Т., 1985.
4. АКУЛЕНКО Л.М. Вариантность суффикса лица в русском языке. –В кн.: Актуальные проблемы русского словообразования. Материалы республиканской научной конференции. Самарканд, 1972.
5. АКУЛЕНКО А.М. Вариантность суффикса лица в русском языке. – Актуальные проблемы русского словообразования (Материалы респуб.науч.конференции). Самарканд, 1972.
6. АЛЕКСАНДРОВ П.С. Принципы составления словаря синонимов современного русского литературного языка, АКД, Л., 1963.
7. АЛЕКСАНДРОВ П.С. О понятии синонимии. –В кн.: Лексическая синонимия, М., "Наука", 1967.
8. АЛМАМАТОВ Турсункул. Вспомогательные глаголы в узбекских народных говорах. АКД, Т., 1978.
9. Античные теории языка и стиля. М. –Л., "Наука", 1936.
10. АПРЕСЯН Ю.Д. Проблема синонима. – Вопросы языкознания, АН СССР, М., 1957, № 6.
11. АРСЛАНОВ В.И. О лексических параллелях в "Кутадгу билиг" и в азербайджанском языке, журн. "Советская тюркология", Б., 1970, № 4.
12. АХМАНОВА О.С. Словарь лингвистических терминов. –М.: СЭ. -1966.
13. АХМАНОВА О.С. Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957.
14. АХМАНОВА О.С. О фонетических и морфологических вариантах слова. – В кн.: Академику В.В.Виноградову к его шестидеятилетию, М., АН ССР, 1956.
15. БАРАНОВА З.И. Вариантность и синонимия вченюю я.х. – Восточная филология, АН ССР, институт востоковедения, М., 1971.
16. БАСКАКОВ Н.А. Каракалпакский язык. П., фонетика и морфология, М., АН СССР, 1952.
17. БАСКАКОВ Н.А. Тюркские языки (общ. Сведения и типологическая характеристика) языки народов СССР. П, М., «Наука», 1966.
18. БЕРДАЛИЕВ А. Словообразующие сложные аффиксы в узбекском языке. АКД, Т., 1970.
19. БЕРЕЖАН С.Г. К семасиологической интерпретации явления синонимии. –В кн.: Лексическая синонимия. М., "Наука", 1967.

20. БЕРЕЖАН С.Г. О синонимичности однокоренных слов с разной суффиксальной частью. –В книг.: Лексическая синонимия, М., 1967.
21. БЕРТАГАЕВ Т.А., ЗИМИН В.И. О синонимии фразеологических сочетаний в совр.русском языке. Журн. “Русский язык в школе”, 1960, № 3.
22. БИЛИМОВИЧ Н.П. Синонимика приставочных глаголов и её стиливая дифференциация. –Актуальные проблемы русского слово образования, материалы республиканской научной конференции, Самарканд, 1972.
23. БОЗИЕВ А.Ю. Словообразование имени существительных, приглагольных и наречий в карачаева-балкарском языке. Нальчик, 1965, стр. 18.
24. БОРОВКОВ А.К. Краткий очерк грамматики узб. языка. –Узбекско-русский словарь. М., ГИИ и НС. 1959, 679-726 бетлар.
25. БОЧАН К.Г. Лексические синонимы и словообразование. – Труды Иркутского ун-та, Т.36, серия языкознания, вып.2, 1965. Стр. 34-97.
26. БУДАГОВ Р.А. Введение в науку о языке. М., ИМУ. 1958.
27. БУРОВА Н.Е. Историческая изменчивость синонимических отношений. (На примере одного синонимического ряда). –В кн.: Материалы Всесоюзной конференции по общему языкознанию. “Основные проблемы языка”, ч. I, Самарканд, 1966, стр. 183-185.
28. ВАСИЛЬЕНКО С.Ф. О грамматической (морфологической) синонимии и полисемии в современном русском языке (на материале глагольных форм) –В кн.: Синхроническое изучение различных ярусов структуры языка. Алма-Ата, 1963.
29. ВАСИЛЬЕВ Л.М. Проблема лексического значения и вопросы синонимии. –В кн.: Лексическая синонимия, М., «Наука», 1967.
30. ВИНОГРАДОВ В.В. Основные типы лексических значений слова. –ВЯ. – 1953, № 3.
31. ВИНОГРАДОВ В.В. Основные типы лексических значений слова. –ВЯ. – 1953, № 5.
32. ВИНОГРАДОВ В.В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии. “Вопросы теории и истории языка”, Изд. АН СССР, -М., 1952.
33. ВИНОГРАДОВ В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове), М., -Л., 1947.
34. ВИНОГРАДОВ В.В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии. “Вопросы теории и истории языка”, М., 1952.
35. ВИНОКУР Г.О. Проблемы культуры речи. –Русский язык в советской школе, 1929, № 5.
36. ВИНОКУР Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. –М., “Наука”, 1980.
37. ВИНОКУР Т.Г. Синонимия и контекст. –В кн.: Вопросы культуры речи. Вып 5., М., 1964.
38. ВОРОНЦОВА В.Л. Словообразование существительных со значением действующего лица в древнерусском языке. АКД, М., 1953, стр. 4-17.
39. ГАЛЬКИНА-ФЕДОРУК Е.М. Синонимы в русском языке. – Русский язык в школе, 1959.

40. ГАЛЬПЕРИН И.Р. Информативность единиц языка (Пособие для студентов). М., ВШ, 1974.
41. ГАНИЕВ Ф.А. О синтетических и аналитических падежах в тюркском языке. "Вопросы тюркологии", Казань, 1970, стр.78.
42. ГАНИЕВ Ф.А. Конверсия в татарском языке. Казань. Татарском книжном издательство. 1985, стр. 19-35.
43. ГВОЗДЕВ А.Н. Очерки по стилистике русского языка, М., из-ство Академии пед.наук РСФСР, 1952.
44. ГОЙДО Х.М. К вопросу о синонимии суффиксов (на материале производных суш.-тельных со значением деятеля в старо-французском языке XI-XIII вв. – Уч.зап. Ивановского госпединститута им. Д.Фурманова, Т. XXX, вып 2, Иваново, 1963.
45. ГОРБАЧЕВИЧ К.С. О переменном характере лексической синонимии. –В кн.: Лексическая синонимия. М., «Наука», 1967.
46. Грамматика современного русского литературного языка, М., «Наука», 1970.
47. ГРАУДИНА Л.К. Варианты слов и варианты форм. Актуальные проблемы русского словообразования (Материалы респ.науч.конф.) Самарканд, 1972.
48. ГРЕЧКО В.А. Однокоренные синонимы в современном русском литературном языке (имена прилагательное). АКД, Л., 1964.
49. ГРЕЧКО В.А. Параллельные имена прилагательные на –ический и –ичный в совр. русск.лит.языке. –В. кн.: Лексикографический сборник, вып. 5., М., 1962.
50. ГРЕЧКО В.А. Однокоренные синонимы и варианты слова. –В кн.: Очерки по синонимике современного русского лит.языка, М., -Л., «Наука», 1966.
51. ГРЕЧКО В.А. О лексической синонимии в русской языке. –НДВШ, филол.науки, М., 1963.
52. ГРЕЧКО В.А. О некоторых источниках лексической синонимии. –В кн.: Очерки по синонимике современного рус.лит.языка, М.-Л., "Наука", 1967.
53. ГРИГОРЬЕВА А.Д. Заметки лексической синонимии. –В кн. Вопросы культуры речи, вып-2, М., 1959.
54. ГРИГОРЯН В.М. Материалы к словарью синонимов. Ереван, 1957.
55. ГУЛЯМОВ А.Г. Словообразование путём внутренних изменений слова в узбекском языке, –Научная сессия АН УзССР, Т., 1947.
56. ГУЛЯМОВ А.Г. О суффиксе – даш в узбекском языке. В кн.: Белек, С.Е.Малову, Ф., 1946.
57. ГУЛЯМОВ А.Г. Об аффиксе –лик в узбекском языке. –Научные труды ТашГУ, вып. 260, Языкознание, Т., 1964.
58. ГУЛЯМОВ А.Г. О сопутствующих явлениях при аффиксации в узбекском языке. –Научные труды ТашГУ, вып. 211, Т., 1963.
59. ГУЛЯМОВ А.Г. Об аффиксе –ла в узбекском языке. –Уч. зап. Вып. I, Т., 1947.
60. ГУЛЯМОВ А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация. –РУК. ДД. –Ташкент, 1955.

61. ГУЛЯМОВ А.Г. К некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке. – В кн.: Академику В.А.Гордлевскому к его 70 летию, М., из-ство АН СССР, 1953.
62. ДАВЫДОВ И.И. О словаре русских синоним. –“Известия ОРЯС”, М., 1856.
63. ДАНИЛОВА З.П. Из истории суффиксально-синонимических образований со значениям лица в русском языке. (На материале разносуффиксных синонимов на –ник и –шик (-чик) и их производных) АКД, Казань, 1967.
64. ДЕГТЯРЕВА Т.А.К проблеме синонимии. –Уч. зап., МГПИИЯ, 1953, том V.
65. ДЕМЕНТЬЕВ А.А. Очерки по словообразованию имён существительных в русском языке. (имена существительные с суффиксами –ок, -ка, -ко; -ец, -ца, -цо, -ица, -ице). –Уч. зап. Куйбишевского гос. пединститута. вып. 27. Куйбишев, 1959.
66. ДЕРИБАС В.М. О словообразовательный синонимии существительных морфологического способа образования. – Уч. зап. Моск. пединститута им. Ленина, № 423, 1971, стр. 25-40.
67. ДЖУРАБАЕВА М. Аффиксальная омонимия узбекском языке, Номзодлик диссертацияси автореферати, Т., 1975.
68. ДМИТРИЕВ Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948.
69. ЕВГЕНЬЕВА А.П. О некоторых особенностях лексической синонимии. – В кн.: Лексическая синонимия, М., «Наука», 1967.
70. ЕВГЕНЬЕВА А.П. Основные вопросы лексической синонимии. –В кн.: Очерки по синонимике совр.русск.лит. языка, М. –Л., «Наука», 1966.
71. ЕМЕЛЬЯНОВА С.А. Словообразовательные синонимы и вариантные формы слова. –В кн.: Актуальные проблемы русского словообразования, материалы республиканской науч.конференции, Самарканд, 1972.
72. ЕРМАКОВА С.П. Лексические значения производных слов в русском языке. –М.: Русский язык, -1984.
73. ЗАБЕГАЙЛОВА З.И. Вопросы синонимии в работах А.С.Шишкова. –В сб. мин. высш. и средн. спец. Образования Каз. ССР, фил. сб. вып. IV, Алма-Ата, 1965.
74. ЗАГОРУЙКО А.Я. Конверсия-морфолого-синтаксический способ словообразований АКД, М., 1961.
75. ЗАКИЕВ М.З. Форма обладания и отсутствия в тюркских языках. «Лингвистический сборник», Ташк., 1971, стр.23.
76. ЗАХАРЬЕВИЧ Е.А. Словообразовательные синонимы среди существительных личного значения в болгарском языке. –Уч. зап. ЛГУ, № 316, 1962.
77. ЭВИГЕНЦЕВ В.А. Замечания о лексической синонимии. В кн.: Вопросы теории и истории языка. Сб. в честь проф. Б.А.Ларина, Л.; 1963.
78. ЗЕНКОВ Г.С. Суффиксальная вариантность, синонимия и позиционный анализ. –Уч. зап. филол. факультета Киргизского ун-та, вып. 13, Ф., 1964.
79. ЗЕНКОВ Г.С. К постановке проблемы суффиксальной вариантности. – Уч.зап. филол. факультета Киргизского ун-та, вып. 13, Ф., 1964.

80. ЗИБОРОВА Т.Г. О лексико-грамматической синонимии безпредложных падежных форм со значением средства передвижения в совр.русском языке. –Филол.сб. вып. VI-VII, Алма-Ата, 1967.
81. ИВАННИКОВА Е.А. Синонимические отношения слов с грамматические обусловленным лексическим значением. –В кн.: Очерки по синонимике совр.русского лит.языка, М.-Л., «Наука», 1966.
82. ИЛЮШИН А.А. Словообразовательные синонимы. –Русская речь, 1971, № 5, стр. 18-25.
83. ИСХАКОВ Ф. Имена действия и состояния в совр.узб. языке (формы на –(и)ш, –мок, –(у)в). Рук. КД., Самарканд, 1960.
84. ИСХАКОВ Ф.Г. О происхождении конечных –т и –д в словах ост, уст, олд, арт. –В кн.: Академику В.А.Гордлевскому к его 70 летию, М., АН СССР, 1953.
85. ИСХАКОВ Ф.Г. Наблюдение по лексике в области прилагательных и тюркских языков. М., «Наука», 1964, 178-б.
86. КАЛАЙДОВИЧ П. Опыт словаря русских синонимов. Предисловие, часть I, М., 1818.
87. КАПРАНОВ В.А. Фонетическая вариантность слов и синонимия. –В кн.: Лексическая синонимия, М., «Наука», 1967.
88. КИССЕН И.А. Краткий грамматический справочник по узбекскому языку, Т., -Б., 1950.
89. КЛЮЕВА В.Н. Синонимы в русском языке. –Русский язык в школе, 1954, № 3.
90. КОВТУНОВА И.И. О синтактической синонимике. –Вопросы культуры речи, I, М., 1955.
91. КОЗЛОВА В.Л. К вопросу о связи многозначения и синонимии. (На материале гевора). –Уч. зап. Свердловского пед. ин-та. сб. 142, Тобольск, 1969, стр. 38-50.
92. КОНОНОВ А.Н. Грамматика совр. узб. лит. языка, М.-Л., АН СССР, 1960.
93. КОРЛЭТЯНУ Н.Г. О синонимах и их стилистической роли в современном молдавском языке. –Вопросы культуры речи, М., издательство академии Наук СССР, 1955, стр. 110-115.
94. КОСТРОМИНА Н.В. Синонимия однокоренных прилагательных в русском лит. языке первых десятилетий XIX века. –Уч.зап. Московского пед. ин-та им. Ленина. Том 158, М., 1960.
95. КУБРЯНОВА Е.С. Семантика производного слова (Аспекты семантических исследований). –М.: «Наука», 1980.
96. КУЗНЕЦ М.Д. Стилистические функции синонимов. –Уч. зап. I, ЛПТИИЯ, том I, 1940.
97. КУНГУРОВ Р.К. Стилистика имени существительного в узбекском языке. Т., «Фан», 1983, стр. 8-17.
98. КУРИЛОВИЧ Е. Заметки о значении слова. –ВЯ. -1955, № 3.
99. КУТЛИМУРАТОВ Б.К. Имена действия в совр. Каракалпакском языке. Рук. КД., Нукус, 1963.
100. ЛАГУТИНА А.В. Абсолютные синонимы в синонимической системе языка. –В кн.: Лексическая синонимия, М., «Наука», 1967.

101. ЛЕВЧЕНКО С.Ф. Подбор и разработка компонентов синонимического ряда в полнью словаре синонимов. –В кн.: Лексическая синонимия, М., «Наука», 1967.
102. ЛУКЯНОВА Н.А. Однокоренные синонимы и варианты слова. –В кн.: Синонимия в языке и речи. Новосибирск, 1970. Стр. 132-154.
103. МАГРУФОВ З.М. Словообразовательные и словоизменительные аффиксы узбекского языка (Узбекско-русский словарь, под. Редакций С.Ф.Акобирова, З.М.Магруфова, А.Т.Хаджаханова.) –М.: ГИИНС, 1959.
104. МАКСИМОВ П. О грамматической синонимии в русском языке. –Русский язык в школе, 1966, № 2.
105. МАКСИМОВА Т.В. К вопросу об однокоренной синонимии. (Краткий обзор литературы). –В кн.: Материалы XXIII научной конференции Волгоградского пед. ин-та. Волгоград, 1969, с.285-287.
106. МАМЕДОВ А.Н. Глаголообразующий аффикс – ла в азербайджанском и монгольском языках. – Известия АН АзССР, серия лит-ры, языка и искусства, Б., 1967, № 2.
107. МАРКОВ В.М. Явления суффиксальной синонимии в языке судебных XV-XVI вв. –Уч.зап. Казанского ун-та, Т.-116, кн.1, 1956.
108. МАХМАТКУЛОВ Саттар. Побудительный залог в современном узбекском языке, АҚД, Т., 1980, 7-17-бетлар.
109. МИЛОСЛАВСКИЙ И.Т. Вопросы словообразовательного синтеза. –М.: ИМУ, 1980, 9-70-бетлар.
110. МИЛОСЛАВСКИЙ И.Г. Морфологические категории современного русского языка, М., «Просвещение», 1981, 9-22-бетлар.
111. МИРЗАКУЛОВ Турсунали Утаевич. Формаобразующие сложные аффиксы в узбекском языке. –Рук. ҚД., Ташкент, 1980.
112. МИРТАДЖИЕВ Миразиз. Переносные значения и их манифестация в узбекском языке. –Рук. ДД., Ташкент, 1989.
113. МУСАЕВ К.М. Грамматика Караимского языка, М., Наука, 1964, 172-бет.
114. НАСИЛОВ В.М. Аффиксы включения. –В сб. «Вопросы языка и литературы стран Востока», М., 1958, стр. 37.
115. НЕМАНЕЖИНА Л.П. Тождество понятия как основа синонимических отношений. –В кн.: Очерки по синонимике совр.русс.лит.языка, М.-Л., «Наука», 1966.
116. НОЕКОВА В.В. Однокоренные синонимы богатый – богач. –Уч. зап. Моск. пед. ин-та им. Ленина, № 423, 1971, с. 94-106.
117. ПАЛЕВСКАЯ М.Ф. Синонимы в русском языке, М., «Просвещение», 1964.
118. ПОКРОВСКАЯ Л.А. Грамматика гагаузского языка, М., «Наука», 1964, 88-бет.
119. РАМСТЕДТ Г.И. Введение в алтайское языкознание. –Издательство иностранной литературы. М., 1957.
120. РОГОЖНИКОВА Р.П. Соотношение вариантов слов, однокоренных слов и синонимов. –В кн.: Лексическая синонимия. М., «Наука», 1967, стр. 151-163.

121. САРКИСОВА Л.Н. К вопросу о понимании сущности синонимов как явления языка. –Уч. зап. Таганрогского пед. ин-та, вып. I, 1956.
122. САХАРНЫЙ Л.В. К вопросу о природе синонимии. –В кн.: Актуальные проблемы лексикологии. Тезисы докл. лингв. Конференции, вып. 2, ч. I. Новосибирск, 1969, с. 177-179.
123. СЕВОРЯТН Э.В. К соотношению грамматики и лексики в тюркских языках. –Вопросы узбекского языкознания, Т., 1954, 66-67-бетлар.
124. СЕВОРЯТН Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., из-ство Восточной лит-ры, 1962.
125. СЕВОРЯТН Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., из-ство Восточной лит-ры, 1966.
126. СЕМЕНЮК Н.Н. Некоторые вопросы изучения вариантности. –ВЯ, 1965, № 1.
127. СИРОТИНА В.А. Лексическая синонимика в русском языке. Львов, изд-ство Львовского университета, 1960.
128. Словообразование современного русского литературного языка. Под ред. М.В.Панова. М., «Наука», 1968, с.231-264.
129. СОБОЛЕВА П.А. Словообразовательная полисемия и омонимия. –М., «Наука», 1980.
130. Современный татарский литературный язык. М., «Наука», 1969, 163-бет.
131. Современный русский язык, М., МГУ, 1962, стр. 319-327.
132. СОКОЛОВСКАЯ Ж.П. О критерии синонимичности. –Уч. зап. Кишиневского ун-та, Т., 114, 1970, с. 95-116.
133. СТАРИКОВА Н.С. Синонимика заимствованных и исконных слов в совр. русском языке. – Филол. сборник, вып. VI-VII, Алма-Ата, 1967.
134. СТАРИКОВА Н.С. Эмоциональная экспрессия как компонент синонимических отношений. – Уч. зап. Казанского женского пед. инс-та, вып. 4., Алма-Ата, 1964, с. 319-329.
135. СТЕМКОВСКАЯ Е.П. Синонимичные семантические отношения на уровне непосредственно составляющих термина. –В кн.: Актуальные проблемы русского словообразования, материалы республиканской науч. конф., Самарканд, 1972.
136. СТРУНИНА В.И. Однокорневые глагольные синонимы с разными приставками в современном русском лит. языке. АҚД, М., 1967.
137. Таджикско-русский словарь. Под ред. М.В.Рахими и Л.В.Успенского, М., ГИИИНС, 1954.
138. ТИТОВА Л.Г. О различии между однокорневыми прилагательными с синонимическими суффиксами. –Русский язык в школе, 1964, № 1.
139. ТИХОНОВ А.Н. О семантической соотносительности производящих и производных основ. –ВЯ – 1967, № 1, с. 102-130.
140. ТУЙЧИЕВ С. Семантико-стилистическая и грамматическая природа синонимов-темем, –АҚД, Т., 1980.
141. УБРЯТОВА Е.И. Служебные слова киэнэ в якутском языке. –В кн.: Академику В.А.Гордлевскому, М., «Наука», 1953, стр. 283.
142. УЕМОВ А.Н. Проблемы синонимов и современная логика. В кн.: Логика-грамматические очерки. Из-ство «Высшая школа», М., 1961.

143. УФИМЦЕВА А.А. Некоторые вопросы синонимии. –В кн.: Лексическая синонимия. М., «Наука», 1967, стр. 26-38.
144. ФАВОРИН В.К. Синонимы в русском языке, Свердловск, 1953.
145. ФОНВИЗИН Д.И. Собр.соч. Т.-I, Гос. Изд. Художественной лит-ры, М.-Л., 1959, стр. 238.
146. ХОХЛАЧЕВА В.Н. Проблема словообразовательного значения (Грамматика и норма). Отв. ред. Л.И.Скворцова. –М., «Наука», 1977.
147. ЧЕРЕМИСИН П.Г. Семантика и стилистические признаки слова. –В кн.: Сборник материалов 2-й научной сессии ВУЗов Центрально-Черноземной зоны. Линг.науки, Воронеж, 1967, с. 41-51.
148. ЧЕРКАСОВА А.Г. Из истории словообразовательных синонимов. –Уч.зап. Новгородского пед. инс-та, том.6, вып.2, 1962.
149. ШАРАФУТДИНОВ К.А. Раскрытие значений слова в двуязычном словаре. –Т., «Фан», 1968.
150. ШАПИРО А.Б. Некоторые вопросы теории синонимов. –Доклады и сообщ., ин-та языкознания АН СССР, № 8, 1955.
151. ШАХНАЗАРОВА М. О случаях перехода причастия в другие части речи. –Труды аспирантов ТашГУ, литература и языкознание, Т., 1970, стр. 153-158.
152. ШАХНАЗАРОВА М. О морфемах –ган и –(а)р в узбекском языке. –Труды аспирантов ТашГУ, литература и языкознание, Т., 1970, стр. 134-153.
153. ШЕНДЕЛЬС И.И. Понятие грамматической синонимии. –НДВШ, филологические науки, № 1, 1959.
154. ШКАТОВА Л.А. Некоторые вопросы суффиксальной словообразовательной синонимии имён существительных. Вопросы современного русского литературного языка. (Грамматический строй и стилистика). Челябинский ГПИ, вып. 1, Челябинск, 1966.
155. ШМЕЛЁВ Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. М., Просвещение, 1964.
156. ШМЕЛЁВ Д.Н. О типах лексических значений слова (Проблемы современной филологии) Гл. ред. М.Б.Храпченко, М., 1965.
157. ШУМИЛОВ Н.Ф. Из наблюдений над однокоренными синонимами и совр. русском языке. – Русский язык в школе, 1963, № 3.
158. ЮЛДАШЕВ А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. Из-ство АН СССР, М., 1958.
159. ЮНУСОВ Рихсивой. Полисемия и синонимия имён существительных места в совр. узбекском литературном языке. АКД, Т., 1974.

II. ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ АДАБИЁТЛАР:

1. АБДУРАҲМОНОВ Ғ., ШУКУРОВ Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1973.
2. АКБАРОВ С. Келишкли конструкцияларнинг синонимикасига доир. Қўмақчили конструкцияларнинг синонимикасига доир. Ўзбек тилшунослигининг айрим масалалари, Низомий номидаги Тошкент Давлат пединститути илмий асарлари, 87-том, 1972, 121-133-бетлар.

3. АЛИҚУЛОВ Т. Сўз маъноларини чегаралаш масалаларига доир. (Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар), -Тошкент, "Фан", 1965.
4. АСҚАРОВА М., ИСОҚОВ И. Олмошларда ноаниқлик маъносининг ифодаланишига доир. -Ўзбек тилшунослигининг айрим масалалари, Низомий номидаги Тошкент Давлат пед. ин-ти асарлари, 87-том, Тошкент, 1972, 72-бет.
5. АСҚАРОВА М., САИДНИЁЗОВА Х. Соннинг баъзи лексик, грамматик хусусиятлари ҳақида. -Ўзбек тилшунослигининг айрим масалалари, Низомий номидаги Тошкент Давлат пед. ин-ти асарлари, 87-том, Тошкент, 1972, 39-бет.
6. АЪЛАМОВА М.Т. Фейл даража формаларининг семантикаси. - Ўзбек тилшунослигининг актуал масалалари, ТошДУ, Т., 1985, 80-84-бетлар.
7. АЪЛАМОВА М.Т. Орттирма даража формаларининг семантик-стилистик хусусиятлари. -Ўзбек тилшунослиги ва стилистика масалалари, ТошДУ илмий асарлари, № 648, 1980, 62-64-бетлар.
8. БЕГМАТОВ О. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Т., "Фан", 1985, 130-183-бетлар.
9. БОЛҒАНБОЕВ Э. Қазак тилиндег синонимдар. -Алмати, -Ғил м. -1970.
10. БЕРДАЛИЕВ А. Ўзбек тилининг аффиксал синонимиясининг баъзи хусусиятлари. -Ўзбек тили ва адабиёти, 1974, 2-сон.
11. ЖУМАНИЁЗОВ Р. Синонимлар таърифи масаласи. -Ўзбек тили ва адабиёти, Т., 1970, 1-сон.
12. ЖУРАБОВЕВА М. Ўзбек тилида аффиксал омонимия. -Кандидатлик диссертацияси қўлёзмаси, Т., 1973.
13. ИСАБЕКОВ Б. Антонимия ва -ли ҳам -сиз воситасида ясалган сўзлар. - Тилшунослик масалалари, ТошДУ илмий асарлари тўплами, II қисм, 501-сон, Т., 1975, 111-117-бетлар.
14. ИСАМУҲАМЕДОВА С. Синонимларнинг вужудга келиш йўллари ҳақида баъзи мулоҳазалар. -Тилшунослик масалалари, I китоб, Т., 1960.
15. ИСОҚОВ И. Шимолий ўзбек шеваларида баъзи от ясовчи аффикслар. - Ўзбек тилида сўз ясаши. ТошДУ илмий ишлар тўплами 608-сон, Т., 1979, 31-38-бетлар.
16. МАВЛОНОВА Ҳ. Синонимларнинг классификациясига доир. -Ўзбек тили ва адабиёти, Т., 1968, 2-сон.
17. МАДРАҲИМОВ А. Ўзбек тилида сифат ва янги сифатлар. Кандидатлик диссертацияси, Тошкент, 1955, 25-бет.
18. МАМАЖОНОВ А. Қўшма гап стилистикаси, Т., "Фан", 1990 й., 47-48-бетлар.
19. МАЪРУФОВ З. Сўз состави. От ва сифат, Т., "Фан", 1956.
20. МАЪРУФОВ З. Ўзбек адабий тилида от ясовчи суффикслар. -СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг асарлари, II серия, Т., 1941.
21. МАҲАМАТҚУЛОВ С. Бадийий текстда феъл даража формаларининг қўлланувчанлиги. -Тилшунослик масалалари, ТошДУ илмий ишлар тўплами, II қисм, 501-сон, Т., 1975, 132-бет.
22. МАҲКАМОВ Неъмат. Адабий норма ва плеоназм. Т., "Фан", 1988.

23. МЕЛИЕВ К. Ҳозирги туркий тилларда ҳаракат номлари. Т., “Фан”, 1969.
24. МИРЗАЕВ М., УСМОНОВ С., РАСУЛОВ И. Ўзбек тили, Т., “Ўқитувчи”, 1970.
25. МИРЗАҚУЛОВ Т. Кенгайган форма ва кўшма аффикс муносабати ҳақида. –Ўзбек тилида сўз ясалиши. Илмий ишлар тўплами, № 608, ТошДУ, 1979, 82-90-бетлар.
26. МИРТОЖИЕВ М.М. Сўз маъносининг кенгайиши ҳам торайиши ва кўчма маъно ҳосил бўлиши. –Ўзбек тилшунослиги масалалари, ТошДУ, Т., 1988, 9-16-бетлар.
27. МУЛЛАЕВ Т. Асбоб-қурол маъносини билдирувчи сўзлардан –ла аффикси воситасида феъл ясалиши. –Ўзбек тили ва адабиёти, Т., 1971, 4-сон.
28. НАЗАРОВ К., ТОШАЛИЕВ И. Яна синонимлар лугати ҳақида. –Ўзбек тили ва адабиёти, 1966, 2-сон.
29. НАРИМОНОВА М.Д. Ҳозирги ўзбек тилида феъллардаги даража ясовчиларнинг баъзи бир хусусиятлари ҳақида. –Ўзбек тилшунослиги масалалари, ТошДУ, Т., 1988, 52-59-бетлар.
30. НИЗОМИДДИНОВА С. Ҳозирги замон ўзбек тилида сон. Т., “Фан”, 1963.
31. НҲЪМОНОВА Ш. –Лик аффиксли отларни изоҳлаш масаласига доир. – Тилшунослик масалалари, Т.; “Фан”, 1978, 72-бет.
32. НҲЪМОНОВА Ш. Ўзбек тилида –лик аффикси билан ясалган отларнинг семантик классификацияси ҳақида тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар. Т., “Фан”, 1965.
33. ОБЛОҚУЛОВ С. Ўзбек тилида субстанция (отлашиш). Тилшунослик масалалари, Тошкент, “Фан”, 1960.
34. ПИНХАСОВ Я.Д. Ҳозирги замон ўзбек тилида омонимик ва синонимик аффиксларга доир. –Доклад научно-теоритич. Конференции Бухарского пединститута, Б., 1957.
35. САЙФУЛЛАЕВ Р.Р., УБАЕВА Ф.С. Сўз яшаш усуллари ҳақида қўлланма, Бухоро, Ўқувпедавнашр, 1958.
36. САПАЕВ К., АШИРБОВЕВ С. Қурилиш лексикасига оид сўз-терминларнинг морфологик усул билан ясалиши. –Ўзбек тилшунослиги масалалари, Низомий номидаги Тошкент Давлат пед. ин-ти асарлари, Т., 1979, 8-15-бетлар.
37. СОДИҚОВА М. Ясама сифатларнинг баъзи хусусиятлари. –Ўзбек тили ва адабиёти, Т., 1969, 6-сон.
38. СОДИҚОВА М. Феъл стилистикаси. Т., “Фан”, 1975.
39. СОДИҚОВА М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. Т., “Фан”, 1974.
40. СОЛИЕВ С. От. Термез, 1957.
41. СУЛТОНСАИДОВА С. Ўзбек тилидаги –(и)н ва –(и)л аффикслари ҳақида. –Ўзбек тилшунослиги масалалари, ТошДУ илмий ишлар тўплами, 475-сон, Т., 1975, 103-бет.
42. СУЛТОНСАИДОВА С. Феълларда даража ва ўтимли-ўтимсизлик категориялари. –Ўзбек тилшунослиги масалалари, ТошДУ, илмий асарлар, № 443, 1973, 85-88-бетлар.

43. **ТОЖИЕВ Ё.** Ўзбек тилида баъзи сўзларнинг ясалиши хусусиятлари ҳақида мулоҳазалар. –Ўзбек тилшунослигининг актуал масалалари, ТошДУ, Т., 1985, 48-55-бетлар.
44. **ТОЖИЕВ Ё.** Фейллардаги ўтимли-ўтимсизлик ҳақида. –Ўзбек тилшунослигининг актуал масалалари, ТошДУ, Т., 1987 й., 37-бет.
45. **ТОЖИЕВ Ё.** Фейлларнинг ясалиши ҳақида баъзи мулоҳазалар. –Ўзбек тилида сўз ясалиши, илмий ишлар тўплами, № 608, ТошДУ, 1979, 24-31-бетлар.
46. **ТОЖИЕВ Ё.** Ўзбек тилида –ли, –дор, сер- аффиксларининг ўшир синонимияси. –Ўзбек тили стилистикаси масалалари, Т., ТошДУ илмий асарлари, 1972, 181-186-бетлар.
47. **ТУРСУНОВ У.Т., МУХТОРОВ Ж., РАҲМАТУЛЛАЕВ Ш.** Ҳозирги ўзбек адабий тили, Т., “Ўқитувчи”, 1975.
48. **ТУРСУНОВ У.Т., РАЖАБОВ Н.** Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг синонимлар ҳақида баъзи мулоҳазалар. –СамДУ илмий асарлари, янги серия, 102-сон, Самарқанд, 1960.
49. **ТҶЙЧИБОЕВ Б.** Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтактик синонимика. Т., “Фан”, 1988, 39-40-бетлар.
50. **ТҶЙЧИЕВ С.** Синонимик муносабатдаги семемаларнинг лексик контексти. –Тилшунослик масалалари, Т., “Фан”, 1978, 260-бет.
51. **УСМОНОВА У.** Дублетлар ҳақида баъзи мулоҳазалар. “Ўзбек тили ва адабиёти”, Т., 1968, № 1, 39-40-бетлар.
52. **УСМОНОВ С.** Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида омонимлар ва синонимлар. –Низомий номидаги Тошкент давлат пединститутининг асарлари, Т., 1959.
53. **Фахри КАМОЛ.** Ўзбек тили лексикаси. Т., ЎзФА нашриёти, 1953, 17-55-бетлар.
54. **ФУЗАЙЛОВ С.** Ўзбек тилида равишлар. Т., “Фан”, 1958.
55. **ХАМИТОВА А.** Туркий тилларда сўз маъносининг аналитик йўл билан кичрайтирилиши. Т., “Фан”, 1984, 14-85-бетлар.
56. **ШАРИПОВА К.** –Ли сифат ясовчи аффиксининг фонетик ривожланиши ва функционал хусусиятлари. –Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги масалалари, Тошкент, 1973, 172-176-бетлар.
57. **ШОАБДУРАҲМОНОВ Ш.** Лексик дублетлар ва уларнинг адабий нормасини белгилаш. –Ўзбек тили ва адабиёти, Т., 1966, 6-сон.
58. **ШОАБДУРАҲМОНОВ Ш., АСҚАРОВА М., ҲОЖИЕВ А., РАСУЛОВ И., ДОНИЁРОВ Х.** Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., “Ўқитувчи”, 1980.
59. **ШУКУРОВ Ш.** Фейл тарихидан. Т., “Фан”, 1970.
60. **Ўзбек тили грамматикаси.** Т., “Фан”, 1975.
61. **ҚҶЛДОШЕВ М.** –Ли аффиксининг маъно ва вазифалари ҳақида. –Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги масалалари, Тошкент, 1973, 213-217-бетлар.
62. **ҚҶНҶУРОВ Р.** Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Т., “Фан”, 1977.
63. **ҚҶНҶУРОВ Р.** Отларда форма ясовчи аффиксларнинг семантик-стилистик хусусиятлари. Докторлик диссертацияси қўлёзмаси, Т., 1984.
64. **ҚҶЧҚОРТОВЕВ И.** Бадий нутқ стилистикаси, Тошкент, ИТУ-1975.

65. ҚҰЧҚОРТОВ И.Қ. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Т., “Фан”, 1977.
66. ҚҰЧҚОРТОВ И.Қ. Синоним сўзлар ва уларнинг баъзи бир хусусиятлари. –Тилшунослик масалалари. 1 китоб, Т., 1960.
67. ҚҰЧҚОРТОВ И. Валентлик ва семантик мослашув. –Ўзбек тилшунослиги ва стилистикаси масалалари, ТошДУ илмий асарлари, № 648, 1948, 17-21-бетлар.
68. ҚҰЧҚОРТОВА Р. Абдулла Қаҳҳор асарларининг турли нашридаги баъзи семантик-стилистик алмаштиришлар ҳақида. –Ўзбек тилшунослиги масалалари, ТошДУ илмий ишлар тўплами, 475-сон, Т., 1975, 69-74-бетлар.
69. ҒУЛОМОВ А.Ф. Фель. Т., “Фан”, 1954.
70. ҒУЛОМОВ А.Ф. –Ла аффиксининг маънолари ҳақида. –Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг бюллетени, Т., 1944, 5-6-сонлар.
71. ҒУЛОМОВ А.Ф. Сифат ҳақида мулохазалар. –Ўзбек тилида сўз ясалиши. Илмий ишлар тўплами, № 608, ТошДУ, 1979, 3-12-бетлар.
72. ҒУЛОМОВ А.Ф. Ўзбек тилида кўплик категорияси. Т., Ўздавнашр, 1944.
73. ҲОЖИЕВ А. Фель, Т., “Фан”, 1973 й., 168-бет.
74. ҲОЖИЕВ А. Ўзбек тили синонимларининг қисқача лугати. Т., “Фан”, 1963, 3-15-бетлар.
75. ҲОЖИЕВ А. Ўзбек тили сўз ясалиши. –Тошкент, “Фан”, 1989, 5-109-бетлар.
76. ҲОЖИЕВ А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. “Фан”, Т., 1979 й. 7-59-бетлар.
77. Ҳозирги замон ўзбек тили. Фахри КАМОЛ таҳрири остида. Т., “Фан”, 1957 й., 309-480-бетлар.
78. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Т., “Фан”, 1966, 1 китоб.

III. ЛУҒАТЛАР:

1. КЛЮЕВА В.Н. Краткий словарь синонимов русского языка. М., Учпедгиз, 1961.
2. КУНГУРОВ Р., ТИХОНОВ А. Обратный словарь узбекского языка, Самарканд, изд. СамГУ, 1969.
3. УСМОНОВ О. ДОНИЁРОВ Р. Русча интернационал сўзлар изоҳли лугати, –Тошкент, “Фан”, 1965.
4. ШОАБДУРАҲМОНОВ Ш.Ш. Ўзбек халқ шевалари лугати, Т., “Фан” нашриёти, 1971.
5. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. М., “Русский язык», 1981, 1-2-китоблар.
6. Ўзбекча-русча лугат. –Ҳорижий ва миллий лугатлар давлат нашриёти. М., 1959.
7. ҚОШҒАРИЙ Махмуд. Девону луғотит турк, индекс, Т., “Фан”, 1967.
8. ҒУЛОМОВ А.Ф., ТИХОНОВ А., ҚҰНГУРОВ Р. Ўзбек тили морфем лугати. Т., “Фан”, 1977.
9. ҲОЖИЕВ А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати, Т., “Фан”, 1978.
10. ҲОМИДИЙ Ҳ., АБДУЛЛАЕВА Ш., ИБРОҲИМОВ С. Адабиётшунослик терминлари лугати, “Ўқитувчи” нашриёти, Т., 1967.